

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT)
Tallinna Pedagoogikaülikool
III aastakäik 1/2, 2002

ARIADNE LÕNG

N a i s - j a m e e s u u r i n g u t e a j a k i r i

Inimväärne elu naisena:
teoreetilisi perspektiive eesti naiste elulugude uurimiseks
Tiina Kirss

Tantsitud sugu: soolisus eesti 1990. aastate moderntantsus
Heili Einasto

Naine mehe peas:
Arvo Valtoni erootiliste fiktsioonide ahistus ja iroonia
Anneli Mihkelev

Mehed teevad naist: regilaulu "Kuldnaime" tähenduskontuure
Kristiina Ehin

Naised, kurat ja "kassipea".
Anna ja Tobbe Malle kohtuprotsess Tallinnas 1594
Jüri Kivimäe

"Naiskuritegevus" varasel uusajal.
Arutlusi sooajaloolisest vaatekohast
Heide Wunder

Kas naistel oli renessanss?
Joan Kelly

Eesti naised poliitilise võimu juures
Tiina Raitviir

Inimõigustest kriitilise pilguga
Kadri Simm

ARIADNE LÕNG

Nais- ja meesuuringute ajakiri

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT) · Tallinna Pedagoogikaülikool · III aastakäik 1/2, 2002

- 3 Toimetuselt *Anne Lill, Eve Annuk ja Mirjam Hinrikus*
- 6 Inimväärne elu naisena: teoreetilisi perspektiive eesti naiste elulugude uurimiseks *Tiina Kirss*
- 24 *La garçonne* või geniaalne eideke: Karin Lutsu (auto)portreelised kujutised kunstniku ja naisena *Katrin Kivimaa*
- 34 Tantsitud sugu: soolisuus eesti 1990. aastate moderntantsus *Heili Einasto*
- 50 Naine mehe peas: Arvo Valtoni erootiliste fiktsioonide ahistus ja ironia *Anneli Mihkelev*
- 62 Mehed teevad naist: regilaulu "Kuldnaime" tähenduskontuure *Kristiina Ehin*
- 73 Naised, kurat ja "kassipea". Anna ja Tobbe Malle kohtuprotsess Tallinnas 1594 *Jüri Kivimäe*
- 91 "Naiskuriitegevus" varasel uusajal. Arutlusi sooajaloolisest vaatekohast *Heide Wunder*
- 104 Kas naistel oli renessanss? *Joan Kelly*
- 124 Eesti naised poliitilise võimu juures *Tiina Raitviir*
- 149 Kas perevägivalla põhjuseid tuleb otsida individist või ühiskonnast? *Iris Pettai*
- 166 Inimõigustest kriitilise pilguga *Kadri Simm*
- 175 Küborgidest Donna Haraway pilgu läbi *Anne Kull*
- 180 (Mitte)rahvuslikud feminismid, nõukogude aja järgsed soouuringud: naiste hääled ülemineku- ja rahvusluse ülesehitusaegses Ukrainas *Tatiana Zchurchenko*
- 197 Akadeemiline feminism – kellele ja milleks? *Katrin Kivimaa*
- 201 Teaduslik tõde ja feministlik teooria *Iivi Masso*
- 203 Kristiina Instituut ja akadeemiline naisuurimine Soomes *Leena Kurvet-Käosaar*
- 207 Soorollid õppekirjanduses *Jaan Mikk*
- 209 Keskkooli lõpetavate eesti neidude kui tulevaste töötajate teadlikkus inimkaubitsemisest *Marion Pajumets*
- 212 Tänu ja vastuväited Eda Sepale *Jaak Kangilaski*
- 214 Mõned täpsustused *Eda Sepp*
- 216 Naised antiikajal *Anne Lill*
- 220 Tabudega ümbritsetud soolise vägivalla teema on proovikiviks Eesti ühiskonnale *Selve Ringmaa*
- 225 Autoritest / ENUT
- 227 Summaries / About Authors / About ENUT /
- 235 Авторы / Резюме / ENUT

Ariadne Lõng, nais- ja meesuuringute ajakiri
ISSN 1406-6246

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskuse (ENUT)
väljaanne, ilmub kaks korda aastas

© Ariadne Lõng, 2002

Toimetuse aadress:

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT)

Narva mnt. 25-410, 10120 Tallinn

Tel/faks 6409 173

www.enut.tpu.ee

enut@tpu.ee

Peatoimetaja

Anne Lill

Toimetajad

Eve Annuk ja Mirjam Hinrikus

Toimetuse kolleegium

Eve Annuk

Leeni Hansson

Mirjam Hinrikus

Suzanne Lie

Krista Kaer

Tiina Kirss

Katrin Kivimaa

Leena Kurvet-Käosaar

Anne Lill

Endla Lõhkivi

Iivi Masso

Selve Ringmaa

Kristiina Ross

Eda Sepp

Margit Sutrop

Reet Varblane

Juhised autorile tagakaane siseküljel

Ariadne's Clew

Estonian Journal of Gender Studies

Two issues per year

Published by

The Estonian Women's Studies and

Resource Centre (ENUT)

Narva mnt. 25-410, 10120 Tallinn, Estonia

Phone / Fax 372/6409 173

www.enut.tpu.ee

enut@tpu.ee

Keeletoimetaja

Eve Annuk

Tõlkijad

Grigori Utgof

Ilvi Jõe-Cannon

Kujundus ja makett

Momo

Trükk

Guttenberg

The publication of this journal has been supported by the MATRA-KAP programme via The Royal Netherlands Embassy, and the Democracy Commission via the Embassy of the United States of America.

Additional support has been given by the Cultural Endowment Fund of Estonia

Ajakirja väljaandmist on toetanud Kuningliku Hollandi Saatkonna kaudu taotletud MATRA-KAP programm ja Ameerika Ühendriikide Suursaatkonna kaudu Demokraatia Komisjon.

Toetas ka Eesti Kultuurkapital

Toimetuselt aastal 2003

Ariadne Lõng on jõudnud oma kolmandasse aastakäiku. Senine tegevus on näidanud, et kahes varasemas ajakirja numbris alustatud temaatika on vajalik ning äratab vastukaja. Sugudevaheliste suhete ja feminismitema uurimuslik käsitlemine sotsiaal-, loodus- ja humanitaarteaduste seisukohalt täiendab oluliselt ühiskonna enesepildi seda aspekti, millele senini on pööratud suhteliselt vähe tähelepanu. Eraldivõetuna on naisteema kuulunud muidugi mitmesuguste uurimuste hulka, kuid süsteemne ja terviklik feminismitemaatikaalane diskursus on Eestis alles välja kujunemas. *Ariadne Lõng* tahab anda oma panuse, et ühiskond võtaks selle teema omaks tasakaalustatult ning loovalt.

Ühendades erinevate erialade inimesi, oleme ajakirja toimetades ja välja andes püüdnud luua põhimõtted, millest lähtuvalt feminismitemat avalikkuse ette tuua. Toimetusekolleegium on moodustatud erinevate erialade esindajatest, sinna kuuluvad nii Eestis kui ka välismaal töötavad teadlased. Kokkupuuted erialade vahel tulevad välja enamiku teemade feministlikust vaatenurgast käsitlemisel: paratamatult põimuvad näiteks sotsiaalsete küsimustega õiguslikud ja poliitilised aspektid, mis omakorda viivad sügavamate filosoofiliste probleemideni. Samamoodi võib ajaloolise või kirjandusliku analüüsi käigus jõuda sotsiaalteaduste, õiguse või kasvõi meditatiivsele piirimaile. Ajakirja toimetamisel võtame sellist interdistsiplinaarsust loomuliku ja vajalikuna. Rääkides tööst ajakirja väljaandmisel ei saa öelda, et kõik seisukohad oleksid juba lõpuni selged ja et kõik oleks laabunud täielikus üksmeeles. Küll aga on praeguste väljaandjate vahel olemas ühine teadmine sellest, et ajakiri peab säilitama ja püüdma arendada oma teaduslikku suunitlust ning kujundama välja feminismitvaldkonna "keele". Alustasime artiklite eelretsenseerimisega ja tahame seda suunda jätkata, et tagada artiklite arvestatav teaduslik tase. Eesti-keelse väljaande puhul on eelretsenseerimine muidugi omaette probleem, arvestades meie teadusringkondade väiksust ja seotust. Samas tahame kinnitada, et teadus võib ja peab olemas olema ka eesti keeles, eriti nendes valdkondades, mis on ühiskonna jaoks laias ulatuses elulised ja aktuaalsed. Et eestlasi leidub üle kogu maailma ülikoolides ja teaduskeskustes, pole asjalike autorite ja retsensentide leidmine päris lootusetu ülesanne. Anname endale aru, et eesti-keelse, ametlikult eelretsenseeritava teadusajakirja väljaandmine sotsiaal- ja humanitaarvaldkonnas tekitab nii objektiivseid kui ka subjektiivseid tõrkeid ja toimetajate ning autorite jaoks jääb asi sellisel kujul kindlasti nõudlikuks väljakuksks.

Ariadne Lõnga teise numbril esitluseel 2001. aasta detsembris välja öeldud seisukohad kinni-

tasid, et alustatud suunas jätkamisel on mõtet. Feministliku ajakirja väljaandmine pole mingi naiste omavaheline probleem. Naisuurimuslik vaatenurk ja sugudevaheliste suhete jälgimine erinevate teaduste seisukohalt loob avarama pinna kõigi ühiskonnaliikmete omavaheliseks suhestumiseks ja probleemide teadvustamiseks. Vaatamata liberaalsuse ja võrdõiguslikkuse deklareerimisele on siiski olemas asju, mida naised ja mehed vaatavad erineva pilguga. Veendumus, et sellise vastastikuse pilgu teadvustamine ja läbiarutamine aitab parandada meie kõigi sise- ja ühistunnet, annab ajakirja tegijatele indu oma tegevuse jätkamiseks. Ajakiri on avatud kõigile, kellel on huvi ja tahtmist vaadelda enda poolt uuritavaid probleeme soouurimuslikust seisukohast. Kaastöö osas püüame hoida mõistlikke proportsioone humanitaar- ja sotsiaalteaduste vahel, samas kaasata ka uusi autoreid muudelt aladelt ning tegevusvaldkondadest (nt. teoloogia, meditsiin jne.).

Probleeme on tekkinud erinevat laadi, näiteks seoses sellega, et enamik meie praegustest autoritest on noored uurijad – mis on samas ajakirja tegevuseks kui ka nõrkuseks. Võib loota, et käsikäes toimuv arenemine tuleb kasuks nii ajakirja kvaliteedile kui ka kaastöölistele. Arenguruumi on palju, kindlasti oleks vaja avardada ajakirja ühiskondlikku kõlapinda. Kõne all on olnud eraldi diskussioonirubriigi avamine, et selle vahendusel mõtestada naise ja mehe rolle ühiskonnas juba vabama aruelu käigus. Kaastööliste võrk ja koostöö erinevate institutsioonidega kogu maailmas on välja kujunemas ning edaspidi lisandub ajakirja kindlasti informatsiooni naisuurimusest laiemalt.

Ariadne Lõnga kolmanda aastakäigu teemadering on küllalt avar, sisaldades oma põhisosas artikleid ajaloost, kirjandusest, poliitikateadusest ja kunstist. Filosoofia, mis oli tugevasti esindatud teises numbris, on seekord tagasihoidlikumal kohal. Tutvustan siin artikleid teemade kaupa ega järgi nende esinemisjärjekorda ajakirjas. Esile tõusevad seekord ajaloolised käsit-

lused, mida on ajakirjas kolm. Intrigeeriva pildi naise olukorrast 16. sajandi Eestimaal annab Jüri Kivimäe, analüüsisides Tallinnas toimunud kohtuprotsessi lapsetapmisest. Kui traditsiooniline ajalugu vaatleb põhiliselt poliitilisi sündmusi, siis see käsitlus esindab n-ö. inimnäolist ajalugu, mis toob meile lähemale kunagi elanud naiste probleemid. Samalaadset ajaloolist vaatenurka esindab ka Heide Wunderi artikkel, mis toob välja soolise ebavõrdsuse mõõtme kuritegevuse ajaloos koos õigusajaloolise aspektiga kurjategija vastutusest varasel uusajal. Joan Kelly vaatleb oma käsitluses naise ideoloogilist, poliitilist ja seksuaalset rolli renessanssiajal. See aeg tähistab naise uutmoodi allumist meeste huvidele, esteetilise objekti staatuse omandamist, mis avaldub ka lõhena isikliku ja avaliku elu vahel. Sotsiaalsühholoogilist probleematikat näeme Iris Pettai uurimuses perevägivallast. Teema on aktuaalne nii Eestis kui kogu maailmas ja toob välja perevägivalla sotsiaalse tingituse, selle sõltuvuse väärtuste- ja moraalisisustest ühiskonnas. Sotsiaalset teematikat koos õiguslike aspektidega puudutab ka Kadri Simmi artikkel reproduktiivõigusest, kusjuures lisanduvad ka hetkel eriti aktuaalsed probleemid bio- ja meditsiinieetikast. Feminismiaspekt tõstatab ka küsimuse individuaalse õiguse tähendusest, samas kui reproduktiivne tegevus kinnitab pigem vastastikust sõltuvust. Poliitiline aspekt seoses naisuurimusega on kõne all Tiina Raitviiru ja Tatiana Zchurchenko artiklites. Tiina Kirss käsitleb eesti naiste elulugusid teoreetilisest vaatenurgast. Kunst, teater ja kirjandus kuuluvad *Ariadne Lõnga* traditsiooniliste teemade hulka. Katrin Kivimäe analüüs kunstnik Karin Lutsu autoportreedest tõstatab huvitava küsimuse kunstniku enesepildist, identiteedist ning avangardismi seostest maskuliinsusega. Tantsu ja lavalise liikumise aspektist vaatleb feminismitemaatikat Heili Einasto. Inimesest tehnopeeglis kui sotsiaalse fantaasia objektist võime lugeda Anne Kulli artiklist küborgide kohta. Folklooriteema on *Ariadne Lõnga* juurde kuulunud ka

varem, selles numbris käsitleb Kristiina Ehin kuldnase motiivi eesti rahvalaulus. Seekordses numbris on suhteliselt tagasihoidlikult esindatud kirjandus. See ei tohiks olla suur probleem, kuna varasemad numbrid on kirjanduslikke analüüse sellevõrra rohkem kajastanud. Praegu leiame ajakirjast Anneli Mihkelevi artikli Arvo Valtoni fantaasiamängudest naise kujutamisel.

Ariadne Lõngas on käivitunud *Foorumi* rubriik mitme uue ja huvitava teemaarendusega. Siin leidub Jaan Miku pedagoogikast lähtuv käsitus naise ja mehe rollide kajastumisest õppekirjanduses. See ülevaade kinnitab järjekordselt eesti ühiskonna konservatiivsust rollijaotuste tajumises ja sellest näeme, kui vajalik on tegelikult sootemaatika teadvustamine. Samas rubriigis on Jaak Kangilaski asjalik vastukaja eelmises numbris avaldatud artiklile eesti naiskunstnike kohta. Diskussiooni algatamine on rõõmustav ja loota jääb ainult selle laienemist teistesegi valdkondadesse. Katrin Kivimaa ja Iivi Masso arutlused akadeemilisest feminismist ning feministlikust teooriast mõtestavad naisuurimuse olemust ning tunnustuslikke aspekte (avaldatud tekstid on ettekanded Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskuse korraldatud konverentsil 2001. a.). Leena Kurvet–Käosaar tutvustab akadeemilist naisuurimist ja Kristiina Instiituuti Soomes. Marion Pajumets annab ülevaate keskkoolineidude teadlikkusest inimkaubitsemisest.

Ajakirja juurde kuuluv retsensioonide rubriik tutvustab, nagu tavaks, eesti keeles ilmunud feministlikku ja soouurimuslikku temaatikat esindavat kirjandust.

Väljaandjad tänavad meie toetajaid ja kaasaaitajaid käesoleva ajakirja numbriga teoks saamise eest. Suureks abiks oli Kuningliku Hollandi saatkonna vahendusel MATRA-KAP programm ja Ameerika Ühendriikide saatkonna kaudu toetus Demokraatia Komisjonilt (*Democracy Commission*). Ajakirja väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital. Täname hea koostöö eest Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskust (ENUT) ja

Ilvi Jõe-Cannonit, Tallinna Pedagoogikakooli, Eesti Kirjandusmuuseumi, aga ka kõiki, kes on näinud vaeva ja kulutanud energiat uue *Ariadne Lõnga* numbriga valmimiseks, eriti kogu idee initsiaatorit Eda Seppa, kõiki toimetajaid, retsensoerijaid, tõlkijaid ja nõuandjaid.

Peatoimetaja

Anne Lill

Toimetajad

Eve Annuk ja Mirjam Hinrikus

Inimväärne elu naisena: teoreetilisi perspektiive eesti naiste elulugude uurimiseks

Tiina Kirss

Eestlaste kirjutatud elulood, mis on kogutud Eesti Kirjandusmuuseumi ja Ühenduse *Eesti Elulood* poolt korraldatud võistluste tulemusena alates 1980. aastate lõpust, moodustavad võrdlemisi uue žanri eesti autobiograafilises kirjutuses. Kuigi eluloo kui autobiograafilist terviklikkust taotleva vormi jaoks on Eestis olemas nii eeskujud kui tüvetekste (nt. 19. sajandi viimases kolmandikus avaldatud talumehe ja rahvusliku liikumise tegelase

Märt Miti elulugu), nagu on märkinud Rutt Hinrikus oma eessõnas suurkogumikule *Eesti rahva elulood: sajandi sada elulugu I ja II*, on siiski raske kõneleda memuaarkirjanduse “traditsioonist” laiemas mõttes. Mälestusi on eesti keeles kirjutatud suuremal hulgal kui kitsamalt määratletud elulugusid. Järgides Rutt Hinrikuse mälestuse ja eluloo eristust, mille järgi elulugu on mälestustest minakeskem, peame siiski nentima, et nii mälestus kui elulugu kujutavad “avalikustatud privaatsust” ning väärtustavad oma mälumaterjali, pidades silmas publiku ette astumist. Hinrikus sõnastab hästi elulookirjutise kui dialoogilise enesepaljastamise paradoksaalsuse: “Iga autori jaoks on elulugu midagi õrna ja intiimset, soov avalikustada on tavaliselt lahutamatu varjamise soovist” (Hinrikus 2000, 8–9). Süvenedes *Eesti rahva elulugude* lugemisse, tekib rida küsimusi nii eluloo sisulise (süžeeelise, temaatilise) külje kui jutustamisvormi kohta, mis osaliselt kattuvad autobiograafiateoorias (nii kirjandusteaduslikus kui sotsiaalteaduslikus) juba mitukümmend aastat käibel olevate probleemidega. Milline ettekujutus on eesti elulookirjutajal “elust” ja “loost” ning sellest vormist, mis üritab neid kokku siduda, sellest terviklikkusele püüdlevast, oma mälumaterjali hõlmavast ülevaatest, mida ta kirjutab? Kust see ettekujutus tuleb: kas näiteks koolipõlves kätte õpetatud kirjandivormist, ajakirjanduses avaldatud iseloomustustest või lugemusest (biograafiad, memuaristika, kujunemisromaanid, klassikaline realistlik proosa)? Millised väljundivõimalused ehk mudelid “elu loo” kirjutamiseks on kultuuriliselt mõistetavad ning kõnekad? Kui küsida, kust tulenevad eluloo mudelid, jõuame põnevate ning väheuuritud kultuuriajalooliste küsimuste juurde, mis puudutavad ka eesti autobiograafia tüvetekste. Olulisem on ehk küsida, kuidas on elulookirjutaja nende mudelitega kokku puutunud ning neid omandanud, kuidas on ta nendega koos kujunenud ning neid oma elujutustuses rakendanud.

Teine küsimustekobar, mis on püsinud auto-

biograafiateooria keskmes, seondub kirjutaja identiteeditunnetusega ning tema suhetega võimalike lugejatega, alustades julgusest astuda lugeja ette mitte pelgalt tagasihoidliku kroonikuna, kes kõneleb kaotatud maailma nimel ning kelle “lugu” on kõrvalise tähtsusega, vaid iseendana – minavormis, mille puhul omaenda loo jutustamine on üks peamised eesmärgid. Kuidas väljendub eluloos subjekti või jutustaja minatunnetus ning kuidas see rajaneb eluloos kaardistatud pere- või lähikonna suhetevõrgustikule, seal edasi liikudes kuuluvusele (või mittekuuluvusele) suuremasse (rahvuslikku) kollektiivi? Kuidas ja mil määral on kirjutajad allutanud end sisemisele kirjutamisajendile või väljaspoolt tulevatele stiimulitele? Millised intentsionaalsusehoovused juhivad ning ilmestavad teksti, arvestades tekstis väljenduvat distantsi ning vaatepunkti toimunu suhtes? Kui ühes ja samas eluloos võib väljenduda mitu teadlikku motivatsiooni, näiteks tunne, et kirjutaja kirjutab oma eluloo näol “testamenti” ja samas haaras ajaleheüleskutsesest “kui päästerõngast kinni”, kuidas õnnestub tal siis luua kontakti imaginaarse lugejaga (vt. Annuk 1997, 68)? Kellele – millisele lugejale – on elulugu kui kirjutis mõeldud või suunatud? Kuidas suhestub elulookirjutaja mälu “Ajalooga”, andes lugejale võtme mõistmaks, kuidas “suure” ajaloo sündmused kajastuvad inimeste igapäevase elu tihedakoelises ning ehedas kangas? Kas kirjutavad pigem need, kellel elus on hästi läinud, kes on suutnud “vee peale jääda”, või need, kellele elu on haiget teinud?

Viimase aastakümne jooksul kogutud eestlaste eluloolise materjali hulgas on tänuväärset palju naiste elulugusid. Osa põhjustest on demograafilised: Siberi (eriti 1941. a. küüditamise) üle elanud kohordis on valdav enamus kirjutajatest naised, kuna nende hulgas, kel õnnestus tagasi tulla, olid naised enamuses; arvestada tuleb ka sooerinevusi keskmise eluea pikkuses. Leidub aga rohkem põhjuseid, mille sotsiaalpsühholoogilisi või kultuurilisi juuri tuleb hoolikalt otsida

ning analüüsida, teadvustamaks, kas eesti naised “kipuvad rohkem kirjutama” oma elust minavormis kui mehed; milliseid tõrkeid, tõkkeid või tabusid (kui üldse) nad sealjuures ületama peavad; milliseid sisemisi piiranguid nad endile püstivad oma elu avalikule areenile nähtavale tuues; kuid võrd toimivad nende lugudes soorollid; ning kuidas nad samastavad end aktsepteeritud soorollidega? Kas naised kirjutavad “pihtimuslikumas” võtmes kui mehed oma sise- ning eraelust ning suhetest, ning kuidas ja kuidas võrd lülituvad nad “tunnistuslikule” lainele, mis eeldaks astumist eraelu tasapinnalt avaliku elu ning ajalooliste sündmuste valdkonda, tihti kaasates ka poliitilisi ehk eetilisi hinnanguid? Kas kirjutades on neile olulisem tunnetada ning esitleda end eestlasena või naisena? Kui “eesti naisena”, siis kuidas laseb see paljutähenduslik mõiste end markeerida nende lugudes?

Kahtlemata on eesti naiste elulugude nähtavuses ja esindatuses olulist rolli mänginud kogujate sihikindel tahe neid mitte esindamata jätta. Siinjuures on märkimisväärne nii sarja “Eesti elulood” esimene köide *Naised kõnelevad* kui protsentuaalne sooline võrdsus suurokogumikus *Eesti rahva elulood*. Sellise tasakaalustava tähelepanelikkuse kaudu muutub lugejaile ning uurijaile kättesaadavaks naiste endi poolt kirjutatud elulootekstide näol mitmetahuline ning kultuurilooliselt oluline allikmaterjal eesti naiste elu ning sugudevaheliste suhete kohta. Kui ajaloo on naised paraku liiga tihti osalenud vaikivaten, siis elulugudes kõnelevad naised väidetavasti ise ja omal häälel. Mõistagi kehtivad viimase väite kohta mitmed metodoloogilised hoiatused ja mööndused. Kollektiivse autorluse tähe all avaldatud University of Minnesota naisuurimiserühma esseede ning uurimuste kogumik *Interpreting Women's Lives (Interpreteerides naiste elusid)* tuletab meelde, et “isiklikud narratiivid” on “kujunemisprotsesside verbaalsed rekonstruktsioonid”, mistõttu elulooline tekst ei anna läbipaistvalt ning käegakatsutavalt kätte “elukogemust” (*experience*) kui sellist, vaid interpre-

teeritud (seega vahendatud) elukogemust (Personal Narratives Group 1989, 4). Prismad, mille kaudu elukogemus tekstis väljendub, on kirjutaja tõlgendused, hoiakud, hinnangud oma elule – miks ja kuidas tema elu selliseks kujunes, nagu ta seda meile jutustab – ehk tema “subjektiivsus”, mis hõlmab tema minakontseptsiooni ja sellest tulenevaid vaatepunkte ning jutustajapositsioone (ohver, tunnistaja, kangelane, kelm). Uurijal tuleb pidevalt arvestada kirjutaja interpreteerimisprotsesse (ehk interpreteerimisakte) ning mitte ainult mõelda – idealistlikult ning õilsalt, nagu feministlike teadlaste esimene laine 1960. ja 1970. aastatel – naiste “kogemuste” kirjapanemisele ja kogumisele ehk laiemas perspektiivis soovile täita ajaloolünki. Küll aga väidavad Personal Narratives rühma liikmed oma eessõnas, et naiste elulugudest on võimalik palju õppida soolise identiteedi konstruktsiooni kohta, indiviidi ja ühiskonna suhete kohta soorollide loomisel ja taastootmisel ning soovahealiste võimuvahekordade dünaamika kohta. Et eluloolise teksti lugemisel selle sihini jõuda, tuleb osata ära tunda põhimüüte, millele jutustus end allutab, ning tajuda mikrotasanditel sõnavaliku, korduvate fraaside, pauside, lakuunide ning tonaalsuste kaudu jätkukohti isikupärase stiili ja üldisemate kultuuriliste arusaamade ehk mentaliteedimärkide vahel. Mõistagi tuleb oskusi treenida, lugedes paljusid elulugusid huvialusest kohordist ning tundes süviti uuritava perioodi ajaloolist tausta. Samas tuleb silmas pidada, et eluloolise teksti analüütiline käsitlemine nõuab ka taktitunnet ning eetilist tunnetust. Nagu on ehedalt sõnastanud naiste suulise ajalooga tegelevad Kathryn Anderson ja Dana C. Jack, on vaja “kahe kõrvaga kuulamist”, häälestumist esilekerkivate konfliktide märkamiseks ühiskondlike mallidega sobivate ning isikupäraselt “mitte-sobivate” hoovuste vahel tekstis ka siis, kui need kalduvad teemast kõrvale ning trotsivad uurija otsesest eesmärgi (Anderson, Jack 1991, 44). Ning nagu Katherine Borland avastas oma isepäist, kuid ennast “kindlasti mitte mingiks feminis-

tiks pidavat” vanaema intervjuuerides, ei tarvitse uurimisobjekt kaugeltki oma eluloo feministliku tõlgendusega nõustuda, vaid seda pigem vaidlustada ja tõrjuda (Borland 1991, 71). Kuigi allikakriitiline lähenemine elulootekstile nõuab ulatuslikumat käsitlust selle “subjektiivsuseastme” kohta, kui siinkohal on võimalik, võiks märkida kahte konkreetset valdkonda, kus kirjutatud elulugu võib eriti paljupakkuvalt kaasa rääkida. Esiteks toob elulootekst nähtavale detailitihedat kirjeldust igapäevases elust (olles seega väärtuslik nii etnoloogidele kui sotsiaalajaloolastele *Alltagsgeschichte* erialal) (Kõresaar 2001, Jaago 2001, Kaplan 1999, Dörr 1998). Teiseks leiab elulugudes märgistamist mentaliteetide toimimise ning edasiandmise dünaamika, mille juurde kuuluvad ka subjektiivsuse struktuurid.

Kuivõrd ja kuidas eesti naised elulugude kirjutajatena teadvustavad ja määratlevad endid (muuhulgas või ennekõike) “naistena”, on küsimusteriing, mida on eriti huvitavalt võimalik jälgida Eve Annuki poolt koostatud kogumikus *Naised kõnelevad*. Kogumiku valdava osa moodustavad lood, mille puhul 1995. aastal ajakirjanduses avaldatud üleskutse palus kirjutajat mõelda oma elule kui mitte sookeskselt, siis vähemalt oma sugu kui üht olulist elu kujundavat tegurit arvestades. “Eluloo kirjapanemise konventsioonid on tihti ära määranud ka elulugude sisulise külje, selle, millest oma eluloos kirjutatakse ja millest ei kirjutata. On vähe neid naisautoreid, kes seda konventsiooni rikkuda püüavad. Naiste elulugudes ootaks lugeja ka teatud määral naise(liku) kogemuse kujutamist, sellest kirjutamist, mis tähendab olla naine.” (Annuk 1997, 9) Oma sissejuhatuses mainib Eve Annuk, et kogumiku konkreetseks eeskujuks oli 1992. aastal Soomes avaldatud naiste elulugude antoloogia *Satasärmainen nainen*, kuid erinevalt Soomest puudus Eestis 1990. aastate keskpaiku väljakujunenud elulugude kogumise ja uurimise traditsioon, mille taustal erinevate kallakutega ning erinevust rõhutavad kogumikud paigutusid juba tihedamalt asustatud maasti-

kul. Edasi nendib Annuk, et enamus Kirjandusmuuseumile oma eluloo saatnud naistest elab Eestis, mahtudes sünniaasta poolest ajavahemikku 1900–1940, et valimis on suhteliselt vähe kõrgharidusega naise (kellest enamus on pedagoogid), et suhteliselt vähe on eluloo kirjutamise hetkel “(veel) abielus naise” (Annuk 1997, 7). Esimesed elulookogumised 1989. aastal ei selekteerinud lugusid soolise kuuluvuse järgi, vaid asetasis üleskutsete kaudu rõhu eestilikkusele, ning arhiivis olevate, naiste poolt kirjutatud lugude enamus kuulub just esimesse kogumislainesse. Uuriija, kes huvitub soolise erinevuse peegeldumisest eesti naiste elulugudes, peaks seetõttu tutvuma komparatiivselt nii “esimese laine” naiste lugudega, kui teadlikult naise elukogemust rõhutava üleskutse peale reageerinud naiste lugudega.

Käesolevas artiklis lähtun vastupeegeldustest 20. sajandi lõpukümnendil kogutud eesti naiste elulugude ning feministliku autobiograafia teooria vahel, mis on interdistsiplinaarselt rikas, samas aga küllaltki kirju (Marcus 1996, 186; Smith, Watson 1998, 8). Mõistagi on väär suhtuda mistahes teoriasse kui kinkepaberisse, millesse tuleks empiiriline allikmaterjal elegant-selt sisse pakkida. Teooria peaesmärk ei ole kitsalt võttes olla analüütiline tööriist ega rakenduda üksnes interpreteerimise vankri ette, võimaldades genereerida uusi tõlgendusi või ohjeldada nende üliküllust ja vohavust. Küll aga tungib teoreetilisel läbivalgustatud interpretatsioon tihti sügavamale, ühendades formalistlikke ja tausta seletavaid impulsse ning võimaldades läheneda põhilisematele ning üldisematele probleemidele teksti ülesehituses ning kultuurilises kõlavuses. Samuti aitab teoreetiline teadlikkus vältida kirjandusteadlastele omaseid üliformalistlikke tööõnnetusi, mil interpreteerimine ei küüni kaugemale uue, sama tervikliku tunduva metateksti loomisest, kasutades sealjuures vaid õpetatud keelt ja erialalist sõnavara, ning seega (küüniliselt võttes) veelgi enam ahendades võimalike lugejate arvu. Väi-

daksin, et kõige õnnestunumad teoriakäsitlused naiste elulugude valdkonnas on need, mis keskenduvad empiirilisele materjalile või kogumistöö käigus esile kerkinud probleemidele (Chanfrault-Duchet 2000, 62). Alljärgnevas lähenen kahele põhilisele naisuurimusest lähtuvale küsimusele, mis pakuvad võimalusi ning väljakutseid eesti naiste elulugude uurimiseks. Esiteks, kuidas ja kuidas peegeldub ja teadvustub sooline erinevus eesti naiste elulugudes? Kas analüütilise kategooriana on sooline erinevus relevantne või pigem liialt selektiivne ja piiratud, seega eksiteele viiv? Teiseks, kuna kirjutaja “mina” on eluloolises tekstis keskne aspekt, fokuseeriv lääts isiklikuks peetava kogemuslikkuse ning üldkultuurilise tasandi vahel, käsitlen valiva pilguga feministlikust autobiograafiateooriast tulenevaid “mina” ehk subjekti mudeleid, keskendudes neljale subjektikonstruktsiooni ehk minakäsitluse aspektile: subjekti individualiseerimisaste, tegevusvõimekus (*agency*), sooline identiteet ja erandlikkusetaju ning keha suhe subjektiivsusega.

Nagu näitasid 1980. aastate keskpaiku toimunud ägedad mullistused Põhja-Ameerika (ning ka Euroopa) feministlikus teorias soo, rassi ja klassierinevuse “kolmainuse” ümber, tuleb tekstide puhul silmas pidada erinevuse skeemide paljusust. Luges naiste lugusid eelkõige soolise erinevuse filtri läbi, teadvustamata, millist erikaalu kannab sooline erinevus nii kirjutaja silmis kui ka üldisemalt ajastu ja kultuuri konteksti ulatuses, tekib tahes-tahtmata interpreteerimisvigu, mis viivad omakorda vildakatele üldistustele. Kultuurantropoloog Sherry Ortner reflekteerib oma väliuurimust Tiibeti sherpa suguharu budistlike kloostrite moodustamise ajaloo kohta, väites, et sugude omavaheline suhe ei ole mitte ainult mõistlikum uurimisobjekt kui “naiste” või “meeste” kogemus eraldi, vaid soolist erinevust “analüütilise kategooriana” tarvitav uuriija peaks ping-salt jälgima, millised tegurid (nagu klassi ehk haridusastme määratlus) nivelleerivad sugude-

vahelisi erinevusi või nende erinevuste tähtsust (Ortner 1996, 133). Samad hoiatused kehtivad rangelt rakendatud privaatsel ning avaliku sfääri vaheliste eristuste kohta, kusjuures naiste tegevusvälja on peamiselt peetud privaatseks sfääriks, meeste oma aga samastatud avaliku sfääriga. Liiga teravad eristused siinkohal "takistavad meid nägemast, et kuitahes palju paistavad naiste igapäevased elud olevat läbiimmutatud koduste tegemiste ja muredega, kuuluvad nad oma perekondlike suhete kaudu suurematesse ühiskondlikesse seisuse süsteemidesse, seega osaledes oluliselt makropoliitilistes ning majanduslikes protsessides" (Ortner 1996, 136).

Mõningaid erinevuse tegureid, näiteks vanust, peetakse kehaga lähemalt seotuks või siis allutatakse bioloogilisele determinismile. Juba sellises determinismis väljenduvad pigem sotsiaalsed ja kultuurilised arusaamad, nagu vanuse ja soo tegurite kaastõlgendamises üldse. Kuigi – jälgides uuesti Ortneri hoiatusi – on hädaohtlik midagi järeldada üksiku tava põhjal (Ortner 1974, 68–69), on märkimisväärne, et setu naine peab traditsioone järgides hakkama fertiilse aja lõpul endalt ehteid maha võtma (kuigi selle asemel võiks samahästi oodata uusi ehteid, tähelepanemaks ning austamiseks küpsesse ikka jõudnud naise elutarkust), samas kui meeste rõivastuses puudub samasugune vanusega seostatav märk. Niisiis on kasulik küsida, kas naist peetakse (ning kas individuaalne naisterahvas peab end) nooremana "vanemaks" kui mees? Tarvitades sotsiaalteadusliku koolitusega eluloo uurijatele tuttavat põhimõistet "elukaar" (*life course*), tuleb arvestada soolist erinevust. Mõnevõrra soospetsiifilised on mitte ainult arusaamad naise ja mehe "loomuliku" elukäigu kohta, vaid ka elukaare väljendumine elulootekstis ajalise süvstruktuurina (ehk kronomeetrina) ei ole sooliselt neutraalne. Seega elukaart kui analüütilist tööriista tuleks vastavalt kultuurile sooliselt diferentseerida ehk nüansseerida (Monk, Katz 1993, 10–13). Ent siingi on üldistused hädaohtlikud, kuna kahtlemata määratleb nii mõnigi eluloo-

kirjutaja oma identiteeti läbi hariduspüüdluse ning peab eneserealiseerimist ja argielu tööveldkonnas olulisemaks ning jutuainena huvitavamaks, kui naise elukaarele omaseid ja "hari-like" tähtsündmusi, nagu abiellumist ja laste sündimist, mis märgistuvad tema loos harva või mõõdamattes. Haridusetaotlustes ja tööpõllul on ehk võimalikum tunda end indiviidina või siis "inimesena". Elukaare tõlgendamisest johtub ka hinnang elulookirjutaja enesemääratlusele: millal (kui üldse) hakkab ta end pidama "vanaks" naiseks? Ehk kuidas võtta ühe 1934. aastal sündinud elulookirjutaja esimesi ridu:

"Olen jõudnud juba sellesse ikka, mil tahan ennast jäädvustada. Viimastel aastatel olen seda teinud sel kombel, et käsitöö näol kinkinud lastele igasuguseid esemeid sünnipäevadeks, et nad kunagi, kui mind enam ei ole, tuletaksid mind meelde. Nüüd järgnen meie kohaliku ajalehe üleskutsele kirjutada üles oma elulugu." (Annuk 1997, 93)

Iseenda "jäädvustamine" väljendub kahes vormis, omavalmistatud esemetes järeltulijatele ning kirjalikus jutustuses laiemale avalikkusele. Kuivõrd mõjutab kirjutaja sugu tema jäädvustamisvõimaluste valikut? Ning kust jookseb tema jaoks ealine piir, kust edasi oleks sobilik ja vajalik enesejäädvustamisele mõelda? Teiseks näiteks on 1929. a. sündinud, Võrumaalt pärit tööliste omaenda eluetappide liigendus: "Algaks nagu elu eelviimane vaatus. Ligineb kuuekümnes versta-post." (Annuk 1997, 66) Sellele lakoonilisele tähelepanekule järgneb pikem, laialivalgus mõtisklus oma põlvkonna üldise elukäigu kohta, mis huvitaval kombel lõpeb tsitaadiga võru murrakus, hoiatades vanaduspõlves paksuks minemise eest:

"Noorõlt ma olli kui üts ladva upin alomise ossa külen, sääne matsakas maa tütrek. Aga inemine ei tohi jo kats kõrda paks olla, kui vanadus esiki om sälän ja paks

kere pääl ka viil – jummal hoidku tuu iist, eloigä jääb lühükösös. Tuupeäräst ma püüä iks jõudumüüda sporti tetä.” (Annuk 1997, 67)

Kontekstist ei selgu, kas tsitaadi autor on kirjutaja ise või keegi teine. Kirjutaja jätkab juttu pärast pensioneerumist:

“Üks isemoodi aeg on see pensioni aeg, mida oodatakse ja kardetakse. Õnneks kõigea harjutakse ruttu. Nooremate naiste reageering: “Mina jään kohe koju, saan teha seda, milleks mul kunagi pole küllalt aega. Aga ma ei elagi nii kaua ju.” “Midagi sa koju ei jää, kui tervis lubab, hakkad alles teenima topelt, et lapsi järele aidata”, arvan mina. Ja minul on õigus. Kui oleks oma maja, siis tegevusest puudu ei tuleks. Nii palju põnevad toimub igal uuel päeval, kuidas jääda sellest eemale, mitte kaasa aidata. Töötamine on meile nii omane, me ei oska seda tühimikku millegagi täita. On vaja lävida töökaaslastega, arutada eluprobleeme, vaielda, kellelegi oma unenägusidki jutustada ja mõistatada, mis see tähendab. Seda segast tunnet teab vaid see, kes on ise selles rollis.” (Annuk 1997, 67)

Kirjutaja hinnang pensionipõlve kohta antakse edasi dialoogis sellega, mida ütlevad “nooremad naised”, need, kes ise pole veel pensionipõlve kogenud. Kuigi kirjutaja jääb raudselt iseenda juurde, kuna temal on “kogemuslik autoriteet” ja teistel kogemus puudub, järelikult ei oska nad kommenteerida, toimub pensionipõlve tähenduse välja töötamine naiste omavahelise suhtlemise “sumina” taustal ning seda arvestades. Eelnevas lõigus kirjutaja juba mainis, kui olulise dimensiooni tema tööelust moodustas selline suhtlemine ning et pension selle kahetsusväärselt lõpetas. Ka kaasneb kirjutaja töökaaslastega lävimise kogemusega suhtumine, et naised on paljuku võimelised:

“Nüüd on niipalju ajalehti ja ajakirju

lugeda, et isegi käsitöö jääb tahaplaanile. Iseloomulik on see, et kus üks või kaks naist on koos, seal räägitakse ka rohkem poliitikat kui klatsitakse. Kui lihtsalt lahendatakse naiste ringis mõnigi vaidlustatud riigiprobleem, mõeldes, miks nad ometi selle peale seal poliitikas ei tule.” (Annuk 1997, 69)

Eraldi probleemidekobarana tuleks arvesse võtta soolist erinevust kui tegurit individuaalses ja sotsiaalses mälus. Kõige teravamalt on naisuurimus viimase kümne aasta jooksul teadvustanud trauma ja “sekundaarse mälu” seoseid ühenduses vägistamise ja seksuaalse vägivallaga, mille puhul on valdav osa empiirilist materjali kogutud naistelt, kes on läbi murdnud vägistamist kui sündmust tihti ümbritsevast vaikuse tabust (Haaken 1998, 2–4). Olulisemad on siinkohal siiski suulise ajaloo valdkonnas läbi viidud uurimused, millest ilmneb, et pealtkuuldud jutuajamise vältel filtreerivad naiste ja meeste mälad informatsiooni erinevalt. See, kas naised mäletavad meestest erinevalt, on vähemalt sama tähtis, kui naiste teistmoodi kirjutamise viisid (Ely and McCabe 1996; Daniel and Thompson 1996; Radstone 2000).

Soolise erinevuse analüütiline rakendamine elulooliste tekstide puhul muutub veelgi keerulisemaks, kui võtame luubi alla subjektikonstruktsiooni ehk kirjutaja “minaesitluse”. “Mina” (*self*) ümberdefineerimist “subjektiks” autobiograafilises teoorias põhjendab Sidonie Smith, kasutades poststrukturealistlikku nägemust lääne filosoofia ajaloost:

“Vana, valgustusajast pärinev arusaam autonoomsest, ratsionaalsest ning ühtsest Minast [*self*] on maad andnud uutele arusaamadele subjektist, mida on mõjutanud sellised fenomenid, nagu marksistlik materialism, Freudi psühhoanalüüs, Saussure'i lingvistika ja postmodernistlikud kriitilised lähenemised autoriteedile, tõe ja Mina kohalolekule [*self-presence*]. Mõnele näib Mina

[self] seetõttu fragmentaarse ning võõranda- tuna, hapra ja päritoluta fiktsioonina. Teiste- le on Mina [self] hakanud tähendama rohkem verbi kui nimisõna, rohkem prot- sessi kui moodustist, mis igal hetkel väljub keelest, diskursusest ning ideoloogiast. Kol- mandate jaoks annab subjekt paratamatult järele kultuurilistele ettemääratustele, mida Valerie Walkerdine nimetab “etteantud sub- jektiivsusteks” [provided subjectivities]. Ning mõnede teiste jaoks subjekt pareerib ning ületab aktiivselt kultuurilisi diskursusi vastu- panu tegurina”. (Smith 1993a, 393)

Spetsiifiliselt psühhoanalüütiline lähene- mine Lacani teooria kaudu “näeb autonoomset mina kui fiktiivset konstruktsiooni, fantaasiat keeles täiuslikult kohalolevast subjektist” (Smith, Watson 2001, 19). Kuna Lacani poolt püstita- tud subjekt on algselt maskuliinne, kellega naine suhestub kui kultuuriliselt Teine, on autobio- graafiateoorias soolisel erinevusel keskne tähen- dus: “autobiograafilises uurimuses on üha enam tähelepanu pööratud seksuaalse erinevuse tekke- loole (etioloogiale), subjekti suhestatusele oma aluseks olevate “teistega” ning retoorilistele või- malustele, mille kaudu Mina end väljendab” (Smith, Watson 2001, 19).

Sidonie Smithi lääne kultuuriloo põhjal üldistav subjekti ajalugu kutsub esile mitmeid mõõndusi. Kuigi Smithi ja teiste hiljutistes uuri- mustes naiste (ilukirjanduslike) autobiograafiate kohta on nii rõhutatud kui ülistatud tekste (nt. Gloria Anzaldua *Borderlines/La Frontera: The New Mestiza*, Héléne Cixous *Le rire de la Meduse*), milles mängub fragmentaarne ehk killustatud jutustaja-mina, peetakse fragmenteerumist liiga kergemeelselt vastupanu ja kultuuriliste rollide ning koodide rikkumise ehk murdmise märgiks või siis loetakse fragmenteerunud mina tagant mässumeelset intentsionaalsust ehk valmisolekut poliitiliseks aktiivsuseks (Smith 1993b, 169–172). Eesti naiste elulootekstide puhul, mis on kogu- tud ajaleheüleskutsete kaudu, saab harva rääkida

postmodernsest minaesitlusest, küll aga esineb fragmentaarsust, millel on hoopis teised juured: kirjutaja ülekoormatus oma eluloolise materja- liga, üritades sellega vormiliselt toime tulla, trau- maatilised elukogemused, mis trotsivad sõnas- tamist (armistumine) ning vastukäivad hinnang- gud omaenda elule. Pigem on jutustajamina esitlenud end suhteliselt ühtsena, klassikalise realistliku romaani peategelase moodi, kuigi vaatepunkt iseenda suhtes võib aegajalt nihkuda edasi-tagasi jutustava, kõrvaltvaatava ja analüü- siva ning mõtiskleva, juurdleva ja sissepoole- pööratu vahel. Vaatamata hinnangule, et jutus- taja elab postmodernistlikul ajastul, ei esine ta postmodernistliku subjektina, vaid kooskõlastub valgustusajast pärineva mudeliga: postmoder- nistlikud tekstimudelid pole kirjutajate jaoks ei käeulatuses ega relevantssed.

Kõigē olulisem mõõndus Smithi subjekti ajaloo skeemile on aga vajadus tähele panna klassikalise ühtse subjekti vastupanulisi võima- lusi. Teisisõnu, kirjutaja, kes on trotsinud sot- siaalseid rolle, kes oma tekstis jutustab, kuidas ta seda on teinud, kes on käitunud vastupanuliselt, võib seda jutustades kasutada mõjuvalt “tra- ditsioonilist” valgustusaeget minavormi. Luisa Passerini on oma suulistele intervjuudele ja kir- jutatud elulugudele tuginevas uurimuses, mis käsitleb 1930. aastatel Itaalia ametiühingute lii- kumises tegutsenud naisi, tabavalt täheldanud üht olulist paradoksaalsust mina-jutustaja ja mina kui tegutseja (*agent*) vahel (Passerini 1987, 36–37). Enamus Passerini poolt intervjueeritud ühiskondlikult või poliitiliselt aktiivseid naisi esitleb endid “erandlike” naistena, kes juba noo- ruspõlves olid “teistmoodi”, mõeldes ning käitu- des vastupanuliselt ehk mässumeelselt piiravate soorollide vastu. Sageli on aga selliste naiste elu- kaar, nende olulisemad eluotsused ja sündmu- sed lähemalt vaadates märksa “tavalisemad” või “hallimad”, kui nende isemõtlemise aste või minakontseptsioon. (Passerini 1989, 191) Kuidas seda paradoksaalsust seletada? Oma 20. sajandi prantsuse naiste elulugude uurimuses

peab Marie-Francoise Chanfrault-Duchet nime-
tatud vastukäivust “strateegiliseks kompenseeri-
misoskuseks” ehk piirilkõndimiseks, mis vaistli-
kult haistab ühiskonna õhuauke, kus tegevusvõi-
malused muutuvad ajuti avaramaks, kui “kom-
belise naise” käitumismallid ette kirjutavad, ning
mille puhul soorollide järgimine pakub kaitse-
värvi erandlikule isiksusele, osutudes isegi tead-
likuks või alateadlikuks mimikriks. Et oma
väidet proovile panna, juhib Chanfrault-Duchet
rohkete näidete varal uurijate tähelepanu elu-
looteksti vormivõimalustele, eriti kordusfraasi-
dele (ehk refräänidele), märkidele, mille kaudu
väljenduvad suhted kirjutaja hoiakute ja tema
ühiskonnas käibel olevate suhtumiste ja käi-
tumisreeglite vahel (Chanfrault-Duchet 1991,
79). Erandlikkuse märgistamine teksti retoori-
lisel tasandil võib toimuda mitmel moel, otse-
selt või kaudselt, võides peituda isegi rõhutatud
tagasihoidlikkuse taha või üldistava, raamiva
väite taha, et tema elu on “täiesti tavaline”, et
selles pole midagi erilist. Tagasihoidlikku posi-
tsiooni ehk tavalisuse väitesse tuleks uurijal suh-
tuda tähelepaneliku skepsisega, küsides endalt,
kas antud kultuuris on peetud naistele voorus-
likuks või sobilikuks kõnelda iseendast mini-
maalselt, *sotto voce* ehk tagasihoidlikus võtmes?
Kas naine peab oma elu- ning sõnajulgust
tasakaalustama (ehk neutraliseerima), et see ei
tunduks lugejale ebasobivana? Kuivõrd vaba
on kirjutaja mänguruum “ebaharilike” valikute
väljendamiseks? Nii Passerinile kui Chanfrault-
Duchet’le mõjuvad vastukäivused minaesitluse
ja elukaare sündmustejada vahel huvitavate
uurimuslike lähtepunktidenä, mis tõstatavad
rohkem küsimusi kui annavad vastuseid ja
näitavad, et elulookirjutaja enese-esitlus “nai-
sena” pole sugugi ühtne ega endastmõistetav
määratlus, mis liigub otsejoones “mina” juurest
konkreetsesse “soolise identiteedi” konstrueerimise
suunas. Teekonnal “mina” ja “naise” mõistete
vahel, üritades niihästi jutustada oma elust nai-
sena kui “sõnastades iseend naisena”, läbib kirju-
taja palju kihte sotsiaalseid arusaamu, sõnavara-

lisi võimalusi, suhtumisi ja hoiakuid, mida seob
mõiste “sotsiaalsed mudelid”. Kirjutades ta nii-
hästi loob kui avastab oma teksti tarvis “soolise
identiteedi”.

1941. aastal Eestis sündinud kontoritöötaja
mõtleb tagasi oma esimesele tööaastale koolis:

“Tundsime, et ees on väga kaunis ja erili-
selt huvitav elu, milles me oleme väga tublid
ja edukad. Tundsime, et saadame korda
kindlasti midagi suurt. Aga elu läks oma
rada. Ja nüüd, üle kolmekümne aasta hiljem,
pean kurvastusega ütleva, et pole midagi
erilist korda saatnud, vaid elanud kõige tava-
lisemat naise elu. Kodu – töö – lapsed –
mees! Neid märksõnu õigesse järjekorda
panna ma ei oskagi. Ise ma arvan, et ma
olen neid kõiki pidanud peaaegu võrdseteks.
Aga võib-olla, et poleks pidanud. Sest kõik
asjad pole ju läinud hästi!” (Annuk 1997,
188–189)

Marie-Francoise Chanfrault-Duchet poolt
esitatud küsimused on siinkohal nüansirikkad:
“Kuidas sekkuvad sotsiaalsed mudelid soolise
identsuse konstrueerimisse? Kuidas ja kus
rakendavad naised neid mudeleid oma elulugu-
des? Millised on seosed nende mudelite ja
nende keeleliste ja semantiliste protsesside vahel,
mille sihiks on väljendada Mina [*self*] ja iden-
titeeti? Teisisõnu, milline on sotsiaalsete mude-
lite toime Mina narrativiseerimisel ning teksti
kaudu oma elukogemuse tähenduse konstruee-
rimisel?” (Chanfrault-Duchet 2000, 61)

Tsiteeritud eluloonäide, mis koosneb reflek-
teerivast kõrvalekaldest kronoloogilisest jutus-
tusest, määratleb “tavalise naise elu” märk-
sõnade skeemi kaudu (kodu, töö, lapsed, mees),
mis toimib paindliku sotsiaalse mudelina
Chanfrault-Duchet mõistes, kuigi kirjutaja jätab
tegurite tähtsusjärjestuse lahtiseks ning seab
kahtluse alla ka omaenda uskumuse, et ta oma
elus neid võrdseteks pidas. Ta laseb oma jutus-
tusel märksõnade mudelit proovile panna ning

jätab tee lahti mitmesugusteks lugejapoolseteks tõlgendusteks. Nagu kirjutaja lugejat ette hoia- tab, viib jutu edaspidine kulg läbi pettumuse abielus alkohoolikust mehega, kriisina mõjuva kolimise saarelt mandrile, peatudes lõpuks vali- kul elada üksinda. Teist korda laseb sooline “sotsiaalne mudel” end paista hilisemas lõigus, mil kirjutaja on kronoloogiliselt jõudnud täna- päeva ning oma eluloo üldisemas plaanis kokku võtab, toonitades käitumismalle, mille järgi ta on teinud ning iseendale põhjendanud oma olu- lisemaid otsuseid:

“Minu kogemuse järgi on muidugi üks halvim asi, kui mees peres joob. Mõnel teisel võib olla teine aramus. Olen arvestanud kogu aeg perega. Pidevalt pannakse mind sundseisu ja ma pean tegema seda, mis teised soovivad. Ka varasemal ajal tegin ma oma töökoha vahetused, elukohavahetused jne. ikka sooviga arvestada oma perega ja et abikaasa soovid täidetud oleksid. Mui- dugi peabki naine peret koos hoidma, ja ma arvan, et meil Eestimaal naised seda tee- vadki.” (Annuk 1997, 197)

Kuid olles sotsiaalse mudeli märgid maha pannud, jätkab ta järgmises paragrahvis rõhuta- tult tegevust, mis teda on köitnud pere eest hoo- litsemise kõrval. Jutustajal paistab olevat võime üles seada mudelit, püüda seda sobitada oma loo ja isiksusega, sealjuures jäädes aga rahule nii mittekattuvate kui ka kooskõlastuvate aspekti- dega.

Kas ja kuidas jõuab kirjutaja mõiste või kontseptsioonini “isiklik elu”, kui isikliku elu määraja pole mitte tegevussfäär (kodu või töö- põld), vaid indiviidi tunnetusest lähtuvad vali- kud, otsused ning sellele järgnevad teod, mis tema elu kujundavad? Kes on tema õnne või õnnetuse sepp ning kuivõrd näeb ta ääsitule ääres iseend? Kaks esimest subjektikonstruk- tsiooni aspekti, mida feministlik autobiograafia välja joonistab – **suhestatud isiksus** (*relational*

self) ja **tegevusvõimekus** (*agency*) – ongi seotud “isikliku elu” mõistega. Kuigi feministlikus teo- rias on rõhutatud patriarhaalseid kultuurilisi struktuure ning praktikaid, mis takistavad nais- indiviidil end teadvustamast ja määratlemast omaette isikuna, ning väidetud, et “isikliku eluni” jõudmine nõuab nende takistavate tegu- rite teadvustamist, nende trotsimist või nen- dega strateegiliste kompromisside loomist, ei tarvitse elulookirjutaja sellise tõlgendusega nõustuda ja tema loo põhiimpulsiks ei tarvitse olla enese defineerimine autonoomse indivii- dina. Lähtun muljest, et viimase aastakümne jooksul kogutud eesti naiste elulood, eriti need, mis on kogutud võistluseks teemal “Minu ja minu lähedaste saatus ajaloo keerdkäiku- des”, osutavad subjektile ehk minale, mis on algusest peale lahutamatu suhetevõrgustikust, vaatamata sellele, kuidas on piiritletud ehk määratletud mõiste “lähikond”, s.t. kas lähi- kond võrdub perekonnaga või suguvõsaga või ulatub kaugemale. Kirjutaja kui subjekt paik- neb või hõljub indiviidi ning kollektiivi vahe- maal ning ei eristu märgatavalt taustast. Talle on see suhestatus endastmõistetavalt tähtis, isegi siis, kui ta sellest ei reflekteeri ning seda ei sõnasta. Suhestatus võib tunduda kord toetava juurestikuna, kord piirava võrestikuna, kuid ikkagi taustaliku lähteseisundina, millest eris- tub indiviid oma tegude ja valikute kaudu. Kui- võrd aga on suhestatud isiksus (*relational self*) – kontseptsioon, mida feministlikes autobiograa- fiateooriat käsitlevates diskussioonides mitut pidi on läbi valgustatud – tuletatav hoopis teis- test turitist, kui sooline erinevus (Walker 1997)? Eestlaste elulugude puhul võiks väita, et üksikisiku suhestatuse ehk individualiseeri- mise aste tuleneb eelkõige ajalooliselt pika aja kestel domineerinud talupojaühiskonna mudeli süvastruktuuridest ning nendest välja arenenud mentaliteetidest. Edasi võiks küsida, kuidas ja kuivõrd värvub see suhestatus omakorda soo- erinevustest? “Suhetatud isiksuse” mudeli tes- timine eestlaste elulugude “vetes” nõuab eest-

laste elulooliste kirjutiste laia ning süviti lugemist. Kui suure osakaalu moodustavad inimsuhted üldse eluloo jutustamisel ning kas see osakaal on naiste elulugudes suurem? Üheks äärmuseks võiks pidada 450-leheküljelist eesti ohvitseri elulugu, kus töö- ja karjäärialaste sündmuste erikaal on nii suur, et kirjutaja alles pärast 400 lehekülge annab märku, et tal on olemas naine; teise äärmusena võib näha lugusid, mis ei räägigi muust kui sugukondlikest suhetest. Kogumikus *Naised kõnelevad* ilmneb mitmes loos kirjutaja emotsionaalne sõltuvus suhetest meestega, kes käituvad vägivaldselt või muudel põhjustel ebaadekvaatselt, tekitades pingeid, hingevalu ja materiaalseid raskusi, kuid kellest naine keerulistel põhjustel ei taha loobuda, kuigi tema tublidus ja tarmukus teistes valdkondades, ka majanduslikus toimetulekus, veenavad lugejat, et ta võiks ka üksinda hakkama saada, ehk pareminigi ja rahulikult. Seega on individualiseerimise aste oluline ka isiksuse vabaduse ning valikuvõimaluste mõistmisel, kusjuures inimese võime oma elu määrata või juhtida tugineb nii suhetele ühiskondlike käitumis- ning sobivusreeglitega ja rollidele, kui metafüüsilisel tasemel toimivatele jõududele ning protsessidele. Ühe näitena kirjutajate poolt tihti mainitud metafüüsilisest mõjurist võiks tuua "saatust" kui kultuuriliselt kõnekat, iseenesest aga kõikehõlmavat ja ebamäärast mõistet, mis elulugudes kannab sagedamini süngemat kui helgemat värvi. 1935. aastal sündinud õpetaja teeb oma eluloo lõpus kokkuvõtte eesti naise elust, mis sõnastab hästi tasakaalu suhestatuse ning sitkelt iseteadliku indiviidi (kuid mitte individualisti) vahel:

"Mida tähendab elada naisena eesti ühiskonnas? Palju tööd, kannatlikkust, talumisvõimet ja vastupidavust igal juhul, mõeldes alati, et ei tohi saatuselõkide puhul alla anda, vaid ennast jälle sirgu ajada. Tuleb osata leida lisajõudu aiatööst, headelt inimestelt ja muidugi kõige tähtsam – oma

lähedastelt, lastelt ja lastelastelt, kellega seob meid vere hääl." (Annuk 1997, 131)

Paljudes eesti naiste elulugudes toimib tsiteeritud eesti naise elu mudel, sõltumata sellest, kas lugu või tema jutustaja toetab mudelit või pigem seab selle küsimuse alla. Mudelis on subjekt nii vaimselt kui füüsiliselt toimekas ja aktiivne, kuid eelkõige teiste, mitte iseenda nimel: samas, olgugi implitsiitselt, oskab ta iseenda eest hoolitseda, "leides lisajõudu", kuid lisajõuallikad viivad kaarega tagasi töö ja suhete juurde. Siinjuures on huvitav märkida, et töö ei ole ainult kulutav kohustus, vaid see, mis taastab ja toetab elujõudu. Ka on märkimisväärne, et väga mitmetes eesti naiste elulugudes leiavad käsitlust konfliktid abielusuhtes, mis on tingitud naise näiliselt süütutest lisaharrastustest, näiteks laulukooris laulmisest, mis nii mõnegi mehe on teinud armukadedaks ning esile kutsunud pingeid ja viinud isegi abielulahutuse äärel. Kas on siin tegemist kultuuriliste tavade ja kirjutamata reeglitega "vaba aja" mõiste ümber, mis on töötava mehe puhul endastmõistetav ressurss (kusjuures töövälisest aegast mitte ainult ei pea otseselt perele pühendama, vaid ta ei pea selle kasutamise üle kellelegi aru andma), kuid millest naine ei tohi puudust tunda, rääkimata veel sellest juttu tegemisest ning selle nimel käitumisest? Kas "vaba" aeg kannab juba oma mõistelises definitsioonis kaasa soolist eristust? Kuidas siis väljendub naiste osavus või trots vaba aega enda suunas painutades, seda "varastades" ning sellest tekkinud konflikte leevendades? Eesti naiste elulugudes on palju näiteid häiretest ja hälvetest inimsuhte pinnal ning valikutest iseenda väärtustamise ning teostamise nimel isegi siis, kui need valikud tunduvad mõjuvat suhetevõrgustikule negatiivselt.

Arvestades "suhetatud isiksuse" mõiste relevantsust, olgu üldisel kultuurilisel või siis soorollispetsiifilisel tasapinnal, on teoreetilised lähenemisnurgad, mis teadvustavad kirjutavat "mina" kui kindlate piiridega indiviidi ning

samastavad kujunemisprotsessi individualiseerimisprotsessiga, hädaohtlikud. Seda vaatamata sellele, et paljude feministlike mõtlejate arvates on naisel õigus just individuaalsele minale, mida tal kas pole olnud võimalik teadvustada ja teostada või siis on teda selle realiseerimises aktiivselt tõkestatud ja takistatud. Passerini ja Chanfrault-Duchet uurimused on juba sisse juhatanud kolmanda subjektiivsuse aspekti, nimelt **soolise identiteedi ja erandlikkusetaju**. Pealtnäha räägib feministlikult seisukohalt lähtuv kindlapiirilise individuaalsuse rõhutamine (mis siis loogiliselt peaks vormi poolest avalduma valgustusaegse ehk autonoomse-ratsionaalse-ühtse isiksusena) vastu eelpoolmainitud “killustatud subjekti” vastupanulisuse ülistamisele. Vastukäivuse taga on feministlike mõtlejate vaheline sügavalt sissetallatud poleemika postmodernismi “poliitiliste” võimaluste ümber: kas killustatud subjekt on emantsipeeritud subjekt või koosneb emantsipeerumine pigem iseenda teadvustamisest ühtse ja teovõimelise subjektina, mille fragmenteerumine pillub võimu laiali enne, kui subjekt end tegudes ja kirjutamises ilmutada saab? Ka “suhestatud isiksuse” ümber keerleb sarnane poleemika: kas suhestatus kuulub patriarhaalse taaga hulka, millest naine peab vabaks saama, või on suhestatus tema soolisest eripärast tulenev tugevus, mis moodustab tema minakontseptsiooni lahutamatu osa?

Kuivõrd on võimalik elulugu kirjutaval naisel märglevalt polemiseerida olemasolevaid soorolle ning käitumisreegleid, ilmneb Annuki kogumikus 1958. a. sündinud farmitöölise pikas raamivas sissejuhatuses oma eluloojutustusele:

“Mida teeb üks õige eesti naine ilusal augustikuu pärastlõunal, minu arust parimal ajal aastast, kui sooja on täpselt niipalju kui tarvis – pluss 20 kraadi, päike ei kõrveta julmalt pikast põuast niigi väsinud maad ja põlluäärses pikas võsas sirisevad rohutirtsud? Kümne aasta eest võis õiget rohutirtsu

häält kuulda kusagil unustatud metsakülas ja heldinult lapsepõlve meenutada, aga kes võis arvata, et 1995. aasta suveks, kui kohalikud põllud pole juba kolm aastat väetist ega taimekaitsevahendeid näinud, on see ehtsa augustikuu juurde kuuluv võsaorkester jälle platsis. Ehtsa augustikuu juurde kuulub ka see, et õige eesti naine teeb midagi sisse, marineerib, konserveerib, keedab, aurutab, korjab aiast juurde ja keedab edasi, toob nõõrilt tuppa odavalt väljamüügilt hangitud ja humanitaarabihaisust puhtaks pestud teksapüksid, triigib, nõelub neid, käratab keskmisele pojale peale, et see kas hakkab neid kandma või läheb püksata kooli.” (Annuk 1997, 223)

Tekstis toimivad kõrvuti ning läbipõimituna mõisted “õige eesti naine” ja “ehtne augustikuu”. Kirjutaja paigutab end kohe maa-maastikule, mida ta tunneb lähedalt ning orgaaniliselt, ning kasutab maastikus toimunud muudatusi oma elu kronometriseerimiseks kontrasti “siis” ja “nüüd” ümber, kusjuures “nüüd” kannab aastanumbrit ning “siis” seostub ebamäärasemalt lapsepõlvega tervikuna. Lugejal on algul raske mõista, kas autor kasutab mõistet “õige eesti naine” irooniliselt või neutraalselt, kuid teises lõigus murrab ta pikka, asjalikku traditsiooniliste tegevuste loetellu kaasaegne olmelisus (teksapüksid, humanitaarabi hais), mis juhatas sisse ka autori perekondliku rolli (triigib, nõelub, käratab). Peatselt saab lugejale selgeks, et autor mitte ainult ei mõõda ennast “õige eesti naise” mõõdupuuga, mida ta vaevukergelt sealjuures karikerib, vaid et ta samastumine “õige eesti naisega” on kiiksuga, kuna seda mudelit omaks võttes ta ka kohandab ja ajakohastab seda hoobilt:

“Õige eesti naine rabab tööd teha varalgest kuni Santa-Barbara järjekordse seeriani, tukastab lõputiitrite ajal ja siis hüppab püsti ning jookseb kööki nõusid pesema. Võibolla kusagil, linnas ehk, veedetakse

augustikuu pärestlõunaid teisiti. Aga Eesti-
maalt on neisse linnadesse pikk tee minna.”
(Annuk 1997, 224)

Tema isa varajase surma tõttu on jutustaja
lapsepõlv naistekeskne. Majas elab kolm
põlvkonda: memm, ema ja jutustaja ise, kes
toob asjakohase kirjandusliku võrdluse Viivi
Luige *Seitsmenda rahukevade* näol. Eluloojutus-
tust tervikuna läbib selektiivse omaksvõtmise ja
kriitilise distantsi, iseenda arvamuste ning hin-
nangute usaldamise rütm. Alles eluloo viimasel
paaril leheküljel asub kirjutaja otsesesse polee-
mikasse päevaküsimustes, nagu naise tööpäeva
pikkus või üksikemade “riskirühma” arvamine,
ning siin kajastub uuesti vihjamisi “õige eesti
naise” profiil, seekord negatiivsemas võtmes:

“Kui naised seletavad, mitmesajandat
hoidisepurki nad juba valmis saavad, olen
ma vait, sest mul on igasuguseid moose ja
salateid kokku ehk kuuekümmene ringis ja pea-
legi ei oska ma liha purki konserveerida ega
saagi oskama.” (Annuk 1997, 250–251)

Uue aja “õige eesti naise” malli ei arva kir-
jutaja end mahtuvat, kuna see mall on tasa-
kaalust väljas ehk deformeerunud. On huvitav,
et kokkuvõtliku moraali ehk tagasisaate asemel
lõpeb lugu teovõimekuse (*agency*) ehk “oma
õnne sepa” probleemi püstitamisega, mida kir-
jutaja illustreerib mitme elulise näite varal:

“Kõige raskem probleem, mis mind
vaevab, on see, et ma ei saa kunagi selgust
kahe väite vahel. Üks ütleb – kõiges, mis ini-
mesega halba juhtub, on ta ise süüdi ja teine
– ärge süüdistage asjatult ennast.” (Annuk
1997, 251)

Jutustajat võib kirjeldada kui jõulist ja auto-
noomset isiksust, kes tajub oma suhestatust teis-
tega, kuid on võimeline seda alati küünarnuki-
kauguselt kõrvalt nägema, olgu see ta jonnakas

keskmine poeg, varakult surnud puuetega laps,
joodikud laudanaised, kellega ta koos töötab,
või “oma meesterahvas”, kellesse ta armus, kel-
lega ta koos elas ning lapsed muretses, kuid kel-
lega suhe langes mehe alkoholismi ohvriks.

Naise mina “suhestatus” on feministlikus
autobiograafia teoorias ikka veel aktuaalne ning
dünaamiline mõiste, kuid selle seletamine on
muutunud üha keerulisemaks. 1978. aastal ilmu-
nud ning klassikaks kujunenud teoses püstitas
Nancy Chodorow ehedalt psühhoanalüütilise
alusega teooria, et naiste egopiirid on pooremad
ja paindlikumad kui meeste omad, kuna tütar-
lapse individualiseerimine ei eelda nii teravat
emast eraldumist, kui poisslapse oidipaalne kuju-
nemine (Chodorow 1978). Chodorow’ teooriat
pole kunagi kukutatud ega asendatud, kuigi
seda on “essentsialistlikuna” vaidlustatud ning
tõlgendatud teistpidi mitte kui naise põhiole-
muse kirjeldust, vaid kui konkreetset viisi, kuidas
naised lääne ühiskondades end konstrueerivad
või esitlevad (Smith 1987; Brodzki, Schenck
1988). Ka on Chodorow’ mudeli najal edasi
mõtelnud Carol Gilligan oma 1978. aastal ilmu-
nud uurimuses *In a Different Voice*, mis on
olnud lähtekohaks omaette uurimissuunale,
mille ühiseks nimetajaks on võetud mõiste *hooliv
ring* (*circle of care*). Ent seegi mõiste on pälvi-
nud kriitikat kui liialt tildistav, essentsialistlik,
preskriptiivne, selle asemel, et olla heuristlik
ehk kirjeldav. Alternatiivina psühhoanalüütili-
sele (perekesksele ning arenguloolisele) para-
digmale on autobiograafia teoorias kasutusele
võetud fenomenoloogilisest filosoofiast tulenev
mõiste *intersubjektiivsus*, mis arvestab nii subjekti
autonoomsust kui ka tema suhestatust teistega,
olles seega paindlikum ning avaram, kui lääne
filosoofias juurutatud klassikalised isiksuse-
kontseptsioonid (Cosslett, Lury, Summerfield
2000, 6). Teise alternatiivina esinevad antro-
poloogilise taustaga teoreetilised mudelid, mis
keskenduvad kogukonna ja indiviidi suhestatu-
sele. Teises äärmuses kindlapiirilisel ja siredate
egost paikneb Mary Chamberlaini poolt kogu-

tud, Kariibi saartelt Inglismaale välja rännanud naiste elulugudes väljenduv sünkretistlik mina-esitlus (*syncretic self*), kus kaovad põlvkondlikud piirid ning vaaremad, vanaemad ning emad sulanduvad ning samastuvad: “Peame tähele panema nii samastumisi kui mahakustutamisi – mu ema, mu vanaema, mina ise –, et tunnetada nende kultuurilist spetsiifilisust ning samas tajuda, et jutustused minast [*narrations of the self*] ei tarvitse olla jutustused indiviidist [*narrations of the individual*]. Need samastumised kätkevad päritolu ning traditsiooni, selektusi ning põhjendusi, identiteedi juuri ning radu, mis viivad identiteedi suunas...”. (Chamberlain 2000, 160) Mõneti sarnaneb Chamberlaini *sünkretistliku mina* mõiste Julie Raki doukhoboride usulahu tunnuslike autobiograafiate (*witness narrative*) najal arendatud “kollektiivse minaga” ja Hertha D. Sweet Wongi ameerika aborigeeninaiste autobiograafiates tajutava minakäsitlusega, mida ta nimetab paradoksaalselt “mitmuseks esimeses isikus”:

“Kui naise ja aborigeeni subjektiivsused on mõlemad suhestatud, kas see tähendab, et aborigeeni naine on kahekordselt suhestatud? Ning mida see “topeltsuhestatus” võiks tähendada? Kui aborigeeni naine kirjutab või kõneleb esimeses isikus, milline rahvamurd veel tema “minasse” kaasa surutakse? Kui “kogukond” on nii naise kui aborigeeni suhestatud subjektiivsuse [*relational subjectivity*] jaoks keskne, keda või mida see “kogukond” endast kujutab? Ning kuidas see “kogukond” väljendub aborigeeninaiste autobiograafilistes jutustustes?” (Rak 2001; Wong 1998, 169)

Wongi subjektianalüüsis ristuvad kaks erinevuse kategooriat – sooline ning etniline – ja kumbki on erinevatel ajaloolistel põhjustel marginaliseeritud. Wong rõhutab suhestatud subjektiivsuse võimaluste paljusust, kuna sõltuvalt (sotsiaalsest ning tekstuaalsest) kontekstist

võib subjektiivsuseaste võnkuda individuaalsuse ning kollektiivsuse pooluste vahel.

Kuigi Eesti naiste elulugudes on ehedalt joonistatud, jõulisi vaaremasid, hoolitsevaid ning ennastohverdavaid vanaemasid ning vintseid ja tublisid emasid, on nendes raske tajuda “sünkretistlikku mina” nii radikaalsel kujul, nagu seda kirjeldab Mary Chamberlain Kariibi sisserändajate jutustustes. Ka emaliini rõhutamist esineb eesti naiste elulugudes puhtal kujul harva, isegi siis, kui sugukonna meesperes on valdavalt halbu eeskujusid või kui meespere olulisemate esindajate saatused on teadmata (nt. sõjas kaduma läinud). Vaatamata ema suhtes kultuuriliselt sobivale pieteeditundele, esineb nii mõnegi kirjutaja puhul ausat ja avameelset kriitikat oma ema arvel, kusjuures kirjutaja eristab end teravalt oma emast, tema käitumisest ja ellusuhtumisest:

“Pean kirjutama halba oma emast. Tean, et see on kole, aga tean ka, et praegu kannatavad oma vanemate halbade kommete pärast väga paljud lapsed. Olen õpetaja ja armastan oma õpilasi. Mõistan neid, olen ise sama läbi elanud. Kui isa Siberisse viidi, oli ema alles 27-aastane. Tal kadusid nagu pidurid, nii arvan ma nüüd, täiskasvanuna, tagantjärele. Isa, kes oli tubli töömees ja oma lapsi väga armastas, olevat pidevalt “käänud teiste naistega”, nii nagu minu kodukülas öeldi. Ema hakkas ringi tõmbama meestega, kes aga ette juhtusid. Kui inimesed teda hurjutasid, olevat ta öelnud, et tema “tasub mehele” oma tegude eest.” (Annuk 1997, 160)

Siinkohal taunib kirjutaja oma ema “vaba” seksuaalset käitumist, mis koos kogukonnas liikuvate negatiivsete hinnangutega on teinud talle tütreks häbi; oma ema seksuaalseid ja psühholoogilisi vajadusi ei suuda tütar mõista. Kas on siin tegemist emade-tütarde psühholoogiast tuttava probleemiga, et tütar ei suuda oma ema

näha emarolliväliselt, s.t. naisena? Pigem aga kaob elulugudes emaliini isaliini taha, ema isiksus isa portree taha, eksitades kohati lugejat järeldusega, et kuna ema on jäljetult jutustusest kadunud, peab ta juba surnud olema. 1928. aastal sündinud elulookirjutaja, olles oma lapse- ning nooruspõlve keskmeks pidanud oma armastatud isa, alustab pingeliste sõja-aastate kirjeldust oma isa 45. sünnipäevast suvel 1939. Isa on loo peakangelane, kuni ema ilmub äkki silmapiirile, kui pere 1944. aasta sügisel lahkub oma kodust ja sõja jalust saare heinamaale:

“Otsustasime sõja jalust ära minna saare heinamaale, isal oli seal “kalamajake”, kus sai süüa teha, ja narid, kus magada. Leib oli otsa saanud. Emal leivataigen kerkis, isa tappis kiiruga sea.” (Hinrikus 2000, II, 55)

Isa ja ema portreede erinev osakaal eluloos osutab kindlasti jutustaja erinevatele suhetele oma vanematega, kuid sügavamal tasandil osutab ehk ka perekondlikule rolliasetusele ning kirjutaja joondumisele nende järgi või nendega vastuvoolu.

Küll aga esineb näiteid, kus jutustaja käsitab oma päritolusuhteid kohmakalt, ei suuda end oma suguvõsast lahti harutada. Võrumaal 1930. aastal sündinud Elvi hõredakoelises Siberieluloos on näha “suhestatud subjektiivsuse” mõju elulootekstile. Esimeses paragrahvis üritab kirjutaja kokku võtta perekooslust erinevatel aegadel:

“Niipalju kui mina mäletama hakkasin, oli meil kogu aeg suur pere. Kõige suurem oli saksa ajal. Vanemad, vanaema, neli last, üks üksikuks jäänud vanatädi, suvel teenijatüdruk, aastaringi töötas meil Nõukogude armee vang (ukrainlane), kes oli ainukesena oma perest näljahädast ellu jäänud ja kiirel ajal veel mõned päevilised. Minu esimesed mälestused on üsna sünged.” (Kirss 1998, 292)

Mälupiltides viirastuvad teineteist vastandavalt tõre ema, “kes ei sallinud loomi ja lapsi” ja isapoolse vanaema Anne muinasjutuline kuju. 1949. a. märtsis küüditati kirjutaja isa, ema, vanaema, õde ja vend Siberisse. Edasi jutustab Elvi lakooniliselt ja vaheldumisi omaenda ja oma lähedaste elukäigu, mis koosneb enamasti lähedaste surmadest. Pärast eluloo jutustava osa lõpetamist lisab ta küllaltki kaootiliselt mõjuva osa “Traditsioonid läbi aegade”, milles korduvalt peatub oma vanaema juures:

“Ei ole veel kirjutanud oma vanaemast, kelle nimi oli Ann, kes oli meie kuldne koduhaldjas. Väike ja väle, muistne eesti naine. Kandis ainult “jupkat ja kuhtit”, mitte kunagi kleiti. Särk oli pikk ja lühikeste varrukatega, pükse kandis ainult kirikus käies, mis olid erilise lõikega keskelt, et vajadusel polnud paelu lahti vaja siduda.” (Kirss 1998, 299)

Paar rida hiljem tuleb jälle vanaema esile:

“Vanaema oli söögitegija, laste hoidja, kangakuduja, ta kodus kõikidele meie suurele perele pikad sukad ja sokid-kindad. Tal oli “kõhu põll” ees ja riidest kotike alati käepärast kudumisega. Kui kangast kooti ja kedrati talvel, siis suvel karja saates ja sealt tagasi tulles ta kogu aeg kodus. Kevadel, kui päevad olid pikemad, ei võetud õhtul kohe tuld üles, vaid “häbendati hämarikku.” Kõik võtsid “liuhka pileti voodis”, nagu öeldi, aga vanaema kodus, talle polnud valgust vajagi. Kõik takud ja villad olid tema kedrata. Ta hoidis väga lapsi, nii et laste jaoks kraasis ta käsitsi villad, et lõng saaks pehmem.” (Kirss 1998, 299)

Jutujupikestest koosnevate lisandite näol joonistub lugejale välja vanaema Anne portree. Ka kõige täiuslikum pilt kirjutaja emast ilmneb loo viimases, kõige kaootilisemas osas. Kuigi Elvi Siberilugu võiks hinnata selle vormiliste ras-

kuste tõttu kui toorikut, ei saa seda veel seetõttu pidada vähem kõnekaks ning kasulikuks allikaks kui teisi, vormiliselt tihedamaid ning ladusamalt jutustatud lugusid. Kuigi paljud uurijad on keskendunud elulooliste tekstide koherentsuse (korrastatuse ning terviklikuse) taotlusele, tunnustades kõrge koherentsusastmega elulugu “õnnestununa”, on sellele tõlgendusele hiljuti-tes uurimustes vastu vaieldud. Arutades suulise ajaloo allikaid, joonistab Penny Summerfield välja mõiste *discomposure* (ebakomponeeritus, ebakoherentsus, koherentsusevastatus), et kirjeldada momente, mil intervjuueeritav kas ei mäleta midagi või laseb maskil libiseda, reetes, et tema avaliku mina taga on teisigi nägusid, et elu otsustel, millega ta tagantjärele “on rahul”, on ka teisi, ambivalentsemaid hoovusi, lahtisi otsi, enesekahtlusi. Summerfield väidab, et suulise intervjuu liikuvus ning paindlikkus vormis tuleb kasutada ära momente, mil intervjuueeritav laseb paista oma tundeid ning ajendite paljusust, et siis taktitundeliselt ja süvenevalt läheneda nende aspektidele eluloos, mis ei moodusta koherentset raami. Kirjalikus elulootekstis väljendub *discomposure* ka mäluraami (*memory frame*) pragunemises: oma uurimitöös bulgaarlannade hulgas tõdeb Magda Michielsens, et kui ühiskondlikus korras toimub järske muudatusi, nagu varasel postsotsialistkul üleminekuajal, liiguvad mälu kognitiivsed raamid paigast ära, tehes raskeks varem väga selgetena tunduvatest eluetappidest jutustamise: “*Elu loo* määrab sotsiaalse realiteedi, kehtiva ideoloogia, isikliku mäletamisvõime, keele ja kognitiivsete kaartide [*cognitive mapping*] kombinatsioon.... Vanade kognitiivsete skeemide meelde tuletamine on nagu inimese juurte raputamine. Lood langevad maha nagu lehed puu otsast. Nad ei esinda mitte üksnes fakte, vaid tühtlasi näitavad, kuidas inimene on oma elu loo kallal tööd teinud.” (Michielsens 2000, 182, 185) Elvi Siberiloo ebakoherentsuse kõige veenvamaks seletuseks on traumeeriv kogemus, mida kirjutaja mäletab segaselt ja lünklikult ning mille jutustamine võib põhjus-

tada valusate kogemuste uuesti üle elamist. Teksti korrastatuse näol on tekstis nähtaval kahe konfliktse impulsi kaastoime: tahe jutustada ning vajadus jutustamist piirata või pidurdada. Ka siinkohal võib öelda, et mäluraamid on paigast ära, kuid teistel põhjustel, kui Michielsensi poliitiliselt aktiivsete bulgaarlannade juures “pärast põõret” või siis Summerfieldi poolt intervjuueeritud II maailmasõja ajal sõjaväetööstuses töötanud inglise naiste puhul, kelle otsus pärast sõda tööst loobuda ja kodus lapsi kasvatada varjas küllaltki vastakaid impulsse end laiemal tegevusväljal teostada. (Summerfield 2000, 97–99)

Arvestades lugude kogumistingimusi on mõttekas küsida, kuivõrd ja millist rolli mängib kogumikus *Naised kõnelevad* kirjutaja suhe oma kehaga, kuivõrd ja mil määral ta avab lugejale oma seksuaalelu ning reflekteerib seksuaalsuse üle, kuidas see kogemuste tahk eluloo tervikusse sobitub ning millised on selle võimalikud mõjud lugejale. Tulles tagasi ülaltsiteeritud 1935. aastal sündinud õpetaja eesti naise elu lühiskitsi juurde, võime esiteks tähele panna, et kehalisus kui selline ei väljendu otseselt ega kaudselt, kuigi omadused nagu “vastupidavus” eeldavad füüsilist tugevust, sitkust ning paindlikkust “saatuse-löökide all”. Läbilõikeliselt pühendavad kogumikus esindatud naised rohkem tähelepanu suhetele (k.a. seksuaalsetele suhetele meestega) kui kehalisusele. Kuid kuna üleskutses paluti kirjutajatel keskenduda oma elule naisena, seisid nad mitmete valikute ees: mis ulatuses, kuivõrd avameelselt ning detailselt kirjutada oma seksuaal-elust, menstruatsiooni, sünnitamise ning menopausi teemadest. Millised teemad olid nende jaoks tabud, milline sõnavara oli neil käepärast ning kas või kuivõrd oli nende jaoks olemas kas teadlik või ebateadlik seksuaalsete ning kehaliste kogemuste kirjeldamise diskursus? Kas see diskursus (kui see oli olemas) koosnes “rahvataarkusest”, koolitarkusest või ebamäärasest sulamist populaarteaduslikul tasemel omandatud freudismidest, abieluõpikute kõnepruugist ning

arstiteaduslikust ehk kliinilisest seletusest, mis oli vajaduse korral kätte saadud nõuandvatest käsiraamatutest? Kogumikku *Naised kõnelevad* ei saa võtta representatiivse valimina ega teha nende küsimuste puhul üldistusi eesti naiste suhtumise kohta seksuaalsusesse. Samas näitavad välja valitud lood, kuidas kirjutajad vastasid oma intentsionaalsusega koguja intentsionaalsusele, ning viitavad sügavamalt analüüsides sellele, millist lugejat nad endale ette kujutasid. 1928. aastal sündinud naine võtab üleskutset sedavõrd literaalselt, et seksuaalsus moodustab terve eluloo vältel olulise telje, kuhu mahuvad perekondlikud harjumused tema lapsepõlves, esimesed teadmised seksist, esimene kuupuhastus, vägistamiskatsed koolipõlves ning abielukogemused. Kõige huvitavam seik, mis kehalisust puudutab, on psühhofüüsiline kogemus, mida jutustaja nimetab “elektriks” mehe ja naise vahel ning mida ta kirjeldab palju nõtkemalt, kui otseselt seksiga seotud elamusi, mis on edasi antud detailses, kuid kliinilises dokumentaalkes. Jutustaja valdav lähenemine oma kogemustele on analüütiline ning ta püüdleb põhjalikkusele. Mõningad detailid “naisterahva” probleemidest on kõnekad ning märgivad nii kirjutaja avameelsust, kui ka sotsiaalseid eeldusi “õige” naise käitumise kohta. 1934. aastal sündinud naine kirjeldab üksikasjalikult oma esimest sünnitust ja ta ei jäta kirjeldamata ka oma sünnitusjärgset välimust:

“Ise olin näost paistes ja silmad verd täis valgunud, nii et ei julgenud oma mehe ette ilmuda järgmisel päeval, kui ta mind vaatama tuli.” (Annuk 1997, 105)

Samasugune asjalik, kuid detailne on ta lähenemine esimesele menstruatsioonile ja esimesele vahekorrale. Seksuaalsus on üks selle jutustaja eluloo tahkudest, kuid mitte jutustust organiseeriv põhitelg. Üleminekud seksuaalsust käsitlevatelt teemadelt teistele eluaspektidele tunduvad sundimatud, kuigi lugeja ei oska tuvastada,

kuivõrd üleskutse rõhuasetus määras seksuaalsuse teema tähtsuse elulookirjutamise vältel.

Naise keha ja subjektiivsuse teema on feministlikus teoorias laia arendusega, alustades lääne filosoofia põhistruktuurides paikneva keha-vaimu vastandpaari sümmeetriast naise-mehe binaarsusega, kuni naise keha essentsialiseerima kippuva “*écriture féminine*” mudeliga, “korporeaalse” ehk materialistliku feminismi (Grosz jt.) ja performatiivse keha (Butler) vastandamisega. Sellisena väärib keha, soolisuuse ja subjektiivsuse problemaatika eesti kultuuris omaette ulatuslikku käsitlust. Eesti naiste elulugude uurimiseks olulisemad teoreetilised küsimused lähtuvad eelkõige seksuaalsuse diskursustest, mis eesti naistel mudelitena on olemas: kuidas, mis kontekstis ja kellele kõneldatakse oma kehast ning seksuaalsusest? Kuidas ja kuivõrd naised omavahel neid teemasid üles võtavad, milliseid teadmisi nad omavahel jagavad ning kust jooksevad kokkuleppelised diskreetsusepiirid? Kuidas toimub ametlik ja ebaametlik “seksiharidus”? Kuhu pöördatakse, kui seksuaalne suhe ei laabu või muutub probleemseks? Kust algab ja lõpeb see, mis on “isiklik” ehk kuidas joonistuvad kehalise privaatsuse piirjooned? Edasi võiks küsida, kuidas on põlvkondlikult muutunud mudelid, jutustamisharjumused ning suhtumised ning kuivõrd kehtib naiste ja meeste seksuaalse käitumise suhtes “topeltstandard”? Eve Annuki kogumikus peegelduvad kahtlemata niihästi eelnevate ajastute mentaliteedid kui reageeringud üleminekuaja avameelsemale ajakirjandusele. Ning lõpuks võiks küsida, kuivõrd on eesti naiste jaoks olemas Simone de Beauvoiri mõistes naisekeskne seksuaaldiskursus, mis võimaldab kirjeldada naise kehalist iha, mõnu, eeliseid ning soove esimeses isikus? Kas 1990. aastatest saadik ilmuma hakanud naiskirjanike üha avameelsemad romaanid (nt. Aita Kivi, Kati Murutar jt.) ning naistele suunatud ajakirjandus on rajanud või kaardistanud seda kogemuslikku maastikku ning millised naised on selle omaks võtnud?

Kokkuvõtteks võime nentida, et feministlikust autobiograafia teooriast pärinevad minamudelid moodustavad ühe võimaliku välja, mille taustal on võimalik eesti naiste elulooliste tekstide jutustajatele läheneda, võttes arvesse, kuidas nad loovad oma tekstides "soolist identiteeti", kas "tellimuse peale" või spontaanselt, ja kuidas ning kuidas on nende jaoks olemas stampne ehk hüpotetiline ettekujutus "õigest (eesti) naisest". Sotsioloogiast või suulisest ajaloo uurimisest lähtuvad teooriad erinevad märgatavalt kirjandusteoreetilistest lähenemistest, mis keskenduvad kirjutusele ehk loole ning on kipunud sisulist külge (elu) varju jätma. Interdistsiplinaarsete mõttevahetuste ning uurimisprojektide tulemusena, millest parim näide on Tess Cossletti, Celia Lury ja Penny Summerfieldi kogumik *Feminism and Autobiography*, on kirjandusteadlased aga "elu" uuesti ligi lubanud "loole". Ajaloolased ja sotsioloogid, eelkõige Luisa Passerini ja Marie-Francoise Chanfrault-Duchet, on süstemaatilisemalt "teksti sisse läinud", rakedades teksti lähilugemist, avastamaks sotsiaalsuse ning mentaliteetide avaldumist teksti mikrostruktuuride kaudu. Edaspidistes uurimustes oleks eriti oluline lugeda eesti naiste elulugusid, püüdes teravdada ning nüansseerida eesti kultuuriga hästi kokku sobivat *suhestatud isiksuse* teoreetilist mõistet, selle kandepinda ning definitsioonilisi piire. Vähem sobivaks kujuneksid püüded suhestada eesti naiste elulugusid postmodernistlikust feminismist lähtuvate subjektiivsusevormidega, kuna valdavalt on kirjutajatel mudeliteks mingi variatsioon autonoomsusest, ratsionaalsest ehk ühtset subjektist. Samas vajaksid lahti seletamist selle klassikalise subjekti soospetsiifilisus ning konkreetseid eeskujud (nt. tugevate naispeategelastega romaanid, nagu Veera Saare *Ukuaru*, Kitzbergi *Libahunt*, Gailiti *Leegitsev süda*, Aimee Beekmani Mirjami-triloogia, noorsookirjanduse hulgast Silvia Rannamaa *Kadri* ja *Kasuema* või siis Lindgreni *Pipi Pikksukk* ja Perviku mereröövli tütar Arabella). Lõpuks tasuks eesti naiste

laia eluloolise materjali põhjal vaadelda "pih-timuslikke" ning "tunnistuslikke" (*testimonial*) impulsse, kuna sedakaudu ilmneksid palju selgemini "naise" ja "eestlase" kaastoimed jutustaja identiteedi rajamisel.

Kirjandus

Anderson, Kathryn and Dana C. Jack (1991). Learning to Listen: Interview Techniques and Analysis. In Gluck, Sherna Berger; Patai, Daphne (eds.), *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*. Routledge, New York, 11–27.

Annuk, Eve (1997). *Naised kõnelevad*. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1997.

Borland, Kathryn (1991). "That's Not What I Said": Interpretive Conflict in Oral Narrative Research." In Gluck, Patai, 63–77.

Brodzki, Bella; Schenck, Celeste (1988). *Life/Lines: Theorizing Women's Autobiography*. Cornell University Press, Ithaca.

Chamberlain, Mary (2000). The Global Self: Narratives of Caribbean Migrant Women. In Cosslett, Tess, Lury, Celia, Summerfield, Penny (eds.), *Feminism and Autobiography: Texts, Theories, Methods*. Routledge, London, 154–167.

Chanfrault-Duchet, Marie-Francoise (1991). Narrative Structures, Social Models, and Symbolic Representation in the Life Story. In Gluck, Patai, 77–93.

Chanfrault-Duchet, Marie-Francoise (2000). Textualisation of the Self and Gender Identity in the Life-Story. In Cosslett, Tess, Lury, Celia, Summerfield, Penny (eds.), *Feminism and Autobiography: Texts, Theories, Methods*. Routledge, London, 61–76.

Chodorow, Nancy (1978). *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. University of California Press, Berkeley.

Cosslett, Tess, Lury, Celia, Summerfield, Penny (2000) (eds.). *Feminism and Autobiography: Texts, Theories, Methods*. Routledge, London.

Daniel, Gwyn, Thompson, Paul (1996). Stepchildren's Memories of Love and Loss: Men's and Women's Narratives. In Leydesdorff, Selma, Passerini, Luisa, Thompson, Paul (eds.), *Gender and Memory*. Volume 4, International Yearbook of Oral History and Life Stories. Oxford University Press, Oxford, 165–187.

- Dörr, Margarete (1998). "Wer die Zeit nicht miterlebt hat...": Frauenerfahrungen im Zweiten Weltkrieg und in den Jahren danach. Band 1. Lebensgeschichten; Band 2: Kriegsalltag. Band 3: Das Verhältnis zum Nationalsozialismus und zum Krieg. Campus Verlag, Frankfurt, New York.
- Ely, Richard, McCabe, Allyssa (1996). Gender Differences in Memories for Speech. In Leydesdorff, Passerini, Thompson, 20–26.
- Haaken, Janice (1998). *Pillar of Salt: Gender, Memory, and the Perils of Looking Back*. Rutgers University Press, New Brunswick.
- Hinrikus, Rutt (2000). *Eesti rahva elulood: sajandi sada elulugu kahes osas. I ja II osa*. Eesti Kirjandusmuuseum ja Ühendus Eesti Elulood. Tänapäev, Tallinn.
- Jaago, Tiiu (koost.) (2001). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu Ülikool, Eesti ja võrdleva rahvaltuule õppetool, Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaplan, Marion (1999). *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*. Oxford University Press, New York.
- Kirss, Tiina (1998). *Siberilood: eestlaste siberiteekond ja selle järelkajad: 1941–1956*. Tartu, Toronto, Eesti Kirjandusmuuseum.
- Kõresaar, Ene (2001). Kollektiivne mälu ja eluloouurimine. Rmt-s Kõresaar, Ene, Anepaio, Terje (toim.), Kultuur ja mälu. *Studia Ethnologica Tartuensia* 4, 42–59.
- Marcus, Laura (1996). Border Crossings: Recent Feminist Auto/Biographical Theory. In Leydesdorff, Passerini, Thompson, 187–195.
- May, Vanessa (2001). *Lone Motherhood in Finnish Women's Life Stories: Creating Meaning in a Narrative Context*. Åbo Akademi University Press, Åbo.
- Michielsens, Magda (2000). Memory Frames: The Role of Concepts and Cognition in Telling Life-Stories. In Cosslett, Lury, Summerfield, 183–201.
- Monk, Janice and Katz, Cindi (1993). "When in the World are Women?" In Katz, Cindi and Monk, Janice (eds.), *Full Circles: Geographies of Women over the Lifecourse*. Routledge, New York.
- Ortner, Sherry (1974). Is Female to Male as Nature is to Culture? In Rosaldo, Michelle Zimbalist, Lamphere, Louise (eds.), *Woman, Culture, and Society*. Stanford University Press, Stanford, CA, 67–89.
- Ortner, Sherry (1996). *Making Gender: The Politics and Erotics of Culture*. Beacon Press, Boston.
- Passerini, Luisa (1987). *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Passerini, Luisa (1989). Women's Personal Narratives: Myths, Experiences, and Emotions. In Personal Narratives Group (eds.), 189–197.
- Personal Narratives Group (eds.), *Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives*. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis.
- Radstone, Susannah (2000). Autobiographical Times. In Cosslett, Lury, and Summerfield, 201–219.
- Rak, Julie (2001). Doukhobor Autobiography as Witness Narrative. *Biography* 24:1 (Winter 2001), 226–241.
- Smith, Sidonie (1993a). Who's Talking/Who's Talking Back? The Subject of Personal Narrative. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 18:2, Winter 1993, 392–407.
- Smith, Sidonie (1993b). *Subjectivity, Identity and the Body*. Women's Autobiographical Practices in the 20th Century. Indiana University Press, Bloomington.
- Smith, Sidonie, Watson, Julia (2001). *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Smith, Sidonie, Watson, Julia (1998). *Women, Autobiography and Theory: A Reader*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Summerfield, Penny (2000). Dis/Composing the Subject: Intersubjectivities in Oral History. In Cosslett, Lury, and Summerfield, 91–107.
- Walker, Margaret Urban (1997). Picking Up Pieces: Lives, Stories, and Integrity. In Meyers, Diane Tietjens (ed.), *Feminists Rethink the Self*. Westview Press, Boulder, 62–85.
- Wong, Hertha D. Sweet (1998). First-Person Plural: Subjectivity and Community in Native American Women's Autobiography. In Smith and Watson, 168–183.

La garçonne või geniaalne eideke: Karin Lutsu (auto)portreelised kujutised kunstniku ja naisena

Katrin Kivimaa

Miski ei inspireeri kujutlusvõimet nii palju kui faktide puudumine.

Saltõkov-Šišedrin

Selle teksti kirjutamise üheks ajendiks on *Ariadne Lõnga* esimeses numbris ilmunud Reet Varblase artikkel “Karin Luts ja teised tüdrukud – Mina-kujund kui eesti naiskunstnike enesemääratlemise vahend” (Varblane 2000). Varblase käsitlus annab muuhulgas lühiülevaate 1939. aasta oktoobris aset leidnud esimesest eesti naiskunstnike näitusest, mille retseptisioon tollases (kultuuri)ajakirjanduses võimaldab tal paigutada Karin Lutsu hilisemad mälestused naiskunstniku olukorrast tollases kunstilmas laiemasse konteksti ning sellest lähtudes omakorda tõlgendada Lutsu töid naiskunstniku küllaltki problemaatilise identiteedi väljenduste ja sümptomitena.

Ometi on selge, et eesti uuemas kunstiajaloo siiani vaid mõne artikli ja ühe kataloogiga¹ kaardistatud kunstniku looming vajab edasist uurimist, seda enam, et uued metodoloogilisteoreetilised lähenemised pakuvad uusi teid kunstiteoste interpretatsiooniks. Samuti ei saa alahinnata kasvavat huvi eesti peavoolu kunsti-

ajaloos rohkem või vähem marginaliseeritud naiskunstnike loominguga vastu, mis omakorda võimaldab meil ümber hinnata senise kunstiajaloo poolt püsivatena välja pakutud identiteete, arengusuundi ja üldskeeme kujutava kunsti vallas.²

Ilmselt ei vaja rõhutamist, et Karin Lutsu (1904–1993) näol on tegemist oma aja ilmselt kõige tuntuma naiskunstnikuga, keda stiilile ja vormile keskenduv kunstiajalugu peab eriti oluliseks värvile ja tekstuurile keskendunud prantsuse traditsiooni arendajana eesti 1930. aastate kunstis (Koort 1973, 8; Helme, Kangilaski 1999, 100). Tema varasemaid töid tuuakse esile kui naivistlike sugemetega uusajaliku stiili parimaid näiteid eesti kunstis 1920. aastate lõpus (vt. P(ert) 1928, 5; Levin 2001, 29). Lutsu töödes on ilmselgelt äratuntavad ka *art deco* jooned, tüpaažid ja teemad.³

Mitteformalistliku kunstiajaloo huviorbiiti tõi Lutsu 1994. aastal korraldatud väljapanekuga ja mitmete artiklitega Reet Varblane, seda eel-

Karin Luts. Aednik. 1928. TKM.

kõige feministliku lähenemise kaudu, mis erinevalt traditsioonilisest lähenemisest andis võimaluse pöörata tähelepanu tema loomingu kesksele kujundile – ilmselt autoportreeliste sügemetega naisekujule. Siinne tekst paigutub samuti nn. uue kunstiajaloo diskursusesse, püüdes lisaks stiiliajaloole kaasata sotsiaalse ja feministliku kunstiajaloo agendad. Analüüs keskendub kahele maalile – “Aednik” (1928) ja “Kunstnik” (1937), kõik ülejäänud nimetatud tööd on teenimatult tagandatud keskse argumendi toetajate rolli.

Maal “Aednik”, tuntud ka nime all “Autoportree”, kujutab noort naist aia keskel. Tema sirge kaju taga sirutuvad taeva poole noorte võrsetega peenrad, moodustades justkui plangu, mis tema aeda piirab. Naine nõjatub aiahargile paremas käes ning temast vasakule jääb kastekann. Aednik kannab kübarat ja põlle ning tundub, justnagu oleks ta lõpetanud taimede istutamise ning seisab nüüd uhkelt oma peenarde ees, mis hak-

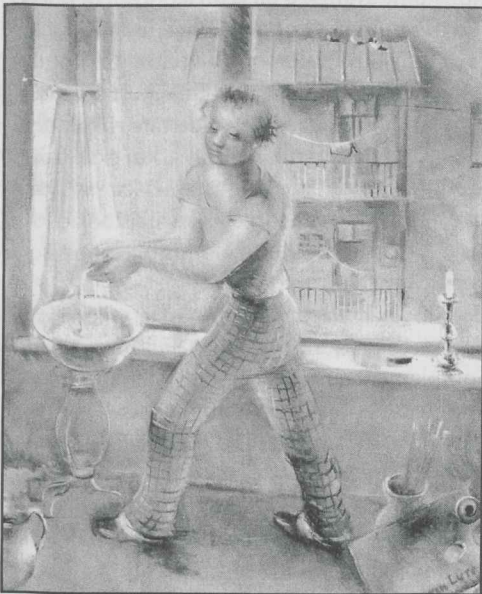
kavad vilju andma kunagi hiljem. Isegi ilma viiteta teisele pealkirjale – autoportree – on selge, et isikupärase profiili ja kübaraga aednik on äratuntavalt sarnane Karin Lutsule endale (vt. foto).

“Kunstnik” on maalitud tihedaks aastat hiljem. See kujutab kunstnikku oma ateljees ning üks esimesi “häirivaid” faktoreid sellel on kunstniku ebamäärane sooline identiteet: kuigi esmamulje – lame rind, riietus, poisipea, suured jalad ja pikk samm – ei jäta kahtlust, et kujutatud kunstnik on mees, torkavad lähemal

vaatamisel silma näojoonte ja käsivarte pea-aegu liigne naiselikkus. Nii kunstnik ise kui ka agulimiljöösse avaneva vaatega ateljee esitavad tüüpilist kujutelmale boheemlaslikust tegelasest – isegi ruudulised püksid viitavad romantilise ja modernse ajastu kunstiajaloo tuntud eeskujudel, millest üks tuntumaid on kindlasti ruudulistes kunstnikupükstes keskne figuur Gustave Courbet’ teosel “Maalikunstniku ateljee” (1855). Lutsu kunstnik viibib tema professionile viitavate atribuutide – molbert, pintslid, veekann – keskel, kuid erinevalt klassikalistest kunstniku kujutistest ei ole teda näidatud mitte maalimas, vaid hoopis triviaalse, igapäevase, kuigi ka kunstitegemisega paratamatult kaasneva tegevuse – käte pesemise – aktis.

Need kaks maali tõstatavad rea küsimusi autori ja maalil kujutatute suhtest. Kui “Aedniku” kui autoportree puhul võib otse küsida, miks on Karin Luts maalinud ennast aednikuna ning kas seda teost võib ka sümbolises võtmes lugeda, siis “Kunstniku” puhul võiks arvesse võtta eelkõige tema kogu loomingu ning selle kesket tüpaaži – “kõrge kumera laubaga lapselik[ku] nägu, mida valitsevad suured paksude laugudega silmad vaevumärgatavate kulmudega” (Koort 1973, 8). Viimane on Lutsu loomingu ikka ja

Karin Luts. Kunstnik. 1937. TKM.

jälle esilekerkiv nägu, olgu siis tegemist nais- või meestegelaste kujutamise, ning ilmne sarnasus autori enda välimumega on lubanud vaadelda kogu ta emigratsioonieelset loomingut kuni aastani 1944 kas üldistatud, grotesksete või eneseironiliste (tinglike) autoportreedena (Varblane 1994, 59). Sel juhul võib küsida, kas ja mida võiksid Lutsu autoportreelised kujutised kõnelda naiskunstniku identiteedist ja selle representatsioonist 1930. aastate eesti kultuuris? Seda enam, et antud essee raames analüüsitava kujutiste seos autori isikuga on tugevam, kui lihtsalt tingliku mina-kujundi kasutamine: “Aedniku” puhul on tegemist kavatsusliku autoportreega, “Kunstnik” viitab aga paratamatult ka Lutsu enda professionaalsele kuuluvusele ja identiteedile. Pean kohe lisama, et autoportreeline kujund ei ole siiski ainult n-ö. naiskunstnike pärusmaa ning paljud meeskunstnikud identitseerivad tihti ennast kaudsemalt või otsesemalt oma teoste tegelastega, soodustades kunstniku (looja) kui nartsissistliku(ma) inimtüübi idee vohamist. Teisalt tuleb eristada loojaid, kelle looming peamiselt koosnebki autoportreedest, olgu siis traditsioonilise portreena või sümboolsete ja narratiivsete kujutistena, ning neid, kes laiendavad oma autoportreelise (näo)kujutise üldistatud, sümboolseks kujuks. Esimese tüübi parima näitena tuleb kohe meelde mehhiko sürrealistlik kunstnik Frida Kahlo, teise üheks parimaks näiteks eesti kaasaegses kunstis on graafik Reti Saks. Karin Lutsu looming kuulub pigem viimasesse kui esimesse kategooriasse.⁴

Modernism ja “naiseliku” kunsti diskursus

Modernismi on tihti vaadeldud ajastuna, mis tõi mässavale kunstnikule loome- ja tegutsemisvabaduse, kuid enamasti unustatakse tõsiasi, et see kehtib eelkõige meeskunstnike kohta. Naiskunstnike jaoks tähendas osalus meheliku seksuaalsuse kaudu määratletud modernkuns-

tis tihti omaenda soolise identiteedi eitust, seda eriti loomingus vallas (Pollock 1996, 68). Ometigi ei kadunud varasematest aegadest pärit “naiseliku” kunsti kategooria ning sooliselt eristatud kriitika, mis kasutas erinevaid kunstilise geeniuse kriteeriume mees- ja naisloojate loomingu hindamisel, tegid seda siis kriitikud või laiem kunsti-publik. Loomulikult ei olnud modernse maailma tollase keskuse Pariisi kunstimaailma mudel selles mõttes sugugi homogeenne: mitmed progressiivsed kriitikud ei pööranud erilist tähelepanu sooliselt eristatud kunsti kriteeriumitele, mis, tõsi küll, tõi omakorda kaasa meeskunstniku nägemuse kui universaalse nägemuse üha süveneva kinnistumise. Hoolimata sellest määratlesid traditsioonilised iseloomustajad “pehme”, “tundlik”, “rafineeritud” nn. naiseliku kunsti olemust (vt. Perry 1995).

Ka eesti tollases kunstikriitikas torkab silma traditsiooniliste sooliste määratlejate kasutamine kunsti kirjeldamisel ja hindamisel ning see formalistliku kriitika üks põhjanevaid traditsioone oli elujõuline veel üsna hiljutise ajani. Kunstiline avangard oli ja on jätkuvalt defineeritud maskuliinses võtmes. Ometi lisandub sellele eesti kunsti puhul noore ja veel hapra kultuuri püüe määratleda ennast võimalikult laialt ning ei maksa unustada, et 1930. aastate riiklik poliitika soodustas pigem inklusiivse kui eksklusiivse kultuurimudeli esiletõstmist, mis kaasas (vähe-malt ametlikus retoorikas) ka naisloojad ühisesse rahvusliku kultuuri loomise ettevõtmisesse võrdselt meestega.

Kuid nii, nagu ühiskonnas tervikuna, näis ka ametlikus kunstikriitikas valitsevat sugude komplementaarsuse idee, mis loojate soolise kuuluvuse põhjal kippus automaatselt eristama naiste kunsti “universaalsest” etalonist – meeste loodud kunstist.

Heites pilgu 1939. aasta naiskunstnike näituse retseptioonile, tulevad selgelt esile kaks peamist lähenemiskriteeriumi – rahvusliku ja “naiseliku” kunsti kategooriad. Reet Varblane juhib tähelepanu (mees)kriitikute raskustele

naiskunstnike identiteedi allutamisel rahvuslikkuse mõõdupuule, veelgi sümptomaatilisemaks peab ta aga avalikku hämmingut, "et naiskunstnike väljapaneku puhul on tegemist heatasemelise näitusega, kus kujutaval kunstil on kanda igati oluline roll" (Varblane 2000, 76). Kui viimane näitab, et "naiselikku"/naiste kunsti kiputi tihti teisejärguliseks pidama, siis kunstikeskne lähenemine üritab looja soolise identiteedi mõjud sootuks välja jätta. Nii jõuab Hanno Kompus järeldusele, et kas kunstipärasus pole kunstiteoses siiski kõige tähtsam: "Talent jääb talendiks, loovad võimed selleks, mis nad on, ilmutagu nad end mehes või naises." (Kompus 1939, 8) Teisisõnu, naiskunstnik ei saanud selles argumendis võitjaks tullagi: tõeliselt hea kunsti loojana pidi ta oma soolise identiteedi ületama, vabanedes sellest siis kas rahvusliku kultuuri või universaalse kunsti loomise aktis; samal ajal aga oli ta looming alati avatud "naiseliku" kunsti marginaliseerivatele hinnangutele. Ning isegi kui rahvusliku ühiskultuuri ideede allutatud retoorikas oli "naiselikkusel" oma komplementaarsuses positiivne tähendus, muutus see paratamatult vähemtähtsaks ja teisejärguliseks üldises (avangard)kunsti diskursuses, mis privilegeris maskuliinset loojapositsiooni.

Sellisel teevad ka omaaegsed, "naiseliku" eneseväljenduse ideest kantud iseloomustused omamoodi karuteene Karin Lutsu kunsti hindamisele, suunates tänapäevasedki käsitlused liigselt keskendumata Lutsu tegelaste nukulikule välimusele. Kas ei too selline iseloomustus automaatselt kaasa nägemust kergetaalulise(ma)st, "mitte-nii-väga-tõsiste-probleemidega-tegelevast-kunstist"?

1939. aasta naiskunstnike näitusega kaasnenud loengus kirjeldab Alfred Waga Lutsu silmapaistvamaid töid, nagu "Leerilapsed" ja "Kunstnik", "nukulistena" – lapse mängumaailma kuuluvate nukukudena, mida iseloomustab küll oma eluline ja sümboolne sisemine jõud (Waga 1939, 863). Adamson–Ericu iseloomustus jätkab samas vaimus: "Karin Lutsu maailm on küll sageli

nukumaailm..." (Ad(amson)-E(ric) 1939, 6). Teisalt rõhutatakse tema *tundlikku* lähenemist. Rudolf Parise esituses on Lutsu oma "justkui algeliselt tunnetatud natüürmortidega ja figuraalsete maalingutega algupärasemaid nähteid kaas-aegsete hulgas isikulähedasema tunnetuse [---] mõttes" (Paris 1935, 92–93). 1973. aasta kataloogi tekst lähtub aga varasemast retseptisioonist:

"Erilisel kohal K. Lutsu loomingus on tühtlases hallis gammaläbiviidud "Leerilapsed" (1936), millest õhkub karget kevadet, puhtust ja tütarlapselikku naiivsust. Samasugust südamlikkust, nukra irooniavarjundiga naiivsust on meisterlikus maalil "Kunstnik" (1937)." (Koort 1973, 9)

Sedasorti nukulik tüüp seostub *art deco* mõjutustega kunstis laialt levinud lapsnaise ehk *femme-enfant*'i kujuga. Reet Varblane on tähelepanu juhtinud Lutsu naisekujude sarnasusele selliste prantsuse autorite nagu Lhôte'i või Bourdelle'i töodes levinud moodsa naise tegelaskujuga. Peale Pallase lõpetamist 1928. aastal Pariisi töötanud Lutsu on selgelt mõjutatud tollastest moesuundumustest, kuid tema aastatepikkune samastumine selle tüübiga ning selle autoportreeline kujutamine oma loomingus viitab enamale, kui lihtsalt kunstimoe järgimisele (Varblane 2000, 78). Selle argumendiga nõustudes ei saa ometi märkimata jätta, et ka Varblase enda käsitlus on tugevalt mõjutatud "nukk-naise" kuju ja kontseptsiooniga kaasnevast ideoloogiast ning järgnevas üritangi ma pakkuda ühe võimaluse selle naiselikkust liigagi õhukindlalt piirava diskursuse mõju alt vabanemiseks.

Kui me räägime seda tüüpi kunstikeele "naiselikkusest", siis ei tohi unustada, et tollase perioodi kunstikriitika leidis, et "sooliselt määratletud maalikunst toodab kindlat tüüpi "naiste" kujutisi ning et selle naiseliku vormi kunstilist kujutamist samastati tihti nn. naiseliku stiiliga" (Perry 1995, 107). Ehk siis teisisõnu

– kui Lutsu maalide leerilapsed, naised, matu-
selised jt. tegelased ilmusid teataval “naiselikul”
kujul ehk siis nn. lapselike nukk-naistena, siis
seda tüpaaži ennast võidi tõlgendada nn. naiseli-
liku (“pehme”, “tundliku” jne.) stiilina, mis oma-
korda oli otsekuvi tõenduseks, et just selline maa-
limisviis on naiskunstnikele nende kaasasündi-
nud sooliste omaduste tõttu kõige sobivam.

Uus kunstiajalugu on meid varustanud teo-
reetiliste vahenditega näitamaks, et pildi poolt
loodud (võimalikke) tähendusi ei saa redutsee-
rida täielikult ei kujutatule (mida on kujuta-
tud) ega stiilile (kuidas on kujutatud). See on
ka põhjus, miks ma pean tollasele kunstikul-
tuurile omase nn. laps-naise tüübi ülehinda-
mist ja selle samastamist Lutsu enesepildiga
väga problemaatiliseks: selline lähenemine toob
paratamatult kaasa infantiilse naiselikkuse ja
nartsissistliku identiteedi rõhutamise ning jätab
varju Lutsu naistele nii iseloomuliku iseteadva
kehakeele. Viimane tähistab muutusi sõdade-
vahelises arusaamas naiselikkusest ja naiste rol-
lides, viidates nn. uue, moodsa naise realiteeti-
dele ja kultuurilistele representatsioonidele.

Seega paneksin ette, et vähemalt strateegili-
selt tasuks vaadelda Lutsu nn. lapsnaise tüüpi
ja selle kasutust enesepildi loomisel eelkõige
formaal-stiililise mõjutusena, mitte aga nii-
võrd tema identiteedi ja eneseesituse baasina.
Loomulikult ei taha ma sellega öelda, et kunsti
formaalsed aspektid on lahutatavad sisulistest,
vastupidi, teatud tüüpi prevaleeriv naiselik kuu-
tis ja/või stiil on märk domineerivast naiselik-
kuse ideoloogiast. Küll aga tahan ma juhtida
tähelepanu asjaolule, et oma ajastu eduka kunst-
nikuna kasutas Luts, sarnaselt iga perioodi loo-
jale, talle kättesaadavaid kujutamishendideid,
sh. ka populaarseid tüpaaže ja stilistilisi võtteid.
Eelkõige huvitab mind, kas ja kuidas on tal
õnnestunud midagi jäädvustada naiskunstniku
vastandliku positsiooni ja identiteedi kohta tege-
vusväljal, mida raamistasid tema ajastule ise-
loomulikud kujutamishendid. Selliselt lakkab
nn. nukk-naise või laps-naise kuju funktsioneer-

rimast kunstniku enesepildina ning saab hoo-
piski antud perioodil levinud naiselikkuse ideo-
loogia esit(1)useks konkreetse ja individuaalse
kunstilises väljenduses.

Nartsissismist feministliku lähenemiseni

Nartsissismi defineeritakse tavaliselt “iseenda
kujutisele suunatud armastusena” (Laplanche,
Pontalis 1988, 255). Sigmund Freud kirjeldab
oma nartsissismi käsitluses naiselikku tüüpi
(naisi) nartsissistidena armastusobjekti valiku
tegemisel. Minemata freudistliku nartsissismi-
mõiste keerulistes detailidesse näib, et Freudi
järgi manifesteerub (algse ja igale indiviidile
omase) nartsissismi intensiivistumine spetsiifili-
selt naiselikus ihalduses olla kellegi poolt armas-
tatud, selle asemel, et kedagi ise aktiivselt armas-
tada. Freud ei eita, et naised võivad suhestuda
oma armastuse objektidega “maskuliinsel”, s.o.
aktiivsel moel, vastupidi, ta rõhutab, et naiste
nartsissistliku armastuse põhjusteks on muuhul-
gas ka sotsiaalsed olud. “Naised, ja eriti need, kel-
lele on antud hea välimus,” kirjutab Freud, “aren-
davad välja omamoodi enesega rahulolu, mis
on neile kompensatsiooniks ühiskonna poolt
seatud piirangute eest, mis nende objektivali-
kule on seatud” (Freud 1957, 88–89).

Ilmselt on lugejale selge, et nartsissismialaste
ideede kaasamine on seotud küsimusega, mil-
line seos võiks järjepidevalt omaenda kujutist
kasutava naiskunstniku praktilikal olla nn. naiseli-
ku nartsissismiga. Kunstiajaloo on kunstnike
autoportreed, olgu siis kunstnikena või mitte,
teeninud autori professionaalse staatuse ja iden-
titeedi tähistamise eesmärki. Enesepildi loomise
traditsioon on olnud aga erinev sõltuvalt sellest,
kas tegemist on mees- või naiskunstnikuga. Ei
ole ilmselt üllatuseks, et naiskunstnike autoport-
reesid või oma näo ja keha kasutamist kunstis
on kaldutud vaatlema nii eneseilustamise kui
naiseliku nartsissismi väljendusena. Tõepoolest,

paljud naiskunstnike autoportreed muganduvad traditsioonilise naiselikkuse konstruktsiooniga, mis paneb naise(likkuse) sõltuvusse heast välimusest. Sellist dekoratiivset ja mondäänset naisetüüpi eelistas ka *art deco* – 1920. aastate rahvusvaheline kunstiline moesuund. Rääkides sõdadevahelise perioodi rahvusvahelisest kunstist, võiks nimetada näiteks kunstnikku Marie Laurencini, kelle töodes *femme-enfant* – teismeline, haavatav ja kena noor naine – esitab ihaldatavat, aga ohutut naiselikku seksuaalsust (vt. Perry 1995, 107–139).⁵

Ka Karin Lutsu ametlikelt autoportreedelt vaatab vastu pigem naine või moodne seltskonnadaam kui kunstnik. Kuigi autoportree aastast 1939 on selgelt realistlikum, kui sama perioodi teised tööd ning seega suhteliselt vaba ilustamisest, jätab ka see mulje salapärasest ja ilmselgelt huvitavast naisest (mida autor kindlasti ka oli!). Kuid veelgi traditsioonilisem on autoportree aastast 1942, millel kunstnik kujutab ennast täisfiguurina – saleda, moodsalt rietatud daamina. Ka autoportreed aednikuna on

Karin Lutsu. Autoportree. 1939. TKM.

vaadeldud “moeka daamina *canotier*’s”, kelle fooniks on “püstloodis tõusvatele peenardele *tikitud* väetid taimed” (Levin 1986, 32; kursiiv K. Kivimaa). Balansseerimist “taltsa” ja mässulise naiselikkuse vahel kohtab mitmetes Lutsu maalides.

Eemaldudes traditsioonilisest nartsissismi kontseptsioonist, mis eeldab ennastunustavat hõivatust omaenda peegelpildiga, ning toetudes Juliet Mitchelli poolt välja pakutud Narkissose müüdi feministlikule edasiarendusele, interpreteerib Reet Varblane Lutsu mina-kujundi loomist oma imago leidmisena kellegi teise imagos. “Mina-kujund luuakse reaalsusest kaugenemise kaudu, Mina-kujund on imaginaarne konstruktsioon” (Varblane 2000, 79). Mitchell kaasab oma tõlgendusse nümf Echo (Kaja), kes teatavasti oli Narkissosesse armunud, kuid olles ilma jäetud häälest, sai ta oma tundeid väljendada ainult korrates Narkissose enesesearmunud sõnu ja hüüdeid (vt. Mitchell 1974, 30–41). Kas antud interpretatsiooni puhul on Echo naiskunstniku mina-kujundi metafoor? Kui jah, kas siis Lutsu mina-pildid tähistavad hääletut Teist ehk naiskunstnikku, kes saab oma identiteeti väljendada ainult teiste sõnade või kujutiste kaudu?

Ma nõustun, et Lutsu pidev autoportreelise kujundi kasutamine mitte ainult igapäevaelu kujutavates, vaid ka fantaasiastseenides võib olla teatava “vaikiva” ja “keeletu” eksistentsi sümptom, seda vähemalt naiskunstniku identiteedi kunstilise kujutamise ajalooliste näidete ja traditsiooni nappuse koha pealt. Sest isegi kui eesti noores kunstis kohtas piisavalt professionaalselt tegutsevate naiste ja eriti kultuuri vallas edukate naiste portreesid, siis rõhutasid need kujutised eelkõige modellide soolist ja mitte niivõrd nende professionaalset identiteeti. Ka naiskunstnike kujutised, olgu nende autoriks siis mees- või naisloojad, panid reeglina rõhku konventsionaalsele naiselikkusele.

Kuid isegi, kui see “keeletu” olemisviis vastab mingil määral tegelikkusele, kas see tähendab

siis, et naiskunstnikust saab tõepoolest vaid modernne Echo, kes on suletud naiselikkuse dominantsete konstruktsioonide ja representatsioonide õhukindlasse ruumi, olles võimetu väljendama midagi erinevas laadis? Ma usun, et see ei ole nii.

Maal "Aednik" on valminud 1928. aastal, mil 24-aastane Luts lõpetas edukalt "Pallase" kunstikooli, siirdudes pärast õppereisile Pariisi. Kas autorile nii olulisel ajajärgul maalitud autoportree aednikuna on tõesti puhtjuhuslik või võime me lugeda maali sümbolises võtmes ning sel juhul tuua esile sarnasuse aedniku ja kunstniku loovusele ja loomisele rajatud töö vahel? Enamgi, kas ei ole kunstniku selja taga kõrguvad vertikaalasendis peenrad sel juhul maalide sümbolised võrdkujud? Kas tärkavad taimed võivad tähistada Lutsu kunstnikukarjääri algust ning loodetavat professionaalse elu edasist kasvu?

Kunstniku mina-pilt noore enesekindla naisena, kes kannab sama kübarat, mida autor ise kannab fotol, ei jäta kahtlust maali sõnumis: "See ma olen ja see on, mida ma teen." Soovimata langeda liigsesse sümbolismi kumardamisele, ei saa ma jätta märkimata sarnasust valitud atribuutide – hargi ja kastekannu – sarnasuses kunstniku tavapärasele atribuutidele – pintslile ja vee- või värvianumale. Vertikaalsete peenarde efekt ainult süvendab maali sümbolise tõlgenduse võimalusi. Aed, mis traditsiooniliselt on pigem "naiselik" kui "mehelik" ruum, räämistab autori androgüünset figuuri sobiva keskonnana, mis ei tingi noore naiskunstniku liigset tungimist kunstnik-kangelase marjamaale – kunstniku ateljeesse. Võibolla on Lutsu veidi artistlik autoportree koos peenardele "tikitud" taimedega, nagu Mai Levin neid on nimetanud, ka omamoodi humoorikas kommentaar noore algaja *naiskunstniku* koha ja rolli kohta?

Üheksa aastat hiljem maalitud "Kunstnik" ei ole enam lihtsalt andeka, kuid siiski alles algaja kunstniku, vaid juba tuntud ja aktiivselt näitustel osaleva küpse looja töö, mis haakub mit-

meski mõttes "Aednikuga". Mõlemal kujutatud figuur on pigem androgüünne, kui sooliselt selgelt määratletud kuju. Näiteks autoportreealise aednikukuju figuuri "pehmet" naiselikkust märgistab vaid põlle ettepoole ümarduv tasku, mis intrigeerivalt märgistab naissugu eristavat bioloogiat – emakat.⁶ Nagu juba mainitud, on kunstniku kuju algselt mehele viitav keha kohati ka silmatorkavalt naiselik, sarnanedes selliselt modernkunstis populaarsele androgüünsele naisekehale. Teose muudab aga veelgi huvitavamaks asjaolu, et Luts annab kunstnikule piisavalt äratuntavalt omaenda näo plaanile sarnanevad jooned. Tuleb kohe lisada, et kuigi aedniku nägu on kunstniku omast üsna erinev, on see tingitud eelkõige stiililisest arengust ning kunstniku sarnasus Lutsu autoportreealise kujutisega saab selgemaks, kui seda kõrvutada autoportreega 1939. aastast.

Teine silmatorkav detail, mis seostab maali teostanud kunstniku, s.o. Lutsu, maalil kujutatud Kunstnikuga, on palett maali paremas nurgas. Palett seisab eraldi ateljee kui terviku pildilisest ruumist, tõmmates sellega endale erilise tähelepanu – justnagu oleks see vajalik lisanud, kinni(s)tamaks looja enda professionaalset staatust ja autoriteeti. Luts signeerib paleti (ja sellega ka kogu maali) oma täisnimega, nagu mitmete teistegi tööde puhul, kuid antud kompositsioonilises lahenduses ei kuuluta ta signeerimise aktiga omaks mitte ainult maalitud teost, vaid ka pildiruumi kuuluv palett näib kuuluvat talle. Loomulikult võib väita, et tegemist on puhtkompositsioonilise lahendusega, millel sügavam tagamaa puudub, kuid samas ei ole võimalik eitada, et Karin Lutsu nimega signeeritud palett teosel "Kunstnik" paigutab Lutsu enda pildiruumi sisse – ateljees käsi peseva Kunstnikuna –, nagu see kuulutab ka tema staatust selle maali autorina.⁷

Nüüd, kus me oleme tuvastanud intrigeerivad, kuigi mitte tingimata ilmselged vihjed naiskunstniku identiteedile analüüsitavates Lutsu

teostes, oleks aeg küsida, millised olid need reaalsed erinevused, mis Eesti Vabariigi kunstielus mees- ja naisloojate elu mõjutasid? Üks peamisi erinevusi, millele on viidatud, oli professionaalsete kunstnike organisatsiooniks kujunenud kunstühing Pallase eksklusiivne iseloom: kuigi kõrgem kunstikool ise ja ka kunstühing olid üles ehitatud demokraatlikult, võisid enamiku selle tegutsemisaja vältel kunstühingusse kuuluda ainult meeskunstnikud, k.a. Pallase meestilõpilased. Naisi võeti Pallasesse ainult ühingu algus- ja lõpuaastatel (Ratnik 1976, 149–150). Amanda Jasmin on tunnistanud kõneluses Reet Varblasele, et tüdrukud ei kannatanud praktiliselt sellise asjade korraduse all, kuna poisid võtsid neid alati üritustele kaasa (Varblane 2000, 75), kuid see räägib peamiselt siiski ühingu seltsielust. Asjaolu, et naiskunstnikud võitlesid õiguse eest kuuluda kunstühingusse, saavutades selle õiguse alles 1939. aastal, räägib teist keelt. Karin Luts ise on meenutanud üsna kibedalt, kuidas kuulumine või mittekuulumine kunstühingusse mõjutas Pallase lõpetanud algajate kunstnike edasist karjääri, takistades naiskunstnikel jätkamast vabakutselistena (Luts 1983, viidatud Varblane 2000, 79 järgi). Näiteks Tartu kunstnikele oli Pallas ainuke kohapealne kutseorganisatsioon. (Ratnik 1976, 155)

Sarnaselt Lääne-Euroopa kunstimudelitele oli ka eesti kultuuri avangardne kuju eksklusiivselt maskuliinne: selle ilmekaim näide 1930. aastatest on Ferdinand Kulli raamat *Boheemlasi ja mässumehi* (1933), mille pealkiri defineerib kultuuriavangardi meete mängumaana.

Pole ime, et sellises kontekstis sai noore naiskunstniku isepäine ja mittekonformistlik käitumisviis, mis Lutsu iseloomustas, mitmete patroniseerivate märkuste osaliseks: nii nimetas ta õpetaja Ado Vabbe teda ta imago pärast narritamisi geniaalseks eidekeseks ja *la garçonne*'iks (Varblane 2000, 80). Eriti viimane hüüdnimi pakub erilist huvi, kuivõrd tegemist oli rahvusvaheliselt tuntud lööksõna ja nähtusega.

Prantsuse autori Victor Margueritte'i popu-

laarse romaani *La garçonne* (1922) peategelaseks on Monique – nn. uue, modernse naisetüübi kvintessents. Monique'i iseloomustab “mittenaiselik” huvi õppimise, töö, enesetäiendamise ja iseseisva elu vastu: ta käib Sorbonne'is loengutel ning naudib oma vabadust ja seksi. Ka Monique'i välimus tähistas neid muutusi, mis I maailmasõja järgses demokratiseerivas ja moderniseerivas maailmas tekitasid üheaegselt nii vaimustust kui hirmu ning mida selle kriitikud naiste “maskuliniseerumiseks” tembeldasid – Monique kandis lühikest poisipead ja lühikesi seeelikuid, tema käitumist iseloomustasid otsekohe- sed maneerid ja selge pilk. Varasema traditsioonilise naiseliku imago “maskuliniseerumisele” – romaanis küll positiivses võtmes – viitab ka teose pealkiri – *la garçonne*, prantsuskeelse “poisi” (*le garçon*) naissooline versioon – “poisitar”, “poisilik tüdruk”. (Briedenthal 1987, 492)

Meenutades õpinguid “Pallase” kunstikoolis 1920. aastatel on Karin Luts kirjeldanud, kuidas ta loobus peagi kandmast naiselikku, sipelgataljega pihikkleiti, märgates, et sellise välimusega kunsti vallas kaugele ei jõua. Võttes eeskjuu õdedest Meidest muretsete ta endale roheline jahimehemütsi ning kandis lillasid sukki, samastades end niimoodi kunstikooli sufražettidega, kes kandsid lihtsaid särkpluuse ja värvilisi sukki. (Luts 1983, 9; viidatud Varblane 2000, 80 järgi)

Neid kirjeldusi ei ole väga raske seostada tema autoportreega aednikuna ning miks mitte tinglikult ka kunstniku kujuga: esimese konventsionaalset naiselikkust eirav kuju lubab esitada küsimusi looja professionaalse identiteedi ja soolise identiteedi teatavast pörkumisest, maalilt “Kunstnik” aga võib meile vastu vaadata *la garçonne* ise.

Piisab, kui neile kahele autoportreelisele kujutisele, mis, nagu öeldud, pole kaugeltki ainsad, kõrvutada Lutsu formaalsed autoportreed ning oletus tema kui kunstniku ja naise, kui naiskunstniku sotsiaalse kogemuse imbumisest autoportreelistesse kujutistesse näib veelgi kin- nitust saavat.

Postskriptum

Peale emigreerumist Rootsi 1944. aastal hakkas Luts aktiivsemalt huvituma feministlikust mõttest ning erilist mõju avaldas talle Simone de Beauvoiri *Teine sugupool*. 71-aastasena osales ta Rootsis naiste kunstile pühendatud konverentsil. Pole kahtlust, et just Rootsi jõudnud feministlik lähenemine mõjutas Lutsu, et avastada endas peitunud feminist elutunnetuse mõttes (Varblane 2000, 80), kuid tema kunstikesksed arusaamad kunstist ja loomingust ei tähenda, et talle omane elutunnetus ei oleks mõjutanud vähemalt mingil tasandil ta loomingut.

Umbes samal ajal alustatud noorpõlvemälestused oleksid ilmselt võtnud teistsuguse kuju, esitades erinevaid tahke või rõhuasetusi, kui nende kirjapanemise aegruum oleks Rootsi asemel olnud päraststõajaaegne Nõukogude Eesti. Kui (kurikavala) ajaloolasena veidi spekuloida, siis võibolla oleks Lutsu retrospektiivne pilgus Eesti Vabariigi aegsele kunstile – mis sai riikliku, isikliku ja kunstilise vabaduse märgiks – olnud vaba “teisejärgulistest”, sh. kunstielu soolise erinevuse ebakõladest. Oleks Karin Luts jäänud Eestisse, poleks me võibolla lugenud samu kirjeldusi naiskunstniku probleemidest 1930. aastate eesti kunstilmas.

Mind vaimustab ja teeb samas ka murelikuks, kui palju mõjutab ajaloo käik mu siinsetatud mõtteid – ja mitte ainult neid.

Ma soovin tänada oma juhendajat prof. Griselda Pollockit ja kõiki inglise kolleege ja sõpru, kes minuga koos Karin Lutsu töödest vaimustasid.

Märkused

¹ Siiani ilmunud käsitlustest tuleb lisaks juba mainitud artiklile nimetada Tuui Koorti poolt koostatud kataloogi aastast 1973 ja Reet Varblase tutvustavat teksti ajakirjas *Kunst*.

² Siinkohal tuleks lisada, et ma olen täiesti teadlik Karin Lutsu arhiivi ületoomisest Eestisse ning 2004. aastaks kavandatavast näitusest Tartu Kunstimuuseumis, millega kaasneb ka uus kataloog-artiklite kogumik. Seega on lai uurimisvaldkond kõigile avatud; sinne interpretatsioon toetub küll ainult siiani kättesaadavatele publikatsioonidele.

³ Kuigi antud essee ei pööra niivõrd suurt tähelepanu stiilmääratlustele, ei tohi unustada, et Karin Lutsu (nagu iga teiseigi kunstniku) koha eesti kunsti ajaloo on suuresti määranud stiilide vaheldumisel ja hierarhiaal põhinev formalistlik kunstiajalugu: viimane väärtustab Lutsu kunsti eelkõige tänu prantsuse maailalise traditsiooni mõjudele 1930. aastatel ning ei pea tihti uusasjalikkust ega eriti *art decod* avangardkunsti nime vääriliseks.

⁴ Naiskunstnikud nii meil kui mujal on 20. sajandi vältel pöördunud erakordselt tihti sümbolistliku väljendusviisi poole. Naiskunstnike osatähtsus rahvusvahelises sürrealistlikus liikumises on ilmselt selle tendentsi kõige parem näide.

⁵ Laurencini nimetamine on kohane ka seetõttu, et näiteks Lutsu “Aednik”, mida tavaliselt naivismi ja saksa uusajalikkuse mõjuvälja seatakse, sarnaneb just tänu hapra noore naise kujule Laurencini mõningate töödega.

⁶ Selle tähelepaneku võlgnen ma Justin Ionsile.

⁷ Ma ei väida, et tegemist on n-ö. varjatud autoportreega, mida siiani keegi pole tuvastanud; selle mõttekäiguga soovin ma näidata, kuidas Luts kunstnikuna on märgistanud iseenda identiteeti lihtsalt argipäevastes žanrimaalides.

Kirjandus

Ad(amson)-E(ric) (1939). Naiskunstnike näituselt. *Rahvaleht* 3.

Briedenthal, Renate (1987). Something Old, Something New: Women Between the Two World Wars. In Briedenthal, R., Koonz, C. (eds.), *Becoming Visible: Women In European History*.

Freud, Sigmund (1914/1957). On Narcissism: An Introduction. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*.

Freud, Sigmund (1900/1991). *The Interpretation of Dreams*. The Penguin Freud Library, volume IV. Penguin Books.

Helme, Sirje; Kangilaski, Jaak (1999). *Lühike eesti kunsti ajalugu*. Kunst, Tallinn.

Kompus, Hanno (1939). Eesti naiskunstnike tööde näitus I. *Päevaleht* 8. 10.

Koort, T(uui) (1973). *Karin Luts. Varase loomingu näituse kataloog*. Tartu Riiklik Kunstimuseum.

Laplanche, J., Pontalis, J.-B. (1988). *The Language of Psychoanalysis*. Karnac Books and the Institute of Psychoanalysis, London.

Levin, Mai (2001). Neue Sachlichkeit in Estonian Art. *Estonian Art 1*, 26–29.

Levin, Mai (1986). Art deco ja uusajalikkus eesti kunstis. *Kogude teatmik. Artiklid 1984*. Eesti NSV Kultuuriministeerium, Eesti NSV Riiklik Kunstimuseum, Tallinn.

Luts, Karin (1983). Ettekanne oma noorusest ja esimesest välisreisist Stockholmi Eesti Majas Eesti Komitee naisseksioonis. 13. aprill, 1983. Käsikiri.

Marguerite, Victor (1922). *La garçonne: roman*. E. Flammarion, Paris.

Mitchell, Juliet (1974). *Psychoanalysis and Feminism: A Radical Reassessment of Freudian Psychoanalysis*. Penguin Books, London.

Paris, Rudolf (1935). *Uuem eesti kunst. Äärejoomi eesti maali- ja raidkunsti arengust XIX ja XX sajandil*. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu.

Perry, Gill (1995). *Women Artists and the Parisian Avant-Garde: Modernism and 'Feminine Art'. 1900 to the Late 1920s*. Manchester University Press, Manchester and New York.

P(ert), J. (1928). Kunstikool "Pallase" lõpetajate tööde näitus. *Postimees* 20.05.

Pollock, Griselda (1996). Inscriptions in the Feminine. The catalogue of the exhibition *Inside the Visible*.

Ratnik, Eha (1976). Kunstiühingu "Pallas" kujunemine kunstnike organisatsiooniks aastail 1925–1930. *Kunstiteaduse ja -kriitika alalt: artiklit kogumik 2*. Kunst, Tallinn, 149–155.

Varblane, Reet (1994). Karin Luts. *Kunst 1*, 59–62.

Varblane, Reet (2000). Karin Luts ja teised tüdrukud – Mina-kujund kui eesti naiskunstnike enesemääramise vahend. *Ariadne Lõng 1–2 (1)*, 74–80.

Waga, Alfred (1939). Eesti naiskunstnike loomingust. *Varamu 8*, 858–867.

Tantsitud sugu: soolius eesti 1990. aastate moderntantsus*

Heili Einasto

Sissejuhatus

Kaasaegne kultuuriuurimus on hakanud üha enam tähtsustama keha ja liikumist, sest on mõistetud, et ajalugu ja kultuur ei ole üksnes sõnad või esemed, vaid ilmnevad ka kehahoius, liikumistiilides ja žestides, mis kord omandatuina on ülimalt püsivad ja muudatustele sageli vähem altid kui näiteks suuline keel (Polhemus 1998, 173). Sageli nähakse inimkehas ühiskonna kuvandit ning kehaga seotud rituaalid vastavad arusaamadele ühiskonna poliitilistest, sotsiaalistest, kultuurilistest ja geograafilistest piiridest.

Käesolevas artiklis käsitlen sooliusust eesti 1990. aastate moderntantsus, mis võimaldab mõista üleminekuaja hoiakuid kehasse kätke- tud sõnumite kaudu. Moderntants on lavatantsuvorm, mis sündis läänes 19. sajandi lõpus, kuid mis tänaseks on levinud terves maailmas. Tantsuvormina on moderntantsu raske määratleda, sest tegemist ei ole ühtse süsteemiga, vaid "kogumiga omavahel seotud, kuid eristatud liikumissõnastikest ja treeningsüsteemidest, mis on kujunenud üksikute kunstnike koreograafiliste otsingute käigus" (Demster 1998, 223). Mõned tantsuga seotud inimesed on piiritlenud moderntantsu selle loojate kaudu, seostades seda

tantsuliiki selle ajalooga, ning jätnud kõrvale arusaama kaasaegsusest (Kangro 2000). Sageli on moderntantsu määratletud eituse kaudu, rõhutades, et tegemist ei ole klassikalise balleti, džäss- ega folkloorse tantsuga, vaid tantsuvormiga, mis Charles Reinhardt'i sõnusi "võib kasutada kõiki neid tantsuliike" (Einasto 1992). Moderntantsust on sageli räägitud ka kui vaatepunktist või suhtumisest kunsti ning kaasaegsesse maailma (Cohen 1966, 14) või mõtlemise ja olemise viisist (Nõmmik 2000). Paljud koreograafid on moderntantsus näinud midagi sügavat ja isiklikku, mis võimaldab neil väljendada oma sisemist mina või tegelikku olemust (Graham 1991; Saarva 2000) või ka "luba teha seda, mida ma pean tegemise vääriliseks, ilma et keegi mulle seda seetõttu keelaks, et see ei mahu kindlasse kategooriasse" (Taylor 1966, 101).

Kaasaegne eesti moderntants on sama vana kui taasiseseisvunud Eesti: nimelt andis esimene iseseisev, väljaspool teatriinstitutsiooni tekkinud trupp "Nordic Star" (hiljem nime all "Nordstar") esimese etenduse 1991. aasta septembris. Seda võib pidada moderntantsu taassünniks pärast 50-aastast allasurutust. Seega pakub moderntants veel ühe võimaluse heita pilk ülemineku- aega tantsuloojate loomingu- te, trupptide heitluste ja neid ümbritsevate suhtumiste kaudu. Moderntantsijaid on sageli peetud üksnes harrastajateks- isetegevuslasteks, sest suur osa nende igapäe- vasest leivast tuleb kas õpetamise või moderntantsu välise tegevuse kaudu, mistõttu etendusi antakse suhteliselt vähe, tantsuloojad kerkivad esile paari tööga ja kaovad siis aastateks silma- piirilt.

Koreograafide valik ja uurimismeetod

Antud artiklis olen välja valinud 1990. aastate keskel tegutsenud eesti koreograafid. Teema tõttu soovisin võrdset esindatust nii naistelt kui meestelt, kusjuures valisin ainult tööd, milles

* Käesolev artikkel ilmus osaliselt esmakordselt ajakirjas *Discourses in Dance* vol. 1, issue 1, 2002.

on kujutatud mõlemad sugupooled, ja jätsin kõrvale tööd, kus tantsijateks ainult ühe soo esindajad. Mind huvitas see, kui palju on ühe looja vaateviis aastatega muutunud, ja seetõttu jäi valik peatuma loojatel, kes on lavastanud mitme aasta vältel. Lõpuks jäi sõelale neli koreograafi: René Nõmmik (s. 1962), kes on moderntantsus olnud alates 1991. aastast, Mart Kangro (s. 1974), Kristiina Paškevičius (s. 1973) ja Merle Saarva (s. 1970).

Ühena vähestest, kes on jälginud eesti moderntantsu arengut enam-vähem pidevalt alates 1991. aastast, kasutan oma märkmeid ja mälu. Paraku on mälu harva eksimatu, mistõttu palusin koreograafidelt arutletavate tööde videosalvestusi. Viimased on sageli halva kvaliteediga, kuid on olnud abiks mälu värskendamisel ja võimaldanud näha käsitletavaid töid uuest vaatenurgast. Tundes koreograafe ka isiklikult, kasutasin võimalust neid intervjuuerida. Antud töö raames tehtud intervjuude (Kangro 2000; Nõmmik 2000; Paškevičius 2000; Saarva 2000) jaoks olin ette valmistanud küsimused, kuid iga kord muutsin nende järjestust ja sõnastust vastavalt vestluse üldisele kulgemisele. Mõnikord tuli soovitud informatsiooni saamiseks ka küsimusi täpsustada, mis kindlasti mõjutas vastuse sõnastust. Minu huvi keskmeiks olid järgmised teemad: kuidas antud koreograaf tantsu juurde jõudis, mis on olnud tema tantsuloomes edendavateks ja pärssivateks jõududeks ning millised on "tantsus olemise" head ja halvad küljed. Küsimused puudutasid ka loominguprotsessi, liikumiseideede formuleerimist, nende esmase nägemuse soolisust (või selle puudumist) ning tantsijate ja vaataja mõju loomingle. Kui vestluse käik võimaldas, uurisin ka käsitletava töö tähendust koreograafile.

Moderntants ja feminism

Parafraseerides Carol Christi (1980) võiks öelda, et ilma tantsuta ei saa kogemust väljen-

dada. Tantsud aitavad meil mõista oma kehasid ning saada nendega üheks, tantsud abistavad meil orienteeruda ruumis, koos teistega tantsimine õpetab lähima ka kaasinimestega. Ometi on tantsuloojad, s.t. koreograafid, kogu õhtumaise tantsu ajaloos olnud mehed, üksikuid erandeid arvestamata. See tähendab, et naised nende tantsudes ja teostes on kujutatud mehe pilgu läbi ning naiste kogemused on tõlgitud meeste soovidesse ja ihadesse (Adair 1992; Burt 1995). Nõnda on naine Carol Christi sõnu kasutades võõrandatud "nendest isiksuse ja maailma sügavatest kogemustest, mida on nimetatud vaimseteks või usulisteks. Naine on suletud vaikusesse" (1980, 1).

Alles 20. sajand on tunnistanud naisliikumist tantsus, s.t. naiste esiletõusu loojatena ja isiksustena, kes edastavad oma kogemusi oma keha kaudu nii, nagu nemad seda mõistavad. Kui Isadora Duncan alustas oma karjääri 1899. aastal Chicagos, tegi ta midagi sellist, mida õhtumaises tantsumaailmas ei olnud keegi varem teinud – ta jutustas naise lugu naise vaatepunktist. Duncan sai hakkama "revolutsioonilise teoga" (Christ 1980, 7) ja pani aluse uuele liikumisvormile, et väljendada oma naiskogemust. Isadora Duncanil oli läänemaailmas hulganisti jäljendajaid, kuid kõige olulisem on ehk tõik, et ta avas ukse uuele väljendusviisile, mis ei olnud mingil viisil kodifitseeritud ja oli seetõttu vaba igasugustest varasematest ruumi, kehalisust ja soolisust puudutavatest ideoloogiatest ja eelhoiakutest. See omakorda võimaldas naistel tulla tantsumaailma loojatena, kuigi neid "asetatakse sageli meestemaailma konteksti" (Adair 1992, 80). Rohkem kui ühegi teise tantsuliigi abil on naistel nüüd palju enam võimalusi esile tuua ainult neile eriomane kogemus ja arusaam kehast. Moderntants on sageli trotsinud kinnistunud arusaamu kehalisest ilust, tavapärastest soolistest nägemustest ja ühiskonna hierarhiatest, mistõttu see tantsuliik "võib kunstina mängida olulist osa ühiskondlikus muutuses" (Adair 1992, 9).

Tantsu ja soo analüüsimine kultuuris

Jane C. Desmond rõhutab, et tantsu vaatamisel on ülimalt oluline teadvustada seda kultuurikonteksti, milles antud tantsutöö või -stiil eksisteerib, sest "iga tants eksisteerib keerukas suhetevõrgus teiste tantsude ja mittetantsuliste kehakasutusviisidega ning tantsu võib uurida piki neid kaht kõrvutiasetsevat telge" (1998, 156). Ainult üldine kontekst võimaldab meil tabata neid viise, kuidas tants ühiskonna väärtussüsteeme, tavasid ja harjumusi peegeldab, üles ehitab või trotsib. Liikumisstiilid, olgu siis argised või kunstilised, eristavad sotsiaalseid rühmi ning neid õpitakse aktiivselt või omandatakse passiivselt kodus ja kogukonnas. Liikumine piiritleb sageli soolisi, rassilisi, klassi- ja rahvusidentiteete, aga võib tähistada ka seksuaalset olemust, vanust, haigust või tervist ning muid eristusjooni, mida rühmadele või üksikisikutele omistatakse, nagu näiteks omadust "seksikas" (Desmond 1998). Iga konteksti puhul uurime järgmisi asju: milliseid liigutusi peetakse antud ajaloolises ja geograafilises ruumis "kohasteks" või isegi "vajalikeks", kelle jaoks ja miks need vajadused eksisteerivad. Me võime küsida, kes tantsib, millal ja kus, mil viisil, kellega ja mis eesmärgil. Või kes ei tantsi, millistel tingimustel ja miks. Vaadates tantsu, näeme ühiskondlikult ja ajalooliselt kujunenud suhtumisi kehasse üldiselt, teatud ühiskonnagruppide spetsiifilisse kehakasutusse, suhetesse erinevalt märgistatud kehade vahel ja sotsiaalsetesse hoiakutesse ruumi ja aja kasutamises (Desmond 1998, 157).

Läänemaailma lavatantsus, eriti klassikalises balletis, kujutavad lavale toodud tegelased sageli "ideaalseid" mehi ja naisi nii kehakuju kui ka käitumise osas, mistõttu sellised kujundid moodustavad olulise osa nende teoste pindmise tähenduse taha jäävast alltekstist, rõhutab tantsu- ja meediauurija Sarah Rubidge (1989, 3). Allteksti tähendused on sageli varjatud, mis teevad nad tihti peale hoopis võimsamateks nähtava

teksti tähendustest, kuna nad ei tekita küsimusi ning neid peetakse "normaalseteks". Alljärgnevalt vaatlen mõningaid liikumise aspekte soolisest vaatepunktist.

Soolisus tantsus

Tants kujundab ka meie arusaamist ilust, kuna kirjeldab hoolikalt seda suhet, mis inimesel võiks olla oma kehaga. Tantsus väljenduvad ilunõuded kirjutavad ette liikuvust, spontaansust, kõnnakut, kehahoidu ja viise, kuidas inimene oma keha kasutada võib (Adair 1992; Novack 1990). Läänemaises kultuuris peetakse baleriine sageli naiselikkuse mõõdupuuks (Daly 1987), meesballetitantsijaid mehelikkuse kehas-tajaiks aga harva (see roll on jäetud sportlastele). Paraku on ka mehed kaasaegetes traditsioonilistes tantsuvormides üha tugevamad ja võimsamad, sest "selleks, et kujutada mehelikkust, peab tantsija tunduma jõuline" (Burt 1995, 51). Naised meenutavad samal ajal aga üha enam pigem tütarlapsi kui küpseid naisi, toonitades seega valitsevat kultuuriideaali. Selles, et sellised ideaalid ei ole alati kehtinud, võib veenduda vanu, 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi esimese poole balletifotosid vaadates (vt. Einasto 2001a).

Christy Adair oli üks esimesi tantsu-uurijaid, kes tõi välja seose Foucault' taltsa keha arusaamade ja balletitreeningu vahel. Ta toob näiteid tantsutundidest ja -kirjandusest, kus räägitakse kehasst kui instrumendist, mille tulemuseks on "arusaam kehasst kui masinast, esemest, mis tuleb vormi valada" (1992, 35) – just nendele arusaamadele viidatakse kui mehelikule nägemusele asjadest ja maailmast (vt. Einasto 2001b).

Kuigi koreograafid väidavad sageli, et neid huvitab puhas liikumine ja mitte teemad liikumise ümber, on selge, et sellist asja nagu puhas liikumine ei ole olemas, sest alati näeme liikuvat soolist tantsijat. "Sugu on määrav tegur teatud sammude ja liikumiskvaliteetide juures

nii klassikalise balleti kui ka kaasaegse tantsu treeningtundides,” rõhutab Adair (1992, 14). Tantsu analüüsimisel toonitavad tänapäeva uurijad (Burt 1998 ja 1995; Foster 1998, 1996 ja 1986; Adair 1992; Novack 1990; Rubidge 1989; Daly 1987) järgmiste küsimuste esitamise vajadust: kes ootab ülestõstmist ja ühest ruumipunkti teise viimist? Kes alustab liikumisvestlust naise ja mehe vahel? Kellele antakse laval valitsev positsioon? Keda heidetakse laval ja millisel viisil? Kes valitseb tegevust teoses? Kes on aktiivne tegelane ja kes passiivne? Lisaks sellele tuleb jälgida tantsija kehakuju, liikumise omadusi, kostüüme ja tantsuteostes kasutatud muusikat ning eri sugupoolte ruumikasutust. Kõik nimetatud elemendid võivad tugevdada *status quo*'d ja koos sellega ka tavapäraseid või ühiskondlikult heakskiidetud soolisi jaotusi, nagu suurema osa klassikaliste ballettide puhul, või seda trotsida, nagu sageli on toimunud kaasaegsemates tantsustiilides.

Siiski on tantsusotsioloogid Helen Thomas ja Stephanie Jordan (1998) hoiatanud, et üksik-elementide vaatlemine võib olla eksitav, kuna nad ise ei moodusta tähendust; pigem sünnib tähendus liikumise suhtest teistesse tantsuteose tahkudesse. Ometi on kasulik pöörata tähelepanu sellele, kes mingit liigutust sooritab ja millises kontekstis; millised on naiste ja millised meeste sooritatud liiguste omadused ja kas neis on erinevusi. Klassikalises balletis “on mehi kohandatud tegutsema jõuliselt domineerivas rollis ja seetõttu, mida jõulisemad nad on, seda tugevam on neile määratud ühiskondliku rolli visuaalne kinnitus” (Adair 1992, 58); modernants seevastu on neid jaotusi kahtluse all seadnud.

Teine soolise iseloomuga tahk tantsus on ruumikasutus. Rubidge (1989) on märkinud, et 19. sajandi ballettides järgivad meestantsijate soolod väga ranget pörandajoonist, milles esmalt lava käiakse läbi ja seejärel liigutakse sellele mööda diagonaale sirgetes joontes. Seejärel teevad nad rabavate hüpetega lavale ringi peale,

piiritledes oma territooriumi veelgi hoolikamalt. Ei teki kahtlustki, kes valitseb ruumi. Naiste pörandakasutus seevastu on palju vähem enesekindel. Baleriinide soolod koosnevad väikeste, täpsete sammude reast lava keskel, lava läbimisest mööda üht diagonaali ja laval ringlemisest. Tahk, mida samuti ruumikasutuses tuleks jälgida, on see, kes – kas mees või naine – sooritab tavaliselt kaarjaid, sulgevaid (“naiselikke”) žeste ja pörandamustreid ning kes kasutab sirgeid, läbistavaid (“mehelikke”) liigutusi ja pörandakujundeid või kes tavaliselt hoivab kõige märgatavama koha laval.

Kostüümid on enamasti sooliselt määratletud ning edastavad sõnumeid, mis on tihedalt seotud rõivastumisega ühiskondlikus kontekstis. Kostüümid ei tähista üksnes ajastut, kultuuri või geograafilist piirkonda, vaid ka sellesse aega, kultuuri ja kohta kuuluvat teatud ühiskonnaklassi, rassi ja sugupooltega seotud väärtussüsteeme. Need tähendused peituvad kostüümis endas ja mõjutavad mitmel tasandil ka seda, kuidas me tantsuteost vaatame. Ülikondades mehed rõhutavad auväarsust, samas kui värvikate vabaaja rõivaste kandmine viitab teistsugusele klassikuuluvusele või mehelikkuse tüübile. Lühikesi, jalgu näitavaid kleite kandvad naised edastavad kultuurilist sõnumit, mis on enamasti seotud seksuaalsuse ja meeste pilgu püüdmisega. Naised pikkades kleitides või vabalt langevates rõivastes seevastu näivad avalikku seksuaalsust vältivat ja rõhutavad tagasihoidlikkust. Kui tantsijad kannavad sooliselt piiritlemata rõivaid (nn. *unisex*), siis ei pea antud tantsuteos oluliseks meeste-naiste vahelisi erinevusi. Kultuurilised normid puudutavad ka värve ja neile omistatud tähendusi antud kultuuriruumis: valge tähistab õhtumaistes kultuurides süütust, puhtust ja neitsikkust, mõningates idamaistes kultuurides seevastu leina ja surma. Ka värvide kasutus on sageli sooliselt piiritletud – nii näiteks kannavad mehed põhjamaistes kultuurides harva eredaid värve, või kui nad seda teevad, siis peetakse seda tihti homoseksuaalsuse tunnuseks (Leask 1995).

Naiste rõivastel on rohkem lubatud variante, kuid ka siin ei saa värvidele omistatud sümboliseid tähendusi kõrvale heita.

Traditsioonilised soolised suhted

Suurem osa eesti moderntantsutöid 1990. aastate keskpaigas näeb soolisi suhteid tavapäraselt. Üks selle nähtuse põhjusi võib olla tõik, et enamuse eesti koreograafe alustab oma loomeprotsessi visuaalsetest kujunditest – viimased aga tuginevad tavaliselt sellele, mida me enda ümber näeme. Kui ma uurisin intervjuueeritavate seda, millal nad oma ettekujutuse tantsijatega täidavad või millal konkreetseid tantsijad silme ette tulevad, vastasid kõik, et tantsijad oma võimetega moodustavad väga paljuski osa loomeprotsessist – see on tegur, mis aitab mõista tavapärasest soolist jaotumist nende töödes. René Nõmmik näiteks tunneb, et ta ei saa enda loodud rollide sugu muuta, sest “nad on siiski niisugused kaks sellist eri maailma, nad ei ole nagu üks. ... Aga oleneb siiski jälle tüübist, sest inimeses on ... (rõhutatult) ei!” (Nõmmik 2000). Mart Kangro küll mõonab, et “ma ei tee selliselt, et ma teen mehele liikumist, et see on nüüd mehine liikumine, ei, seda ma ei tee”, kuid kui ta paneb tantsija mingisse liikumisse, siis “mõnesse liikumisse või mõnesse liigutusse on teda raskem panna” (Kangro 2000). Kristiina Paškevičius alustab samuti kujunditest, kuid need ei pruugi puudutada liikumist, vaid võivad olla esemed ja viisid – kuidas seda eset kasutatakse või kes seda kasutab –, mis ei ole piiritletud tantsija sooga. Ometi ei pääse siingi soolisusest, sest kui ta näiteks kasutab pikka pitskleiti, on tavalisem näha seda kleiti naise kui mehe seljas. Rõivastus, nagu eelpool mainitud, on väga sooline ja võib olla üheks viisiks, kuidas soolisi suhteid või arusaamu trotsitakse, kuid Eestis kasutatakse seda veel harva. Ainult Merle Saarva alustab nägemustest või kujunditest, mis

ei ole sooliselt piiritletud: “mul on ikka inimene algul” (Saarva 2000).

Järgnevas analüüsis liigun kõige tavapärasema soolise kujutamise juurest nende sooliste representatsioonideni, mis traditsioonilisi soolisi suhteid kas osaliselt trotsivad, s.t. neid ei ole täiel määral rakendatud, või jäävad mitmetähenduslikeks. Seetõttu alustan Mart Kangro “Lillesõjast” (1996), mis on Kangro esimene avalikkusele näidatud täiesti iseseisev töö – tema varasemad ja mõned hilisemad tööd on sündinud koostöös Marge Ehrenbuschiga. “Lillesõda” oli Kangro diplomitöö Tallinna Pedagoogikaülikoolis. Tegemist on looga, mille kavaleht võtab kokku kui sõja (midagi ähmast ja vaevalt tajutavat), mis toimub meist kaugel – meis enestes – ja kujutab kaht teineteisesse armunud noort inimest (koreograaf ja Marge Ehrenbusch). Töö algab kurameerimissteeniga. Paraku vaeavad noorukit nägemused seksikatest naistest, keda kehastavad kolm baleriini (Kaire Kasetalu, Katrin Kivimägi, Helen Org) lühikestes rõngasseelikutes, kellesse on kätetud nooruki kiusatused ja ihad. Noormees jaheneb oma tütarlapse vastu, kes muidugi solvub, kuid püüab teda tagasi võita, paraku edutult. Alles siis, kui ta muutub lihtsast tütarlapsest nooreks võrgutavaks naiseks, kannavad ta pingutused vilja ja noorpaar saab jälle kokku õnnelikus, teose algul nähtud tantsus, mis raamistab seda “sistemist sõda”. Loo traditsioonilisusele ja mitmetele muudele tavadele vaatamata ületas see toona (1996) ikka veel tugevaid piire erinevate liikumisstiilide vahel, kasutades mõningaid rahvantsu, klassikalise balleti, *show*tantsu ja modernantsuga seotud vaba kehakasutuse elemente. Intervjuus nentis Kangro, et kuigi talle see töö enam ei meeldi, sest ta eemaldub visuaalsete piltidega töötamisviisist, mõistab ta, et tegemist oli olulise tööga tema elus: “See tuli minust enesest, see oli mulle täiesti päevakajaline teema. Ja ... on igavesti. See on nii elementaarne teema ... et inimesed elavad, sünnivad, elavad, surevad. Nii on ka see, et sul on kogu aeg see kahtluse

moment ja sa pead ise tegema endale selgeks, et mida sa vajad. See kahtlemine on ja jääb, midagi ei ole kindlat. See oli selles töös” (Kangro 2000).

Ühiskondlikult heakskiidetud soorollid noorte juures on nii selged, et neisse ei pea üksikasjalikult süvenema; piisab tõdemisest, et nende kostüümid (nooruki pikad püksid ja tütarlapse lühike kleit) viitavad kohe sellele, kes on kes. Just noormees algatab kõiki kurameerimisliigutusi ning otsustab nende suhte kulgemise suuna (sest just teda, mitte tütarlast, vaevavad need ahvatlevad nägemused ja kahtlused). Sellele vaatamata on töös ka vähem soositud ühiskondlike norme: näiteks ei ole tütarlaps mitte pika jalgne kiitsakas teismeline, vaid parasjagu vormikas neiu “kühmukestega”, mida balletitreening või terviseklubid üritavad välja higistada. Teine ühiskondlikult küsitavama väärtusega nähtus on naise seksuaalse iha kujutamine noores neius, kes ühineb ahvatlevate baleriinidega ja loobib jalgu kõrgele õhku. Lõpuks on ka tema see, kes otsuse langetab, hüpates noorukile sülle ja põimides jalad ümber tolle puusade.

Samas on ihade nägemine baleriinidena sooline stereotüüp. Nagu ülal mainitud, on baleriini sageli peetud naiselikkuse kehatuseks ning nende saledad, jalgu rõhutavates rõngasseelikutes kehad sobivad hästi uskumusega, et kaas-aegne ihaldusväärne naine peab välja nägema just selline. Liigutused, mida baleriinid kasutavad, kuuluvad pigem varietee või öökлубi repertuaari: nad hõljutavad puusi küljelt küljele, mis paneb nende rõngasseelikud “ahvatlevalt” värisema; teevad “seksikaid” väljaasteid ja kannavad keharaskuse meelitavalt eespool olevale jalale ning heidavad jalgu kõrgele õhku nagu kankaanis.

Mart Kangro järgmine töö “Ohtlik(k)ala” (1997) sündis koostöös Marge Ehrenbuschiga, mistõttu see jääb käesolevast käsitlusest välja, kuid esile võiks tuua seda, et ka siin kohtame selget soolist stereotüüpi raseeritult siresäärse ja kuldsetes bikiinides Kuldkalakese kujul; samas

aga annab loole teise värvingu “sekspommi” groteskne kujutamine. On märkimisväärne, et Mart Kangro on loobumas jutustavast tantsust ja visuaalsetest kujunditest sündinud koreograafiast, liikudes improvisatsiooni ja keha uurimise poole, mis on avardanud tema kasutatud liikumissõnastikku ja ka soolist nägemust. See on ilmne improvisatsioonilises töös “Sile” (1999), mida analüüsitakse hiljem.

Teine tavapäraseid soolisi rolle kujutav teos on Kristiina Paškevičius “Elulugu” (1997), kus autor esitab oma nägemuse Hansust ja Gretest. Etendus algab valgusruudus olevas kiiktoolis istuva Gretega (Helen Reitsnik), kes meenutab möödunud. Kellakägu (Ann Rätsep) kukub aega ja tagalaval olevale lauale tuleb Hans (Jan Uuspõld), liikudes publiku poole seljaga, kätega veheldes nagu liikluspolitsei, ühes käes tort, teises lilled. Siis tuleb tupp, võtab mantli ära ja kõnnib selles üha ägedamalt, loeb lehte, žestikuleerib nagu elavalt vesteldes, kõnnib veel. Ka päikseprillides sisenev Grete tammub rütmiliselt, sellest kasvab välja rabe, üha intensiivistuv, sisemist võimuvõitlust kajastav kõnnakdialog. Järgnevalt lülitub etendusse Kellakägu, kes on etenduses nii mehi võrgutatav linnuke, nõid kui ka kõikisööv aeg. Temapoolne Hansu võrgutamine on nõudlik ja nõtk, ilma tavaliste klišeelike puusahõõritusteta, edastatud vaid embavate liigutustega, peapöörete ja enese külgeriputamisega. Ja jälle istub Grete kiiktoolis, elule tagasi vaadates, sellega leppides, aeglaselt tõustes. Mõttlikult ja väarikalt tõmbab ta selga pika pitsist kleidi, mis teeb ta kurvameelse haldja sarnaseks, ta õlale laskub öökull ning nähtamatute sammudega liugleb ta tasakesi üle lava, karjatab äkki ja kukub nagu ootamatust valunoollest tabatuna. Ning jälle on ta kiiktooli juures, Hans selja taga, teda hellalt emmates ja hoides. Nende ülimalt napolis duetis, mis seisneb vaid aeglasel keerutamises, on õrnust ja tundlikkust. Kägu vaatab kellakapist, kuid ei kuku enam tunde, vaid tõmbab ukse kinni.

See lugu on tunnistuseks sellest, kuidas meie

soo ja seksuaalsusega seotud arusaamu vormib romantiline armastus, mille kujutamist näeme lõppstseenis. Grete on tundlik, alati andestav naine, sellal kui Hans on "kadunud mees", kes pärast seiklusi teiste naistega (siin Kellakäo kehasuses) pöördub koju ja saab avasüli vastu võetud. Hans omakorda on stereotüüpne, vaikne ja vaoshoitud eesti mees, kuigi ta ei ole alati suuteline end kontrollima ja näitab teinekord isegi oma emotsionaalset külge, näiteks saabudes koju, lilled käes, või päris töö lõpul.

Teose liikumissõnastik on väga lihtne, koosnedes peamiselt argiliigutustest, nagu kõnd, jooks, istumine, seismine, kirjutamine jne., kas siis "loomulikul" või stiliseeritud kujul. Kasutades sugupooltele iseloomulikku rõivastust ja värve, nagu Hansu hall ülikond ja Grete kirev kleit teose algul ning kreemikas pitskleit töö lõpus, on Paškevičius tugevdanud soolisi stereotüüpe, samas kui Kellakäos on neid arusaamu kõigutatud. Kellakägu ehk lind või tibi on sõna, mida kasutatakse kerglase naise kohta ja seda külge temast rõhutavad erapunased sukad ja roheline rõivastus. Samas aga ei kasuta ta tavapäraseid võrgutusvõtteid, nagu puusade hõõritamine, vaid hoopis viisakamat viisi pillkude ja, mis veelgi huvitavam, jõuliste hüpetega.

René Nõmmiku tööd pakuvad avaramat naiselikkuse ja meheliikkuse käsitlust, milles on nii sooliste väärtuste peegeldust kui ka eiramist. Ta ei jutusta lugusid, nagu ülalmainitud koreograafid, vaid on huvitatud rohkem liikumisest enesest. Samal ajal on tema koreograafilised ideed visuaalsed ja ta tunneb, et keha laval on alati sooline: "Sellega, kui näiteks üks mees ilmub lavaruumi või üks naine ilmub lavaruumi, sellega on juba nagu niipalju öeldud. Ta toob selle [oma soo – H.E.] endaga sinna lihtsalt kaasa. See on seal olemas. Et ta võib seal teha, mida tahes, et aga siis on siuke tunne, et ta teeb endale vastu, või ta teeb endale poolt, mida iganes, aga ta toob selle endaga kaasa." (Nõmmik 2000, intervjuueritava rõhuasetus) Selle seisukoha valguses ei ole ime, et

isegi tema puhtale liikumisele¹ orienteeritud töödes on tants selgelt soolise iseloomuga.

"Mees ja/või naine" (1997 ja 1999) on kirjeldus argiaskeldustesse mattunud inimestest, kes ei suhtle üksteisega isegi mitte rääkides või üksteisega kehalises kontaktis olles. Esimeses osas, millele tantsijad viitavad kui mambale, näeme kaht naist, ühte rohelises kleidis (Tiina Ollesk), teist punases (Anu Ruusmaa), ning kaht paljarinnalist pikkades pükstes meest (Oleg Ostanin ja koreograaf). Nende liigutused on dünaamilised ja meenutavad teinekord diskotantsijaid, ent kuigi nad suhtlevad üksteisega kehade kaudu, näib nende suhetes puuduvat sisemine kontakt. Peagi ühinevad kvartetiga teiste meestega samamoodi rietatud mees (Raido Mägi) ja sinises kleidis naine (Merle Saarva). Moodustub kolm üheaegselt tantsivat duetti, kes ükshaaval riietuvad lahti, jäädes aluspesu väele. Hiljem vahetatakse pidevalt partnereid. Teost raamistab kummaline kuju, kes kõnnib hillitsetult tagalaval, proloogis liikumatult seisvate tantsijate vahel ning epiloogis rõivatükke vaadates: nooruk, kes töö algul on rietatud rohelisse vabalt langevasse kleiti, teose lõpus aga ilmub peaaegu alati stringides.²

Teoses kujutatud tegelased on üleminekuaja inimesed, veelgi enam, nad tunnevad end kaotajatena. Nende üldine hoiak viitab hirmule, mida nad püüavad uputada kurnavatesse tegevustesse, millele vihjavad jõulised ujumist meenutavad liigutused, käsivarred jäigad ja sirged nagu kardinapuud, ning äkilised istumist meenutavad poosid, mille vältel ülakeha on ette lükatud. Nad näivad rahulolematutena ja midagi pidevalt ihalevatena.

Teoses on kaks huvitavat ja erinevat nais-tegelast (kolmas, Merle Saarva portreeritu, on vähem individualiseeritud kui teised kaks), kes osaliselt kinnitavad naiste kohta levinud stereotüüpe ja samas neid ka kõigutavad. Naine rohelises kujutab otsesest, jõulist agressiivsust, mis surub maha kõik endast erineva. Isegi paaride jaotus teose teises osas – pikk naine ja lüheldane

mees (Oleg Ostanin) – toonitab naise eelist, mis muutub eriti märgatavaks tõstetes: naine selles töös ei ole üksnes vaimne vägistaja, vaid ka füüsiline rõhuja. “Mehe ja/ või naise” teises osas on episood, kus Naine rohelises on selili ja sirutab oma käe mehele, et too teda üles aitaks, kuid niipea, kui ta seisab, pöörab ta olukorra oma võimu nimel ümber, justnagu illustreerides hispaania vanasõna: aita naine kaevust välja ja ta kinnitab sulle, et sina olid see, kes sisse kukkus. Naruski (1998) terminoloogias oleks ta “konstruktiivne kohaneja”, kes on küll suuteline mistahes ülesannetega hakkama saama, kuid kes siiski toetab traditsioonilisi soorolle. On ta ju kindel, et just tema on see kael, mis pöörab pead, s.t. meest. Naine punases seevastu on segu naine-ohvrast ja beibest. Tantsuteose esimeses osas loob ta portree naisest, keda valitsevad tema tunded ja kes on aldis hüsteeriale: tema sirged, vehklevad käsivarred viitavad tema katkematu, alati ühesugusele jutule; pidevad tõmblused ja võpatused väljendavad kestva rahulolematust, millega kaasnevad lõpmatud nõuded ja mossierid. Selline naine on tänu oma tugevale iseloomule ja seksuaalsele veetlusele küllalt võluv – viimast rõhutavad kärtspunaseks värvitud huuled ja verev kleit –, kuid seesuguse naise omamise eest tuleb maksta tema lõpmatu teenimisega. Kuigi ta partner kannab teda kädel, nõuab ta pidevat tähelepanu, hüpates mehele selga ning pidades omandatud enesestmõistetavaks, nagu näitavad tema õlgade võppumised ja tantsuline irisemine. Samuti esindab ta seksuaalset nälga: viis, kuidas mees teda kannab, avatud jalad kõrgele tõstetud, kujutab alalist rahuldamatust; tema korduv lahtiriietumine (ja rõivatüki lipuna lehvitamine) ning kleidi järjekordne selgatõmbamine on täis seksuaalset ahvatlust, mis samaaegselt viitab ka tema olemuse tühjusele ja mõttetusele ning välise kultusele. Ta on ka enesehaletsuses ujuva naise kehastus: lõpmatut pisaratevoolu väljendab naise rõhututult pateetiline poos, kerevõppumised ja -õõtsutamised. Tema käitumisel ei ole samas mingit mõju tema

partnerile (Raido Mägi), kes sellele ei reageeri, luues nõnda portree naisi kontrollivast, alati rahulikku jäävast mehest.

Kõige neutraalsem on Naine Sinises. Teose teises osas sooritavad tema ja ta partner (René Nõmmik) üheaegselt paralleelseid liikumisi, saavad kokku ja tõukuvad üsna agressiivsel viisil. Ilmselt kujutavad nad abielupaari, kes küll tülitsevad, kuid elavad koos, kuna on teineteise tuju-dega harjunud.

Selles töös on mehed vähem individualiseeritud kui naised. Nad näivad olevat väsinud naiste lõpmatust naakumisest ja tõukamisest – näiteks on stseen, milles nii Naine punases kui ka Naine rohelises hüppavad René Nõmmikule peale, üks selga, teine rinnale, ning ripuvad ta küljes, samal ajal kui mees ise tuimalt seisab. See on suurepärase portree tundetust stereotüüpsest mehest, kes vastandub tähelepanu ja kaitset nõudvale hüsteerilisele naisele. Esimeses osas näivad mehed pidevalt millegi pärast üksteisega võistlevat, aga nad ei naudi seda, vaid on sellest kurnatud. “Mehe ja/ või” naise teises osas kujutab Oleg Ostanin meest, kes püüab olla tugev ja vapper. Ta teeb jõuharjutusi, mis “tähistavad mehelikku tugevust, kuid see pingeline ja pingulolek viitavad ka soovimatusele asjadel oma soodu kulgeda lasta ja vaba olla. Need macho-mehed, kes muudavad oma kehad jäikadeks fallilisteks vormideks, teevad seda seetõttu, et nad tunnevad ebakindlust oma keha piirangute ees ja vajadust tagasi lükata igasugune nauditav sekkumine” (Burt 1995, 194). On hetki, mil Ostanini mees näib kõndivat kõiel, kukkumise vältimiseks hoolikalt tasakaalu hoides: see on pilt elust, milles miski ei ole kindel ja kus ainsaks elu jätkamise viisiks on erinevate väljakutsete pidev tasakaalus hoidmine. Paraku ei ole tema näol tegemist mitte kõike kontrolliva mehega, vaid inimesega, kes on end sotsialismijärgses ühiskonnas kaotanud: tema eneseväärikus on kadunud ning perekond, see turvaline sadam, on muutunud orjatöö kohaks.

Eemaldumine tavapära- soolistest suhetest

Eelmainitud töodes olid ühiskondlikult aksepteeritud soorolle trotsivad kujundid ja ideed vaid tillukeseks osaks üldisest tavapära- soorollidega kohanemisest. René Nõmmiku “Mehes ja/või naises” oli eesti moderntantsu jaoks kaks uutset elementi: esiteks naiseks riietuv nooruk, kes teose esimeses variandis (1997) kandis rohelist kleiti, teises variandis (1999) oli aga rõivastatud kuldseesse õhtukleiti kellukesekujulise seelikuosa ja liibuva, õlapaelttega pihikuosaga. Teine, uudsem element oli viide homoseksuaalsele ihale töö kolmandas osas. See ilmnes nii viisis, kuidas üks meestest (Oleg Ostanin) toetas teist (René Nõmmik) kaenla alt, samal ajal kui teine taha nõjatus, kui ka selles, kuidas Ostanin hoidis lapsena kokkukägardunud Nõmmikut süles ning samuti selles, kuidas Nõmmik jälitas Ostaninit silmadega ning sirutus tema poole – seda kõike kohtab enamasti vaid eri sugupoolte vahelistes duettides.

Kristiina Paškevičiuse kaks varasemat tööd – “Isepäine haldjas” (1996) ning “Tüdruk ja liblikas” (1995) – sisaldavad samuti teatud mitmemõttelisust, mis on sotsialismijärgses eesti tantsus uudsed. Kumbki neist ei ole üheselt mõistetav lineaarne lugu, vaid meenutab oma käsitlusviisilt pigem luulet, mida proosasse panna on võimatu. Eriti kehtib see “Isepäise haldja” kohta, sest see näis olevat vabade seoste jada või katkendlik unenägu, milles sündmuste loogika erineb argisest niivõrd, et laval toimuv võib samaaegselt aset leida tegelaste mõtetes.

“Isepäine haldjas” algab pimeduses, näha on ainult naise jalgu, mis tasapisi ettepoole liiguvad. Aeglaselt ilmub nähtavale valgesse pesusse rõivastatud kuju, kes hoiab end tihedas embuses ja varjab nägu. Ta peatub hetkeks, kannab keharraskuse ühelt jalalt teisele ning libiseb tagasi. Järgmine stseen näitab meile viit tütarlast valges pesus, esimese tegelasega samas poosis, seljad publiku poole. Nad pöörduvad aeglaselt ning

liiguvad siis tillukeste sammudega ette, teevad tiiru ja lähevad tagasi. Vahepeal on tagalavale ilmunud kleidid ja kingad, tütarlapsed riietuvad ning nende liigutused muutuvad energilisteks, peaaegu agressiivseteks. Igatühel neist on isikupärane kõnd, üks komistab aeg-ajalt ja kukub grotesksesse poosi, mõned sätivad lõputult juukseid, teised liiguvad liialdatud modellikõnnakuga edasi-tagasi. Esimese stseeni haprus on täielikult kadunud, näib, nagu oleksid need noored naised saanud julguse ja maailmavallutajaliku hoiaku oma rõivastest ja kosmeetikakasutusest. Aeg-ajalt hüppab üks tütarlastest teise käte vahele ja on hetkeks seal titena hoitud, kuid siis järsult maha pillatud. Viivuks moodustavad nad laulvast tähest ja taustatüdrukutest koosneva popansambli, seejärel liiguvad kõrgetel kontsadel koperdades ette. Järgnev stseen kujutab valgesse rõivastatud kuju kõiel rippumas, libistades end pea alaspidi, meenutades lindu, hinge või haldjat. Ta laotab käed laiali, lehvitab neid kergelt ja siis kiigutab end, justnagu soovides pääseda teda takistavatest piiridest. Viimases stseenis näeme jällegi valges pesus kuju, seekord kägaras põrandal. Ta tõuseb aeglaselt põlvedele, ja sel korral on tegemist mehe, mitte naise, seejärel sirutab end, ajab end püsti, seisab ning võtab end tihedasse embusse, nagu tegelane teose algul, taganeb siis rippuvatesse rakmetesse ja asetab oma õlgadele tohutud, peaaegu läbipaistvad tiivad ning kaob valgusse.

Eesti tantsu kontekstis on selles töös mitmeid uudseid hetki. Selles teoses näivad noored naised peegeldavat inimesi meie ümber: nende haprus teises stseenis ja ilmne haavatavus sobivad kokku arusaamadega naiselikust nõrkusest ning naisest kui nõrgemast ja õrnemast sugupoolest. Rõivastatuina näivad nad algul samuti lihtsalt peegeldavat ümbritsevat argireaalsust, kuid nende liialdatud kõnnak ja maneerid on grotesksed ning ilmnevad pigem autori sarkastilise kommentaarina uuele tarbimisühiskonnale, mille üleminekuajastu kaasa tõi. Tegemist on

karikatuuriga naistest, kes pärast nõukogude aja hallust kasutavad täiel määral ära odavat lääne kraami, mis turge üle ujutab, näiteks rõivaid ja kosmeetikat. Modellidelt üle võetud sammudega naeruvääristavad nad moe- ja ilutööstuse hullust ja uusi naiselikkuse ikoone – modelle. Siinkohal on oluline märkida, et esinejad omavad erinevaid kehakujusid, mõned saledamaid, mõned lopsakamaid, mis eesti lavatantsus on küllalt haruldane nähtus.

Teiseks värskeks ideeks oli etenduse vältel sugu muutva valgesse rõivastatud kuju mitmetähenduslikkus. Mina mõistsin seda nõnda, et hingel/ haldjal/ inglil ei ole sugu ja ta võib ilmuda meile mistahes kujul või sõltub tema sugu meie oma nägemusest ja selle olendi/ nähtuse mõistmisest.

Kristiina Paškevičiuse varasem töö “Tüdruk ja liblikas” trotsib samuti mõningaid soolisi arusaamu. Loo algul näeme palja ülakehaga noormeest (Raivo Ilmsalu) pikas kirevas seelikus mööda maad kobamas, püsti tõusta üritamas, kuid seda siiski suutmata. Mõne ajab pärast õnnestub tal end istuli saada, tema käed moodustavad üleslaperdavad tiivad, kuid siis kukub ta tagasi kõhuli. Pärast ponnistusi saab ta siiski jalule, ning seljaga publiku poole seistes raputab end ja liigub tagaseina poole. Uuesti ettepoole liikudes keerleb ta ringi, joonistab käte ja jalgadega nähtamatuid pilte, sellal kui tema selja taga jälgib tüdruk (Kristiina Paškevičius) kõiki tema liigutusi pingisa tähelepanuga. Noormees või liblikas kargab ettepoole, sirutab käed igatsevalt välja ning mängib nähtamatut viiulit, tütarlaps aga üritab teda tabada. Liblika liigutustes on segunenud “naiselikud” liigutused (puusade hõljutamine ja kocketne, naiivne seelikuga mängimine) “mehelikega” (kõrged jõulised ja pikad, lavakatvad hüpped). Nooruk seisab hetke, justnagu midagi oodates, tütarlaps haarab oma võimalusest, kahmab tal piha ümbert kinni ning kukub siis nooruki ette põrandale maha.

Uudne selles töös on liblika rolli andmine mehele. Liblikaid seostatakse ju rohkem nais-

tega – ühelt poolt ehk selle eeldatava hapruse tõttu, mida liblikas tähistab, ja teiselt poolt püsimatusega, milles naise sageli stüüdistatakse. Siinkohal võib meenutada kuulsat hertsogi ariettat Verdi ooperist “Rigoletto”, mille järgi naised on muutlikud kui tuul. Kui aga mõelda näiteks eesti rahvalauludele, siis on pigem mees see, keda seostatakse muretu meele ja ajalikkusega (Kiin 1995) ja selles mõttes illustreerib antud töö just seda suhtumist. Teine mõistatus on liblikat püüdev tütarlaps, kelle toimingud – liblika jälgimine, oma kire vaoshoidmine ja edukas püük – seostuvad enam mehelike joontega.

Puhas liikumine

Koreograafid väidavad sageli, et neid huvitab pigem liikumine iseeneses ning et nad ei omista sellele tähendusi. Ometi rõhutab viimase aja tantsu-uurimus, et puhast ja üksnes vormilist liikumist ei ole olemas, sest “tants kaasab alati kujutluse inimesest, enamasti ka inimese suhetest teiste inimeste ja ideedega, mistõttu tantsuteosed sisaldavad alati varjatult ka sotsiaalseid viiteid” (Novack 1990, 14). Järgnevas osas analüüsins tantsuteoseid, mis nende loojate sõnul on “vaid puhas liikumine” ning vaatlen lähemalt nende liigutuste ja ruumikasutuse tähendust.

René Nõmmiku “Ammaduabuu” (1993) on üks koreograafi varasemaid moderntantsutöid ning näitab tema teadlikkust Humphrey-Limóni tantsutehnikast. Siin näeme opositsioone, kus üks kehaosa on suunatud ühele poole ja teine teisele poole; sümmeetria ja asümmeetria kontraste; pidevusi, kus liikumine voolab piki keha mööda selle anatoomilist joont; seisatamist, kus liikumine on visuaalselt katkenud, kuid jätkub kehasiseselt; ning kiikumisi, pörkeid ja tagasipörkeid. Naiste (Katrin Laur, Tiina Ollesk, Anu Ruusmaa) ja meeste (Oleg Ostanin ning koreograaf) liikumisjoonised on sarnased, nende pöörded, kukkumised ja hüpped ei erine üksteisest ei ruumilises ega kinesteetilises vormis ning

erinevused johtuvad pigem tantsijate erinevate kehade sooritusvõimest kui nende soost. Ometi on ka siin soolised elemendid olemas, seda küll eelkõige rõivastuses: alt laienevad kleidid naistel ja pikad püksid meestel. Samuti avaldub soolisuus mõningates liikumistes, näiteks küljepainutustes, mis rõhutavad kehajoone pikkust väljasirutatud jalast avatud käsivarreni, või rinna juurest spiraalina üles avanevates liigutustes, mida sooritavad ainult naised ja mis rõhutavad nende sihvakaid kehasid ning elegantsi. Tegelikult sobib see töö tervikuna iseloomustama pigem traditsioonilist naiselikkust, sest ka meeste liigutused ei ole jõulisemad naiste omadest ning liigutuste seotus viitab sageli haavatavusele, mis ei sobi kokku kujutluspildiga ennast alati valitsevatest meestest. Treenitud sihvakad ja tantsivad kehad vaadeldavas töös sobivad hästi tavapärase lavatantsu ning kaasaja ihaldatud kehatüübiga, seda eriti naiste puhul. Mehed ei ole küll nii jõulised ja tugevad kui "mehelikkuse norm" ette näeb, samuti on üks naistantsijaist, Tiina Ollesk, pikem kui tema meespartnerid.

Merle Saarva tööd tantsukompaniile Box RM trotsivad valitsevaid naiselikkuse arusaamu; seevastu on mehelikkus tunduvalt traditsioonilisem. Tema "Helektronika" (1997) meenutab Nõmmiku "Ammaduabuud", sest mõlemas on nii meeste kui ka naiste liikumiste puhul kasutatud enam-vähem ühesugust materjali. Saarva töödes on see materjal aga jõuline ja tugev. Liikumise juhtmotiiv või läbiv žest on ülestõstetud käte järsu nõksatusega avamine küljele nii, et rindkere lükatakse ette. Tantsijad (Irene Hütsi, Erika Katlasep, Laire Purik, Erki Melts, Raido Mägi ja koreograaf) ei suhtle üksteisega, nende silmad ei kohtu ja nende suhe üksteisesse meenutab suurlinnade elanike oma, kes võivad üksteise kõrval kõndida või seista, kuid kes on end ümbritsenud nähtamatu seinaga. Isegi neil puhkudel, kui laval on kaks üheaegset, meeste ja naiste vahelist dialoogi, ei näe me tunnete või emotsioonide edastamist ega mõtete või ideede vahetust. Naiste soolod on võimsad. Nad pai-

nutavad end jõuliselt ette-taha, viskuvad maha ja sööstavad püsti, hüppavad käed-jalad laiali õhku, tõugates õhku enda eest ära. Miski ei meenuta armsaid, helli, hoolitsevaid ja emotsionaalseid naisi ning selles mõttes on nad "mässajad", s.t. naised, kes ei tunnista tavapäraseid soorolle ja võitlevad nende vastu (Narusk 1998). Meeste liigutused on samasugused, kuigi neid sooritatakse veelgi suurema hooga ning nõnda sobivad nad hästi kujutluspilti jõulistest ja tugevatest meestest. Samas aga puudub meeste esituses "iseenda ja oma ümbruse kontrollija". Ja kuigi duettides saavad naistest need, kes meeste sülle hüppavad või on meeste hoitud ja siis maha pillatud, nagu on tavaks kahe soo duettides, on viimane mainitud elementi sooritav paar meestest koosnev.

Teiseks iseloomustab Box RM-i, nagu olen varemgi öelnud (Einasto 1999) see, et tantsijate kehad ei ole laiema ühiskonna ega ka tantsukogukonna jaoks "ideaalsed". Ainus naine, kes sobib soovitud naiselikkuse ideaaliga, on Merle Saarva, kuid tema liigutused on kandilised ja teravad, ta nägu on liikumatu ja tantsustiil jõuline ning jahe. Laire Purikul ja Irene Hütsil, kellel tantsuõpetajad soovitasid nende suurema luustiku ja lihastikuga kehade tõttu, mil on vähe ühist habraste baleriinide või kõhnade modellidega, kaalus maha võtta, on normaalselt arenenud rindade ja puusadega tugevad kehad, mis teeb nende liigutused raskemaks ja ümaramaks kui Saarva omad. Raido Mägi on väike, tugev ja kaunite voolavate liigutustega mees, kuid tema kehaehitus ja pikkus ei sobi kokku mehelikkuse ideaaliga. Erki Melts näib selle normiga paremini sobivat, kuna ta on pikem, aga tema liikumistiil jätab mulje ühendamatusest ning väljendab seega väiksemat kontrolli kui sobib tavapärase meesideaaliga.

Soolisuse vältimine on ilmne ka kostüümi ja soengustiili valikus. Kõik tantsijad kannavad liibuvaid musti pükse ning nende juuksed on surutud pea külge ja värvitud neonrohelisteks. Ainus erinevus on selles, et mehed ilmuvad palja

ülakehaga, naistel on aga mustad rinnahoidjad.

Merle Saarva järgmine töö "Parašütistid" (1998) suundub voolavama liikumise ja pehmema maailmanägemise poole. Kui tema "Helektronikat" võib kirjeldada liigutuste omaduste ja ruumikasutuse tõttu "maskuliinsena", siis "Parašütistid" lähenevad "naiselikule" maailmale. Koosseis hõlmab kolme naist (Irene Hütsi, Kaja Lindal ja koreograaf) ning ühte meest (Raido Mägi), kuid nende kostüümid on täpselt ühesugused: laigulised kombinesoonid mustade traksidega ning tihedalt vastu pead liubuvate mütsidega, mis viitavad langevarjurittele. Videot vaadates oli mõnikord raske eristada tantsija sugu, kuna kostüümid ja peakate varjasid seda hästi, ning ainult minu vahetu vaatajakogemus ning tantsijate tundmine võimaldasid eristusi teha. Selle töö liigutused on sageli hõljuvad ja meenutavad saateid kaaluta olekus kosmonautidest. Neile vastanduvad kiiremad ja teravamad liikumised. Soolise nurga alt nähtuna ilmneb jällegi, et soolisest ja soolisest erinevusest minnakse mööda, sest nii liikumise kvaliteet, mis on ühesugune mõlema soo esindajate juures, kui ka ruumikasutus, on sarnased: kõik tantsijad sooritavad ruumihaaravaid liikumised, kogu keha kaasavaid, avaraid ja pingutavaid liigutusi. Ometi tarvitavad Raido Mäele tehtud lõigud (kus tantsija on üks) tema suutlikkust vallutada ruum jõuliste ja kiirete üleminekutega ühest poosist teise: kiirete hüpete, kätele maandumiste ning kiirete põrandale langemistega. Teine lõik, mis on loodud Kaja Lindalile, rakendab tantsijanna balletiharidust, mis võimaldab tolle sooritada nõrkeid pöördeid *attitude*'is ja keerelda ümber lava *grands jetés en tournant*'idega. Tema soolo naiselikkust rõhutavad veelgi tema käte graatsilised žestid, kuid rühmas on ta nagu teised tantsijad, kes teeb nii ümaraid kui ka nurgelisi liigutusi. Nii leidub selles töös lõike, milles soolised erinevused on esile toodud ja võimendatud, samas on nende kõrval ka osi, mis soolisust eiravad. Mis puutub kehakujudesse ja nende seotusesse tavapärase

sooliste arusaamadega, siis siin kehtivad samad märkused, mis eelmisegi töö puhul. Siiski tuleb täheldada, et Raido Mäele rühma liikumismaterjal on sageli pehmem ja ta tants on voolavam, kui seda lubaksid "maskuliinsed" ideed.

Viimaseks käesolevas artiklis vaadeldavaks tantsutööks on "Sile" (1999). Sellesse improvisatsioonilisse töösse on kaasatud nii tantsijad kui ka muusikud. Kuigi see töö esitati Bagnolet' Rahvusvahelisele Kaasaegse Tantsu Festivalile Mart Kangro nime all, puudub tal kindel koreograafia: tegemist on koostööga. Improvisatsiooni mõistetakse sageli vääriti kui täielikult ettevalmistamata teost, mis sünnib kohapeal. Kuigi viimane väide – kohapeal sündimine – vastab suuresti tõeale, vajab see hoolikat ettevalmistust, sest tantsijad peavad õppima tüksteist ja tüksteise kehasid tundma, neil tuleb olla ühel mõttelanel nii tüksteise kui ka muusikutega. "Sile" sündis aastase ühistöö tulemusena. Juba oma vormiga trotsib ta soolist struktuuri, sest esietendusel eitas ta igasugust autorlust ning nimetas kõiki tantsijaid (Krööt Juurak, Merle Saarva, Mart Kangro, Raido Mägi) võrdseteks partneriteks ja autoriteks. See aga tähendab, et keegi ei omista endale ülimat autorlust, mis õonestab soolist arusaama võimuna kellegi üle ja soodustab mittehierarhilist õigust võimule (Novack 1990; Andersen 1988; Keller 1985). Liigutusi luues kuulasid tantsijad oma kehasid ning ei lähtunud visuaalsetest kujunditest, mis omakorda võimaldas neil kasutada kehaosi ebatavaliselt ja põnevalt – seda pole enne eesti modernantsus nähtud. Improvisatsioonist rääkides on sageli rõhutatud, et vormile fokuseeritud teadliku kompositsioonilise puudumine rõhutab spontaansust elus ja sündmuste "hooga kaasa minekut" (Burt 1995; Novack 1990), mis tegelikult ohustab soolist hierarhilisust. Tantsijate loodud liigutused lähtusid oma kehade ja kehaimpulsside kuulamisest, tantsijate tähelepanu oli pööratud sissepoole ja mitte väljapoole, nagu tavaliselt. Neid ei huvitanud rabavate efektide ja liikumistulevärgi – kõrgete või maadhaaravate

riskantsete hüpete ega keerukate suurelt kiiruselt kukkumiste – demonstreerimine, vaid soov jagada publikuga arusaamu oma kehast: et me mõistaksime, kui võrd häämastav on see “asi”, milles me elame, kui vaimustav võib olla elamine oma kehaga kooskõlas selle asemel, et kohelda keha vaenlasena, kes tuleb allutada või korralle kutsuda. Millised rikkused peituvad meie kehas: kehad ei koosne üksnes peast, jäsemetest ja torsost, vaid neis on siseorganid, eri suurustega liigesed, luud ja lihased, millest kõigest saab liikumise välja kasvatada ja nähtavaks teha. Sellise uue ja orgaanilisema kehakäsitluse tõttu olid liigutused ja ruumikasutus selles töös sootud. Laval olid inimesed, kes liikusid muusikaga koos ja muusikale vastu ning löid oma kehalise muusika. Need inimesed olid küll eri soost, kuid nende bioloogiline sugu ei tinginud liikumises veel sotsiaalset sugu. Kõik tantsijad kasutasid nii looklevaid kui ka nurgelisi, väiksemaid ja suuremaid liigutusi, erinevates kombinatsioonides ja erineval määral. Kuid see johtus pigem tantsijate kehalistest impulssidest ja emotsionaalsest seisundist kui nende soost. Esines liigutusi, mis olid suunatud kehast eemale ja teisi, mis pöördusid sissepoole, toonitades vajadust leida tasakaal sisemise ja välimise seisundi vahel. Duetides, mis olid erinevate sugupoolte vahel, olid partnerid võrdsed; mõnikord algatasid dialooge mehed, siis aga naised. Puudus võistlemine: seda ei olnud ei eri sugude ega ka sama soo esindajate vahel, mis on eesti kaasaegses ühiskonnas haruldane nähtus, sest kõik mitte üksnes ei võistle, vaid sageli koguni võitlevad üksteise ja ümbritseva keskkonnaga. Sel viisil väljendas “Sile” koos oma loojatega lootust paremale, sõbralikumale ja võrdõiguslikumale maailmale, kus puudub vajadus võidelda, aga on soov õppida, areneda ning kuulata üksteist ja iseennast.

Kokkuvõte

Kultuur ja ajalugu on kehalised, kehalisust aga teostatakse läbi liikumise, mis moodustab

pidevalt kohaloleva reaalsuse, milles me jätkuvalt osaleme. Tantsu võib näha argiliigutuste stilisatsioonina ning tantsu vaadates saame teatav teavet kultuuri kohta, mida muul viisil on kas raske või võimatu saada. See teave hõlmab aja- ja ruumitaju ning nende kasutust, suhteid erineva vanuse, soo, etnilise või rassilise rühma vahel, kehaosade tunnustatud või taunitud kasutust ning iseenda mina mõistmist.

Käesoleva artiklil käsitles moderntantsu, mis lavatantsu vormina ei ole siiski ühtne liikumistehnika kogum, vaid hõlmab erinevaid liikumissõnastikke inimese sisemiste tungide väljendamiseks. Moderntants on oma sünnist alates ühelt poolt trotsinud ühiskonna soolisi struktuure, pakkudes asemele alternatiivseid vaateid ja seisukohti, teiselt poolt on ta aga ühtmoodi teiste tantsuvormidega peegeldanud ühiskonda, selle struktuure ja olemasolevaid hierarhiaid. Just oma topeltloomuse tõttu on moderntants kasulik vahend, analüüsimaaks sooliste suhete muutusi Eesti ühiskonnas nõukogude ajale järgnevat üleminekuperioodil.

Kui me vaatame tantsu soolisest vaatepunktist, siis küsimused, millega tööle läheneda, oleksid järgmised: kes tantsib, millal, kus, mil viisil, kellega, mis eesmärgil; samuti, kes ei tantsi ja miks. Lisaks ülalmainitud küsimustele on otsustavaks vaadelda ka etenduses kasutatud liikumise tüüpe ja omadusi. Kes algatab tantsuvestluse, kellel on laval keskne koht, kuidas kasutatakse lavaruumi, kostüüme ja muusikat: need kõik võivad kas tugevdada või eirata soolist *status quo*'d.

Käesolevas artiklis olen analüüsinud nelja 1990. aastate keskpaigas aktiivselt tegutsenud koreograafi – Kristiina Paškevičiuse, Merle Saarva, Mart Kangro ja René Nõmmiku – töid ning jaotanud need kolme rühma. Esimesse gruppi kuuluvad tavapärase soolise nägemusega tööd, nagu Mart Kangro “Lillesõda”, Kristiina Paškevičiuse “Elulugu” ja René Nõmmiku “Mees ja/või naine”. Neis töödes võib näha mitmeid stereotüüpe, nagu iha kujutamine salesäärsete

baleriinidena “Lillesõjas” või naiselik hoolitsus ja andestus “Eluloos” või hüsteeria käsitlemine naiseliku tunnusoonega töös “Mees ja/või naine”. Ka mehed järgivad neis töödes samu konventsioone: nad on naistest tugevamad ja võimsamad, enamasti vaoshoitud, nagu teoses “Mees ja/või naine”, või näitavad mõistvat suhtumist meeste promiskuiteeti, nagu “Eluloos”. Samades töödes on aga ka viiteid teistsugusele soolisele nägemisele, nagu “Lillesõja” täidlane tütarlaps peategelasena ja neius tärkav naiselik seksuaalsus samas töös. “Eluloo” sõnaliselt tekstitas paras annus ironiat, mis osaliselt lõhub sugupoolte stereotüüpe. “Mehes ja/või naise” kohtame ebamäärase sooga noorukit ning vihjeid homoseksuaalsele kirele.

Teise rühma olen paigutanud tantsutööd, mis eemalduvad tavapäraest soolistest arusaamadest: siia kuuluvad Kristiina Paškevičiuse kaks varasemat tööd, “Isepäine haldjas” ning “Tüdruk ja liblikas”. Esimeses kohtame mitmemõttelist haldja/hinge/ingli kuju, kes etenduse vältel muudab sugu naisest meheks, mida olen tõlgendanud soolisuse puudumisena selles olendis või nähtuses. Teises töös on üheks uudseks võtteks meestantsija kasutamine liblikana, mis sümboliseerib pigem naiselikkust ja tema liikumisjadasid, milles on nii “naiselikke” pehmeid ja volavaid liigutusi, kui ka nurgelisemaid ja jõulisemaid “mehelikke” liigutusi.

Viimasesse rühma olen paigutanud tööd, mis koreograafide sõnul on “puhas liikumine”, s.t. nad ei edasta mingit kindlat jutustust. Need tööd üritavad soolisusest loobuda ning sageli on sugupooltele määratud liigutused ühesugused. Ometi kohtab ka siin soolisust, näiteks traditsiooniliste kostüümide kaudu (naistel kleidiseelikud ja pikad püksid meestel), nagu René Nõmmiku “Ammaduabuus”. Tema töödes erineb meeste ja naiste liikumine väga vähe ning langeb oma volavate joonte ilu ja haavatavuse tõttu pigem “naiselikkuse” kategooriasse. Merle Saarva tööde “Helektronika” ja “Parašütistid” liikumismaterjal peegeldab seevastu oma nii meestele

kui naistele mõeldud jõuliste ja võimsate liigutustega pigem “mehelikke” väärtusi. Tema teoste tantsijad ei ole täies kooskõlas ühiskondlikult heakskiidetud tantsijakehade ideaalidega, sest naistantsijad (peale koreograafi enda) on raske luustikuga ja lihased, mitte pikad ja saledad, nagu tantsijailt enamasti oodatakse.

Kõik ülalmainitud tööd on koreograafide sõnul sündinud visuaalsetest piltidest ning enamasti on need pildid soolised. Just see selgitab minu arvates tavapärase soolisuse kujutamist eesti moderntantsus, kuigi leidub ka peeneid viise, kuidas neid eiratakse või nende üle ironiseeritakse.

Kui tantsijad improviseerivad, siis ei kasuta nad visuaalseid pilte, vaid kuulavad oma kehade soove ja impulsse. Sel viisil võivad nad hüljata tavapärase soolisuse, nagu on minu arvates toimunud teoses “Sile”, mis festivalil “Evolutsioon” kanti ette Mart Kangro autorluse all, kuid mis tegelikult on tema, Merle Saarva, Raido Mäe ja Krõõt Juuraku ühistöö. Autorluse puudumine on üks viise, kuidas töö trotsib soolist hierarhiat, kuna kõik osalejad on võrdsed, keegi ei ole kaaslasest tähtsam. Sisepoolse pööratud pilk ja kehade häälestamine sisemistele tungidele võimaldavad neil kasutada ruumi ja keha viisidel, mis on eesti tantsumaailmas uudsed. Noorem koreograafide põlvkond, kes käesolevasse käsitluse ei mahtunud, kasutab erinevaid kompositsioonimeetodeid, sealhulgas ka improvisatsiooni ning nende tööd peegeldavad palju suuremat soolist varieeruvust, peegeldades ja muutes eesti ühiskonna soolist nägemust. Nii võib moderntantsu töödest välja lugeda muudatusi eesti ühiskonnas, kus erinevad soolised arusaamad ühiskonnas toimuvate kiirete muutuste ja üleminekuaja esitatud nõuete tõttu üksteisega võistlevad.

Kõik antud uurimistöös kasutatud videod olid allpool toodud etenduste salvestused ning saadud tööde koreograafidelt.

Märkused

¹ Puhta liikumise all pean silmas tantsutööd, mille sõnum peitub liikumises endas.

² 1999. aasta variandis kandsid kõik naised ülilühikesi säravaid kleite ja kummaline nooruk oli selgelt transvestiit kuldses ballikleidis.

Kirjandus

Andersen, M. L. (1988). *Thinking about Women: Sociological Perspectives on Sex and Gender*. Macmillan, New York.

Adair, Christy (1992). *Women and Dance: Sylphs and Sirens*. Macmillan, London.

Burt, Ramsay (1998). *Alien Bodies. Representations of Modernity, 'Race' and Nation in Early Modern Dance*. Routledge, London and New York.

Burt, Ramsay (1995). *The Male Dancer: Bodies, Spectacle, Sexualities*. Routledge, London and New York.

Christ, Carol (1980). *Driving Deep and Surfacing: Women Writers and Spiritual Quest*. Beacon Press.

Cohen, Selma Jeanne (1966). Introduction: The Caterpillar's Question. In Cohen, S. J. (ed.), *The Modern Dance: Seven Statements of Belief*. Wesleyan University Press, Middletown, Conn, 3–14.

Daly, Ann (1987). The Balanchine Woman: Of Hummingbirds and Channel Swimmers. *The Drama Review*, 1 (31), 9–21.

Demster, Elizabeth (1998). Women Writing the Body: Let's Watch a Little How She Dances. In Carter, A. (ed.), *The Routledge Dance Studies Reader*. Routledge, London and New York, 223–229.

Desmond, Jane C. (1998). Embodying Difference: Issues in Dance and Cultural Studies. In Carter, A. (ed.), *The Routledge Dance Studies Reader*. Routledge, London and New York, 154–162.

Dworkin, Shari L. and Messner, Michaela A. (1999). "Just Do ... What? Sport, Bodies, Gender". In Ferre, M. M.; Lorber, J.; Hess, B. B. (eds.), *Revisioning Gender*. Sage, Thousand Oakes, London, New Delhi, 341–361.

Einasto, Heili (2001a). Naisekeha professionaalsel tantsulaval. *Ariadne Lõng* 1/2 (2), 93–98.

Einasto, Heili (2001b). Mehaaniline nukk ja mõrgav loom: tantsu treeningsüsteemid, keha ja ideoloogiad. *Teater. Muusika. Kino* 11, 24–29.

Einasto, Heili (2000). *Sada aastat moderntantsu*. Eesti

Entsüklopeediakirjastus, Tallinn.

Einasto, Heili (1999). Marginaalne moderntants AD 1998. *Teatrielu*. Eesti Teatriliit, Tallinn.

Einasto, Heili (1997). Naine eesti (mees)modernkoreograafide loomingus. *Sirp*, 18.07.

Einasto, Heili (1992). Me ei tea, mis on moderntants ... *Sirp*, 25. 09.

Foster, Susan Leigh (1998). *Choreography and Narrative: Ballet's Staging of Story and Desire*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis.

Foster, Susan Leigh (1996). The Ballerina's Phallic Pointe. *Corporealities: Dancing Knowledge, Culture and Power*. Routledge, London and New York.

Foster, Susan Leigh (1986). *Reading Dancing: Bodies and Subjects in Contemporary American Dance*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.

Graham, Martha (1991). *Blood Memory*. Washington Square Press, New York.

Hanna, Judith Lynne (1983). *The Performance-Audience Connection: Emotion to Metaphor in Dance and Society*. University of Texas Press, Austin.

Jordan, Stephanie; Thomas, Helen (1998). Dance and Gender: Formalism and Semiotics Reconsidered. In *The Routledge Dance Studies Reader*. Routledge, London and New York, 241–249.

Keller, Evelyn Fox (1985). *Reflections on Gender and Science*. Yale University Press, New Haven and London.

Kiin, Sirje (1995). Eesti ja soome naised: võrdlev kogemus. Rmt-s Blomstedt, J.; Lõhmus, M.; Tarast, E. (toim.), *Ajalaval: kangelane ja väärtused*. Tartu-Helsinki, 224–234.

Kreemer, Connie (1987). *Further Steps: Fifteen Choreographers on Modern Dance*. Harper and Row, New York.

Leask, Josephine (1995). The Silence of the Man. An Essay on Lloyd Newson's Physical Theatre. *ballett international/tanz aktuell* 2, 13–15.

Lenskyi, Helen Jefferson (1993). Running Risks: Compulsive Exercise and Eating Disorder. In Brown, K.; Jasper, K. (eds.), *Consuming Passions: Feminist Approaches to Weight Preoccupation and Eating Disorders*. Second Story Press, Toronto, 91–108.

Lorber, Judith (1999). Embattled Terrain: Gender and Sexuality. In Ferre M. M.; Lorber, J.; Hess, B. B. (eds.), *Revisioning Gender*. Sage, Thousand Oakes, London, New Delhi, 416–448.

Malone, Jacqui (1998). "Keep to the Rhythm and You'll Keep to Life": Meaning and Style in African American

Vernacular Dance. In Carter, A. (eds.), *The Routledge Dance Studies Reader*. Routledge, London and New York, 230–235.

Malysheva, Marina (1992). The Politics of Gender in Russia. In Allison, M; White, A. (eds.), *Women's Voice in Literature and Society*. Bardford University, 75–85.

Narusk, Anu (1998). Men and Women: Opportunities, Rights and Obligations. In *Human Rights in Estonia*. UNDP, Tallinn, 41–51.

Novack, Cynthia J. (1990). *Sharing the Dance: Contact Improvisation and American Culture*. The University of Wisconsin Press, Madison.

Polhemus, Ted. (1998). Dance, Gender and Culture. In Carter, A. (ed.), *The Routledge Dance Studies Reader*. Routledge, London and New York, 171–179.

Rubidge, Sarah (1989). Decoding Dance. In *Dance Theatre Journal*. Autumn, 2–7.

Taylor, Paul (1966). Down With Choreography. In Cohen, S. J (ed.), *The Modern Dance: Seven Statements of Belief*. Wesleyan University Press, Middletown, Conn, 91–102.

Thomas, Helen (1995). *Dance, Modernity and Culture: Explorations in the Sociology of Dance*. Routledge, London and New York.

Thompson, Paul (1988). *The Voice of the Past*. Oxford University Press, Oxford.

Etendused ja etenduste videosalvestused

Kangro, Mart (1999). *Sile*. Etendus Heliloojate majas. Tallinn, 25. mai.

Kangro, Mart (1996). *Lillesõda*. Etendus Vene Draamateatris. Tallinn, 25. aprill.

Nõmmik, René (1998). *Kostabi maailm*. Etendus Von Krahli teatris. Tallinn, 8. mai.

Nõmmik, René (1998). *Kostabi maailm*. Etendus Raevoja platsil. Tallinn, 16. juuni.

Nõmmik, René (1997). *Mees ja/või naine*. Etendus Vene Draamateatris. Tallinn, 23. mai.

Nõmmik, René (1993). *Ammaduubuu*. Etendus Vene Draamateatris. Tallinn, 14. september.

Paškevičius, Kristiina (1997). *Elulugu*. Etendus Von Krahli teatris. Tallinn, 3. märts.

Paškevičius, Kristiina (1996). *Isepäine haldjas*. Etendus Von Krahli teatris. Tallinn, 15. mai.

Paškevičius, Kristiina (1995). *Tüdruk ja liblikas*. Etendus Von Krahli teatris. Tallinn, 23. aprill.

Saarva, Merle (1998). *Parašütistid*. Etendus Von Krahli teatris. Tallinn, 4. veebruar.

Saarva, Merle (1997). *Helektronika*. Etendus Von Krahli teatris. Tallinn, 7. märts.

Käsikirjalised allikad

Fine 5 Tantsuteater (1993). *Autori intervjuu tantsutrupi liikmetega*, septembris, Tallinn. Üleskirjutus autori arhiivis.

Kangro, Mart (2000). Fine 5 tantsuteatri tantsija ja koreograaf. *Intervjuu autoriga*. 6. aprill, Tallinn. Üleskirjutus autori arhiivis.

Nõmmik, René (1999). Fine 5 tantsuteatri tantsija ja koreograaf. *Intervjuu autoriga*. 21. juuni, Tallinn. Üleskirjutus autori arhiivis.

Nõmmik, René (2000). Fine 5 Tantsuteatri tantsija ja koreograaf. *Intervjuu autoriga*. 4. aprill, Tallinn.

Paškevičius, Kristiina (2000). Fine 5 tantsija ja koreograaf. *Intervjuu autoriga*. 27. aprill, Tallinn. Üleskirjutus autori arhiivis.

Saarva, Merle (2000), Box RM Tantsukompanii tantsija ja koreograaf. *Intervjuu autoriga*. 5. aprill, Tallinn. Üleskirjutus autori arhiivis.

Naine mehe peas: Arvo Valtoni erootiliste fiktsioonide ahistus ja iroonia

Anneli Mihkelev

Ja kes peab olema loojaks hääs ja kurjas:
tõesti, see peab enne olema hävitaja ning
purustama väärtusi.

*Friedrich Nietzsche,
Nõnda kõneles Zarathustra*

Arvo Valton, postmodernism ja feminism

Arvo Valtonit on ilmselt õigustatult peetud
tüheks eesti modernistliku proosa alustalaks (vt.
nt. Hennoste 1996, 86; Epner 2001, 488–493)
ning tüheks maskuliinsemaks-patriarhaalsemaks
autoriks, kelle naisekontseptsioon on valdavalt
seksistlik: “Valtoni tüüpmeestegelane vaatab
naist soolise ahvatluse aspektist. Suunitlusest on
see mees enamasti polügaamiline, nõnda et tema
lähem analoog looma- resp. linnuriigist võiks
olla kukk. Kontaktivõttud on selged ja asised,
sihile jõutakse kähku.” (Kalda 2000, 445) Samas
ei saa lahti tundest (mis on sõnastatud Pärt Liase

poolt juba kümmeaasta eest), et Valtoni
loominguale ei saa alati läheneda etteantud skee-
midest lähtuvalt: ta ei anna valmis lahendusi (vt.
Lias 1990, 41). Nii on ka viimaste aastate Valton
andnud põhjust näha oma loomingus teatavaid
muutusi, uuemaid, postmodernismiga seondu-
vaid tõlgendusvõimalusi – jutt on vaatluse alla
tulevast Valtoni erootiliste novellide kogumi-
kust *Kahekesi* (1999), mis sisaldab tekste aasta-
test 1967–1998.

Ehkki postmodernismi on defineeritud mit-
meti, on käesolevas artiklis lähtutud Linda
Hutcheoni postmodernismi ja feminisme võrd-
levast vaatenurgast: “tahaksin väita, et feminist-
likel praktikatel on võimas mõju postmodernis-
mile – ehkki mitte seda, et need kaks omavahel
segunevad. [- -] postmodernism on poliitiliselt
ambivalentne, sest on topeltkodeeritud – üht-
aegu mängides kokku kultuuridominantidega,
mille raames ta toimib, ja neid ka vaidlusta-
es....” (Hutcheon 2001, 182). Seega on siis post-
modernismi puhul olulised märksõnad ambi-
valentsus, topeltkodeeritus, lõpliku tõe puudu-
mine või pisut spekulereides öelduna – lõplik
tõde ongi lõpliku tõe puudumine, pidev kaht-
lemine erinevates tõesed ja sellest tulenev
dekonstruktsioon. L. Hutcheoni järgi võivad
erinevad feministlikud suunad küll kasutada
postmodernistlike strateegiaid, kuid neid ei
iseloomusta kultuuridominantidega kaasamäng
(Hutcheon 1989, 149), küll on aga “feminismid
postmodernismi edukalt – soolistes terminites
– õhutanud ümber vaagima väljakutseid, mida
postmodernism esitab sellele humanistlikule
universaalile, mida nimetatakse “Inimeseks”....”
(Hutcheon 2001, 198).

Sedasama feministliku diskursuse kohal-
olust põhjustatud “Inimese” (Hutcheoni origi-
naaltekstis *Man*) olemuse ümbervaagimist võib
tajuda ka Arvo Valtoni erootilistes novellides.
Valtoni erootilised ja samas postmodernistli-
kud novellid ei ole mõistagi üheselt feministli-
kud – tema soorollide kujutus on selleks liiga
traditsiooniliselt patriarhaalne, kuid neis teks-

tides võib näha erinevate tähistamisprotsessidega manipuleerimist ja õõnestavaid strateegiaid ning ka feminismi kohalolu, eriti raamatu lõpu poole, on täiesti tajutav.

Valtoni novellide peategelane on tegelikult mees, vananev ja esimeses isikus jutustav mees, kes kannab kirjanik Arvo Valtoni pseudonüümperekonnanime Valton. Kujutatav mees tuleb traditsioonilisest patriarhaalsest ühiskonnast ning leiab end ühtäkki postmodernistlikuks pürgivast ühiskonnast, muutuste keskelt, kust ei puudu ka feministlik diskursus. Seega näeb Arvo Valtoni minategelane kogu ümbritsevat kultuuri, sh. feminismi, traditsioonilise soorolli omaks võtnud mehe silmade kaudu. Novellidest kui lühivormidest tingitud hakitusele vaatamata on Arvo Valtoni raamat tervik – tekste ühendabki just minategelane, kes jutustab tagasivaatena oma armuseiklustest, mis viivad ta kontakti erinevate kultuuriruumide ning naistega. Tegevuspaigadki on sageli esitatud konkreetsetes ajas reaalsena, nii et jääb mulje autorist, kes ei loo väljamõeldud lugu, vaid hoopis meenutab noorust ja möödunud: teatavasti nimetatakse narratoloogias niisuguseid novelle, kus minategelane jutustab peategelasena oma lugu, autodiegeetilisteks. Kuid isegi siis, kui Valtoni novellides ongi tõsielulisi, faktuaalseid motiive (näiteks rändamine mööda Nõukogude Venemaad), on jutustaja ikkagi väljamõeldud nagu tema juttu, mis tegelikult pärineb reaalse Valtoni kujutlusist. See saabki määravaks, miks on tegemist fiktsioonidega, autori kujutlusakti väljendustega, ehkki lugejale võib kohati tunduda, et tegemist on tõestisündinud lugudega: kirjanik ja kodanik Valton-Vallikivi ühtaegu nii varjab kui rõhutab oma kohalolu neis erootilistes novellides, ähmastades lugeja jaoks fiktsionaalse ja faktuaalse narratiivi piirid, reaalse elu ja fiktsiooni. Jääb mulje, et autor tahab meelega lugejat eksitada või vähemalt istutada temasse teatava kahtluse, et novellides jutustatavad lood on tegelikult sündinud, et need on ühe mehe armu-

lood – pikantsed, erilised, erinevast rahvusest ja erinevas vanuses naistega. Maie Kalda võrdlus kukest oma kanakarjaga leiab siingi kinnitust ning kogu raamat ongi sellest, mida tunneb see kukk oma kanakarja keskel. Kuid see on kanakari, milles iga kanagi on isemoodi – selles mõttes on tabatav erinevus näiteks A. Valtoni eesti modernismi üheks tuumteoseks (Epner 2001, 489) peetud novellikogu “Kaheksa jaapanlannat” (1968) nimiteosest. Kui kaheksa jaapanlannat, kellesse kõigisse armub meespeategelane Georg, on kõik “...Georgi meelest ühte nägu ja ühte moodi. Võimatu oli öelda, missugune neist on kõige ilusam, aga ilusad olid kõik. Ja tagasihoidlikud ja väärikad ja armastusväärased” (Valton Vallikivi 2000, 48), siis kogumikus *Kahekesi* näeme ridamisi väga erinevaid naistegelasi, kellega suhtlemisest kujuneb iga kord välja uus väike fiktsionaalne narratiiv.

Ometi ei saa naised Valtoni novellides peategelase positsiooni: kõik novellid tegelevad Freudi mõttes nartsissistliku peategelasest mehe Minaga (Jüri Alliku alternatiiv egole, vt. Allik 1999, 330). Justkui teatavat eksperimenti korraldades asetab autor Mina erinevatesse kultuurisituatsioonidesse või -ruumidesse, Itta ja Läände, kodu- ja välismaale. Valtoni peategelasest Mina on traditsioonilise patriarhaalse soorolli omaks võtnud kogu selle vastuolulisuses. Ehkki siin on tegemist kirjandusliku tegelasega, sobivad Valtoni kujutatud situatsioone iseloomustama Michael Kaufmani sõnad: “Mehed teevad paljusid asju, et saada sellist võimu, mida me mehelikkusega seostame – me peame teostama ja säilitama kontrolli. Me peame vallutama, olema tipus ja väljakutseid esitama. [- - -] Vahepeal õpime me oma tundeid tagasi tõrjuma, emotsioone peitma ja vajadusi alla suruma. [- - -] Pealispindset näivust kõrvale jättes ei ole ükski mees täielikult võimeline elama nende ideaalide ja kujutelmade kohaselt. Me kõik jätkame rea vajaduste ja tunnete kogemist, mida peetakse mehelikkusega vastuolus olevaks” (Kaufman 2001, 141). M. Kaufman näeb selles vastuoluli-

ses võimukogemuses nii isikliku võimu ja privileegide kui ka isikliku valu ja võõrandumiskogemuse allikat (Kaufman 2001, 137). Valton ei kujuta oma raamatus otseselt võimust tulevavat valu, küll aga võõrandumist, vastuolulisi tundeid, hirmu muutuste ees, hingelist segadust ja ka kahetsust, et oma emotsioone on alla surutud – paljutki sellest, mida üks patriarhaalse kasvatus saanud mees kogeda võib.

Sigmund Freud, kultuur ja iroonia

Kuna A. Valtoni kogumiku peategelaseks on selgelt egotsentriline ja nartsissistlik Mina ning autor loob ka mulje, et järgib traditsioonilist kultuurimudelit, siis ei saa mööda vaadata S. Freudi teooriatest, mille abil 20. sajandil on püütud kirjeldada mehe ja üldse inimese olemust. Samas tundub, et varem suure narratiivina väge omanud teooria on postmodernismis saanud üheks paljudest väikestest narratiividest, mille tähendustega mängimist kohtame ka Valtonil. Siinjuures tuleks silmas pidada, et S. Freudi termineid tuleks võtta metafooridena: nagu on märkinud Jüri Allik, seisneb S. Freudi suure mõju põhjus ilmselt selles, et ta konstrueeris 20. sajandi kultuurinimesele vastuvõetava ja oma painete kirjeldamiseks sobiva keele ning õpetuse (Allik 1999, 337). Juri Lotman aga selgitab lähemalt, kuidas reaalsusest võib saada kultuuri uni-versaalkeel:

“Freudismi mitmesuguste variantide levik, mis hõlmavad terveid 20. sajandi massikultuuri kihte, näitab, et kõige vähem toetuvad nad loomuliku seksuaalsuse vahele impulssele. Nad on tõenduseks sellest, et nähtused, mis on saanud keeleks, kaotavad lootusetult sideme vahetu semiootikavälise reaalsusega. Ajajärgud, mil seksuaalsus muutub kultuuri teravdatud tähelepanu objektiks, on tema füsioloogilise lan-

guse, mitte õitsengu ajaks. Kultuurisemiootika sfäärist tuleb ta uuesti tagasi füsioloogilisse praktikasse, kuid nüüd juba kultuuri tertsiarse metafoorina. [- - -] Selleks nõutakse talt vaid üht – et ta lakkaks olemast seksuaalsus” (Lotman 2001, 186–187).

Seega, rääkides seksuaalsusest, räägib S. Freud tegelikult kultuuri loodud nägemusest, mitte reaalsest seksuaalsusest, ja sellepärast ongi postmodernistlikel praktikatel võimalik S. Freudi loodud diskursust lammutada: tegemist on kultuurisest protsesside või miks mitte ka kultuurisest mängudega.

Valtoni novellide puhul võib õigupoolest rääkida kahest tasandist: esimene tasand oleks see, kui näha tekstides traditsioonilise patriarhaalse ühiskonna representatsiooni, kokkumängu kultuuridominantidega, kuid see oleks siiski vaid pealispind. Tõelised allhoovused, tähenduste lammutamised ja kas või kõhklevalt uutele väärtustele ukse praotamine leiab aset siis, kui mängu tuleb iroonia. Pärt Lias on tähele pannud järgmist: “Koomilisel on aga Valtoni novellis avar haare – huumorist iroonia ja sarkasminigi. [- - -] Irooniat ja sarkasmi kasutab Valton ohtlike ilmingute puhul. Ta ei tulista kärbeid kahurist: tegelastüüpidesse, kes tavakohaselt on olnud automaatselt, juba üksnes elukutse pärast satiiri objektiks, suhtub Valton huumoriga. *Seevastu satuvad satiiri – iroonia ja sarkasmi meelevaleta aegunud eeskirjad ja iganevad tõekspidamised, ka nende kuulekad täideviijad*” (Lias 1990, 43–44; kursiiv A. Mihkelev).

Niisiis kasutab A. Valton oma novellides vahedaimat ja teravaimat keelelist relva, mida lammutamisel, aga ka uue diskursuse loomisel kasutatakse – irooniat. Linda Hutcheoni järgi on iroonia paradoksaalne nähtus, mis tänu endas sisalduvale huumorile võib inimesi ühendada (Hutcheon 1994, 93), kuid samas, toetudes Freudile, möönab ta, et mitte alati ei ole iroonia lõbustav, nagu huumor pole alati irooniline, kuigi mõnikord on (Hutcheon 1994,

25–26; vt. ka Freud 1960, 73). Iroonia ka lammatab diskursust: iroonia on suhtumuslik (*relational*) strateegia, mis ei toimi mitte ainult tähenduste (mida öeldi/ei öeldud) vahel, vaid ka inimeste vahel (ironiseerija, interpreteerija, iroonia “märklaud”). Irooniline tähendus tekib suhetes, see on dünaamiline, kannab endaga erinevaid tähenduse loojaid, aga ka erinevaid tähendusi, et luua midagi uut ja toetada seda uut vana suhtes kriitilise kohtuotsuse teravusega. Seega on irooniline tähendus ühtaegu nii inklusiivne (*inclusive*) kui ka eristav (*differential*). (Hutcheon 1994, 58)

Keelefilosoofiliselt kirjeldatuna seisnevad iroonia töötamise üldised printsiibid selles, et lausungi sõnasõnaline tähendus tundub olevat ilmselgelt mingisse situatsiooni sobimatu. Vastuvõtja on sunnitud selle tõlgendama vastavalt situatsioonile sobivaks. Tavaliselt tõlgendab ta siis lausungi sõnasõnalist tähendust vastupidise tähendusega (Searle 1979, 113; irooniast ja keeletegevusõpetusest vt. lähemalt ka Ennus 2002, 4–16). Sõnasõnalisele tähendusele vastupidist tähendust on iroonia põhiolomuseks pidanud ka Sigmund Freud, kuid samas on ta ka märkinud, et vastandus on siiski vaid tehnika, millest ei piisa, et iseloomustada nalja või ka iroonia tegelikku olemust (Freud 1960, 73, 174).

L. Hutcheon üritabki minna vaid tehnika kirjeldamisest edasi, väites, et irooniline tähendus valitseb kolme tähtsamat semantilist karakteristikut: iroonia on suhtumuslik, inklusiivne ja eristav (Hutcheon 1994, 58). Lahtiseletatult tähendab iroonia suhtumuslikkus, et irooniline tähendus on öeldu ja mitteöeldu vastastikuse suhte, isegi hõõrdumise tulemus, st. tähendus tekib ainult nende vastastikuse suhte tulemusena. Samas pole need suhted võrdsed: mitteöeldu omab võimu vaidlustada öeldu ja irooniline tähendus on midagi, mis on pidevas liikumises, mitte fikseeritud. Hutcheoni idee seisneb selles, et kaks, st. öeldu ja mitteöeldu, sünnitavad kolmanda, st. iroonilise tähenduse – sealt siis iroonia inklusiivsus (Hutcheon 1994, 59–60).

Hutcheoni teooria ei aseta kõrvuti mitte ainult opositsioonilisi, vaid ka täiesti erinevaid tähendusi: näiteks toob ta psühholoog J. Jastrow tuntud pildi jänesest, mis võib olla ka part või vastupidi (sama pilti on kasutanud ka Ludwig Wittgenstein oma “Filosoofilises uurimuses”), ja argumenteerib, et part pole jänese vastand, vaid mõlemal on tegelikult täiesti ühtimatu tähendus. Koos moodustavad nad aga ootamatu, uue ja koomilise tähenduse, mida on võimalik tõlgendada ka iroonilisena. Seega võib iroonia moodustuda ka ilma vastanduseta: ühtimatus ei ole vastupidisus ning järelikult on vastand-tähendusega opereerimine vaid üks võimalik iroonilise tähenduse loomise variant (Hutcheon 1994, 61–62).

Oluliseks peab Hutcheon iroonia puhul hoopis seda, et irooniline lausung luuakse, kui on ühendatud kaks või rohkem erinevat kontseptsiooni, näiteks part ja jänes, või midagi, mis erineb sõnasõnaliselt öeldust – see oleks iroonia eristav aspekt (Hutcheon 1994, 64). Ja loomulikult on iroonia diskursiivne strateegia, mis pole mõistetav ilma kontekstita ning iroonia loomisel ja selle mõistmisel mängivad olulist rolli nii iroonia kasutaja ehk ironiseerija kui ka interpreteerija (Hutcheon 1994, 90–91). Nii on võimalik näha irooniat pärast teose läbilugemist ka Valtoni raamatu pealkirjas *Kahekesi* – tegelikult jutustab ju üks meestegelane ja naispartnereid on tal tunduvalt rohkem kui üks. Seega võiks pealkiri olla hoopis *Üksinda* või *Mitmekesi*, kusjuures naistegelastel on neis novellides vaid nartsissistliku Mina rahuldamise funktsioon: nad pole mitte Mina armastuse objektid, vaid peavad andma Minale veelgi enam kinnitust, kuivõrd armastusväärne ta ise on, et ta saaks end ikka rohkem armastada. Kui mõelda, et kõik lood on räägitud minavormis, võiks näha siin isegi teatavat eneseirooniat: Mina, kes räägib teadlikult iseendast ja nimetab neid suhteid teadlikult kahekesiolemiseks, mõtleb ehk hoopis iseendaga kahekesi olemist ja mitte lihtsalt mõnusalt äraolemist, vaid ka masohhistlikku

enesepiisutamist eneseirooniaga, nagu tekstidest sageli ilmneb? Igal juhul on sellegi näite puhul ilmne, et iroonia balansseerib pidevalt mitme tähenduse vahel, sõnasõnaliselt öeldu ja mitteöeldu vahel.

Veidi spekuloides võiks näha iroonia ühendavas ja eristavas või lammutavas aspektis paralleeli Freudi elutungi (*eros*) kui ühendava objektitungi ja surmatungi (*thanatos*) kui tervikuid lagundada püüdva tungiga. Elu- ja surmatungi vastastikuste suhete abil üritas Freud seletada elu fenomene: "... üks osa tungist pöörduv välismaailma vastu ning avaldub siis agressiivsuse ja destruktiivsustungina. See tung suunatakse nõnda vägisi *eros*'e teenistusse, kusjuures elusolend hävitab iseenda asemel midagi muud, olgu siis elavat või elutut. Vastupidiselt suurendaks selle väljapoole suunatud agressiooni piiramine niigi pidevalt toimuvat enesehävitamist. ...mõlemat liiki tungid avalduvad harva või ei avaldu koguni kunagi eraldi, vaid segunevad erinevates, väga muutuvates vahekordades..." (Freud 2000, 61–62). Iroonia kohta võiks öelda, et see on sündinud elu- ja surmatungi vahelisest võitlusest ning haarab alati kaasa konteksti ja diskursuse. Freud ei salga maha inimese agressiivsust (destruktiivne agressiivsus on ka iroonia üks võimalikke omadusi – vt. Hutcheon 1994, 47), vaid peab seda inimese ürgseks iseseisvaks tungialgeks, mis on ka kultuurile suurimaks takistuseks, töötades vastu elutungile, inimhulki ühendada püüdvale tungile (vrd. iroonia inkluusiivsus kui uut tähendust sünnitav aspekt). Ja Freud jõuab järeldusele, et kultuurilise arengu mõte "...peab meile näitama võitlust *eros*'e ja surma, elu- ja destruktsioonitungi vahel, nii nagu ta toimib inimsoo suhtes. See võitlus on elu peamiseks sisuks ületildse, ja seepärast tuleks kultuuri arengut lühidalt nimetada inimsoo eluvõitluseks." (Freud 2000, 65)

Eelneva põhjal võiks ka seda järeldada, et feminismi ja postmodernismi esitatud väljakutse on tegelikult agressioon patriarhaalse kultuuriparadigma vastu, kahe kultuuridiskursuse

vaheline eluvõitlus: ehkki postmodernism talub enda sees kõrvuti erinevaid diskursusi ja tõdesid, peab seni domineerinud patriarhaalne diskursus loovutama midagi oma senisest tähendusest, st. oma domineeriva positsiooni, muutudes üheks paljudest kõrvuti eksisteerivatest diskursustest. Niisugune protsess ei saa aga toimuda ilma teatava dekonstruktsioonita – uus saab alguse siiski surmatungist, vana lammutamisest. Kuid surmatung ei tohi kunagi lõplikult elutungi võita – elutungile peab kokkuliitmiseks, uue ühenduse loomiseks midagi ka alles jääma. Ja sellist aktiivset, dünaamilist protsessi võib tajuda eriti tugevalt just postmodernistliku diskursuse sees: just seal leiab aset pidevate tähenduste ja loomulikult siis ka väärtuste loomine ning vanade tähenduste, väärtuste või tõdede dekonstruktsioon, mis tihtipeale tähendab tegelikult vana asetamist uude valgusesse, st. päris lõplikku hävitamist enamasti siiski ei toimu. Tuleb tunnistada, et Nietzsche prohvetlikud sõnad käesoleva artikli motona sellest, kuidas loomine ja hävitamine käikades käivad, leiavad kinnitust nii iroonia kui ka kultuuri kohta laiemalt.

Valton – patriarhaalne mees postmodernistlikus diskursuses

Kuid vaadakes lähemalt, kuidas Arvo Valton representeerib oma novellikogus postmodernistlikku diskursust ja patriarhaalset meest, kelle armastuse objekt on tema enda Mina. Kusjuures armastus Mina vastu võib väljenduda nii masohhistlikult, sadistlikult kui ka puhta *eros*'ena ehk elutungina.

Nagu eespool öeldud, asetab Valton oma peategelasest Mina erinevatesse kultuuriruumidesse. Võiks ju arvata, et Valton paneb oma armastatud Mina meeste hulka, kel on alati kõrge positsioon, kuid võta näpust: masohhist-

lik armastus saab võitu ja esmalt laseb autor Minal tunda kultuurilise teise seisust ja seda, kuidas kultuur võib ahistada. Valtoni novellikogu algab looga, kus tegevus toimub Euroopa tsivilisatsioonist kaugel Mongoolias ning peategelasest Mina on eksootilise kultuuri keskel ja püüab sellega kohaneda. Võõras kultuur on huvitav, kuid surub end ka peale, erinevate kultuuride vahelisest hõõrdumistest, kui mitte lausa kokkupõrgetest, võtavad osa ja seda korraldavad mehed: nemad otsustavad, kuidas peaks kirjutama romaani Tšingis-khaanist, kusjuures üks kultuur (euroopalik) otsustab teise üle (Valton 1999, 9). Tegemist on maaga, kus kehtivad iidsed traditsioonid, kus naise kohtab Valtoni Mina tõepoolest vaid kodustes majapidamistes ning kus mehe ja naise suhted on kultuuri poolt rangelt määratletud. Kehtib täielikult Freudi nägemus patriarhaalsest, st. Freudi jaoks siis ainuvõimalikust ühiskonnast: mees on inimühiskonnas perekonna looja ja sellega ka kultuurile alusepanija, esindades seega kultuuri, millele vastandub naine, kes satub ühtlasi ekspuuteerimise alla, kuna esindab rohkem seksuaalsust kui selles osas kultuuri poolt pärsitud mees (Freud 2000, 44–48).

Valtoni novellis satuvad kultuuri surve alla nii võõras mees kui ka mongoli neiu, kes võõrale ööseks voodikaaslaseks antakse. Valtoni Mina kirjeldab pingelist olukorda nii:

“...mind pandi asemele tütarlapse kõrvale. [- - -] Ma ei teadnud päris täpselt, mida ma tohtisin ja mida pidin. Ma polnud harjunud magama päevaste riietega, seepärast võtsin neid pimedas vähemaks. [- - -] Tundsin, et neiu mu kõrval on jäik ja täis ootust. Mind ta ei puudutanud, kuid tajusin kogu olemusega, et ta ootab minu puudutusi. [- - -] Teadsin, et pean heitma ta peale. Selles käskivas teadmises polnud niivõrd minu enese kihu ja tung, ka ehk mitte selgelt tütarlapse oma, vaid midagi hoopis üldisemat ja endastmõistetavat. See oli nagu

loodus ise, kes nõndaviisi korraldas, kaamel ja mongoli mehed olid vaid looduse käsu-
alused. Nii minagi.” (Valton 1999, 12–13)

Kuigi Valton ütleb, et kogu tegevus käis looduse käskude järgi, räägib sellele vastu tema enese kõhklev hoiak, tegutsemine otsekui sunni all, ilma kireta, tunneteta. Juba selles esimeses novellis on näha, kuidas mees käitub vastavalt kultuuri poolt ette kirjutatud mehelikkuse reeglitele, ise uskudes, et sellist käitumist nõuab hoopis loodus. Õeldu ja ütlemata jäetu vahele tekib pinge ning küsimus-kahtlus: kas minategelane ikka allub loodusele või on tegemist inimese enda keha armetuse või hoopis institutsioonide ülemvõimuga, mis korraldab inimestevahelisi suhteid perekonnas, riigis ja ühiskonnas? Kogu loodusele allumise jutt tühistatakse (enese)ironiliselt enne novelli lõppu, kui Valtoni Mina kirjeldab, kuidas ta kaaslane tagasiteel, juhtunust kuuldes, tema üle muigas ja et Kirjanike Liidus sai ta kiita selle eest, et käitus reisil tõelise mehena. Et seda jutustab vana mees, kes Tšingis-khaanigi on oma romaanis heatahtlikult kujutanud ning üleüldse maailma leebusega suhtub, muutub ka mõiste “tõeline mees” nonsensiks. Sest kumb on siis see tõeline mees, kas võimuhierarhiale alluv noormees või oma raamatute keskel fantaasia- ning unistuste maailmas rahumeelselt elav vanahärra? Kuid Valton mängib tähendustega veelgi: see novell on muidugi ka tagantjärele tarkus, vana mehe muie noorpõlvemälestuste üle või ka freudlikus mõttes isa pilk kultuuri hierarhia kõrgeimast astmelt või Ülimina (alternatiiv superegole, vt. Allik 1999, 332) masohhistlik laks Minale selle eest, et ta pidi vastu oma tahtmist alluma ega saanud oma agressiooni sundijaile suunata.

Esimese novelliga sarnane situatsioon on ka neljandas jutus “Magamiskott”, kuid sedakorda toimub tegevus Kaug-Põhjas. Jällegi jõutakse meeste seltskonnas, mis koosneb noorest fiktsionaalsest Valtonist ja tema saatjast, üksikuisse põliselanike onni. Eurooplased ei oska see-

juures põlisrahva esindajate rahvustki määratleda: "Venelasele nagu kutt polnud see vähemalgi määral tähtis, ühed pilusilmalised kõik, metslased, kelle tsiviliseerimine jääbki pooleli, enne joovad end surnuks" (Valton 1999, 38). Valton esitab siin tüüpilise 19. sajandist pärit natsionaalkultuurilise väärtuste hierarhia: Lääne kultuur *versus* mittekultuur. Et aga Valton on siiski 20. sajandi kirjanik, ei jää asi nii, vaid edasi tuleb pööre, kus mõlemad eurooplased peavad võõrale kultuurile või, Michael Kaufmani järgi, erinevate meeste gruppide võimuhierahiale vastuvaidlematult alluma, aktsepteerides selle väärtusi. Esimese novelli situatsioonile sarnaselt sunnib võõrustav peremees oma naist võõra mehega ühes magamiskotis magama:

"...minul ei jäänud muud üle kui pugeda perenaise juurde kotti, sest peremees seisis veel ikka oma koti kohal ja jälgis, et ma seda teeksin. [- - -] Olin üleni kotis ja naise käsi sirutus kotisuud sulgema, nõnda et tekkis tunne, nagu oleksin muust maailmast täiesti ära eraldatud..." (Valton 1999, 40).

Freudi järgi peaks suletud kott olema midagi kindlat ja turvalist, emaüsa sarnast, kuid Valtoni minategelast haaravad hoopis teistsugused tunded: "Vahest esimene oli lämbumise hirm. Oleksin tahtnud kotisuu pärani lahti teha, sest mulle tundus, et üsna pea pole õhku hingamiseks" (Valton 1999, 40). Kotis olemisega lepib Valtoni Mina pigem kui paratamatusega, nagu inimene, kes peab paratamatult mingi kultuuri omaks võtma, et mitte hukkuda: "... ja üldse ütlesin endale: mida sul siin hädaldada on, sina oled sina ja sul on pikk elu ees" (Valton 1999, 40). Järgmise sammuna jõuab tema teadvusesse sooline identiteet: "Ja siis hakkasin eneselt küsima mitmesuguseid asju seoses sellega, et olin meesterahvas..." (Valton 1999, 41). Eeldatava erootilise tunde asemel juurdleb Valtoni Mina hoopis kauge rahva kommete üle, otsides sellele ratsionaalseid seletusi. Nii selle kui ka eel-

mise novelli naistegelased on tühtviisi freudlikul moel seksuaalobjektid, kes alluvad täielikult meeste kehtestatud reeglitele ja, veel enamgi, on nende reeglite otsesed elluvijad. Nende nimesid ei pea nartsissistlik jutustaja oluliseks meelde jätta või küsida. Teisalt domineerib kõhklikus ning hirm karistatud saada, kui ei käituta vastavalt isa ehk siis võõra kultuuri või oma Ülimina nõuetele:

"Mu magamiskotikaaslane ei andnud mingeid märke, et ta minult mehelikke tegusid ootaks. Küllap nad on loodusrahvastena niivõrd tundlikud ja delikaatsed, et jätavad need asjad meeste otsustada.... Seda suurema vastutuse veeretab see mulle. Nagu mistahes otsustamise vajadus. Võibolla vaatab mees mulle hommikul süüdistavalt otsa, et ma tema naist ei viljastanud, ning karistuseks ei viigi meid põdrarakendiga punkti A või punkti B?" (Valton 1999, 42).

Otsustaval hetkel tuleb appi Valtoni Mina enda kultuur, tema enda identiteet ja sellega seotud väärtused, millele ta toetub, mitte loodus:

"Minu õhtustes unistustes elasid kaunid filmiiviivad. Ma teadsin, et on olemas suur ja ülisaladuslik armastus, mida tuntakse ühe erilise – erilise teisest soost olevuse vastu, ja kui seda tunnet võibki elus mitu korda ette tulla – nagu loetud romaanid on näidanud –, siis igatahes ei olnud too kujutluste sugu ühe mingi leivategu või naela löömine taburetijala sisse. [- - -] Olin lugenud Stendhali ja Musset'd, Shakespeare'i ja Byronit, Tolstoid ja Puškinit, Tammsaaret ja Underit, ma ei saanud ometi eksida oma uskumustes." (Valton 1999, 42–43)

Kirjandus näitab siin Valtoni minategelasele nn. õiget teed, niisuguse kultuuri teed, mida Freud pidas seksuaalsele armastusele eriti rüünerivaks. Kirjandus ja kunst õpetavad noo-

rukist fiktsionaalse Valtoni Üliminale, mis on armastus ja kuidas ühiskonnas õigesti armastada. Valton näib siin astuvat täielikult indiviidi huvide kaitseks välja nagu Freudki. Iroonia peitub aga selles, et kummal on siis õigem käsitlus indiviidi tahtest ja vabadusest: kas Freudil, kes seisis ennekõike seksuaalse vabaduse eest, või Valtonil, kelle Mina usub siiralt, et just kirjanduslike eeskujude järgimine ongi tema enese vaba tahe? Olles täis veendumust, et tegemist on temast enesest lähtuva egoismiga, jätab minategelane võõrale kultuurile allumata ja allub oma Üliminale. Muidugi järgneb sellele ka karistus: "Peremees viis meid punkti A, kuigi kutt palus viia punkti B" (Valton 1999, 44). Valtoni irvitus, suunatud seekord väljapoole, Freudi pihta, saab aga täielikuks, kui selgub, et teekond, mis neil jalgsi läbida tuli, osutus kartustele vaatamata hõlpsaks – sellega saaks nagu tühistatud ka Freudi teooria kultuuripoolsest ahistusest, sest karistus kultuurile ja "isale" mitteallumise eest on pelgalt formaalne, seda ei pea üldse tõsiselt võtma. Valtoni ja Freudi vaated langevad aga kokku selles osas, et inimene sõltub nii või teisiti kultuurist ja ühiskonnast. Ega asjata pea Toomas Liiv Valtoni loomingku keskmeks kolmeosalist novelli "Silmus", nimetades seda Valtoni inimesekäsituse kvintessentsiks: "Kolmiknovell kujutab tõepoolest kõige põhilisemat – inimese seisundit teda ümbritsevas maailmas. Lähtepunktiks on vabaduse probleem, millele antakse lihtne vastus – inimene ei oska vabadust muuks kasutada kui mitte-vabadusse, s.t. püünisesse ehk silmusesse ronimiseks. Kusjuures ta ei tahagi püünisest välja, vabadusse tagasi pääseda. Inimesel on püünisegi hea." (Liiv 1997, 106) Püünis võikski ehk olla kultuur ja ühiskond, mis loob inimesele freudlikus mõttes teatud turvatunde ning annab mehele lisaks veel annuse kohustuslikku-nartsissistlikku ülbust, üleolekuja omanditunnet – kui suurel määral, see on aga kultuuri erinev. Õeldu ja mitteõeldu vahelise suhte tulemusena sündinud iroonia laseb Valtonil kord kaasa mängida Freudi poolle (raa-

matute järgi armastuse otsimise üle ironiseerides) ja siis jälle tema vastu, ironiseerides võimalike freudistlike sümbolite üle nagu magamiskott, endast vanem mees kui isa või patriarh jms. Seejuures jääbki lõplikult selguse tuks, kelle poolle autor ise asub või milliseid tähendusi-väärtusi õigemaks peab: kord ironiseerib ta võõra kultuuri diktaadile allumise üle, kord jälle oma kultuuri naiivse kummardamise üle, nii et jääb tõesti mulje võrdsest kõrvuti seisvatest väärtustest.

Valtoni naistegelased saavad endale nime oma kultuuriruumis liikudes, kuid mitte sellepärast, et neid kui isiksusi sellega identifitseeritaks, vaid selleks, et nii on ilmselt lihtsam neist kirjutada. Tavaline on, kui fiktsionaalne Valton oma järgmisest objektist kirjutades näiteks mainib:

"Ta oli ilus küll, sihvakas ja mustapäine, nimi oli vist Margarita või midagi taolist" (Valton 1999, 45) või "Korteris oli see tütarlaps – õelgem ta nimeks tinglikult Ebe..." (Valton 1999, 105).

Tinglikkus saadab enamikku Valtoni naistegelasi, nende puhul autor lausa rõhutab fiktsionaalsust, kuid just tänu oma fiktsionaalsele olemusele on need väljamõeldud naisekujud otsekui indikaatoriks, näitamaks, kuidas meestegelane ühiskonna määratud soorolli omaks võtab ning reeglitele allub, kultuuri muutudes aga pidevalt sellega uuesti kohaneb.

Oma kultuuriruumi naised pole enam puhtalt mehe käsutäitjad. Siin mängib suurt rolli kirjandus ja kunst, mis suunab nii mehe kui ka naise käitumist ning mehe kujutlust naisest. Oma kultuuriruumis ei taju inimene enam kultuuri võimukat survet, vaid võtab selle reeglid ja sellele allutatud käitumise iseenesestmõistetavalt omaks. Valtoni armastusnovellides ei minda mitte kunagi jäädavalt kokku, alati rikub asja ära mingi käitumismall, mis soodustab võlts-tunnetega opereerimist ning on orienteeritud

pigem armastuse mängimisele kui tõelisele tundele. Viimasest luuakse kunsti abil vaid kättesaamatu ja realiseerimatu ideaal, mis osutub pette-pildiks: see pole tõeline elutung, vaid surma- ja agressioonitungist ajendatud sadism. Näiteks novellis "Presidendi proua" püüab naistegelane oma käitumisega jäljendada suurilmadaame, mees tema vallutajat. Võitlus käib selle peale, kes on kavalam ning kumbki ei taha teisele alla jääda:

"Ta ütles mõnikord: "Ma võin olla väga maitsev", aga ennast maitsta ei lasknud. Mõtlesin kiivalt: tal peab olema kogemus, kust ta muidu teab, et ta on maitsev, keegi on talle seda öelnud ja mitte üks kord..." (Valton 1999, 45)

Mehe poolt avaldub siin tugev vallutuskiirgus, kuid mitte armukire pärast, vaid üleolekuihast ajendatuna:

"Või oli ta tegelikult targem, kui ma arvasin, ning mõistis minu tunnete põgusust, kire teeseldust. Aga nii rumalasse olvusse ei saanud ju tõeliselt armuda... [- - -] Mulle ei meeldinud ta lõhnaõli – või oli see tõmmuka ihu tegelik lõhn –, kuid ma suudlesin teda kaelale. Olin vaid pisut pikem temast ja kaelale suudlemisel puudus see isandlik tunne, nagu see oleks ehk olnud minust peajagu lühema naise puhul." (Valton 1999, 46–47)

Et Margarita Valtoni Minal maitsmata jäi, seda nimetab ta loo lõpus irooniliselt suhtlemisveaks: neiu oleks pidanud unistuste ametikõrgendused õiges gradatsioonis esitama (Valton 1999, 54). Selles novellis ironiseerib Valton tegelikult nii albi naise kui ka ühiskonna üle: "Kui me läksime kohvikusse, vaadati mind kui luksusajakirja tasuta kaasannet" (Valton 1999, 46). Jonathan Culleri järgi jätab autor ilukirjandusliku iroonia või iroonilise varjundi tekkimisel/

tekitamisel sellise võimaluse, et lause sõna-sõnalisele tähendusele vastanduv ütleja tähendus saab maksvaks. Niisuguse alternatiivse võimaluse loob ta tekstis teatud hinnangulisust kandvate sõnadega, aga ka kontekstist lähtuvalt mitmetähendusliku situatsiooni kirjeldamisega (Culler 1997, 155). Viimasest tsitaadis määravadki iroonia kolm sõna: luksusajakiri kui naine, tasuta kaasanne kui mees ja kolmandaks need, kelle kohta ütleb autor umbisikuliselt "vaadati", kuid mis ometi tähistab suurt hulka inimesi, teatud mõttes ühiskonda, kes edevust imetleb. Igast novelli episoodist läheb läbi surmatungi lahutav hõngus ning elutungile lihtsalt ei tehta ruumi: seda ainult mängitakse. Läbi kogu novelli on aga tajutat autori Minale suunatud eneseiroonia mängitavas mängus osalemise pärast.

Novellis "Lits" kujuneb kultuurist sõltumine samuti määravaks. Kui Valtoni mina võtab ööseks enda juurde ühe tuttava, kuid tema ja ilmselt kogu ühiskonna meelest hukka ja raisku läinud tüdruku, keda kõik mehed (eriti kunstnikud) ära kasutavad, otsustab fiktsionaalne Valton tüdrukule sõna otseses mõttes kultuurilist survet avaldada. Jällegi ilmneb siin freudilik skeem: mees kui kultuuri kandja ja naine (prostituut pealegi) kui temast madalam, loodusele lähemal seisev ja suunamist vajav olend:

"Kas tahad, ma loen sulle Underit?" "Loe," ütles ta alistunult, kuid ilma entusiasmita. Vahest mõtles, et just minule on sellist ettevalmistust vaja. Ma ei lugenud talle mitte Underi vallatuid sonette, vaid ballaade, mis on ju sama kirglikud, kuid siiski mitte nii otsesõnu erootilised kui sonetid. Ebe sirutas oma ümara käe teki alt välja ja silitas sõrmeotsaga gladiooliit, silmanurka valgus pisar. Kui ma enne veel olin kõhelnud, kas ma siiski ei peaks – mingiks tobedaks tõestuseks, et olen mees – tema juures kaisus ära käima, siis nüüd olin oma esialgses otsuses kindel." (Valton 1999, 112)

Kui kolm ballaadi saavad loetud ja

fiksionaalne Valton tahab minema hiilida, küsib aga tüdruk ahastavalt: “Kas sa mind ei tahagi?” Valtoni Mina peab aga olulisemaks midagi muud:

“Ma ei tea, kuidas Ebe, aga mina eriti hästi ei maganud. Tegelikult oli mul soov suhte järele ja Ebe meeldis mulle ausalt öelda endiselt. Aga mu *enesehinnang* ei lubanud asuda samasse ritta kõigi nende lontrus- tega, kes olid ära kasutanud tüdruku abitut olekut...” (Valton 1999, 113; kursiiv A. Mihkelev).

Kui algul võiks arvata, et mehe puhul on tegemist siira kaastundega, siis viimane lause viitab hoopis meestevahelisele konkurentsile, mis määrab ka antud situatsioonis jutustajast Valtoni käitumise, oma Üliminale allumise – kultuuris kehtivad väärtused on need, mis panevad minategelase naisele ballaade lugema ja siis end paremast küljest näitama, kui ta tegelikult on. Lugu lõpeb seekord siiski naise ja ka elutungi moraalse pealejäämisega – Valton nähakse läbi: “Ära arva, et kõik mehed on sead. Ka teisi sinusuguseid on olemas” (Valton 1999, 114), need sõnad paiskab Ebe järgmisel päeval mehele hüvastijätuks näkku. Valton jätab selles novellis mitmeid lahtisi otsi, kuid oluline on siiski mõte, et fiktsionaalne Valton armastas Ebes mingit kunagi silme ette jäänud romantilist fantaasiapilti:

“Ma polnud vist eales näinud nii õrna ja ebamaist olendit kui Ebe. [- - -] Romantilisus oli ta sõrmeotstes, igas liigutuses, vaikes õhkamises, peaaegu kuuldamatus kõnes ja muidugi suurtes hallides silmades.” (Valton 1999, 105)

Nende taaskohtumise momendil oli see romantiline pilt lihtsalt rikutud ja kuigi minategelane tahab seda taastada, on fakt, et ta ei armasta reaalselt inimest, vaid fiktsiooni temast,

mis on loodud ilmselt kirjandusest ja kunstist pärit eeskujude põhjal, kultuurilise representatsiooni vahendusel. Samas loob enesepaljastuslik- masohhistlik minajutustus ning üpris tugev eneseiroonia siiski eeldused niisuguse diskursuse lammutamiseks ja uue, erootilisema loomiseks.

Valtoni ego rännakud naistega ajas ja ruumis hõlmavad mitmeid sarnaseid situatsioone, kuid raamatu lõpus muutuvad naised üha aktiivsemaks, senised soorollid hakkavad teisenema, mõnikord vahetavad mehe- ja naiserollid koha: naisest saab otsustaja, mehe võtja, aktiivne pool, Minal tuleb aga üha enam loobuda oma senisest agressiivsusest ning alluda elutungi ühendavale jõule, et mitte lõplikult surmatungile alla jääda. Valtoni Mina püüab algul niisugustele muutustele vastu sõidida. Näiteks novellis “Koer”:

“Ütlen ausalt, et ema meeldis mulle rohkem, kuigi tõrjus mind oma koleda koe- raga.

[- - -] See tüdruk oli liiga vaba ja enese- kindel. Ilmselt olin ma pärit eelmisest sajan- dist ja mulle meeldis olla kõikevõitev võtja, allutaja, kellesse ülepea armutakse, kellele sisemiste kõhklaste pärast natuke vastupanu osutatakse, kuid lõpuks jäagitult andutakse.” (Valton 1999, 179)

Või novellis “Magajad”, kus mehe senine roll saab täieliku löögi: alustanud ise rongis võõrale naisele külgelöömist, mis pidi kandma isalikku-mehelikku-õpetlikku eesmärki, lõpeb lugu mehe jaoks peaaegu paanikaga:

“Olin ikka sekspommi otsa sattunud! Rongis olid kõik istekohad välja müüdnud, kuhu ma pääsen. Siin me kahekesi kõrvuti olime ja elu nõudis elamist. [- - -] Mul ei jäänud muud üle kui vaikida. Sest ma ei osanud tõesti midagi kosta. [- - -] Vagun oli võõraid inimesi täis, ega ta siin vägistama hakka, las jääb mulje, et olen nagu mees

muistegi.” (Valton 1999, 193–194)

Neis näidetes on juba selgelt tajutav feministliku diskursuse kohalolek: kuigi otseselt seda ei mainita, on noorte naiste vana mehe jaoks harjumust käitumisest võimalik siiski välja lugeda, et ühiskonnas on toimunud teatavad muutused. Samas kujutab Valton ka läbini patriarhaalse ühiskonnaga harjunud vana mehe kõhklusid, peataolekut ning eneseirooniagi muutub kohati üpris tugevaks, kui autori Mina nimetab end kuuluvat eelmisse sajandisse, kirjeldab tagasivaatena oma üleoleku demonstreerimise püüdeid (Valton 1999, 189) või õhkab kahetsusega: “Äkki areneb elu edasi ja keerab minul mõned eluaastad tagasi?” (Valton 1999, 194) Kuigi esmapilgul võib jääda mulje, et autoril on feminismi ja vabade käitumismaneeridega naiste vastu negatiivne hoiak, jääb lõpuks ikkagi kõlama pigem kahetsus, et ollakse ise hoopis liiga vana. Eneseiroonia, mis on sihitud patriarhaalse mehe Mina pihta, lammutab ühtlasi ka patriarhaalset diskursust, jättes feministlikule diskursusele teatava eelise, mida veelgi süvendab huumor, millega vana mehe ja noorte naiste vahelisi kemplemisi kujutatakse.

Täielik pööre Valtoni Mina mehelikkusesse tuleb aga viimases novellis, kust võib välja lugeda nii enese kui ka kogu ühiskonna pihta käivat pilget. Valton asetab selles loos mehe naise rolli, kirjeldades Valtoni Mina vahetõrka vaimuga, kus mees on täiesti passiivne, temalt ei oodatagi midagi muud peale objektiks olemise:

“Mu soojätkamise instrumendiga talitati omatahtsi. See elas nagu omaette elu ja minul ei sobinud tema asjadesse sekkuda. [- - -] Seminaril kippusin rohkem tukkuma kui muidu. Silm ei otsinud saalist noori keni naisterahvaid.... Mõnel hetkel tabasin end malbelt naeratamas. [- - -] Kummalisel kombel polnud mul üldse süümepeina.” (Valton 1999, 251)

Valton nagu mängiks siin kokku feministliku

diskursusega: kui mõned feministlikud teooriad väidavad, et naisekeha, mida mehe poolt kunstis kujutatakse, on koloniseeritud, omastatud ja müstifitseeritud ning naise poolt kujutatuna ilmutab naisekeha viljakust ning sõltumatu seksuaalsust (Hutcheon 1989, 158), siis selles Valtoni tekstis jääb alles küll müstifitseerimine, kuid sõltumatu seksuaalsuse ja viljakuse taotlus näivad kummutavat soolisi piire tõmbava eelarvamuse. Seejuures on autor just naise viljakuse ni jõudnud kõige lõpuks: iseseisvaid, sõltumatu tüdrukuid kohtame raamatulehekülgedel varem, kui seda selgelt viljakusele orienteeritud naisvaimu. Ometi jääb sellestki tekstist kõlama mehelik kahtlus ning pealtnäha ideaalne mehe-naise suhe eksisteerib vaid Mina vaimusilmas, unistustes: kogu tegevus toimub ju ärkveloleku ja une piirimail. Uni viitab aga mitteteadvusele, millelegi, mis pole kultuuri poolt omaks võetud: “Unenägu ei kuulu kultuuri. Unenägu muutub kultuurifaktiks alles siis, kui talle on antud teksti kuju, mis lähebki kultuuriringluse.” (Allik 1997, 94) Patriarhaalsele kultuurile on omane hoopis Valtoni Mina hilisem, kaine mõistusega ja ärkvel tehtud järelalus, mis lammutab kogu erootilise nägemuse:

“Muidugi ma ei tea, kui kaua kestab fertiilne iga viirastustel, aga on üsna tõenäoline, et ka pika kestuse korral sünnitavad nad vaid viirastusi, mitte täisverelisi kodanlasi või kahvatuid aadlikke” (Valton 1999, 251).

Seega asetab novelli lõpulõik selle unenäolise situatsiooni siiski utopia valda ja meheliku fantaasia kapriisiks, mis toitub ennekõike ikka patriarhaalsest kultuurist ja millegipärast tõrgub elutungil echoliku kutse vastu, jäädes end ikka liiga kauaks Narkissosena peeglist imetlema. Fakt on aga see, et patriarhaalse diskursuse kõrval vilksatab Valtoni tekstides ka feministlik diskursus ning teistsuguse tähenduse võimalus on olemas isegi viimati mainitud novelli puhul

– see tekst on juba olemas teksti kujul.

Seega – Valton kasutab oma erootilistes novellides küll postmodernistlikku ambivalent-sust, mängib erinevate tähendustega ning lammutab neid iroonia abil, kuid mitte kunagi lõplikult: vana jääb alati uuele seemneks. Esindades küll mehelikku vaatepunkti, aitab ta tänu enese-ironiale ja nartsissismile, mis vastaspooleski agressiivsust tekitab, tahes-tahtmata kaasa feministliku diskursuse esiletõusule ja tähenduste-väärtuste pidevale muutumisele: kultuur on Valtoni jaoks ennekõike protsess ja sellel protsessil tuleb end lasta kaasa tõmmata, kasutada ära kõik võimalused, k.a. feministlik diskursus, et vabaneda kultuuri ahistavast survest ning nautida uut kultuuriparadigmat, kuni see pole veel ahistavaks muutunud, kuni pole veel aru saadud, et juba ollakse uues silmuses.

Kirjandus

Allik, Jüri (1997). *Psühholoogia lihtsusest*. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.

Allik, Jüri (1999). Sigmund Freudi elu ja töö. *Rmt-s Freud, S., Inimhinge anatoomiast*. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 175–342.

Culler, Jonathan (1997). *Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistic and the Study of Literature*. Routledge, London.

Currie, Gregory (1990). *The Nature of Fiction*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney.

Ennus, Katrin (2002). Iroonia ja keeletegevusõpetus. *Keel ja Kirjandus* 1 (45), 4–16.

Epner, Luule (2001). Proosa uuenemine kodumaal. *Rmt-s Annus, E., Epner, L. jt., Eesti kirjanduslugu*. Koolibri, Tallinn, 478–500.

Freud, Sigmund (1960). *Jokes and Their Relation to the Unconscious*. The Norton Library W.W. Norton & Company, Inc., New York.

Freud, Sigmund (2000). *Ahistus kultuuris. Sealpool mõnu-printsipi*. Vagabund, Tallinn.

Freud, Sigmund (1999). *Inimhinge anatoomiast*. Tartu

Ülikooli Kirjastus, Tartu.

Hennoste, Tiit (1996). Hüpped modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 19. loeng. Kodueesti modernism III. Kolmas hüpe modernismi poole proosas. *Vikerkaar* 4, 86–93.

Hutcheon, Linda (1994). *Irony's Edge. The Theory and Politics of Irony*. Routledge, London, New York

Hutcheon, Linda (1989). *The Politics of Postmodernism*. Routledge, London, New York.

Hutcheon, Linda (2001). Postmodernism ja feminisimid. *Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri* 1/2 (2), 182–199.

Kalda, Maie (2000). Maailma parandamas ja unesid nägemas. *Rmt-s Valton-Vallikivi, A. Kogutud teosed 3. kd. Novellid III*. Virgela, Tallinn, 441–446.

Kaufman, Michael (2001). Mehed, feminism ja vastu-rääkivad võimukogemused. *Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri* 1/2 (2), 137–151.

Lias, Pärt (1990). *Sulailmast uutmiseni*. Eesti Raamat, Tallinn.

Liiv, Toomas (1997). Arvo Valton novellikirjanikuna. *Rmt-s Liiv, T., Proosast*. Virgela, Tallinn, 100–108.

Lotman, Juri (2001). *Kultuur ja plahvatus*. Varrak, Tallinn.

Searle, John R. (1979). *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney.

Valton, Arvo (1999). *Kahekesi. Novelle aastatest 1967–1998*. Virgela, Tallinn.

Valton Vallikivi, Arvo (2000). Kogutud teosed 3. kd. Valton Vallikivi, Arvo (2000). *Kogutud teosed 3. kd. Novellid III*. Virgela, Tallinn.

Mehed teevad naist: regilaulu “Kuldnaine” tähenduskontuure*

Kristiina Ehin

Sissejuhatuseks

Eesti rahvaluule üks omapärasemaid liike – regilaul – on enne 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse suurkogumisi läbi teinud pika teekonna ajas. Kandudes suulise pärimusena ühelt põlvkonnalt teisele, saavutas regilaul oma haripunkti ilmselt 16. ja 17. sajandil ning häabus pikkamisi alates vennastekoguduse jõudmisest Eestisse kuni 20. sajandi keskpaiga linnastumise ja suurte sõdadeni. Kuigi elavat regilaulu võib tänapäeva rahvatraditsioonis kohata vaid haruharva, ei ole ta minetanud oma veetlust ja mõjujõudu ka pelgalt arhiivitekstina või helisalvestisena.

Keskkoolest jäi mulle mulje, et regilaul tähendab *Kalevipoega* ning regilaulu uurimine peamiselt värsijalgade lugemist. Ülikoolis õppides on see pikkamööda asendunud arusaamaga regilaulust kui põnevast ja algupärasest pärimusest, mis võib ühelt poolt endas kanda väga vana ristiusustamiseelset sünkreetilist maailmamõistmist, teisalt aga kihte ka hilisematest aegadest. Regilaulu-uurija Tiiu Jaago võrdleb neid regilaulus peituvaid erinevaid ajalisi kihte paberilehtedega, mis on kleepunud üksteise külge ja on tihti peale teineteisega kokku sulanud. Ta lisab, et kahtlemata juhib uurijat nende kihtide mõistmisel ja tõlgendamisel ka uurija kaasaegne

huvidemaailm (Jaago 2000a, 205).

Usun, et ka iga tõlgendus on teatud mõttes uus kiht, mis kannab endas märke oma ajast, mõtestades möödunud paratamatult siiski vaid oleviku seisukohast. Siinkohal pole põhjust hakata mõistatama, kuidas endisaegsed lauliknaised, nende kuulajad ja kaasalauljad ise regilaulu mõistsid või kas mõistmine kui selline oli nende jaoks üleüldse tähtis.¹ Meil on vaid tekstid ja helisalvestised ning nende tähenduse kohta küsida pole enam õigupoolest kelleltki, peale omaenda silma ja kõrva.

Allaheitlik või iseteadlik naine?

Vaatamata pikale uurimisloole on regilaul jäänud paljuski tundmatuks ja salapäraseks ning tõlgendusvõimalusi ja uurimissuundi, kuhu edasi liikuda, on palju (Jaago 2000b, 23). Üheks selliseks on seni vähe uuritud naisaspekt regilaulus.

Naisteamaga eesti regilaulus on seotud hulk eelarvamusi. Skeptik võiks küsida: mis on siin üldse uurida – teame niigi neid kurvameelseid, peaaegu itkusarnaseid lüüriilisi laule abielunaise elust, neiu soota sõimamist ning põlgust vanatüdrukute ning vallasemade vastu. Üldlevinud on seisukoht regilaulu minoorisusest, lauludes väljenduvast traagilisest elutunnetusest ning samuti naise peaaegu iseenesestmõistetavast allaheitlikkusest ning iseseisvusetusest. Tuleb täheledada, et eelkirjeldatud pilt regilaulus peegelduvast naisest on üsnagi masendav ning paneb küsima, kas selliste eelarvamuste näol ei ole tegu siiski teatud pealiskaudsest vaatlemisest või ajalisest distantsist tingitud eksiarvamusega?

Kahtlemata on naisteamaga eesti regilaulus mitmekülgsem, kui seda mainitud eelarvamuse põhjal võiks arvata. Tähelepanuväärne on see, et peamised lüroepiliste regilaulude lauljad ja mäletajad olid naised. Regilaulus põimuvad põneval kombel naiste erinevate aegade usku-

* Käesolev artikkel on valminud grantiprojekti ETF 4450 raames.

mused, tõekspidamised ja traditsioonid, sealt kumavad läbi lauliknaiste koloriitsed isiksused ja nende tahe öelda laulu kaudu elu ja olemise kohta oma sõna sekka.² See "sõna" aga on tihti üllatavalt iseteadlik ja jõuline ning võib lähemal vaatlemisel olla tähendusrikas ka meile, kaas- aegsetele.

Ainuüksi naiseliku aspekti uurimisest regilaulus aga ei piisa. Tihti, nagu ka "Kuldnaise" laulu puhul, tuleb paralleelselt silmas pidada ka mehelikku alget. Käesolevas artiklis, pärast "Kuldnaise" teema folkloorispetsiifilist tutvustust, tulebki alustada just meestest.

"Kuldnaise". Sisu ja eelnev uurimislugu

"Kuldnaise" teema on tuttav üle kogu eesti regilauluala. Teemaarenduse järgi võib "Kuldnaise" laule jagada kaheks. Esiteks laulud, millega on liitunud teemad "Kolm venda", "Loomine" ja "Viru sepp" ning mis on levinud eelkõige Viru- ja Harjumaa rannikualadel. Teiseks laulud, kus peategelaseks on tavaline mees ning naine võidakse teha nii kullast, puust kui ka ülekullatud puust. Sellised laulud on levinud Viljandimaal, Tartumaal, Järvamaal, Läänemaal, Pärnumaal ja Võrumaal. Setus on "Kuldnaise" teema põimunud "Toomalauluga".

"Kuldnaise" tekkeaja viib Oskar Loorits tagasi Kristuse sünnieelsesse perioodi. Oma väidet põhjendab ta asjaoluga, et just siis olnud Eestis esimene metalli- ja sepakultuuri õitseng. Tiiu Jaago polemiseerib Looritsaga, öeldes, et nii otseselt laulu tekkeaga määratleda siiski ei saa. "Kuldnaise" teema on aegade jooksul kogunud erinevaid kihistusi ning peamiselt 19. sajandil üles kirjutatud tekstide põhjal võib püüda määratleda nende kihistuste vanust, kuid ei saa rääkida terviklikust tekkeajast kui sellisest. Siiski on "Kuldnaises" hoomatavad nii müütiline tasand kui ka erinevad ajaloolised kihistu-

sed, sepp peategelasena võib ühelt poolt kanda jälgi müütilisest kujutelmast sepast kui loojast, teisalt aga märke sepakultuuri õitseajast nooremal rauaajal 10.–13. sajandil, hilisematest kihistustest rääkimata (Jaago 1993, 35–37).

"Kuldnaise" teemaarendus kulgeb üldjoontes järgmiselt: sepp või tavaline mees, külapoisid või vanapoiss, kes on ajendatud kas külarahva rahulolematusest sepa tööga või üksindustundest, otsustab teha või lasta teha endale naise. Naine valmib kas kullast, puust või ülekullatud puust ning sinna juurde võib kuuluda ka hõbedat, vaske vms. Ilmselt on valminud naine küll ilus, tema tegemisele on kulutatud suur hulk väärtuslikku materjali ning palju aega ja energiat, kuid naine on külm ega vasta mehe ootustele. Sepp peategelasena ei saa siiski veel naise vajakajäämistest aru ning viib naisekuju külarahvale näha, tahtes sellega otsekui tõestada oma võimekust sepana. Harilik mees seevastu viib naise külarahvale näha enamasti nõuküsimise eesmärgil. Külarahva hinnang on aga mõlemal juhul küllaltki sarnane. Kullast naisel ei ole "keelt suus, meelt peas, südant rinnus, südames hinge ega hingel eluaset". Mõnel juhul soovitatakse mehel ka kullad sinnapaika jätta ja pärisnaiste seast endale kaasa valida. Harvemini õnnestub mehel siiski tehisnaisele hing sisse puhuda.

Loomulikult ei ole igas laulus kõiki eeltoodud teemakomponente. Hilisemal ajal üleskirjutatud laulud tihti külanaiete õpetussõnadeni välja ei jõua. "Kuldnaise" laule on üle Eesti kogutud saja ringis, toon siinkohal näitlikult ära ühe, mille on Pärnu kandist 1844. aastal kogunud Johann Heinrich Rosenplänter:

Meie poisid nored poisid,
Kavvalikud karsid poisid
Otsvad ilmalta illusid,
Otsvad maalta malisida.
Ei leidnd ilmalta illusid,
Ei saand maalta malisid;
Küll panid kokko issa kullad,
Issa kullad, emma kullad,

Kokko kolme venna kullad.
 Siis töid ilmalta illusa,
 Siis töid maalta malikese.
 Hõbbedast temma vagis vaimo.
 Sai se vaimo valmissagi,
 Viti emma õuesse,
 Ülle kelba kelderesse,
 Viti jo aita jo maggama.
 Maggasid seal pole öda,
 Teise pole mõttelesid.
 Ei se kõrvane kõnnele,
 Su-ärene soene.
 "Külla naesed, memmekesed,
 Tulge agga neido vatamaie:
 Mis selle neidul pudunesse?"
 "Suhho keelta, pähhä meelta,
 Sisse hella hingekesta,
 Alla rinnade süata;
 sedda sel neidul pudunesse."
 (ERI II: 91, Pä 3).

Imemehed naist sepitsemas

"Kuldnaise" on laul, kus on juttu sügavalt naise olemust puudutavatest küsimustest, ent huvitav on see, et sealjuures ei ole laulu peategelane naisterahvas. Kogu tegevus toimub kullast naisekuju ümber ning tõlgendajal tuleb tähele panna, milliste tegelaste kontuurid kullast naise valgelt sellest vanast regilaulust välja joonistuvad. Laulu peategelase võimalusi on laias laastus kaks: sepp või tavaline mees. Uurijal ei jää seega muud üle, kui neid mehi lähemalt tundma õppida ja püüda mõista nende võimalikke käitumisajendeid. "Kuldnaise" lähtepunktiks võiks pidada nii sepa kui ka tavalise mehe paradoksaalset usku, et mehel on võimalik endale ise naine valmistada, kes oleks parem või vähemalt sama hea kui pärisnaised. See on oluliseks eellooks "Kuldnaise" teemaarenduse mõistmisel ning müütiliste kihtide eristamisel hilisematest.

Sepp kui mütoloogiline tegelane on tuntud erinevate rahvaste folklooris ning Soome pärimusmaterjali põhjal on seda palju uuritud.

Tänapäevases kontekstis võib mõjuda arusaamatuna, kuidas saab mees, laulu peategelane, olla veendunud oma võimes millegi sellisega hakkama saada? Usk oma üleloomulikesse võimetele on eeldus, milleta kogu järgnev laul koos ei püsiks. Kus on aga sellise usu juured?

Mis võib panna meest arvama, et kullast või puust naine oleks talle sobivam kaasa? Millised nii suured eelised võiksid olla kullast või puust naisel, et see ahvatleb meest esiteks kulutama materjali hankimisele kogu omaenda ja sageli ka kogu perekonna vara, teiseks nägema naise valmistamisega palju vaeva ning kolmandaks uskuma loogikale vastukäivasse imesse, et selline naisekuju elama hakkab. Ilmselt puutume siin kokku uskumissüsteemiga, mis on tänapäevasele ratsionalistlikule mõtlemisele võõras, kuid tuleb tõdeda, et nii sepp kui ka tavaline mees "Kuldnaise" laulus ilmselt uskusid sellisesse võimalusse. Sellele usule võib lisaks seletusele, et tegu on lihtsalt lauliku muinasjutulise fantaasiaga, leida mitmeid võimalikke põhjusi.

Esiteks, Põhja-Eesti rannikualadel "Kuldnaise" liitunud laulutüübid "Kolm venda" või "Loomine" ja "Virus sepp" annavad tunnistust sepa võimalikust müütilisest päritolust (Jaago 1993, 22). Seega võis sepal "Kuldnaise" laulus olla ka ebatavalisi võimeid, mis andsid talle põhjust uskuda, et ta tõesti suudab teha midagi nii keerulist nagu kullast aseaine pärisnaisele. Näiteid seppadest, kes pidid oma võimekust tõestama mõne imeasja valmis tagumisega, leiame rahvapärимusest rohkesti.

Imesepast nõgise käpardini: märgid sepa muutuvast sotsiaalsest staatusest

Kalevala seoseid "Kuldnaise" lauluga Eestis on uurinud mitmed varasemad uurijad. Kalevalas leidub samuti runo kullast naise tegemisest, kuid ka seal ei saa sepp kuldnaisele elu

sisse nagu eesti lauluski, seetõttu otsin alust sepa usule oma üleloomulike võimete kohta teistest Kalevala runodest. Ka Sampo tsükli võimalikku seost "Kuldnaise" lauluga on varem uuritud (Oskar Loorits; Emil Nestor Setälä; August Annist; Matti Kuusi), ent ühisele otsusele nende laulude suguluse osas ei ole jõutud. Siiski lähendab nii seppa kui meest "Kuldnaise" laulus Sampot taguma hakkavale sepp Ilmarisele Kalevalas tähelepanuväärne usk oma võimetesse. Näiteks kümnendas runos keelitab Põhjala emand sepp Ilmarist taguma Sampot, isetootvat imeeset, mis vähendaks rahva vaeva. Selle peale vastab Ilmarinen suureliselt:

"Suudan küll taguda Sampo, kirjukaanta kõlksutella

luige lendava sulesta, õhva ahtra andidesta,
odra väiksesta ivasta, suvivoona villadesta,
kui olen taevastki tagunud, ilma kaanta kõlksutanud,

kui polnud enne veel midagi, valmis lõnga juppidagi."

(Lönnrot 1985, 86)

Sellest katkendist nähtub, et sepp võis osata taguda ka ühest materjalist sootuks teist või lausa eimillestki midagi. Sampo valmistamine ei ole Ilmariselegi kerge ülesanne. Kui ta viimaks sellega siiski hakkama saab, jääb tal aga tasu saamata: nimelt keeldub talle lubatud Põhjala emanda tütar Ilmarisele siiski naiseks tulemast. Ka siin võime leida paralleeli "Kuldnaise" lauluga, kus vaatamata mehe pingutustele jääb oodatud naine saamata.

Teiseks, kui mütoloogiline plaan kõrvale jätta, nähtub mitmetest lauludest, et sepa sotsiaalne identiteet võis ajal, millest on pärit selle laulu varaseimad kihistused (10.–13. sajand kui sepakultuuri õitseaeg?), olla üsna vastuoluline. Laulust nähtub, et sepp on hakanud taguma igapäevaseid tarbeesemeid: vallale valjaid, kihelkonnale kirveid ja neidudele nuge. Külarahvas ei ole aga rahul:

"Sa olid seppä ilmatarka,
Tagojo Jumalagi tarka,
Vahet jätsid valjaeie,
Kisud jätsid kirveeie,
Nurgad neidise nugaje!"
(ERL II: 73, Vi 1).

Sepale meenutatakse tema kuulsusrikast minevikku, kus ei puudu võrdlus isegi Jumalaga. Nüüd nuriseb rahvas aga tema tehtud lihtsate tarbeesemetegi kvaliteedi üle. Selline kohtlemine on uhkele seppale liig ja ta otsustab inimestele oma võimekust tõestada. Siin võib peituda viide veelgi varasemale kihistusele, loogilise oletuse põhjal ehk ajale, mil seppasid oli veel vähe ning sepa elukutse seostus millegi väga spetsiifilise ning ebataolisega (vanem ehk rooma rauaaeg 1.–4. sajandil või keskmine rauaaeg 5.–8. sajandil?). Sepp suutis oma tahte allutada inimese kujutluses varem ilmselt vormitamatu materjali – metalli. Sellest ehk ka sepa seostamine suure looja, ilmatarga ning Jumala targaga. Usutavasti haihtus ajapikku müütiline oreool sepa elukutse ümber, see kaotas oma harulduse ning seppi jagus peagi juba igasse külasse. Inimeste mälus püsis aga endiselt kujutlus sepast kui imetegijast.

Niisiis saab kuldnaise tegemise kõige otsemaks ajendiks sepa laulude puhul alaväärsustunne. Ka Jaago viitab sepa vajadusele laulus tõestada külarahvale oma võimekust ja meisterlikkust (Jaago 1993, 22). Sepa alaväärtuslikuks pidamist kohtame ka laulutüübis "Ehted katki". Ka siin laulus tahab sepp endale tüdruku ehte parandamise eest vaevatasuks tüdrukut ennast, kuid tüdruk keeldub:

"Ei mina tule sepalegi,
sepal on stüsised lapsed,
tahmased tagujalapsed,
sepp on ise ilma musta,
sepa naine lõõtsanahka."
(ER I A I I: 86).

Laulutüüpides “Neiu tõld katki” ja “Neiu põld” tahab sepp neiu vaevatuks oma pojale naiseks. Ka nendes lauludes põlgab neiu pakutud poisi ära, tuues taas põhjenduseks, et sepa laps on süsised ja nõigised.

Niisiis tundub, et sotsiaalses plaanis ei olnud sepa staatust laulu “toimumise ajal” kuigi kõrge, kuid nii “Kuldnaise” kui ka Kalevala näitel võib leida märke sellest, et endistel aegadel on seppa hinnatud märksa kõrgemalt. Oma vastuolulise staatuse tajumine ajendab seppa kullast naist taguma.

Jumalakujud elavad. Miks mitte ka naisekuju?

Kolmandaks oli usk puuslike ja mitmete teiste kujude elususse ristiusustamiselsete soome-ugri rahvaste seas ilmselt levinud. Märke usust kujudesse ennemuistses Eestis võib leida näiteks Liivimaa Henriku kroonikast. Läti Henrik on nimetanud eestlasi ja liivlasi eba-jumalakumardajateks. Ta toob ka mitmeid näiteid usust puuslikesse:

Need aga, kes olid lahkunud, olid ühe puuksa sisse lõiganud justnagu inimese pea; pidades seda sakside jumalaks ja uskudes sellega neile saadetavat üleujutust ja taudi, keetsid liivlased usukombe kohaselt mõdu, jõid seda üheskoos ja pidasid nõu; võtnud siis pea puu otsast maha, seovad nad puid kokku ja saadavad nende peale pandud pea nagu sakside jumala koos kristlaste usuga Ojamaale lahkujaille merd mööda järele (Henrik 1993, 30).

Tähelepanuväärne on ka unenägu, mille Läti Henriku järgi rääkinud keegi liivlane Sidegunde küla lähistel preester Daanielile:

Keegi liivlane aga, tulles öösel metsade pelgupaigast ja jutustades oma nägemusest, ütleb talle: “Ma nägin liivlaste jumalat, kes

oli nimelt puust välja kasvav kuju, rinnast ülespoole, ja ta ütles mulle, et homme tuleb leedulaste vägi, ja hirmust selle väe ees ei julge meie kokku tulla.” (Henrik 1993, 57)

Ka selline antud rahvausule omane jumalate kujutamine kujudena võib põhjendada mehe ning sepa usku, et ta suudab endale puust või kullast tõelise naise teha. On olemas ka võimalus, et varasemad kihistused on hoopis puunaise tegemisest. Saranski ülikooli professori Tatjana Devjatkina Tartu Ülikoolis peetud loengusarjas mainiti, et mordvalaste kosmoloogilise kujutelmaga kohaselt valmistati esimene inimene puust. Seega võivad ka eesti regilaulus esineval puust naise tegemisel olla väga vanad soome-ugri ühisjuured. Naise tegemise materjal võis olla laulus muutunud ka vastavalt – puu – kuld – puu. Ülekullatud puunaist võib ehk tinglikult seostada juba kristliku pühakujuga. Kuna see on levinud idapoolsetes regioonides, ei ole küllap välistatud ka katoliikluse mõju.

Niisiis, kui arvestada laulu pikka kujunemisaega ja selle ajaloolis-sotsiaalsesse tausta kuuluvat oletatavat usundilist ja sotsiaalset reaalsust, võib leida mitmeid põhjendusi laulu esmapilgul ebaloogilisele probleemiasetusele ja muinasjutulisele teemaderingile.

Unistus veatust ideaal naisest

Tavalise mehe tehtud naine, olgu siis kullast või puust, seostub hilisema ajaga ka selles mõttes, et teda näivad naise tegemisele ajendavat inimlikud vajadused. Sepp soovib näi naisest suuremat hoolivat, teda huvitab oma võimekuse tõestamine sepana külarahva ees. Peaaegu igas lauluvariandis on meest kujutatud omamoodi karakterina: kohati on ta salapärane tegelaskuju, kes on millegipärast töötanud ilma naiseta elada, kohati liigutatav lesk, kelle naine on surnud, seal-samas uljaspea, kes näib uskuvat, et kui naine on puudu, siis tuleb ta lihtsalt teha, teisel jälle roh-

makas mehehakatis, kes näib põlgavat pärisnaisi ning ihaldavat veatut ideaalnaist. Eelkõige keskendun järgnevalt tehisnaisele kui ideaalse sümboolile, milles kajastub elususe ja elutuse, surematuse ja surelikkuse paradoksaalsus.

Otseleid ootusi, mis meest naist tegema ajendavad, ei ole laulus välja öeldud. Ootused saavad aga selgeks hiljem, kui avalduvad naise puudused. Kaudselt võib mehe ootustest aimu saada hilisemate pettumuste kaudu, kui naine on juba valmis.

Tundub, et kõige domineerivad on kolm aspekti. Esiteks, et oleks, keda kaissu võtta ja kes soojendaks; teiseks töö tegemiseks; kolmandaks iluasjaks, hinnaliseks esemeks, et külarahvale muljet avaldada (seos algselt sepa enesetöestusega?). Tähtsal kohal on ka naise kõnelemisoskus. Üksikutes lauludes esineb ka pisut ebatavalisemaid ootusi, näiteks Jõelähtme laulu puhul tundub, et mees tahab endale naist selleks, et teda kōdistada ja näpistada (ERI II: 83, Ha 9). Tundub, et külmust ja kõne- ning tundevoimetust ei oska mees esialgu tehtud naisest karta.

Küll aga avaldub mitmetes lauludes see, mida mees pärisnaise puhul kardab. Nimelt nooruke naine võib hakata igatsema oma isa ja ema järele, samuti võib koos naisega tuppa tulla katk (Jaago 1993, 23). Väike-Maarja laulus on mees juba kord abielus olnud, kuid naine on surnud ja mees on leseks jäänud (ERI II: 78, Vi 14). See asjaolu juhib tähelepanu veel ühele varjatud konfliktile selles laulus: elav naine on ikkagi surelik, ta vananeb ning mees tahab selle asjaolu eest põgeneda. Soov saada endale surematut naist kumab läbi ka ootustes kuldnaisele: too ju ei vananeks, vaid oleks muutumatult selline, nagu ta loodi, kui just mees ise teda ei muudaks, samuti ei väsiks ta ilmselt töötegemisel ja kaissugi saaks teda võtta alati, kui tuju tuleb. Kuldnaisel poleks vaja ka kosjas käia ega hiljem tema pere liikmetega hästi läbi saada, sest neid tal lihtviisil poleks. "Kuldnaaine" oleks universaalne leiutis, mis täidaks kõiki mehe vajadusi.

Soome uurija Senni Timonen on määratlenud regilaulus omapärase tasandi, mida ta nimetab utoopiaks. "Sellel tasandil siirdub laulik väljapoole laulus kirjeldatud tegelikkust, olgu see siis aheldav, hirmutav, kurb või julm" (Timonen 2000, 229). Sellised utoopiad rahvalauludes annavad Timoneni sõnul eelkõige teada "tegelikkuse" aukudest, kritiseerides omal moel olemasolevat ning andes märku sellest, milliseid asju ja olukordi on kogetud problemaatilistena (samas, 230). Universaalne kuldnaaine ei ole utoopia tavatähenduses, kuna kullast naise tegemine saab ka laulureaalsuses teoks. Pigem on see unistuse realiseering, mis paradoksaalselt kukub läbi, ning võib isegi öelda, et osutub utoopiaks. Põgenemises elu varjupoole, kaose ja surma eest unistustesse, kus elu saaks kesta lõputult ja kus inimene võiks jääda igavesti nooreks, on ilmselt midagi inimese loomusele igiomast.³

Ka mees "Kuldnaise" laulus üritab põgeneda pärisnaise ja reaalse suhte eest, uskudes, et multifunktsionaalne kuldnaaine on parem ja ohutum. Aga kui kuldnaaine on valmis, peab mees temas siiski pettuma:

Kül olid külmad kulla külled,
Aledad olid kulla armud,
Jõledad olid kulla jutud.
(ERI II: 85, Ha 13).

Kui kuju ärkab ellu...

Juhan Peegel viitab Kreeka mütoloogiast tuntud loole Küprose kuningast Pygmalionist, kes voolis endale elevandiluust naisekuju ning armus sellesse lootusetult. Aphrodite muutis Pygmalioni palveid kuulda võttes kuju elavaks ja kujur abiellus oma nüüd juba hingestatud loominguga (Peegel 1997, 140). Ka "Kuldnaise" laulus kohtame sellist elutule kujule hinge sissepuhumist ja elu ülessoojendamist.

Siis läksin Rootsist rohtu tooma,
kellega naista suitsetada.

Suitsetasin ühe korra
Suur ju varvas liigutelli.
Suitsetasin teista korda,
kõik ta keha kergatelli.
Suitsetasin kolmat korda,
Juba see kullake kõneles,
Hõbedane ju tegi healta.
Heitis naisega magama.
Kõik öö õled kõhasid,
Nõrkusid nõrgad sängi lauad,
Paukusid sulised padjad.⁴
(ERI II: 102-103, Ta 3).

Huvitav hinge sissepuhumise motiiv leidub
ka Viljandi lauluvariandis:

Kõik ollid külmad kulla külled,
Jahedad hõbedad jalad. -
Istus siis veel lee lõuka alla,
Puhkus siis tule süsida:
“Õõgu, õõgu, õõmekene,
Tõuse teine poolekene!”
(ERI II: 97, VI 10)

Samalaadsed on ka laulud, kus erinevatelt
putukatelt proovitakse laulus naisele elundeid
laenata, et temast siiski asja saaks. Mõnikord
näib see ka õnnestuvat. Sellised laulu lõpplahen-
dused, kus naisetegemine siiski raskuste kiuste
õnnestub, on aga pigem erandlikud. Enamasti
lõpeb laul lihtsalt külarahva moraaliga, milles
nad arvustavad mehe tehtud naist ning nimeta-
vad omadusi, mis on sellisel naisel veel vajaka.
Lauludest ei selgu, mida mees “Kuldnaise” laulus
nüüd ette võtab. Rõhk on elutarkusel, et nõnda
naist teha siiski ei saa.

Elususe ja elutuse, surelikkuse ja surema-
tuse tasand “Kuldnaise” laulus saab veelgi kinni-
tust laulude näol, kus tehisnaises pettunud mees
läheb endale hoopis Toonelast ja kalmust naist
tooma.

Läks ta Tuonest naista tuoma,
kalmust kosima emändäd.
(ERI II: 104, Ta 6).

Toonelast ja kalmust toodud naisel näivad
olevat kõik kuld- ja puunaisele vastupidised
omadused: teda on soe kaissu võtta ning talle
võib usaldada ka talutöid. Kuid kohe saab laulus
läbi mängitud ka surelikkusega kaasas käiv elu
varjupool: nimelt töötegemise juures jääb naine
haigeks. Mees viib ta Harju arsti juurde. Sealt
toodud rohtude abiga saab naine terveks. Nii-
siis on Toonelast toodud naine küll surelik, kuid
siiski mehele armsam kui kuld- või puunaine.

Veidi humoorikalt ja uueaegselt, kuid antud
teema seisukohalt kokkuvõtvalt, sõnastatakse
see tasand Muhu laulu lõpus:

Kuld on küld ja jääbki kullaks,
Aga meie saame mullaks.
(ERI II: 90, Sa 9).

Mis on vaimulda vajaka? – Sõna on külanaisel

Laulu lõpetav külanaise kommentaar mehe
tehtud naisekujule on kahtlemata piirkonniti
varieeruv. Erinevaid variante lugedes ilmneb, et
see on ilmselt muutunud ka ajas. Kõige vanem
kihistus näib olevat laulu põhikujusse kuuluv
külarahva loetelu omadustest, mis kullast/puust
naisel veel puudu on. See on suhteliselt lakoo-
niline tõdemus ega kanna endas enamasti mee-
lestatust mehe edasise käitumise osas. Selles
kihistuses on tunda tõsist tooni, mida võib seos-
tada ka muistse küla/kogukonna vanematekogu
otsusega, mis võib omakorda peegeldada arhai-
list õigust, mida Hans Hattenhauer kirjeldab
kui inimeste ühenduse, mitte üksikinimese enda
õigust (1995, 49).

Siis vei valla vainijule,
Kihelkonna keskele:
“Vaataga, küla vanemad!
Mis on vaimulda vajaka?”
Vastasid küla vanemad:
(ERI II: 74, Vi 3).

Teine ja ilmselt hilisem kihistus ilmneb lauludes, kus moraalilis väljendub naiselik hoiak ning meelestatus. Nendes lauludes on tunda lauliku omapoolset teema interpreteerimist, mis avaldub enamasti mõne naiskõrvaltegelase (külanaise või mehe ema) suhtumise kaudu, mõnikord aga ka otseselt lauliku endapoolse kommentaarina. Nii juhitakse laulu moraalilis noormeeste tähelepanu pärisneidudele:

“...Arus saad araka paari,
Tee peal jo tetre paari,
Külla alt saad neiu noore
Ilma raha raiskamata,
Vask raha vahetamata,
Õbe hinna antamata,
Kopika kulutamata.”
(ERI II: 85, Ha 12).

Selgelt hoiakulise moraaliga on ka laulud, milles suhtutakse kuldnaise tegijasse või tellijasse kui oma valla või küla tüdrukute põlgajasse.

Ei sa Naista sita Maalta,
Neista neljasta küllasta:
Säda Säred soudemaie,
Labba Jallad laskemaie.
Peig läks perra Möllaksi,
Sädab Laiva Saksa Male,
Purjud pikkad Pihkeveta.
Toob siis Naine Saksa Maalta.
(ERI II: 101, VI 17).

Kuldnaise näib sellistes lauludes sümboliseerivat kaugelt toodud naist. See teema võis olla kunagi ajalooliselt vägagi aktuaalne, näiteks pärast suuri sõdu, mil mehi oli vähem kui naisi ning iga noormees oli seetõttu potentsiaalse kosilasena hinnatud. Noormehele, kes sellele vaatamata teisest külast või vallast naist otsima läks, vaadati viltu. Ajalise orientiiri saamiseks võiks siinkohal olla tulemusrikas vaadelda nende laulude levikut: Põhjasõda võis

meestest tühjaks teha eelkõige Ida-Eesti alad, muistne vabadusvõitlus aga Lõuna-Eesti omad. Eelmainitud laulukatkend on aga üles kirjutatud hoopis Põltsamaalt 1778. aastal.

Niisiis on “Kuldnaise” moraalilis eristatavad varasem ja hilisem kihistus, millest esimene võib viidata muistsele külavanemate või kogukonna õigusele, teine aga kajastada lauliknaise isiklikku suhtumist ning põimingut ajakohaste teemadega. Naise enesetunnetuse peegelduse seisukohalt võivad tähendusrikkad olla mõlemad. Kuna varasem moraalikihistus on ilmselgelt kõige eelistatum, peegeldab see naislauliku suhtumist teemasse. Viimast väidet tõestab ka asjaolu, et enamasti on laulus selle moraali vahendajaks mitte külavanemad või külarahvas laiemas tähenduses, vaid külanaised.

Viis on vaimulla vajaka

Kas on võimalik, et kuldnaise ja sureliku mehe liit võib sümboliseerida ka rahaabielu ja rikkusejanu, mis ajendab meest naisevõitlust valikut langetama? Selline võimalus annaks põhjuse meest hurjutada: naise valikul otsustada tema enese, mitte tema rikkuse järgi. Selline sümbolne tõlgendusvõimalus on küll olemas, ent siiski pean selle tasandi esinemist mitmel põhjusel küsitavaks. Esiteks kulutab mees kuldnaise tegemisele eelkõige enda ja oma perekonna raha:

Kogu pani isade kullad,
Kogu pani emade kullad,
Kogu kulla kuie venna,
Sega seitsme mehe õbeda,
Vaske viie vaese lapse; ...
(ERI II: 86-87, Sa 3).

Seega seostub naise tegemine mehel pigem suurte omapoolsete kulutustega kui materiaalse sissetuleku lootusega. Üksikute laulude puhul ilmneb ka, et raharikkus on just nimelt üks

olulisi asju, mis kuldnaisel puudu on. Ilmselt lähtub järgnev laulukoht traditsioonilise külätühiskonna loogikast: neil, kel puuduvad omak- sed, puudub järelikult ka rikkalik kaasavara.

Mes sääli manu puudunesse?

Kolme asja puudunesse:

Keelt suhu, meelt pähä,

Sisse ilust hengekest,

raha rikust, riistakest.

(ERI II: 105, Ta 9).

Ent tuleb arvestada ka kulla kui materjali metafoorikat. Kulda on läbi aegade tööpoolest seostatud ka materiaalse rikkusega, kuid eelkõige seostub kuld eesti metafoorikas ilmselt siiski väärtusega üldisemas plaanis. Olen nõus, et kuld naise ehitusmaterjalina ning ka laulu- tüübi pealkiri “Kuldnaise” üldisemalt tähendab eelkõige naist, kes võiks ideaalis olla väärtuslikum tavalisest naisest. Peale raha tähendab kuld ka idealiseeritud omadusi nagu “kuldseid käed,” “kuldne süda,” siit on pärit ka “kullake” (Jaago 2000b, 20). Kõne all oleva tasandi seisukohalt võiks olla tähendusrikas ka metafoorne väljend “üle kuldama.”

Näib, et sümboolselt võiks “Kuldnaise” laulus tegu olla mitte naisega, kellelt on materiaalses mõttes midagi kaasavaraks saada, vaid pigem võiks laul kullast naisest sümboliseerida mehe püüdlust endale iga hinna eest naine vormida. “Kuldnaise” mehe juures on märgata volun- taristlikke jooni. Kullast naine võiks sümbolisee- rida mehe ootustele igakülgset vastavaks vor- mitud naist, kes on küll ilmselt mehe poolt “üle kullatud”, kuid kellel siiski puudub vaba- dus omaenese minateadvuseks ning selle aren- guks. Eelnevast lähtudes võib tõlgendada ka laulu moraali, milles külarahvas, kõige sageda- mini vanad naised, loetlevad asju, mis on mehe tehtud kullast naisel vajaka. Nimelt võib seal vii- mast värssi “hingele elu asetta” mõista nii, et nai- sele on vaja eelkõige keskkonda, kus ta saaks vabalt iseendaks jääda ega peaks vormuma kel-

legi ootustele vastavaks. Laulust lähtuvalt on sel- list naist vaja ka mehele endale. Moraal ütleb ju: naise vormimisest ei tõuse oodatud tulu.

Samas võib laulu sümboolselt tõlgendades jõuda selleni, et ka naises on ilmselt vastandlikke vajadusi: ühelt poolt vajadus olla täiesti iseseisev ja sõltumatu ning teisalt harjumus olla vormi- tav, alistuv ja passiivne. Simone de Beauvoir on osutanud, et viimane tung võib olla tingitud eel- kõige meestekeskse ühiskonna pikka aega kest- nud mõjust naisele, mis tihtipeale eeldab naiselt alistumist ja mehe ootustele vastamist. Samas ei ole aga põhjus ainult meestes – ka naine ise võib alateadlikult selliseid alistuvaid hoiakuid taas- toota (Beauvoir 1997). Kui kuldnaise passiivset vormitavust tõlgendada naise alateadliku harju- musega mehele alistuda, võib laulu moraal käia ka naiste endi kohta: sellisele harjumusele järele- andmine ei ole otstarbekas.

Tuleb nentida, et “Kuldnaise” laulu moraal sarnaneb mõneti vanasõnale: kõige sagedamini edastavad seda vanemad inimesed, eelkõige külanaised. Tundub, et laulik saab kõige pare- mini samastuda just viimastega.

“Külanaesed, memmekesed,

Linapõlled, linnukesed,

Tanu-pead tasasikesed!

Aedake aru pidada:

Mis on meie kullesele?

Ei tema kullene kõnele,

Õbedane aja juttu.”

(ERI II: 99, VI 13).

Külarahvas, sh. külanaised, on “Kuldnaise” laulus otsekui pealtvaatajad, nad on publik, kes jälgib sündmusi kõrvalt, sekkudes peami- selt vaid õhutuse kaudu laulu alguses (ajendades seppa kuldnaist tegema) või hinnangu kaudu laulu lõpus. Teatud mõttes võib antud laulu vaa- delda raamjutustusena: see on omapärane lugu loos, mille põhisisuks on mehe püüd valmis- tada endale sobiv kaasa ning tuumsündmuseks kullast naise valmistegemine. Seda raamib küla-

rahva sekkumine, mida võib sümboolselt vaadelda kui ergutushüüdeid etenduse alguses ja hinnangulist reaktsiooni selle lõpus.

Võib oletada, et naislaulukite repertuaaris on selle laulu moraal väljendanud mõneti alternatiivseid väärtusi. Erinevalt levinud kujutlusest, et endisaegne talunaine oli igati allabeitlik ja kuulekas olend, tuleb selle laulu moraalilisele eneseteadlik elutarkus, mis avaldub hinnangu näol mehe tehtud naisele. Huvitav on tõdeda, et vaid üksikutes lauludes kritiseeritakse tehinnaise tegijat ennast. Suhtumine mehesse on üldjoontes siiski leebe, hinnang käib üsna üheselt mehe poolt tehtu kohta. Samasugune tendents avaldub ka regilaulus "Müüdnud neu", kus neu ei sajata ära mitte teda tagaselja endale ostnud peiut ega oma vanemaid, vaid justnimelt kariloomi ja esemeid, mille eest teda müüdi.⁵ Põhimõtte mitte kritiseerida inimest ennast, vaid vajaduse korral tema poolt tehtut või kordasadet avaldub niisiis ka külanaiste moraalilise

"Viis on, viis on, vennikene,
Viis on vaimulla vajane:
Kiel on suusta, meel on päästa,
Rinde alla ei südanda,
Südamell ei ingekesta,
Ingel ei elu aseta."
(ERI II: 81, Ha 1).

Naiseliku tarkuse manifesteering

Sellega on laulu finaalis mõne reaga kokku võetud omadused, mis teevad naisest naise, ehk võimed, mis ei tohiks tõelisel naisel puududa. Teatud mõttes mõjuvad need omadused aktuaalsetena tänapäevalgi. Ka praegusel ajal hinnatakse naise eneseväljenduse oskust ja julgust (keelt suussa) ning mõistust ja arukust (meelt pääsä), samuti ka tundmisvõimelisust (rinde alla südanta), tunnete hingestatust (südamele hingekestä). Tähtis on ka ümbritsev kesk-

kond, kus oleks sellisele naisele piisavalt ruumi ja arenemisvõimalusi.

Loomulikult saab neid omadusi tõlgendada mitmeti: süda, hing ja eluase, keel ja meel on mõisted, mida erineva uskumustastaga inimgrupid võivad mõista eri moodi. Oskar Loorits kirjutab oma raamatus *Eesti rahvausundi maailmavaade*, et alles uuemal ajal on hakatud meil teiste rahvaste eeskujul kõnelema peaaugust kui mõistuse asupaigast ja südamest kui tunnete asupaigast, eriti veel armuasjade keskusest. Ta toonitab, et rahvausu maailmavaate kohaselt on neid tähtsaid organeid peetud eelkõige elujõu asupaigaks ehk elundhingeks (Loorits 1990, 9). Sellest vaatepunktist on tähendusrikas, et laulik paigutab hinge asupaiga just nimelt südamesse. Kui mõista nimetatud elundeid eelkõige elujõu asupaigana ja isegi sünonüümidenäna, võib laulu moraalilise kokku võtta manifesteeringuna: naisele, nagu ka ilmselt inimesele üldse, on vaja eelkõige elujõudu. See eraldab elavat surnust, pärisnaist naisekujust.

Minu arvates on eesti regilaulule omane, et selliseid elutõdesid ei väljendata kuigivõrd otse. Vaadeldavas laulus on seda tehtud enamasti näiteks eituse kaudu. Laulik nimetab omadusi, mida kullast/puust naisel ei ole, mitte neid, mis ühel tõelisel naisel on. Ehk teisisõnu: kullast/puust naise järeleproovitud elutus on oma moodi nulltsoon, kust hinnang, vajakajäämistele loetelu, saab alata. Sellisest nulltsoonist saavad märgatavaks ka sellised fundamentaalsed omadused, mis tavalise pärisnaise puhul tõenäoliselt märkamatuks jääksid, kuna neid peetakse liiga iseenesestmõistetavateks. Vahest võib seda väljendada ka nii: selleks, et näha, millest naine on tehtud, peab proovima teda teha.

Lõpetuseks

Võib öelda, et laulu moraal on punkt, kus kohtuvad mehe ja naise ootuste horisonid, nii mehe kui ka naise kujutlused naisest. Võibolla

peegeldab naise elutunnetust regilaulus kõige adekvaatsemalt nende kahe kujutluse kokku-panek. Näeme naist, kellelt oodati vägagi vastandlikke omadusi: ühelt poolt masinlikku töötegemisvõimet ja otse kujulikku taluvust, kannatlikkust ja mehe ootustele vastavust, teisalt aga kõige kiuste siiski tundlikkust ja tugevaid aistinguid, eneseteadvust ja iseloomu. Ehk seisneb "Kuldnaise" laulu sisemine pingestatus ja esmapiilgul varjatud konflikt just naise enesetunnetuslikus paradoksis, kuidas ühendada endas neid mitmeti vastandlikke ootusi.

Silmatorikav on hinnangut andvate külanaisete leebe suhtumine mehesse: ei kritiseerita meest ennast, kes päris naise asemel veatust kuldnaiseist unistab, vaid tuuakse välja see, mis sellisel kuldkeelil vajaka jääb. Ehk teisisõnu sõnastatakse see, mis teeb naisest naise ja mida kujuril ega imesepal järgi teha ei õnnestu. Naine ei ole mehe ootustele vastavaks vormitud ese, vaid eelkõige elav inimene, nagu on meeski.

Märkused

- ¹ Pärimumusekandjate endi interpretatsioonidest India traditsiooniliste naistelaulude põhjal vt. Narayan 1995.
- ² Regilaulu kui naise vaatepunkti esindava laulukõne kohta vt. näiteks Virtanen 1974.
- ³ Põgenemisele reaalse elu ja suhete eest on tähelepanu juhtinud Andreas Kalkun setu suurilauliku Anne Vabarna "Koolulaulu" põhjal. Ent "Koolulaulus" on selliseks põgenejaks mitte mees, vaid mässumeelne noor neiu, kes läheb paradoksaalselt pigem surma, kui täidab talle ühiskonna poolt ettenähtud soorolli ja abiellub. Vt. Kalkun 2001.
- ⁴ Seos maagiliste rituaalide ja naise keha vahel vääraks eesti folklooriainese põhjal soome-ameerika uurija Laura Stark-Arola eeskujul põhjalikku uurimust. Vt. Stark-Arola 1998.
- ⁵ Regilaulu "Mütüdüd neiu" soouurimuslikku analüüsi ajaloolises plaanis vt. Ehin 2001.

Kirjandus

Beauvoir, Simone de (1997). *Teine sugupool*. Vagabund. Tallinn.

ERI II = *Eesti rahvalaulud*. II. Tartu, 1932.

ERI A = *Eesti rahvalaulud... Antoloogia*. I–1. Toim. Ülo Tedre. Tallinn, 1969.

Ehin, Kristiina (2001). Mütüdüd neiu. Regilaul kui aja lugu. *Rmt-s Labi*, Kanni; Jaago Tiiu; Valk Ülo (toim.), *Regilaul – keel, muusika, poeetika*. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 315–332.

Hattenhauer, Hans (1995). *Euroopa õiguse ajalugu I*. Fontes Iuris, Tartu.

Henriku Liivimaa kroonika. Olion, Tallinn, 1993.

Jaago, Tiiu (1993). *Kuldnaise*. Eesti- ja võrdleva rahvaluule õppetool, Tartu.

Jaago, Tiiu (2000a). Kolm lugu, kolm tõlgendust. *Rmt-s Laagus*, A.; Jaago, T.; Valk, Ü. (toim.), "*Kust tulid lood minule...*" Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 206–227.

Jaago, Tiiu (2000b). Palju-uuritud tundmatu regilaul. Sissejuhatause asemel. *Rmt-s Laagus*, A.; Jaago, T.; Valk, Ü. (toim.), "*Kust tulid lood minule...*" Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 7–26.

Kalkun, Andreas (2001). Anne Vabarna "Koolulaul" kui mäss. *Rmt-s Labi*, K.; Jaago, T.; Valk, Ü. (toim.), *Regilaul – keel, muusika, poeetika*. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 333–347.

Loorits, Oskar (1990). *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Perioodika, Tallinn.

Lõnnrot, Elias (1985). *Kalevala*. Eesti Raamat, Tallinn.

Narayan, Kirin (1995). The Practice of Oral Literary Criticism. Women's Songs in Kangra, India. *Journal of American Folklore*, vol. 108, no. 429, 243–264.

Peegel, Juhan (1997). "*Kuld on jäänud jälgedesse*." *Regivärsi keelest ja poeetikast*. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu.

Stark-Arola, Laura (1998). *Magic, Body and Social Order: The Construction of Gender Through Women's Private Rituals in Traditional Finland*. Finnish Literature Society, Helsinki.

Timonen, Senni (1990). Orjatar, ruhtinatar ja vabauden ongelmata. Naisten omaelämäkerralliset laulut Inkerissä ja Siperiassa. *Rmt-s Nenola*, A. (toim.), *Louhen sanat. Kirjoituksia kansanperinteen naisista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 189–208.

Virtanen, Leena (1974). Tuomalaulun maailmankuva – Sampo ei sanoja puutu. *Kalevalaseuran vuosikirja*, nr. 54, Helsinki, 501–519.

Naised, kurat ja “kassipea”. Anna ja Tobbe Malle kohtuprotsess Tallinnas 1594

Jüri Kivimäe

1. Vaikivad naised vanemas ajaloos

Naised liiguvad Eesti vanemas ajaloos varjudena, harva juhtub, kui mõni neist ilmub 16. sajandi allikates meie ette selgete kontuuridega “päevapildina”, nii et saame eristada nende individuaalsust, mõista nende tegusid või hoiakuid mõödaniku lugude sõlmitsustes. Niisugust arusaama on sisendanud veel teinegi tähelepanek – mineviku tekstides vilksatavad naised reeglina vaikivad. Selline väide tundub esmapilgul ehk ülekohtune. Kui 16. sajandi allikais sügavamalt orienteeruda ja sihikäeselt otsida, siis võib teha huvitavaid leide. Naised kirjutavad kirju oma abikaasadele, sugulastele, tuttavatele või ameti-meestele. Nad lasevad kirja panna testamente

või isegi kogu maise vara, eriti siis, kui nad lesepõlves peavad muret tundma oma manalasse lahkunud meeste võlgade lunastamise või sissenõudmise pärast. Ent ka sellistes tekstides leiame harva mõne lause või väljenduse, mis on üles kirjutatud elavast kõnest, ilma et see oleks ümber jutustatud ametlikus kõnepruugis või allutatud kirjastiili šabloonidele ja tavadele.

Teisalt tundub selliste küsimuste esitamine etteruttava väljakutsena kaasaegsele Eesti ajaloo uurimisele ja -kirjutusele. Uued teemad, aspektid ja küsimused, mis kajastuvad rahvusvahelise naisajaloo uurimise areenil, põhinevad ometi palju pikemal historiograafilisel traditsioonil ja need sünnivad reeglina kompaksetes akadeemilistes ühiskondades. Et Eesti vanema ajaloo uurimisel on vähe tähelepanu osutatud naiste rollile ajaloos, ei tulene ainuüksi maskuliinsest ülemvõimust ajaloolaste tsunftis. Naiste ajaloo temaatika aktualiseerimisel Eestis on hiljuti jõutud arvestatavate tulemusteni.¹ Naistest hiliskeskajase Liivimaa ühiskonnas on tänuväärsest avaldatud Inna Põltsami kolm ülevaatlikku käsitlust (Põltsam 1998, 1999, 2001). Kuid sellega pole kogu naiste ajaloo ainevald kaugeleki ammendatud. Kitsendades meie huvi Eesti vanemale ajaloole, tuleb koos Inna Põltsamiga mõõnda vastavate allikate nappust ja fragmentaarsust (Põltsam 1999, 40), ehkki teisel rõhutat ta raskust leida sobivaid ehk õigeid allikaid (Põltsam 1998, 23). Kuid Liivimaa hiliskeskajaja allikate kogum pole naiste ajaloo uurimise võimaluste seisukohalt põhimõtteliselt erinev paljude Saksa alade ja linnade seisundist. Arvestades ühelt poolt Liivimaa kui koloniaalala sotsiaalsuhete ja õiguslike vahekordade sarnasusi Saksamaaga ja teiselt poolt moodsas saksa naisajaloo kirjutuses püstitatud uusi küsimusi ning saavutatud tulemusi (Dülmen 1991; Ulbricht 1995; Wunder 1995; Rublack 1998), on mõneti hõlpsam leida värskeid nägemisnurki, uusi metodoloogilisi lähenemisi ja koguni vähekasutatud allikaliike, mis motiveeriksid ka naiste ajaloo edasist uurimist Eesti vanemas ajaloos.

2. Ad fontes

Vanema ajaloo tekstide seas leidub keskel kohal allikaliik, mis lubab "inimjahil" olevale ajaloolasele ja sealhulgas naiste ajaloo uurijale rikkamat saaki – need on kohtumaterjalid. Tallinna Linnaarhiivi 16. sajandi kogudesse süüvides üllatab uurijat kõikvõimalike kohtuasjade rohkus. Selle tõdemine loob esmapilgul mulje, et kogu vanem arhiivaines ongi sajandite jooksul ladestunud õigustilide ja kohtuaktide varal. Kui 1880. aastail asuti Tallinna vana raearhiivi heas tahtes provenientsiprintsiibi kohaselt korrastama, siis saavutati korra loomisega seda, et kohtuasjade algne terviklikkus läks jäädavalt kaotsi. Kohtuaktidest eraldati tõendusmaterjalid ja kirjavahetus ning paigutati eri liikidesse. Algset kooslust pole enam võimalik taastada ja see on raskendanud kõigi hilisemate ajaloouurijate tööd.

Tallinna hiliskeskaja ja varauusaja kohtuaktide vastu tekkis uurijate huvi juba 19. sajandil (Nottbeck 1884), kuid tollase Saksa ajalookirjutuse diskursuse kohaselt teenisid selleteemalised publikatsioonid pigem põnevuse äratamist kauge mineviku vastu nō. *curiosa* žanris.² Tollane ja ka hilisem kutseline ajalookirjutus ei jõudnudki sügavama teadusliku uurimiseni ega tulemusteni kriminaalajaloo vallas. Ja selline olukord on paraku kestnud tänini, vaatamata lääne ajalookirjutuses aastakümneid moes olnud "*Crime and Punishment*" temaatika populaarsusele ja selle eventuaalsetele impulssidele ka Läänemere idakaldal.³ Mõistetavalt on 16. sajandi teise poole Tallinna kohtuprotokollide uurimine nii tsiviil- kui kriminaalasjade osas seotud paljude metodoloogiliste raskustega. Selleks, et adekvaatselt hinnata tollase kohtupraktika säilmeid kirjalikes allikates, tuleb paralleelselt süveneda ka 16. sajandi lõpul Tallinnas jõus olevatesse õiguskodeksitesse, jälgida jõus olnud õigusnormide kehtivust ja arengut, aga silmas pidada ka sotsiaalsetes oludes nn. pikal sõdade perioodil toimunud muutusi. Lühida iseloo-

mustuse korras tõdeme, et Tallinn kui vana, koloniaalse põhiväringuga ja mitmekeelne ning mitmerahvuseline hansalinn kuulus alates 1561. aastast Rootsi kuningate võimu alla, kuid Lübecki linnaõiguse edasikehtimisega jäi ta endiselt saksa õigusruumi. Teise tarviliku eelmärkusena olgu lisatud, et kuigi Tallinnat Liivimaa sõdade käigus sõjaliselt ei vallutatud, ei jäänud linn ometi puutumata sõjast tingitud majanduse langusest, katkulainetest ja näljahädadest ning üldisest viletsuse kasvust, mille mõjusid elanikkonna mentaliteedile ja moraalile pole vastavate uurimuste puudusel praegu võimalik põhjalikumalt hinnata.

Seega peaks olema selge, et eelsõnastatud uurimisküsimuste ja senise uurimistöe olukorra vahel eksisteerib vastuolu. Niisugune olukord ei tohiks iseenesest takistada järgnevat katset testida Tallinna 16. sajandi lõpu linnaühiskonna sotsiaalseid olusid ühe kriminaalprotsessi materjalide valgusel ning teha selle abil mõningaid tähelepanekuid naiste ajaloo ja sugudevaheliste suhete kohta varasel uusajal.

3. Lugu

Ühe 16. sajandi lõpukümnendil toimunud kohtuprotsessi algupärase narratiivi taastamine pole ajaloolase heale tahtele ja tõsistele jõupingutustele vaatamata siiski võimalik. Paratamatult tuleb leppida vanade tekstide lugeja ja uurija koostatud rekonstruktsiooniga. Tallinna alamkohtu erinevatest materjalidest on kollatsioneeritud alljärgnev lugu, mis pole kõigis üksikasjades lõpuni mõistetav ja selge ning jääb seetõttu paratamatult fragmentaarseks.⁴ Ajaloolane pole suuteline täielikult avama ja aimama ei kohtunike ega kohtualuste väljenduste tagamõtteid, seda, mida sõnadega pole talle edastatud. Autori hinnangul enamat tähtsust omavad väljendid tekstides on alamsaksa keelest tõlgitud ja esitatud autentsete tsitaatidena. Kui on peetud tarvilikuks osutada vastava sõna või väljendi kasutusele originaal-

keeles, siis on need lisatud sulgudes.

Tallinna alamkohtu protokollides hargneb see kohtuasi esmakordselt lahti 1594. aasta jaanuari algul. Siiski ilmneb, et kohtu pädevuses ulatub loo algus tagasi 1593. aasta lõpukuudesse. Süüasja menetlus jätkub erinevatel kohtuistungitel 1594. aasta augustini, kuid seni pole arhiivimaterjalidest õnnestunud leida kohtuotsust ja tõenäoliselt pole see säilinud. Paar momenti sellest loost on juba teaduslikku käibesse toodud (Johansen, Mühlen 1973, 417), kuid kohtuprotsessi tervikuna pole uurijad seni käsitanud.

Esimene ülekuulamine toimus esmaspäeval, 7. jaanuaril 1594. Tol päeval kuulasid Tallinna kohtufoogtid Joachim Goltberg ja Johann Stralborn kahe linnakodaniku, Hertwich Kniperi ja Heinrich Bade juuresolekul vanglas (*im Fanckhauße*) üle (*gütlich vorhöret*) ühe naise (*Weib*), kelle nimeks oli Anna. Ta oli pärit Norrbottenist (*Nordebodden*), Pohi Jecki kihelkonnast (*soken Pohi Jecki*) ja oli Clauß Jonas'e tütar. Ülekuulatavalt küsiti, et kas see laps, mis läinud aastal leiti, on tema oma? Anna vastas, et laps olnud tüdruk ja kuulunud talle, lapse isa olnud pootsman, kes olevat pärast seda Narva läinud. Laps olevat aga surnult ilmale tulnud tema virtina Tobbe Malle majas. Mall elavat Jaani seegi juures (*bei Sz: Johannis*) ühe Claußi nimele sepa lähedal. Mall olnud tema "lapsehäda" juures ja kinnitab ning tunnistab seda. Pärast sünnitust olnud Anna kolm nädalat haige, kannatanud külma ja lume käes. Aga ta olevat kindlalt tundnud, et (veel sündimata) laps olnud neli nädalat elus ja seejärel kaheksa päeva tema ihus surnud. Edasi tunnistab Anna, et laps lebanud surnult kolm nädalat tema virtina majas, seejärel viinud ta lapse lumme, sest ta polnud sel ajal päris oma meelemõistuse juures (*bei sinnen*) olnud.

Teiseks tunnistab ta, et tal on olnud kokku kolm last, kuid ta ei tahtnud esimese lapse kohta midagi tunnistada. Üsna pea öelnud ta, et olevat maganud ühe Hamburgist pärit Davidi nimele sakslasega Stockholmis, Peter Muermeisteri

juures, kelle teenijaks ta siis olnud, ning temalt ka lapse saanud. See laps saanud viienädalaseks ja olevat siin (Tallinnas) maetud. Laps sündinud Asmus Brincki lese majas (*in der Asmus Brinckschen behausung*), ent oli surnult ilmale tulnud. Leskproua (*Fraw*) lasknud ühel rootsi palgasõduril lapse Püha Gertrudi kirikaeda matta, milleks proua ka raha andnud.

Lõpuks küsisid kohtunikud, kelle oma siis tema kolmas laps on? Vastuseks tuli, et selle lapse saanud ta vanalt härra Bodt Schröderilt, kes olnud Väos (*Vethe*) tema juures. Kuna ülekuulatav nimetas nii kindlalt Bodt Schröderi nime, siis ei hakanud kohtufoogtid enam uusi küsimusi esitama.

Neljapäeval, 17. jaanuaril kuulati Anna uuesti üle (*examiniret*), ent seekord ainult kohtufoogtide poolt salaja, tunnistajate juuresolekuta. Talt küsiti uuesti, kes on tema viimase lapse, keda ta praegu kannab, isa? Anna vastas nagu varemgi, et vana härra Bodt Schröder, kuna nad siis koos olnud. Anna rõhutas, et just Bodt Schröder käinud tema järel ja mitte vastupidi. Nad olnud enam kui neli korda tema virtina Tobbe Malle majas, seejärel ka Väos, aga mitte tema (Schröderi?) majas. Kui härra Bodt aga Väosse sõitnud, siis pidanud Anna talle jala järgi minema.

Siis küsisid kohtunikud, et kas härra Bodt talle ka midagi andnud? Anna jaatas, viis ja pool küünart sinist riiet alusseeliku jaoks (*zu einem Seelken*), siis raha särgi jaoks ja veel sageli raha, ent ta ei teadvat, kui palju, ning veel andnud härra Bodt talle kord punna rukist. Lõpuks uurisid kohtunikud, et kas tal on veel armukesti (*beischleffer*) olnud? Anna tunnistab kõikvõimsa Jumala nimel, et selle asja puhul oli ainult härra Bodt. Ta lisas veel kord, et tal pole olnud teist kui härra Bodt Schröder, mida ta tunnistab ka siis, kui teda põlevasse tulle heidetaks (*wan sie auch solte vff das brennende Feur geworffen werden*).

Samal päeval, 17. jaanuaril, tunnistab Anna virtin Tobbe Mall, et üks mees, kelle nimeks Peter ja kes öelnud end olevat kord ratsamehe

(Reuter), kord pootsmanni, olnud terve suve läbi temaga (Annaga?) seotud ja mõlemad isikud (Persohnen) pidanud end ülal nagu abieluini-mesed (Ehleut) ja paarisrahvas (ein Par volck). Edasi tunnistas Mall, et Anna toonud lapse kell kuus õhtul tema majas surnult ilmale. Kui Mall küsinud, et kuhu nüüd laps panna tuleb, vastanud Anna, et viska ta koertele (Wirff es vor hunde). Laps olnud kaheksa päeva tema eeskojas ehk võõruses (forhauß) lume sees. Enamat ei tahtnud Anna aga tunnistada.

Neljapäeval, 24. jaanuaril kuulasid kohtuniku-d kahe tunnistaja, Albert Fiantdi ja Conrad Hünerjegeri juuresolekul vanglas üle (gutlich vorhöret) Tobbe Malle. Teda süüdistati, et ta olevat leidnud lapsepea. Mall tunnistas, et kaks varest olevat jahtinud mingit pead ja lasknud selle tema ukse ees nõgestesse kukkuda, kust tema selle välja võtnud ja näidanud seda Jürgenile, kes olevat varas, sest varastanud kuninga heinu ja siis jalga lasknud. Ta küsinud tollelt mehelt, et kas see on inimese pea või "kassipea"? Too vastanud, et kas sa siis ei näe, et "kassipea", sel pole hambaid! Nähtavasti samal ajal või ka samal päeval andis kohtu ees tunnistusi vana ämmaemand (Olde Bademoder) Kaj, kes oli Walstetter Bente naine (Weib).⁵ Kaj tunnistas, et Tobbe Mall olevat teda kolm korda oma majast välja kutsunud ja talle öelnud "Vaata, mis selle peaga on!" Kaj olevat küll vaadanud, ent polevat hambaid näinud, seepärast ütles ta kohtu ees, et ta ei tea, kas see oli inimese või kassi pea, see olnud ainult verine ja ta öelnud Mallele, et igasugust rämpsu (dreck) tahad sa mulle ka näidata. Ta öelnud veel, et kui see on lapse pea, siis määsi ta puhta riidetüki sisse ja mata maha. Mall vastanud talle, et ta ei mata seda maha, vaid viib foogti juurde.

Samas oli kohtunike ees ka mustusevedaja Merten Rebbase naine (Weib) Kai, kes tunnistas, et Tobbe Mall kutsunud teda oma majast välja ja näidanud talle räpase (musta) korvi (Schwartzte Kippe) sees tüht pead ning rääkinud, et ta leidnud ühe lapse pea ja et "Tule ja vaata, sa peaksid

teadma, sest oled ämmaemand olnud. Ma tahan teada, kas sa pead seda lapse (peaks)?" Kai polevat selle peale midagi vastanud, vaadanud pead, mis olnud kiilas, aga ta polnud näinud, et see oleks verine olnud, seetõttu ta ka ei tea, kas see oli "lapsepea" või "kassipea". Kai selgitas kohtunikele, et ta pole olnud ämmaemand ja tunnistab seda, mida ta Jumala ja inimeste ees tahab vastata. Nüüd küsiti mõlemalt tunnistajalt, millal see lugu juhtus? Vanem naine Kaj vastas, et kolm nädalat enne jõule, teine naine ei teadnud aga, kas see olnud kaks või kolm nädalat enne jõule. Naised tunnistasid Tobbe Malle juuresolekul ja kuna viimane väitis, et mõlemad valetasid, siis kutsus Mall tunnistama Reine Koppelmani naise (weib), kes ka pead olevat näinud.

Esmaspäeval, 4. märtsil kuulati Tobbe Malle vanglas üle piinamise all (mit der Scherffe Peinlich examiniret). Tunnistajateks olid Reinhold Reimers ja Roloff (Rudolph) Harder. Süüdistatu ei tahtnud algul midagi tunnistada ja jäi "pea" küsimuses oma eelmise tunnistuse juurde. Nimelt, et see olnud "kassipea" ja et laps, mis aasta eest (läinud aastal?) leiti, tulnud surnult ilmale ja see olnud ühe pootsmanni laps. Et ta (Anna) aga rasedana ringi käib (Schwanger mit gehet), siis on see (laps) härra Bodt Schröderi oma. Ta polevat aga mingi nõid või posija (Zauberin) ja tal olevat oma hurtsik (Kathe), ja kui midagi sellist (tema vastu) leitakse, siis tulevat teda koos hurtsikuga ära põletada.

Pärast piinamist (nach scherpffer tortur) tunnistas Mall, et Anna olevat sünnituse ajal oma kätega (lapse) ihu väananud, sikutanud ja murdnud, niisiis lapse tapnud. Siis öelnud Tobbe Mall talle "Anna, mida sa teed?" Anna aga vastanud "Võttis kurat isa, võtku ka laps!" Edasi tunnistas Mall, et Anna tõstnud solgitõrrest (draffkühle)⁶ suuri kive, et oma (lapse) ihu vigastada. Seda tunnistas Tobbe Mall Anna juuresolekul. Et aga Anna kõike salgas (alles vorleugnet), siis küsiti Mallelt veelkord "pea" kohta, kuid ta jäi kindlaks

varem antud tunnistusele.

Neljapäeval, 7. märtsil kuulasid kohtunikud Johann Stralborn ja Simon von Then tunnistajate Schweder (Suedecus) Hotfilteri ja David Beckeri juuresolekul Anna uuesti üle. Jälle küsiti, kelle laps see on, kes eelmisel aastal leiti? Anna vastas kindlameelselt: "Kelle veel siis, kui ma juba rasedana ringi käin, kui härra Bodt Schröderi oma" ja tema (Bodt) olevat nii Tobbe Malle kui temal keelanud sellest asjast midagi rääkida. Ja kui seda ei taheta uskuda, siis peab "suu vastu suud tulema" (*solte mund jegen mundt kommen*) ning ta tahab selle juurde kindlaks jääda, isegi kui teda surnuks piinataks. Nii peab tema (Bodt) selle eest põrgus kannatama, sest et tema jooksnud Anna järele ja mitte vastupidi. Et teda (Annat) aga süüdistatakse, et ta olevat lapse sündimisel tapnud, siis ütles ta, et nii polnud see olnud, ja kuna ta olnud väga haige ja et tal polnud kedagi teist abiks, siis pidi ta end ise aitama. Kuigi sama kohtuprotokollil väljavõttel seisab ka Tobbe Malle nimi, pole vastavas tekstis sissekannet tema ülekuulamise kohta.

Neljapäeval, 13. juunil oli Anna (vanglas) nõrk ja lebas haigena. Kohtunikud rääkisid temaga natuke ja kuulasid ta üle. Anna öelnud ja tunnistanud, mida ta varem tunnistanud oli. Ta ei taha ega või midagi teisiti tunnistada. Pigem vastupidi, üksnes seda, mida ta võib (tunnistada), sest ta polevat tunnistanud mitte valet, vaid seda, mis juhtunud oli ja mis tõsi on. Ka Tobbe Malle küsitleti uuesti, kuid ta jäi oma eelmise tunnistuse juurde.

Reedel, 23. augustil kuulati Anna kahe kohtufoogti ja kahe linnakodaniku juuresolekul veel kord üle (*vorhöret vnd peinlich examinieret*) ja ta tunnistas ning ütles järgnevat: "See laps, mis aias leiti, polevat mitte kellelki muult kui härra Bodt Schröderilt, niisamuti kui ka see laps, mille ta vanglas sünnitas." Härra Bodt hakanud temaga esmakordselt amelema (*mit Ihr zu bulen*) lauritsapäeval, nüüd juba üle kahe aasta tagasi, kolmandal suvel. See toimunud Rudikaila Maie aidas, kus nad siis 2–3 korda koos olnud, ja see-

järel tulnud ta sageli tema juurde paljudes teistes paikades ning alati päev päeva järel, kuni laps surnult ilmale tulnud ja laps olnud 5 nädalat üle poole (*das kindt sei 5 wecken vber die helffte gewesen*). Ta olevat rasedaks jäänud, kui härra Bodt esimest korda tema juures olnud. Ja mitte ükski teine mees polevat nende kahe lapse puhul süüdi kui ainult härra Bodt. Ja härra Bodt teadnud ka, et laps tulnud surnult ilmale, ja et ta käinud "rasketel jalgadel" (*auff shwaren fussen gangen*).

Et ta aga varem oli tunnistanud, et ta selle-sama lapse oli saanud ühelt palgasõdurilt, seda olevat härra Bodt tal käskinud öelda ja ta olevat seda rääkinud härra Bodti au pärast, sest ta olevat kohtufoogt olnud ja ei soovinud, et teda selle pärast raes laimataks (*diffamieret werde*). Kohtunike väitele, et kas laps siiski ei tulnud elusana ilmale ja pigem tema enda poolt surmati, tunnistas ta piinamise all mitte midagi muud, kui et laps sündinud surnult ja olnud pärast seda 14 päeva või kolm nädalat Tobbe Malle majas ning et ta seejärel hullul ja haigel moel, nii et ta ei teadnud, mida ta teeb, kandis surnud lapse aeda.

Tobbe Mall tunnistas samal päeval, et jõulude paiku, kas enne või pärast seda, tulnud härra Bodt ühel varasel hommikul uksele klopides tema juurde ja palunud, kas ta võtaks Anna enda juurde ning ta tahtnud naise Buschi aiast, kuhu (härra Bodt) ta tema enda aiast toonud, Malle majja tuua. Naine olnud tollal rase ja olnud kogu suve Väos olnud. Tobbe Mall osutanud härra Bodtile, et naine on rase ja selle peale vastanud härra Bodt, et see olevat ratsamehe või palgasõduri oma.

Lapse saanud Anna tema hurtsikus (*kathe*) ja kui ta haigeks jäänud, toonud Tobbe Mall tema palvel talle kannu õlut, mille too ära joonud ja palunud, et Mall talle appi tuleks, "ta nägevat surma silme ees", ent Mall vastanud, et ta peaks end ise aitama. Anna palunud, et ta tooks tuld või valgust ja sellal kui ta läinud tuld üles puhuma, olevat Anna juba lapse saanud (*das*

kinndt gehabt). Ja kui Tobbe Mall tulnud tulega tupp (stube), näinud ta last surnult maas lamavat. Ta olevat härra Bodtile teada andnud, et laps olevat surnud ja palunud kalja (*dunne bier*), mille peale härra Bodt vastnud, et see, kelle laps see on, peab talle kalja andma. Lapse olevat Tobbe Mall ühe riide sisse mässinud ja pannud vaatide taha, kus see umbes 14 päeva või 3 nädalat lebanud ja lumi sadanud talle peale, kuni siis Anna, kes hakanud ise jälle käima, võtnud lapse ja öelnud, et ta tahab selle Püha Barbara (kalmistule) viia ja pannud lapse aeda maha. Anna olnud väga haige, kuna ta lapsega maha saanud. Ta öelnud Mallele, et kui ta sureb, siis pangu ta teda koos lapsega kelgu peale ja lasku ta matta tema pruunis seelikus (*braun sielgen*).

Samal päeval, 23. augustil, loeti kohtuistungil ette Bodt Schröderi seletuskiri, mille sisu oli kokkuvõtlikult järgmine. Bodt Schröder mõõnis, et teda süüdistatakse vaba naise (*lose wyff*) Anna poolt, et ta olevat nende kahe lapse isa, kellest üks sündinud vanglas (*bodelye*) ja teine leitud surnult mõne aasta eest (*for etlycken yaren*), kusjuures Anna tunnistab end nende laste emaks. Kuid Bodt Schröder lisis kohe, et kõigest sellest polevat talle midagi teada antud. Ta andis oma seletuskirjas teada, et Jumal olevat tema armsa abikaasa temalt ära võtnud ja andnud talle teise abielu taevas ning et seepärast andnud Jumal talle meeleparanduse nimel seltsiliseks vaba naise. Kuid et selle aja jooksul, mil Anna temaga ringi käinud, polevat ta kordagi kuulnud, et naine on rase, sest juhul, kui tema oleks lapse isa olnud, poleks Anna sellest ometi tema ees vaikinud. Anna olnud noor ja tugev naine, aga et vana naine Mall teatanud talle, et kaks noort selli olla Annaga pikka aega maganud, siis olnud ta sellest päris löödud ja polnud Anna kui hoora vastu enam huvi tundnud. Seepärast polevat mõeldav, et Anna on saanud lapsed temalt kui vanalt mehelt, vaid pigem noortelt meestelt (*yungen ludenn*), sest kui need lapsed oleksid tema omad, mis olevat siiski võimatu, siis oleks Anna ju talle sellest ometi teadust

andnud, kuid kogu selle aja jooksul polevat Anna talle midagi sellist öelnud. Seetõttu mõtlevat see vaba naine välja, et tema olevat talle ja Tobbe Mallele keelanud sellest rääkida, sest kuidas ta sai neid keelata, kui ta asjast midagi ei teadnud. Talle tekitavat suurt valu, et ühe valeliku hoora tunnistuse (*logenhafften horen vtsage*) alusel on tema sattunud kohtuhärrade ees suure kahtluse alla ja pahanduse sisse. Ometi peaks olema selge, et kuna leiti surnud laps ja et kohus on uurinud, kes võis lapse ema olla, et mitte mõned süütud kahtluse alla ei satuks ja et on selgeks saanud, et Anna oli selle lapse ema, kes teda on aga süütult kohtu ette toonud.

Bodt Schröder lõpetas oma kirja võrdlemisi ebalevas sõnastuses. Ta tunnistas, et selles asjas on temaga toimitud vägivald ja ebaõiglusega, sest kui ta oleks sellest omal ajal teadnud ja oleks vaikinud, siis tahtvat ta iseendale kohtuotsuse välja kuulutada, et ta polnud käitunud ausalt ja avameelselt ja et ta väärt polnud talle Jumala poolt antud ametit. Ta loodab oma kirja lõpus, et auväärased kohtunikud tema poolt pakutud tõde usuvad, milleks ka Jumal peab teda aitama.

Kohtuprotokollides puudub aga vähemgi märke selle kohta, kas Bodt Schröderi seletuskirja kohtu poolt ka arutati, teda ennast küsitleti või millise seisukoha võtsid kohtunikud tema osa suhtes selles kohtuprotsessis.

Reedel, 30. augustil kuulati Anna kohtu ees järjekordselt üle (*peinlich vorhöret*). Oma tunnistuses jäi ta kindlaks, et ta pole last tapnud ja laps tulnud surnult ilmale. Ta kordas uuesti, et oli endale viga teinud suure kiviga, mille ta solgitõrrest (*draffkuele*) oli võtnud, tahtes Tobbe Malle sigadele solki ette viia. Selle peale jäänud ta haigeks ja olnud 6 nädalat haige, nii et ta kolme nädala jooksul, nii ööd kui päevad polnud meelemõistuse juures (*von Ihren sinnen nicht gewust*). Ta kordas taas, et laps tulnud surnult ilmale Tobbe Malle juures olles, kui tema (Mall) oli läinud Anna jaoks eeskojas (*dornse*) tuld üles puhuma. Nii jäi Anna 23. augustil antud tunnistuste juurde. Anna ülestunnistuse

lõpul on kohtusekretär märkinud, et härra Bodt Schröder teinud (Annale) kaks last.

Niisamuti tunnistas ka Tobbe Mall, et laps tulnud surnult ilmale, polevat näidanud elumärke ega karjunud (*nichts geleet oder geshrien*). Kui ta oli eeskojas tule üles puhunud ja süüdanud, oli ta näinud last surnult maas lebamas, tõstnud ta üles ja mässinud nartsu või riide sisse, nii nagu ta ka 23. augustil oli tunnistanud.

Sellega lõpevad praeguseks avastatud sissekanded Anna ja Tobbe Malle kohtuprotsessi kohta 1594. aastal. Segipaisatud kohtuprotokollidest pole kahjuks õnnestunud leida edasisi teateid selle kohta, kas mõlemat naist veel üle kuulati, milline kohtuotsus selles loos langetati ning kas ja millal see täide viidi.

4. Seletus

16. sajandi lõpukümnendi kohtulugu mõjub tänapäeval oma vahetu naturaalsusega nagu õudusjutt. Sellest terendavad läbi aga üllatava selgusega reaalse elu pildid, lugeja ees kangastuvad ajastu värvid, lihtsurelikud inimesed (küll mitte kangelased, nagu tavapärasel ajalookirjutuses) oma tegude ja sõnadega. Seega elu ise, ehkki mitte normaalne ja igapäevane, vaid pigem ebanormaalne, ebaharilik ja marginaalne, kuhu loomupäraselt kuuluvad kuritööd ja hirmuteod.

Ülalesitatud lugu esindab ajaloolase töös järgmist astet, kus uurija on lahkunud algallika genuiinselt tasapinnalt ja üritanud allikate purunenud mosaiigi kildudest kokku siduda ühe narratiivi (vrd. Graf 2001). Põhimõtteliselt on toimunud tegelikkuses tõesti aset leidnud tegude ja nende tulemuste mitmeastmeline teisene mine, sest tuleb silmas pidada, et juba kohtuaktidesse kirjapandu ei saa olla adekvaatses vahekorras aset leidnud sündmustega ja kohtuliku ülekuulamise puhul ei saa eeldada tõeste tegude ülestunnistamist ja väljaselgitamist (Scheutz 2000). Antud kohtulugu võimaldab kõiki neid

metoodilisi märkusi jälgida ja arvestada.

Anna ja Tobbe Malle kohtuprotsessi paremaks mõistmiseks on vaja esitada mitmeid küsimusi algallikale ja paljusid asjaolusid lähemalt seletada. Alustaksin seda siinse loo peategelaste “portreede” skitseerimisega, kuigi andmestik selle tarbeks on üpris napp.

4.1. Süüalused ja tunnistajad

Loo keskseks tegelaseks ja peamiseks süüaluseks kohtus on Anna, kelle liignime me ei tea või ei kasutanud ta seda üldse. Teda nimetatakse juba esimesel ülekuulamisel vaid “*Weib*”, mis tähendab, et ta oli alamast seisusest naine. Anna enda tunnistuse kohaselt oli ta sündinud Pyhäjoki kihelkonnas, Pohjois-Pohjanmaal, mis asub Soomes (tollal Rootsi kuningriigi osas), Botnia ehk Põhjalahe idakaldal. Anna isa nime *Clauß Jonas* järgi otsustades ja arvestades selle ala ajaloolist rootsi asustust, oli Anna pigem rootsi kui soome päritolu. Millal ja kuidas ta Stockholmi jõudis, jääb kohtuaktides selgusetuks. Kasutades Bodt Schröderi väljendust Anna kohta, et ta oli noor ja tugev naine, võib kaudselt oletada, et kohtualusena oli umbes 25-aastane naine, seega sündinud u. 1560. aastate lõpul ja Stockholmi jõudes oletatavasti 20-aastane. Stockholmis oli ta teenijaks Peter Muermeisteri juures, kes võis olla isegi saksa päritolu müürseppmeister. Küll tunnistas ta, et ta seltsis tollal sakslase Davidiga, kellelt ta ka esimese lapse sai. Last kandvale teenijale võidi hõlpsasti kohtu üles öelda või lahkus noor naine ise teenistusest. Küll näib, et ta just niisuguses seisundis, rasedana, otsustas edasi reisida Tallinna. Kas ta seltsis mõne rootsi väesalgaga, kes 1590. aastate algul Tallinna teele asus, jääb üksnes oletada. Kohtuaktide ühes mustandvariandis leidub notiits, et ta on olnud Tallinnas Kalamajas (*Fishermai*) Hans Nöremberchi juures. Ilmselt oli see Anna esimene peatuspaik Tallinna saabumisel. Kuid Tallinnas leidis Asmus Brincki leskproua, kes

lapseootel noorele naisele oma majas peavarju pakkus. Kohtukirjutaja ülestähendustest jääb arusaamatuks, mida Anna mõtles, kui tunnistas, et see laps saanud viienädalaseks, kuid et laps sündinud surnult ja maetud rootsi palgasõduri poolt Püha Gertrudi kalmistule. Vasturääkivus aga kaoks, kui oletada, et Anna arvestas, et ta tundis last oma ihus 5 nädalat, mis oleks võimalik alles pärast 20. rasedusnädalat. Sellest omakorda võiks järeldada, et laps tuli enneaegselt ja surnult ilmale.

Kohtunikke huvitas aga enam tema järgmise lapse saatus. Anna tunnistas 7. jaanuaril, et eelmisel aastal leitud tütarlaps olnud tema oma ja selle isaks olnud Narva lahkunud pootsman. Tobbe Malle hilisemast tunnistusest koorus välja, et selle mehe nimi olnud Peter, kes end kutsunud kord pootsmaniks, siis jälle aga ratsameheks, ning et Anna elanud temaga koos nagu abieluinimesed. Kohtuaktide põhjal ei saa me kunagi teada, kas Anna suhtel tolle Peteriga oli tõepõhi all või oli see lugu mõlema naise väljamõeldis, sest hilisematel ülekuulamistel jäeti pootsmani versioon kõrvale. Nii või teisiti, aga teatavat varju see seik Anna elukommetele siiski jätab. Kogu kohtuprotsessi vältel nimelt ei selgu, kas Annal oli üldse kindlamat elukohta ja mis veelgi olulisem, millest ta õieti end ülal pidas. Anna eluviisi aitab lähemalt mõista asjaolu, et temast sai Tallinna vana kohtufoogti Bodt Schröderi armuke.

Bodt Schröderi nime väljatoomine esimesel ülekuulamisel 7. jaanuaril viis kohtunikud ilmselt segadusse, nagu ka mõni teine asjaolu tol päeval. Anna nimelt tunnistas, et tal on kokku olnud kolm last, ent ei tahtnud esimese lapse kohta midagi öelda. Et ajalisel järgnes sellele ülestunnistus suhtest Davidiga Stockholmis, siis võiks ju arvata, et David oli ka tema esimese lapse isa. Teise lapse puhul tunnistas ta siis oma armusuhet pootsmaniga ja kolmanda lapse isaks nimetas Bodt Schröderi. 7. märtsil muutis Anna oma tunnistust ja kuulutas meelekindlalt, et kuna ta uuesti rase on, siis olevat nii eelmisel

aastal leitud lapse kui ka praegu ootava lapse isa Bodt Schröder, kes keelanud nii temal kui Tobbe Malle sellest asjast rääkida. See on veelkordseks kinnituseks, et olles vangistatud ja kohtu all, ootas Anna järgmist last. Korduvate ülekuulamiste käigus tuli esile üha uusi üksikasju tema suhtest Bodt Schröderiga.

Anna vahekord vana kohtufoogtiga saanud alguse 1592. aasta lauritsapäeval, so. 10. augustil. Huvipakkuv on naise ajatunnetus, mis läheb 1594. aasta augustist tagasi kolmanda suveni. Nende kohtumised alanud Rudikaila Maie aidas ja jätkunud paljudes teistes kohtades, sealhulgas ka Tobbe Malle majas või õigemini hurtsikus, mis asus väljaspool Tallinna linnamüüri, Jaani seegi juures. Mitmel korral esineb ülekuulamistel Väo küla, kuhu Bodt Schröder sõitnud ratsa ning Anna järgnenud talle jalgsi. Tallinna raele kuulunud Väo külas oli linnakodanikel nähtavasti suvemaju, kus ka Bodt Schröder Annaga kokku sai ja naine koguni terve suve elanud. Naise ülestunnistus, et härra Bodt talle kui oma armukesele sinist riiet alusseeliku jaoks, mitmel korral raha ja kord ka punna rukist kinkinud, on üpris usutav ja seda on raske pidada väljamõeldiseks.

Analüüsidest kohtuaktidesse kirjutatud Anna tunnistusi, jõuame aga põhimõttelise vastuoluni. Kui naine seletas, et ta jäänud rasedaks juba esimese vahekorra järel Bodt Schröderiga, mis olnud siis 1592. aasta augusti algul, siis ei saanud ju kohtu erilise tähelepanu all olnud sünnitus kuidagi toimuda 1593. aasta jõululooku algul, vaid ainult 1592. aasta detsembris. Anna kohtu ees lausunud sõnu, et surnult sündinud "laps olnud 5 nädalat üle poole", ei saa mõista teisiti, kui et laps sündis enneaegselt. Naise ütlusest, et Bodt Schröder külasthanud teda alati päev päeva järel, kuni laps surnult ilmale tulnud, jääb isegi kahtluse varjund, et pidev vahekorras olemine kutsus esile enneaegse narisünnituse.

Ent kui see toimus kusagil novembri lõpul või detsembri algul, siis tekib vastuolu eeltoo-

dud rasedusnädalate arvestusega. Et kogu see lugu leidis tõenäoliselt aset 1592. aastal, sellele viitab ka Bodt Schröderi seletuskiri, et surnud laps leitud "mõne aasta eest". Sellist järeldust toetab veel teinegi tõsiasi, et Anna oli vanglas olles taas rase ja 23. augustil toimunud ülekuulamisel rääkis ta vanglas sündinud lapsest, kelle edasisest saatusest, niisamuti kui Anna enda käekäigust andmed puuduvad.

Anna teod ja eluviis ei jäta muljet meeste seksuaalse vägivalla juhuslikust ja õnnetust ohvririst. Teises seoses pole põhjust pidada teda naiseks, kes ei anna endale aru, mis temaga juhtunud on. Ta on nurisünnitused üle elanud naisena teadlik rasedusnädalate arvestusest ning kõigi hädade ja kogetud õuduste kiuste kohtualusena täis söakust ja julgust. Tollaste sotsiaalsete vahekordade valgelt oli Anna puhul tegemist "vaba naisega" (*lose wyff*), milline mõiste sisaldab endas n-ö. juhuslikke suhteid pidava lahtise naise tähendusvarjundit, mis on põhimõtteliselt üpris lähedane kellegi tembeldamisele hooraks ehk prostituudiks (vrld. Schuster 1995).

Loo teiseks naispeategelaseks on Tobbe Mall. Tema päritolust pole midagi teada, aga nime järgi otsustades oli ta eesti päritolu. Kohtuprotokollides esineb tema nime üleskirjutamisel mitmeid variante, kõrvuti asuvad nii Tobbe Mall kui Tobbe Malle. Ajastule, mil keskjalamsaksa kirja keeles puudus kindel ortograafia, pole nimede erinev kirjaviis ka ühe teksti piires sugugi üllatav, pigem on see isegi tavapärane. Liiatigi olid Tallinna kohtukirjutajad pidevalt hädas mittesaksa nimede ülestähendamise ja Malle liignimi Tobbe võib juhtida mõttele, et sel sõnal on veidriku või isegi totaka inimese tähendusvarjund, millega võib seletada ka hütüdnime kasutamist liignimena. Ent see nimi pole Tallinna kontekstis haruldane, juba 15. sajandi lõpul kohtame allikais Hinrik ja Pawel Tobbe, kes olid eesti päritolu, kuid saksastusid (Johansen, Mühlen 1973, 419). Kas Tobbe Mallel oli sugulussideid selle perekonnaga, jääb praeguseil andmeil teadmata.

Malle tagapõhja kohta pole teada enam, kui et Bodt Schröderi kirja alusel olnud ta vana naine, Anna tunnistuste kohaselt aga elanud ta Jaani seegi juures hurtsikus, mis asunud sepp Claußi lähedal. Malle elukoht oli seega linna vahetus läheduses, kus ta pidas ka sigu, nagu kohtuprotsessi käigus selgus. Asjaolu, et Anna nimetas kohtu ees Malle oma virtinaks, tekitab veidi hämmeldust. Kas väljendus selles Malle tegelik vahekord Annaga nii, et Anna talle sellise teenistuse eest tasu maksis, jääb paraku selgusetuks.

Kohtuprotsessi vältel näib Mall niisamuti vanglas istuvat nagu Anna. Kuid algne põhjus tema vangistamiseks oli teistsugune. Malle enda ja ka teiste tunnistajate sõnul avaneb meie ees hoopis kummaline lugu. Vaadeldes seda eraldi Anna süüasjast näeme, et Mall tunnistab, kuidas ta leidis oma maja juurest nõgestest ühe pea, mida varesed jahtinud, ja et ta korjab selle pea üles ning asub ümberkaudseilt küsima, kas see nartsu sisse mässitud pea võiks olla "kassipea" või "lapsepea". Nõgestele viitamine sunnib kahtlema, kas Mall leidis "lapsepea" ikka talvisel ajal. Pole mingit vihjet sellele, kui kaua see pea kusagil väljas oli vedelenud. Nii esitas Mall ühe ja sama küsimuse varas Jürgenile, oma naabrusel elavale vanale ämmaemandale Kaile, Merten Rebbase naisele Kaile ja Reine Koppelmani naisele. Malle käitumine selle peaga jätab tõepoolest veidra mulje, mis toetab oletust tema liignime tähendusest. Kuidas on võimalik, et üks vana naine polnud ise suuteline vahet tegema looma ja inimese pea vahel? Või oli see hoopis üliosav kavaldamine, et tähelepanu sündinud kuriteolt kõrvale juhtida? Aga ta keeldus vana ämmaemanda soovitusest pea maha matta ja tahtis tingimata selle kohtufoogti kätte toimetada. Küllap andis just kõik kohtuhärra juurde põhjust Malle vangistamiseks. Ilmselge kuriteo tõendi esitamine tingis Malle kahtlustamise ja selle selgitamiseks olid tunnistajatena kohtusse kutsutud ka Malle nimetatud naised. Tema käitumine kohtus ei jäta seevastu muljet tema veid-

rustest. Ta esines kohtus pelguset, väites, et tunnistajad valetasid, ja nõutas koguni lisatunnistaja kohalekutsumist. Anna süüasja arutamisel on Mall kohtu ees pigem tähtsaima tunnistajana ja kaasteadjana kui vahetu süüalusena. Tema roll kohtu ees jääb aga mõneti vastuoluliseks. Ühelt poolt annab ta tunnistusi põhiküsimuses, kuidas Anna tema majas sünnitas. Neist kirjeldustest ilmneb, et Mall justnagu püüdis end eemale hoida Anna hädadest. Ta ei rutanud Annale appi sünnituse aegu ja ehk andis Bodt Schröderile isegi Annat kahjustavat teavet. Ent ka Malle puhul jääb kohtuaktides puudu, millise lahendini tema osas jõuti.

Loo kolmandaks peategelaseks oli Bodt (Both) Schröder ja tema isik jättis kogu kohtuasjale erilise delikaatsuse pitseri. Tallinna 16. sajandi linnaühiskonnas polnud ta sugugi tundmatu ja teisejärguline isik. Ta oli pärit vanast ja tuntud Tallinna kodanike suguvõsast. Eriliselt kuulsaks sai tema isa, Tallinna raehärra ja bürgermeister Both Schröder, kes lasi kohtufoogtina 1535. aastal vangistada ja hukata Riisipere mõisniku Johann Uexkülli. Käesoleva loo “kangelane” Bodt Schröder esineb 1558. aastal Liivimaa ordumeistrile truudust vandunud kodanike nimekirja lõpus, mis lubab järeldada, et ta vast alles neil aastail oli täiskasvanud mehe kodanikkonda võetud (Bunge 1874, 130). Kaudsete arvestuste järgi sündis ta 1537. aasta paiku (tema isa Both Schröder suri 1546) ning võis 1594. aastal olla umbes 57-aastane, 16. sajandi arusaamade kohaselt juba vana mees. 1572. aastal on temast saanud Tallinna raehärra ja aastatel 1585–1587 on ta olnud kohtufoogt ning aastatel 1588–1590 nn. *Herrenvogt*, kes endise kohtufoogtina vahendas eriti keerulisi õigustülisid näiteks raeliikmete vahel. Ta suri 1602. aastal. Kohtufoogtikas olemist tuleb mõista kui Tallinna raeliikmete vahel roteeruvat ametit. Kohtufoogti ettevalmistus ei eeldanud vastavat juriidilist haridust, küll aga vajalike õiguskodeksite tundmist ja veel enam senise õiguskodexite teadmist. Ükskõik kui hea õigustundja Bodt

Schröder ka oli, aga kohtu protseduure ja kriminaalasjade lahendamise praktikat ta loomulikult tundis. Mis aga peamine, ta oli endiselt raehärra seisuses ning linna omavalitsuse eliiti kuuluva mehe seondamine ühe kriminaalasjaga polnud Tallinnas just igapäevane asi.

Bodt Schröderi nime mainimine Anna ja Tobbe Malle süüasjas sundis kohtunikke ettevaatusele. Et aga kohus tema poole seletuste nõudmiseks pöördus, sellest tunnistab tema kiri kohtule, mis alles 23. augustil ette loeti. Mõistame seletuskirja esitamist nii, et raehärrat kui vana kohtufoogti isiklikult kohtu ette tunnistusi andma ei nõutud, seega ei toimunud ka kohtulikku vastastamist, nagu Anna seda otseselt oli soovinud. Bodt Schröderi kiri on tegelikult väga huvitav dokument. Vastupidiselt tänapäevase lugeja ootustele ei eitanud Bodt Schröder oma suhet Annaga. Ta selgitas, et oli leseks jäänud ja et Jumal ise juhatanud talle seltsiliseks vaba naise Anna. Raehärrast oli muidugi suur julgus tunnistada suhet juhusliku ja mitteseisusliku naisega. Kuid tema seletus ja süüdistuste tagasitõrjumine oli hästi läbi kaalutud. Tal on kohtule esitada kaks peamist argumenti, – esiteks, kui Anna oleks temast rasedaks jäänud, siis oleks naine talle sellest teada andnud, ja teiseks ei pidanud ta end vana mehe võimeliseks lapsi sigitama, pealegi kui Anna maganud ka noorte meestega. Viimane asjaolu, millest ta kuulnud Tobbe Mallelt, andis Bodt Schröderile alust Annat nimetada hooraks ja sellega seletas ta huvi kadumist naise vastu. Tallinna 16. sajandi sotsiaalset retoorikat Bodt Schröder tundis ja Anna nimetamine “vabaks naiseks” polnud tollal sugugi solvav laim, vaid reaalsus, niisamuti kui ka teadmine, et vahemaa “vabast naisest” “hoorani” võis olla lühike.⁷ Kuid ‘hooral’ oli 16. sajandi keelepruugis juba väga selge ja halvustav tähendus, mis kombinatsioonis ‘valeblik hoor’ võis kohtu silmis evida juba usaldamatuse kvaliteeti.

Selline läbimõeldud loogika seadis kohtunikud muidugi valiku ette, keda siis uskuda, kas

nende endiga samaväärset raekolleegiumi liiget või kahtlaste elukommetega Annat ja veidraid tegusid teinud vana eesti naist. Kirja lõpus tõi Bodt Schröder lagedale lausa vastaka mõtte, et kui ta ka oleks valetanud, siis pidanuks ta ise endale kohtuotsuse välja kuulutama ning endise kohtufoogtina ja raehärra ametis mehana end Jumala ees väärituks pidama. Kas sisaldus selles sõnastuses varjatud patukahetsus ja mida sellest kohtunikud ja ehk isegi kogu Tallinna raad arvas, jääb kasutada olnud allikate valgusel tundmatuks.

4.2. Kohus, õigus ja süüasi

Siinse kohtuasja adekvaatsemaks mõistmiseks on vaja lühidalt puudutada Tallinna 16. sajandi kohtukorralduse ja õigusemõistmise põhijooni. Tallinna linn koos Harju-Viru vasallkonnaga olid 1561. aastal vandunud truudust Rootsi kuningale Erik XIV-le. Rootsi võimu alla minek toimus lepingulises korras, kuningas kinnitas Tallinna vanad privileegid ja jättis ka õiguskorra endiseks. Tallinnas jäi ka Rootsi võimu all kehtima Lübecki linnaõigus, kuid 1584 tuli kesk võimu survele loobuda apellatsioonioigusest Lübeckisse ja 1586. aastal revideeriti ja parandati ka Lübecki õigus. Põhimõtteliselt säilis vana kohtukorraldus, kus õigusemõistmise põhiras-kus langes nn. alamkohtule (*Niedergericht*). Meil pole tänini võimalust tugineda ühelegi põhjalikumale uurimusele, mis oleks selgitanud alamkohtu protseduure ja funktsioone. Teame vaid, et alamkohtu koosseisu kuulusid raeliikmeist valitud kaks kohtufoogti (üht neist on peetud ka abifoogtiks), kohtusekretär ja kohtuliku uurimise juurde kutsutud kaks linnakodanikust tunnistajat. Meie juhtumi puhul on tegemist kriminaal-asjaga (tollase saksakeelse mõistega *peinliche Gerichtssache*), kus alamkohtus tehtud otsuse pidi kinnitama raekohus ja kriminaal-asjade puhul edasikaebamisõigust ei rakendatud.

Just niisuguses koosseisus ilmuvad alam-

kohtu aktides meie ette 7. jaanuaril 1594 kohtufoogtid Joachim Goltberg ja Johann Stralborn ning kaks linnakodanikust tunnistajat. Kohtusekretäri pole allikais nimeliselt mainitud, ent teiste samaaegsete materjalide põhjal teame, et 1594. aastal oli selles ametis Johannes Hünerjäger. Tunnistajad vahetuvad peaaegu iga kohtuistungi järel, kuid 7. märtsil figureerib Johann Stralborni kõrval kohtufoogti rollis hoopis raehärra Simon von Then, mis võib olla ajutine asendus.

Millistest õigusnormidest juhindus alamkohus kriminaal-asja uurimisel 1594. aastal? Lübecki õiguse koodeksist ka revideeritud kujul ei leia me üksikasjalisi õigussätteid, mis sobiksid siinse juhtumi menetluseks. Tõsi, 1586. aasta revideeritud õiguskodeksis leidub mõningaid paragrahve abielurikkumise, vägistamise, mõrvamise, nõidumise jms. kohta, kuid puuduvad sätted meie huvi all oleva lapsetapmise süüdistuse kohta (Bunge 1844, 173–178). Kriminaalkuritegude menetlemisel võidi aga Tallinnas kasutada ka Saksamaal kehtivat keiser Karl V kriminaalkohtu või ka kaelakohtu (*Halsgericht*) korraldust 1532. aastast, mida enamasti tuntakse *Carolina* nime all. Kriminaal-asjade uurimiseks pakub *Carolina* detailseid juhiseid ja sätestab ka erinevad karistumäärad. Seal on toodud ka sätted, kuidas tuvastada ja uurida lapsetapmise süüd ning milline karistus kaebealust süüdimõistmise korral ootas (*Carolina* 1984, § 35, 36, 131, 132). *Carolina* rakendamine Tallinna kohtupraktises 16. sajandi lõpul jääb praegu veel tõenäoliseks oletuseks. Õiguskodeksite ja kirjalike kohtukorralduste kõrval tuleb arvestada ka senist kohtupraktikat, see tähendab, et kohtulikul uurimisel ja eriti kohtuotsuste langetamisel kasutati käsiraamatu väärtuses ka vanu kohtuprotokolle. Just selline näib olevat Tallinna Linnaarhiivis säilitatavate vanadest kohtuprotokollidest 16. sajandil tehtud väljavõteteliste koo-piate funktsioon. Oleme nende kommentaaridega üksnes markeerinud Tallinna kohtukorralduse ja õigusemõistmise võimaliku olukorra

1594. aastaks. Lähemad andmed selle kohta, milliste teadmiste ja käsiraamatutega olid kohtufoogtid Joachim Goltberg ja Johann Stralborn varustatud 7. jaanuaril 1594, kui nad alustasid Anna ja Tobbe Malle ülekuulamist, jäävad ikkagi tundmatuks.

Mõlemad naised näivad sel ajal olevat vanglas, mis tollal asus kohe Tallinna raekoja taga. Kohtuaktid ei reeda meile, millal nad vangistati ja mis oli näiteks Anna vangistamise aluseks. Kohtuprotokollide puuduliku säilimise tõttu on protsessi algus hämar. On võimalik, et kogu lugu hargnes lahti siis, kui Tobbe Mall pöördus kohtufoogti poole leitud "kassipea" või "lapsepea" asjus ja see osutus sündinud kuriteo deliktiks. Nii või teisiti pole kahtlust, et kohus pidas seda lapse peaks ja alustas ka vastavaid ülekuulamise kuriteo tuvastamiseks. Ämmaemandate või ka naiste kutsumine kohtusse tunnistajaiks on lapsetapmise kahtluse uurimisel tavapärane, vajatakse ju sellistel juhtudel naistetarkuse ekspertiisi. Kummalisel kombel ei andnud Tobbe Malle tunnistajad kohtus selgeid vastuseid ja põiklesid. Siinjuures võiks tuua näite varasemast ajast, kui Tallinnas uuriti 1578. aasta aprillis eesti naist Katharinat, kes oli sünnitanud surnud lapse. Asjatundjateni kutsuti kohtusse eesti ämmaemandad (*vhndudische Bademömen*), kes uurisid laipa ja kinnitasid, et lapse kaela polevat murtud.

Meie allikais pole mainitud, et ämmaemandad oleksid Annat uurinud ja see on ehk väikeseks lisatõendiks, et sündmus ise võis olla üle aasta vanune. *Carolina* näiteks nägi ette, et lapsetapmise kahtlustatava puhul tuleb uurida, kas keegi on näinud süüalust ebatavaliselt suure ihuga ja kas see on väiksemaks muutunud ning kas naine kahvatu ja nõrk välja nägevat. Ämmaemandad pidid veel kindlaks tegema, kas kahtlusalusel on rinnapiima või mitte jne. (vrd. Flügge 1998).

Anna tunnistas ise oma lastelood üles, jäädes kohtu ees kindlaks, et tema kaks last sündinud surnult. Anna pidi väga hästi mõistma, et selle

tunnistuse juurde pidi ta jääma, sest nurisünnituse eest polnud võimalik talle kriminaalkaristust määrata. 17. jaanuaril jäi ta oma eelmisele tunnistusele kindlaks ja kui kohtunikud talt ikka veel uurisid teiste võimalike armukeste kohta, siis vastas ta, et kui teda ka "põlevasse tulle heidetaks", siis jääb ta endiselt oma tunnistuse juurde. Pole kahtlust, et kohtusekretär pani kirja Anna tegelikud sõnad, mille taga võib aimata teatud meeleheidet, aga samaaegselt kartmatust tule surma ees. 7. märtsi ülekuulamisel jäi ta sama kindlameelseks ja nõutas koguni vastandamist Bodt Schröderiga, kui väljendit "siis peab suu vastu suud tulema" saab sellisena mõista. Ja uuesti kordub tema ähvardus kohtunikele, et ta oma tunnistusest ei loobu ka siis, kui teda surruks piinataks.

Katkestame hetkeks kohtudialoogi ja süüasja menetlemise jälgimise ning täiendame meie ettekujutust mõne asjaolu ja küsimusega kohtumiljöö osas. Kohtuprotokollides lipsab paaril juhul läbi, et mõlema naise ülekuulamine toimusid vanglas. Vähemalt kriminaalalasjade puhul näib see olnud tavaline. Võib koguni arvata, et kohtufoogtid kuulasid sekretäri ja tunnistajate juuresolekul kaebealuseid üle otse vangikongis. Sel juhul polnud kohtusekretäril just eriti palju mugavust kohtunike küsimusi ja antud vastuseid selgelt ja täielikult kirja panna. Sellest tunnistavast ka sekretäri algtekstis olevad ebatäielikud laused ja vahel lausa märkmed. Alles hiljem kirjutatakse kohtusekretär ülekuulamise protokollis n-ö. puhtaks. See pisike asjaolu lisab muidugi raskusi kohtuprotokollide kui algallikate usaldamisel ning esitab tänapäevasele uurijale eriti suuri nõudeid allikakriitika osas. Meie allikatele tuleb esitada veel üks küsimus, millele vanad aktid vastust ei anna. Millises keeles toimusid ülekuulamised? Et kohtukirjutaja ülestähendused on saksakeelsed ja kohtunikud olid sakslased, siis võiks automaatselt eeldada, et kohtulik uurimine toimus ainult üksi saksa keeles. Kui leppida sellise eeldusega, siis pidid nii Anna, Tobbe Mall kui ka naistunnistajad piisavalt valdama

saksa keelt, et kohtufoogtide küsimustest aru saada ja neile ka vastata. Niisugust väidet on aga raske uskuda. Tõlgi osalemisest ülekuulamiste juures pole kohtumaterjalides vähimatki teadet. Võib oletada ka vastupidist, et kohtufoogtid valdasid vajalikul tasemel mitesaksa ehk eesti keelt, kuid sedagi peaks enne tõestama, kui uskuda. Siin on tegelikult peidus Tallinna linnaühiskonna hiliskeskaegse ja varauusaegse suhtlemiskultuuri võtmeküsimus. 16. sajandi lõpu ja veel enam 17. sajandi saksakeelseis kohtuaktides lipsab läbi üksikuid eestikeelseid sõnu, mis annavad märku, et ülekuulatatav tunnistab kohtunikele emakeeles. Siinkäsitletava kohtuprotsessi puhul ei saa aga midagi kindlat järeldada. Nii või teisiti, aga kohtualuste tunnistustel on omaette semiootiline väärtus, sest kohtudialoogis talletati tollaste inimeste suuline kõne, ehkki fragmentaarsel ja tihti moondund kujul. Peame siin silmas seda tööka, et kohtualusteks olid tihti, kui mitte enamikus, kirjaoskamatud inimesed. Nii oli see usutavalt ka meie kohtuloo puhul.

Keelebarjäärid on kohtumaterjalide seletamisel vaid üks mitmest filtrist. Pole mingit põhjust eeldada, et kohtu alla sattunud inimesed olid koheselt nõus kõiki asjaolusid üles tunnistama. Ka Anna ja Tobbe Malle ülekuulamiste reas näeme selgelt, kuidas üksikud olulised seigad tulevad päevavalgele alles kohtuprotsessi lõpu poole.

Ka meie loo süüalustele esitati korduvalt samu küsimusi. Kui kohtunike arvates ei suudetud tavalise ülekuulamise käigus tõele lähemale jõuda, siis oli süüaluseid lubatud ka piinata. Vaadeldes lähemalt saksakeelset kohturetoorikat, leiame allikais erinevaid väljendeid nagu ‘põhjalikult üle kuulatud’ (*guttlich verhörtet*) või ‘üle kuulatud ja piinamisega uuritud’ (*vorhörtet vnnnd peinlich examinieret*). Tavalise ülekuulamise ja piinamise all tehtud ülekuulamise eristamine pole mitte alati selge. Arvame, et iga kord, kui kohtuprotokollis esineb saksakeelne sõnaühend ‘*peinlich verhörtet*’, oli tegemist piinami-

sega. Kui sellele arvamisele tugineda, siis piinati Annat kahel korral, 23. ja 30. augusti ülekuulamistel. Tobbe Malle piinati aga juba 4. märtsil ja seda raskemal kujul (*schrepffe tortur*). 17. sajandi Tallinna kohtupraktikas märgitakse ühel juhul n-ö. väikest piinamist (*kleine Tortur*) ja suurt piinamist (*große Tortur*). Eugen von Nottbeck on täheldanud, et üheks piinamisvõtteks võis olla pöidlakruvide kasutamine, raskema piinamise puhul aga võidi tarvitada piinapingil (*Marter*) venitamist. Kaudselt võime oletada, et Tobbe Malle piinati 4. märtsil just piinapingil ja Anna puhul rakendati lihtsamat piinamismoodust. Tähelepanuväärne on aga, et Annat ei piinatud enne augusti lõpunädalat ja seda asjaolu võib seletada üksnes teadmisega, et ta oli vangistatud rasedana ja et ta enne augusti lõpu ülekuulamisi oli lapsega juba maha saanud.

Kui Anna ei muutnud oma tunnistusi ka piinamise all, siis Malle murdis 4. märtsil toimunud piinamise järel ja tunnistas, et Anna olevat sündinud last väänanud, sikutanud ja murdunud (kas kaela, kui seda seostada “lapsepea leidmisega”), ühesõnaga emaihist sündinud lapse tapnud. Raske piinamise järel antud tunnistuse autentsuses võib loomulikult kahelda, kuid kirjelduse õudset ehedust saab vaevalt pidada Tobbe Malle väljamõeldiseks. Draamatikat sellele kujutuspildile lisavad Anna sõnad: “Võttis kurat isa, võtku ka laps!” ja varasemal ülekuulamisel välja tulnud Anna ütetus Mallele, et lapse surnukeha tulevat koortele visata. Kui juurde lisada see, et Anna enne sünnitust soovis õlut või kalja juua, et selle teoga oli vahetult seotud Bodt Schröder kusagil juuresolevana ja et lapse surnukeha peideti vaatide taha, nii et ta peagi lume alla mattus, hakkab sündinud kuriteo raamistik meie nägemuses sulguma. Ükskõik kui vastuolulised võisid olla erinevad tunnistused, kohtufoogtidele pidi olema selge, et oli toimunud lapsetapmine ja et Anna oli selles kuriteos peamine süüalune, Tobbe Malle kuriteo kaasosaline ja Bodt Schröder kuritõesse segatud ning kaasteadja.

Kohtunike tähelepanu võis teravdada ka "kuradi" esiletulek Tobbe Malle tunnistuses. Neil aastail oli Tallinna alamkohtus uurimise all paar juhtumit, kus eesti naisi süüdistati nõidumises. Saatana osalemise võimalusest Anna juhtumi uurimisel kohtufoogtid küll loobusid ja süüdistus pidi keskenduma üksnes lapsetapmise asjaolule. 16. sajandi kriminaalkohtu praktikas oli see eriti raske kuritegu, mida kvalifitseeriti *parricidium*'iks ehk lähedaste inimeste mõrvamiseks. Tallinna varasemate kohtuprotokollide väljavõtetest on teada paar lapsetapmise juhtumit. 1490. aastal oli üks naine Elsebe oma vastündinud lapsel kaela kahekorra murdnud ja seejärel tänavale visanud. 1516. aastal oli sama kuriteo toime pannud Rootsist pärit Catarine. Mõlemad naised hukati tuleriidal.⁸ Arvatavalt järgiti ka 16. sajandi lõpul lapsetapjate puhul sama traditsiooni. Ka *Carolina* karistusloendis nähakse ette, et oma lapse tapnud naist tuleb karistada surmanuhtlusega (*am leib oder leben straffen*) (*Carolina*, § 132). Küllap mõistis ka Anna 1594. aastal, et teda ootab süüdimõistmise korral tuleriidal surnukspõletamine, sest miks esineb tema ülestunnistustes põlevasse tulle heitmise väljend, vaevalt, et see oli üksnes metafoor. Ka Tobbe Malle suust kõlas 4. märtsil ähvardusena, et kui teda leitakse nõidumises süüdi olevat, siis tulevat teda koos hurtsikuga ära põletada. Mida võivad tähendada need tulesurma väljendused, kas seda, et noil aastatel olid tuleriidal hukkamised muutunud sagedaseks nähtuseks? Tolle ajastu vähese uurituse tõttu on ennatlik kindlaid järeldusi teha, kuid need väljendused võivad mingil moel peegeldada sotsiaalsed õhkkonnas toimunud muutusi.

Anna ja Tobbe Malle loost säilinud kirjalike allikate koosseis on lünklik, puuduvad kohtuprotsessi lõpuprotokoll ja kohtuotsus. Seepärast me ei tea, kas ülekuulamisi jätkati veel pärast 30. augustit 1594 ja millal kuulutati välja kohtuotsus. Alamkohtu otsus kriminaalkuriteos süüdimõistmise ja surmanuhtluse puhul pidi korra kohaselt läbi vaadatama ja kinnitatama raekohtu

poolt. Tallinna raeprotokollide 1594. aasta köites kohtuotsust Anna süüasjas ei leidu. Kohtuaktide segipaisatust arvestades võib lisateateid selle kohtuprotsessi kohta välja tulla ettearvatust liigist. Eelnevalt esitatud arutlusloogika põhjal oleks Annat pidanud ees ootama lapsetapmises süüdimõistev otsus ja hukkamine tuleriidal. Kuid minevikus võis ette tulla ka meie loogikale vastupidiseid lahendeid. Alternatiivina võimalikule kohtuotsusele võib oletada ka vastupidiist – kogu süüasja summutamist rae-härra Bodt Schröderi osa tõttu selles kuriteos ja Anna eventuaalset pagendamist Tallinnast. Kumb versioon osutub õigeks, selgub alles õnneliku arhiivileiu järel, kui üldse.

5. Ajastu taust ja tõlgendusvõimalused

Varauusaegne kohtuprotsess kõigi oma tege-lastega, nende käitumise motiivide, tagajärgede ja nüansseeritud detailidega sobitub moodsas ajaloodiskursuses kõige paremini mikroajaloo valdkonda. Iga ajaloolane ja lugeja mõistab aga, et üksik kohtulugu ei saa eksisteerida ainult "asjana iseendas", lahtikistuna n-ö. suure ajaloo hoovusest. Eelnenud arutelust on ilmnunud terve rida ühe ajaloofragmendi sidemeid oma ümbritseva keskkonnaga, kogu vastava ajastu taustaga. Milline see oli ja mil määral kontekst aitab mõista ja tõlgendada 1590. aastatel Tallin-nas toimunud kohtuprotsessi? Ajaloolane ei saa enam piirduda 19. sajandi *curiosa* žanriga, vaid peab nägema osa tervikus ja tervikut osas.

Tallinna 16. sajandi lõpu linnaühiskonna mentaliteedis ja sotsiaalsetes oludes oli võrreldes sajandi esimese poolega toimunud olulisi muu-tusi. 1558. aastal puhkenud Liivimaa sõda oli ainult pika sõdade perioodi avataktiks. Järgne-nud aastakümned tõid kaasa Vana-Liivimaa riikluse varingu ja kogu maa killustumise ning mineku uute isandate võimu alla. Nende aasta-kümnete kaasaegne, Tallinna Pühavaimu pastor

Balthasar Russow kirjeldab oma kroonikas suure sisendusjõuga, kuidas Liivimaa kannatas sõja, surma, katku ja näljahäda käes. Vaid mõned aastad pärast Liivimaa sõdade esimese ajajärgu lõppu, mida Russow oma kroonika viimasel leheküljel peab saabunud rahuajaks, kutsudes liivimaalasi üles tõsiseks patukahetsemiseks, ennustas Eestimaa kirikuvisitaator David Dubberch prohvetlikult: "Mispärast on see maa rüüstatud ja põletatud? Nõidumise pärast. Kui te seda ei jäta ja riste, kabeleid ning sambaid maha ei kisu, paganlikke hiisi ja salusid maha ei põleta, siis tulevad veel raskemad ajad!" (Vahtre 1987, 106). Tõepoolest, mitmed andmed viitavad, et just 1580.–1590. aastatel vallandub Eesti alal nõidade jälitamise maania. Eesti nõiaprotsesse uurinud Maia Madar on nentunud nõiaprotsesside esinemist Tallinna ja Tartu kohtutes 16. sajandi lõpu poole (Madar 1987, 127). Malle Salupere on täpsustanud, et Tartu raeprotokollides on 1589. ja 1590. aastal vihjeid nõidade hukkamistele, sealhulgas eestlannadest nõidade kinnivõtmisele ja põletamisele (Salupere 1998, 13). Ka Tallinna alamkohtu praktikast 1590. aastail ilmneb: süüdistused nõidumises esinevad läbisegi teiste kriminaalasjade arutamisega. See annab alust oletada kogu vaimse õhkkonna pingestumist pika 16. sajandi lõpukümnendil ja vastavad märgid peegelduvad ka siinkäsitletud kohtuprotsessi retoorikas. Ent nõidumises kahtlustamise ja nõidade jälitamise sagenemine pole nähtus, mis oleks tekkinud sõltumatult sotsiaalsest olustikust tervikuna. Liivimaa sõdade järelmõju tuleb näha ka sotsiaalse ja materiaalse viletsuse süvenemises, mis tabas Eesti ala just Russowi kiidetud rahuajal. Arhiivitöös tehtud tähelepanekuid majanduskriisist Tallinnas 1590. aastate algupoolel toetavad võrdlevad uurimistulemused paljude Lääne-Euroopa maade kohta (Abel 1974, 103–111). Heinz Schilling on rõhutanud, et Saksamaal ilmnes 1590. aastatel traditsioonilise linnaühiskonna sügav kriis, mis polnud üksnes majanduslik, demograafiline, usuline või poliitiline (Schilling 1985, 151).

Mõned ajaloolased on vaadelnud kriisiilmingute kompleksi kogu Euroopa ulatuses kui apokalüptilise ajastu kriisi (Cunningham, Grell 2000, 1). Viidetega võrdlevatele andmetele Lääne-Euroopa kontekstis on ilmselt põhjendatud, et neid küsimusi on vaja Tallinna linnaühiskonna näitel süvenenult ja igakülgsest uurida. Vanemas historiograafias on tähelepanu osutatud esmajoones poliitilise ajaloo raamistikule, mida on ka siinkohal tarvis silmas pidada. 1590. aastal, kui lõppes vaherahu Rootsi ja Venemaa vahel ning sõda puhkes taas, piirasid venelased Narvat ja sinna lähetati Rootsist abivägesid (Tawaststjerna 1929, 63–72). Kuulujutud ja kartus venelaste suuremast pealetungist pidid noil aastail hoidma meeli ärevil ka Tallinnas. Poliitilist segadust külvas Rootsi kuninga Johan III surm 1592. aastal ja sisevastuolude kasv kuningas Sigismundi võimuletulekuga Rootsis. Nii oleme ääri-veeri markeerinud 1590. aastate alguse poliitilised ja sotsiaalsed olud, mille taustal toimus Tallinnas Anna ja Tobbe Malle kohtuprotsess.

Ajastu kontuuride esitamine aitab vaid kaudselt kaasa lapsetapmise süüdistusega kuriteo võimalikule tõlgendamisele. Polnud see Tallinna kohtupraktikas esimene sarnane kohtuprotsess ega jäänud ka viimaseks. Kriminaalsuse ajaloo vastu Tallinnas on liialt vähe huvi tuntud, et oleks võimalik lisada mingitki statistikat. See pärast me ei tea, kas selline kuritöö oli Tallinnas suhteliselt haruldane või hakkas neid enam esinema just 16. sajandi lõpu poole. Inglismaal on täheldatud lapsetapmise protsesside mitmekordistumist 1580. aastate alguseks (Hoffer, Hull 1981, 7). Richard van Dülmeni esitatud statistilised andmed lapsetapmisjuhtumitest Augsburgis, Nürnbergis, Frankfurtis ja Danzigis näitavad samuti selliste kuritegude arvu kasvu 16. sajandi viimasel kolmandikul (Dülmen 1991, 58–75). Statistiliste andmete alusel oluliste järelduste ja võrdluste tegemisega peab olema siiski ettevaatlik, sest vastavate kuritegude üldarv polnud väga suur. Näiteks Frankfurtis, kus 16. sajandil oli 20 000 elanikku, süüdistati või kahtlustati lapsetap-

mises aastatel 1562–1696 kokku 43 naist, neist 26 saadeti linnast välja ja 18 hukati (Dülmen 1991, 59). Evimata võrdlevaid arvandmeid on meie juhtumi puhul otstarbekas edasistest oletustest loobuda.

Püüame järgnevalt kokkuvõtlikult hinnata, milliseid võimalusi siinkäsitletud kohtuprotsess ühiskonna moraali ja naiste ajaloo seisukohalt pakub. Heide Wunder märgib õigusega, et varauusaja naiste kriminaalsuse uurimise peahuvi on olnud suunatud kolmele teemale – nõiaprotsessid, “kergemeelsus” ja lapsetapmine (Wunder 1995, 39). See näivus tekib hõlpsasti, kuna just varauusaja kriminaalaktide parem esindatus on meelitanud uurijaid tegelema atraktiivse temaatikaga. Kohtuaktidest ammutatud jutustused naiste kuritöödest, nende peategelastest ja sotsiaalsest taustast on paraku ebanormaalse või isegi marginaalse ajaloo väljendused. Varauusaegses argipäevas, tegelikus ja tavalises elus liikuvaid naisi kohtame allikates palju harvemini. Kuid ka kohtuaktide heuristilise tõlgendamisega on võimalik esile tuua äärmiselt huvitavaid detaile, jälgida naiste käitumise hoiakuid ja motiive. Keskendugem veel kord Anna ja Bodt Schröderi loole. Soliidses eas väerika raehärra ja endise kohtufoogti suhe ühe võõrsilt tulnud ja kergemeelse naisega oli Tallinna linnaühiskonnas kindlasti seisusliku etiketi rikkumine. Kuid see polnud ka 16. sajandi Tallinnas sugugi mitte unikaalne juhtum. Korralikes kodanikepererkonnades tuli ette, et pereisal või ka majaproual oli vallaslapsi ja koguni suhetest mittedakslastega. Arvame, et Liivimaa sõjad olid loonud uudse olukorra, kus Tallinnas liikus väga palju uut ja lahtist rahvast ning seisuslikud piirid olid ajutiselt lõdvenenud. Naiste ülestunnistustest saadav iseloomustus Bodt Schröderi kohta näib olevat üsna tõelähedane – vananev ja lehestunud raehärra, kes ei põlga ega pelga seksuaalsuhet Rootsi saabunud noore naisega, kes polnud talle seisusekaaslane ja võis seada ohtu tema väerikuse väikese linna kogukonnas. Kas peegeldub selles erandlikus juhtumis asjaolu, et seisustevaheli-

sed suhted polnudki nii ranged või hoopis vana hansakaupmeeste ühiskonna seisuslik enesekindlus ja kõikelubatavus, jääb praegu vastuseta ning vajab allikate hoolika sõelumise teel edasiuurimist.

Teisalt oleme aga Anna ja Tobbe Malle kohtulugu jutustades suutnud kuulata 16. sajandi lihtsate naiste elavat kõnet, vaatamata asjaolule, et nad kõnelesid kohtu ees ja tunnistasid õudseid detaile laste sündimisest ja surmast, mida kvalifitseeriti kuriteoks. Vaatamata sellele, et me mitteid tõikasid nende naiste kohtulikest tunnistustest ei mõista ja suhtume ka teatud ettevaatusega kohtudialoogi adekvaatsusse. Kokkuvõttes on see osutunud sama ootamatuks, kui Natalie Davise kogemus, lugedes 16. sajandi lihtsate prantsuse naiste armuandmiskirju kuningale ja kuuldes neis naiste elavat häält (Davis 1987, 111). Liikudes edasi varauusaegsete kohtuaktide keerulise uurimise teel on ka Eesti vanade arhiivide kogudest võimalik ammutada suurem kogus naiste ajalugu ja kuulata mineviku naiste hääli.

Märkused

- ¹ Sirje Tamuli ja Sirje Kivimäe ühistöös on ilmunud artiklite kogumik *Vitae academica, vita feminea* (Tartu 1999) ja kordustrükina on ilmutatud Helmi Mäelo *Eesti naine läbi aegade* (Tallinn 1999).
- ² Näitena selliste allikate toomisest ajalookirjutuse käibesse võiks nimetada Gotthard von Hansen (1894). Inventar des Nachlasses der Gräfin Margarethe von der Hoya. In G von Hansen, *Aus baltischer Vergangenheit. Miscellaneen aus dem Revaler Stadtarchiv*. Reval, lk. 12–14. G. von Hanseni publikatsiooni tingis asjaolu, et Hoya krahvinna Margarethe oli Rootsi kuninga Gustav Vasa öde, kes suri Tallinnas.
- ³ Tõsi, sellises suunas, eeskätt Tallinna kriminaalsuse ajaloo alal 17.–18. sajandil, alustas mõne aasta eest Tallinna Linnaarhiivis süvenenud uurimistööd Teet Veispak, ent see töömahukas projekt pole veel lõpule jõudnud.
- ⁴ Kohtuloo rekonstrueerimisel on kasutatud Tallinna Linnaarhiivi (TLA) *Criminalia* liiki kuuluvaid akte signatuuriga B.j. 4, 6, 8, 13, 15.
- ⁵ Kuigi alamsaksakeelse sõna *bademoder* bukvalistlik tõlge oleks *saunanaine*, tähistati keskaegses Tallinnas ja hiljemgi selle mõistega *ämnaemandat*.
- ⁶ Alamsaksakeelse *draffkühle* vastena esitatud *solgitörs* pole täiesti kindel. Sellises anumas olnud ja keriselt võetud kuumi kive võidi kasutada loomatoidu soojendamiseks külma ajal.
- ⁷ Vastav sõnakasutus 16. sajandi Tallinna alamsaksakeelsetes tekstides vajab veel üksikasjalikumalt käsitlust. *Lose wiff* eestikeelsed vasted kui *vaba naine* või *lahine naine* pole küll täpsed, ent oleme siin tuginenud Beate Schusteri pädevale uurimusele (Schuster 1995).
- ⁸ TLA, A.a. 9: *Aus dem alten Gericht Buch ein kurtzer auszugk*, 1457–1550, fol. 11r, 19v.

Kirjandus

- Abel, Wilhelm (1974). *Messenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Versuch einer Synopsis*. Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin.
- Bunge, Friedrich Georg von (Hg.) (1844). *Die Quellen des Revaler Stadtrechts*. Erster Band. Verlag von Franz Kluge, Reval.
- Bunge, Friedrich Georg von (1874). *Die Revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhang über Riga und Dorpat*. Verlag von Franz Kluge, Reval.
- Clark, Peter (ed.) (1985). *The European Crisis of the 1590s: Essays in Comparative History*. George Allen &

Unwin, London.

Cunningham, Andrew; Grell, Ole Peter (2000). *The Four Horsemen of the Apocalypse: Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.

Davis, Natalie Zemon (1987). *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford University Press, Stanford, California.

Dülmen, Richard van (1991). *Frauen vor Gericht: Kindsmord in der Frühen Neuzeit*. Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, Frankfurt am Main.

Flügge, Sibylla (1998). *Hebammen und heilkundige Frauen. Recht und Rechtswirklichkeit im 15. und 16. Jahrhundert*. Stroemfeld Verlag, Frankfurt am Main & Basel.

Graf, Klaus (2001). Erzählmotive in frühneuzeitlichen Kriminalquellen. In Beyer, J.; Hiimäe, M. (Hg.), *Folklore als Tatsachenbericht. Sektion für Folkloristik des Estnischen Literaturmuseums*, Tartu, 21–36.

Hoffer, Peter C. and Hull, N. E. H. (1981). *Murdering Mothers: Infanticide in England and New England, 1558–1803*. New York University Press, New York and London.

Johansen, Paul; von zur Mühlen, Heinz (1973). *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. 15)*. Böhlau Verlag, Köln, Wien.

Kaufmann, Arthur (Hg.) (1984). *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532 (Carolina)*. Philipp Reclam jun., Stuttgart.

Madar, Maia (1987). Nõiaprotsessid Eestis XVI sajandist XIX sajandini. In Kivimäe, J. (koost.), *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik III*. Eesti Raamat, Tallinn, 124–145.

Nottbeck, Eugen von (1884). *Die alte Criminalchronik Revels*. Reval.

Pölsam, Inna (1998). *Naine keskaja Liivimaa linnas. Ajalooline Ajakiri 1* (100), 23–32.

Pölsam, Inna (1999). Nunnadest, posijaist, kaupmeheleskedest ning teistest õppinud ja õpetatud naistest keskaja Liivimaal. *Rmt-s Tamul*, S. (koost.), *Vita academica, vita feminea*. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 21–45.

Pölsam, Inna (2001). *Naised ja reformatsioon Liivimaal. Ariadne Lõng* (2), 1/2, 52–58.

Rublack, Ulinka (1998). *Magd, Metz' oder Mörderin: Frauen vor frühneuzeitlichen Gericht*. Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, Frankfurt am Main.

Salupere, Malle (1998). Maarahval olid lihtsakoelised

nõiad. Rmt-s Salupere, M.: *Töed ja Tödemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus*. Tartu, 11–33.

Scheutz, Martin (2000). Frühneuzeitliche Gerichtsakten als "Ego-Dokumente". Eine problematische Zuschreibung am Beispiel der Gaminer Gerichtstakten aus dem 18. Jahrhundert. In Winkelbauer, T. (Hg.). *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*. Waldviertler Heimatbund, Horn – Waidhofen/Thaya, 99–134.

Schilling, Heinz (1985). The European Crisis of the 1590s: the Situation in German Towns. In Clark, P. ed. *The European Crisis of the 1590s*. George Allen & Unwin, London, 135–156.

Schuster, Beate (1995). *Die freien Frauen. Dirnen und Frauenhäuser im 15. und 16. Jahrhundert*. Campus Verlag, Frankfurt am Main & New York.

Schiller, Karl, August Lübben (1969). *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. Bd. III. Wiesbaden.

Tawaststjerna, Werner (1929). *Pohjoismaiden sota 1590–1595 ja Täysinän rauha*. (Historiallisia Tutkimuksia XI). Helsinki.

Ulbricht, Otto (1995). Einleitung. Für eine Geschichte der weiblichen Kriminalität in der frühen Neuzeit oder: Geschlechtergeschichte, historische Kriminalitätsforschung und weibliche Kriminalität. In Ulbricht, O. (Hg.), *Von Huren und Rabenmüttern: Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit*. Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 1–37.

Vahtre, Sulev (1987). Kirik, aadel ja talurahvas Eestimaal XVI sajandi lõpul. Rmt-s Kivimäe, J. (koost.). *Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. Artiklite kogumik III*. Eesti Raamat, Tallinn, 92–123.

Wunder, Heide (1995). "Weibliche Kriminalität" in der Frühen Neuzeit. In Ulbricht, O. (Hg.), *Von Huren und Rabenmüttern: Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit*. Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 39–61.

"Naiskuritegevus" varasel uusajal. Arutlusi sooajalooli- sest vaatekohast*

Heide Wunder

Varase uusaja naiste kuritegevuse uurimisel on senini pööratud peatähelepanu nõiaprotsessidele, "kergemeelsusele" ja "lapsetapule" (abort ja lapsemõrv).¹ Eriti töödes, mis lähtuvad ajaloolasest naisuurimusest ja sooajaloost, rõhutatakse naiste üldist diskrimineerimist kriminaalõiguse alusel, mis tegi naised erilisel moel vastutavaks kahjustava nõidumise ja "kõlvatuse" eest. Seejuures on tegemist selliste kuritegudega, millel on tihes seos naise kehaga või mida kaasasõid "naiseliku nõrkuse" kontseptsiooni põhjal seostasid naise kehaga, nagu näiteks armuvahekord kuradiga seoses nõidumise kuriteoga. Seepärast on Johann Weyer seletanud meeste vastuvõtlikkust kuradi ahvatlustele nende "kõlvatu loomusega".² Uurimuses on vähem silmas peetud seda, et naistele "mitte-tüüpiliste" kuritegude puhul lokaliseerisid karistavad instantsid kriminaalsuse ühe olulise selektuse samuti naise kehasse: menstruatsioon, rasedus, sünnitus, lapsevoodi, imetamine, menopaus.³ Kuid sellest veel ei piisa: neid naise keha "seisundeid", mis kaasnevad kõrgelt hinnatud generatiivsete võimetega naistel, interpreteeriti – vastavalt teaduste valitsevale positsioonile – alaväärtusliku naiseliku dispositsiooni tagajärgedena, mis muutvat naised näiteks melanhoolia või haiguste suhtes eriti vastuvõtlikuks.⁴ Muidugi erineb see selgitus hälbiva käitumise üldlevinud "medikaliseerimisest" moodsas kriminoloogias, mille kohta kriminaalsotsioloog Fritz Sack arvab: "Vaevalt on olemas rafineerimat sotsiaalse kontrolli vormi kui see, mis kohtleb inimest haigena ning teeb tema abitusel reaktsiooni eelduse ja seadustamise. See kontrolli vorm kujutab endast ühtlasi viimast ja kõige järjekindlamat individuaalse vastutuse printsiibi formuleeringut, mis ei ole enam suuteline mõistma kõrvalekallet kui erinevate normisüsteemide resultanti ja situatsiooniga kohastunud ratsionaalsust, vaid veel üksnes individuaalse alaealisuse, äpardunud sotsialiseerimise, terapeutiliste sekkumisvajaduste ja muu sellisarnase sümptomit".⁵ Kui Sack kritiseerib siin

* Originaal: Wunder, H. (1995). "Weibliche Kriminalität" in der Frühen Neuzeit. In Ulbricht, O. (Hg.), *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit*, Böhlau Verlag Köln - Weimar - Wien 39-61.

moodsa medikaliseerimise abil tekitatud indiviidide alaealisust, siis seda kriitilisemalt tuleks seda välistamise meetodit varase uusaja kontekstis hinnata, kuna sel moel paigutati "naissugu" tervikuna alaealisuse staatusesse, mis ei suutnud "noorusiga" ületada. Et seejuures pole tegemist ammu ületatud "modernismieelse" vaatenurgaga, näitab pilk Hermann Mannheimi tuntud *Võrdleva kriminoloogia õpikusse* (1974), kus esitletakse erinevaid sooga seotud seletusi "naise kriminaalsuse" kohta.⁶ 20. sajandi kahekümnendatel aastatel ei etendanud naise keha sugugi vähetähtsat rolli diskussioonis naisjuristide lubamisel kohtunikeks, sest tegemist oli sellega, kas naised võivad ka meeste üle kohut mõista.⁷

Need napid viited kehalisuse osatähtsusele, nii tüüpiliste "naiste kuritegude" defineerimisel kui ka üldiselt naiste kuritegevusele hinnangu andmisel, tõestavad soo kategoria kasutamist soospetsiifiliste süütegude konstruktsiooniks kriminaalõiguses. Uuem kriminaalsotsioloogia ja kriminaaljaloo uurimuse seostavad kriminaalsuse antud sotsiaalsete ja poliitiliste oludega ning näevad "väikeste inimeste" või alamkihtide suuremas kriminaalsuses majandusliku ja sotsiaalse ebavõrdsuse väljendust.⁸ Seepärast on oluline, lähtudes soojaloo, mis mõistab end ühiskonnaajaloo, analüüsida üldiselt madalat naiste kriminaalsust sugude sotsiaalse ebavõrdsuse kontekstis ja tõstatada küsimus, millist rolli etendab sugude erinevus õigusliku ja sotsiaalse ebavõrdsuse tekitamisel.

Soospetsiifilise kriminaalsuse konstruktsiooni aluse moodustavad kriminaalstatistikad. Kuid nende andmed ja tunnistused on kriminoloogias ja kriminaalsotsioloogias suuresti vaieldavad, nii et neid tuleb lugeda eriliselt kriitiliselt ka "naiskuritegevust" silmas pidades. Enne nende probleemide uurimist, mis käsitlevad naiste kriminaalsust varasel uusajal, tuleb selgitada, mida hõlmab selline töövahend nagu statistika.

Statistilisel ajastul on saanud tavapäraseks muuta paljud riigi poolt kogutud andmed

soo kategoria sisseviimisega ülevaatlikumaks. Samamoodi lahterdatakse ka kuritegevuse statistika andmeid, ja neist nähtub, et naistel – lastetapp ja abort välja arvatud – on kohtulikult karistatud rasketes kuritegudes üldiselt palju väiksem osakaal ja et mehed ja naised jaotuvad üksikute kuriteoliikide vahel erinevalt. Kuritegevuse statistika sooga seotud andmed on aluseks tüüpilistele "mehelikele" ja "naiselikele" kuriteostruktuuridele, mille põhjal tehakse järeldotsi soospetsiifilise kuritegevuse kohta.¹⁰ Oluliste erinevustena viidatakse meeste kuritegevuse puhul nende suuremale valmisolekule vägivaldategudeks, samas kui naiste puhul on tüüpilised konfliktid lahendamise "passiivsed" vormid.¹¹ Sellega toimub ootamatult äkiline pööre kvantiteedist kvaliteeti. Nende hinnangute üle, mis selles äkilises pöördes varjatult toimivad, ei reflekteerita. Nii viitab näiteks vastandite paar aktiivne – passiivne meheliku ja naiseliku vanadele mõttemallidele, mis – teaduslikult uuesti välja arendatuna – on hakanud ilmselt kultuuriliste enesemõistatavustena kehtima kui antropoloogilised konstandid.¹²

Uuemad sotsioloogilised tõlgenduskrriteeriumid näivad sellest paljuski eemaldunud olevat. Naiste väiksema kriminaalse aktiivsuse põhjustena tuuakse näiteks ära nende väiksem mobiilsus, nende piirdumine koduse majapidamisega ning ka naiselikkusega seotud ettekujutuste süvenemine. Siiski viitab selline argumentatsioon pigem nende koostajate "klassipositsioonile", kui naiste elu- ja töösituatsioonidele 19. ja 20. sajandil. Sest nad lähtuvad "perenaise ja ema" ideaalkujust, mille päritolu "koodanliku ühiskonna" kontekstist ei saa eitada.¹³

Kui need tõlgendused nõustuvad suuremal või vähemal määral kuritegevuse statistikast nähtava naiste üldiselt väiksema kriminaalsuse tasemega, käsitlemata registreerimata kuritegude¹⁴ probleemi, lähtuvad teised tõlgendused sellest, et naiste kriminaalse käitumise registreerimata näitajad on eriti kõrged ja et tegelikult pole mingeid kvantitatiivseid erinevusi naiste ja

meeste kriminaalses aktiivsuses. Naiste kuritegevus näib vaid seepärast väiksemana, et see on tühelt poolt lokaliseerunud suure osas sotsiaalsesse lähiümbrusse ja jääb seetõttu kas avastamata või siis sellest ei teatata, ning teisalt jääb see politsei leebuse tõttu ("rütellikkus") jälitus-tegevuse alt välja. Kindlasti tuuakse siin õigesti esile mõned selektsioonimehhanismid teel kuriteost kuni selle teatamise ja asja kohtuliku arutamiseni, aga "rütellikkuse" argument on täiesti vildak.¹⁵ Seevastu Marlene Stein-Hilbersil leidub mõttearendus, mis kaasab domineeriva naisekujutuse ja rollistereotüübid vastuolulisse protsessi, milles naiste hälbiv käitumine registreeritakse, sellele antakse hinnang ja seda karistatakse vastavate instantside poolt (politsei, prokuratuur ja kohtud)¹⁶: statistilise "tösiastja" põhjal, et naised panevad palju harvemini toime karistatava teo ning neil on vähem eelnevaid karistusi kui meestel, kahtlustakse naisi kuriteos küll palju harvemini, aga kahtlustuse või vahistamise korral tuleb olulisena arvesse naiste rollikäitumine. Kui naised käituvad rollile vastavalt, siis kalduvad politseinikud pigem "leebusele". Kui nende käitumine aga rolliootustele ei vasta, äratavad nad enda vastu erilist kahtlust. Kohtu ees võivad sellel olla raskendavad tagajärjed – kui naisi süüdistatakse tüüpilises "meeste kuriteos", sest siis peavad nad arvestama karmimate karistustega. Soojaloolisest vaatekohast on võimalik neid tähelepanekuid järgnevalt tõlgendada, et kriminaaljustiitsi praktika kirjutab naistele kahekordselt ette tegevusraamistikku: tasustades rollile vastavat käitumist positiivselt ning sellest kõrvalekalduvat käitumist, mis toob kaasa karmimad sanktsioonid, negatiivselt.

Nüüsi, kui jälgida ka teed kuriteost kuni kohtuprotsessini selgub, kui võrd tsirkulaarselt mõjub reflekteerimata mõtlemine soostereotüüpides, mõjutades struktureeriva eelarvamusena naiste kriminaalsuse kui "naiskuritegevuse" kvantitatiivset käsitamist ning sellele hinnangu andmist.¹⁷ See, mida Sack ütleb kriminaalstatistika probleemi kohta tildiselt, kehtib iseära-

nis "naiskuritegevuse" puhul: kriminaalstatistika on sotsiaalse konstruktsiooni tulemus ega sobi võrdluse mõõdupuuks.¹⁸ Seda seepärast, et statistiline kategooria "sugu" ei ole mingil juhul kirjeldav, vaid osutub ilmselgelt kultuuriliselt tingituks. Samuti ei saa seda kategooriat "neutraalselt" klassifitseerida, sest statistikad koostatakse teatud kindlatel eesmärkidel.¹⁹ Statistikaid kasutatakse argumentatsiooni alusena majanduslike ja sotsiaalsete protsesside juhtimiseks, iseäranis rahvastikupoliitikas ning tööjaotuses ja töö väärtustamisel, mis omakorda kannavad ilmseid soolisi jooni. Riigi seisukohast on neil eriline omavaheline seos, vastavalt millele peavad naised ja mehed erinevaid rolle täitma. Igati sobivaks võib osutada näidata naisi, kel emadena lasuvad peamised kasvatustülesanded, väiksema kriminaalsusega soo hulka kuuluvatena. Suurem arv kriminaalõiguse sätteid tüüpiliste "meeste kuritegude" jaoks, millega on seletatav, miks mehed jõuavad sagedamini kohtu ette, on argument, mis juba esitatute kõrval võiks seda hüpoteesi toetada.²⁰ Naiste kriminaalsust hinnatakse vähem ohtlikuks või kahjulikuks, nii et selle karistamise võib jätta ka teistele, mitteriiklikele instantsidele²¹, siiski on siin tüüpilisteks eranditeks abort ja lapsetapp – kriminaalõiguses üksnes naistele omistatavad rasked kuriteod. Sõandatagu siinkohal püstitada tees, et meeste puhul domineerivas vägivallega seotud kuritegevuses näeb riik ohtu oma võimumonopolile, samas kui oma eksistentsile näeb riik ohtu siis, kui naised ise otsustavad oma generatiivsete võimete üle.

Kriminaalõiguses väljendub seega sugude kord, mis reguleerib naiste ja meeste ühiskondlikku pädevust. Samas tingivad "naiselik nõrkus" ja "mehelik tugevus" sugude asümmeetria kui eelduse sugude hierarhia, milles naised on meestele allutatud. Sugude "õige korra" kehtestamine ja hoidmine osutub seega ühiskondliku korra vundamendiks üleüldse ja esimeseks instantsiks ühiskondliku võimu jagamisel.²² Selles protsessis näib järelikult õigusel olevat keskne

roll sotsiaalse ebavõrdsuse kehtestamisel ja taasloomisel.

Kriminaalstatistika probleemide analüüs soojaloolisest vaatekohast on selgelt näidanud, kuidas käibivad soostereotüübid juhivad õigusloomet, kriminaalstatistika koostamist ning kriminaalse käitumise seleksiooni kuriteost kuni kohtuprotsessini. Naiste ühiskondlikult kahjulikuks peetava käitumise uurimine varasel uusajal ei saa seepärast lähtuda otseselt "naiskuritegevuse" kaasaegsest konstruktsioonist. Pigem tuleb arvestada antud ajal valitsenud soostereotüüpidega, õigusloome spetsiifiliste tingimustega ja seleksioonimehhanismidega. Seepärast kuulub kvantitatiivsete aluste väljatöötamine "kriminaalstatistika" tarvis ja nende rühmitamine kuriteoliikide alusel põhiülesannete hulka²³ ning nõuab oma kategooriate üle järele mõtlemist, silmas pidades sooga seotud eelarvamusstruktuuride täheldamist ja neile hinnangu andmist.

Esmalt käsitlen ma soostereotüüpide küsimust varase uusaja kriminaalõiguse ja selle praktika seisukohalt ning seejärel "karistatavat" käitumist naiste ja meeste vastavates tegevusraamistikes, mis määratakse kindlaks soospetsiifilise tööjaotuse ning naistele ja meestele omistatavate erinevate rollidega.

II

Naised astusid varase uusaja kohtute ette tsiviil- ja kriminaalprotsessidel hagejate, kohtualuste ja tunnistajatena. Nad omasid õigusi, olid seega õigusvoimelised, ning võisid oma õigusi kohtu ees kaitsta. Seejuures olid nad siiski paradoksaalses olukorras: nende "naiseliku nõrkuse" tõttu abistas neid tsiviilprotsessidel enamasti eestkostja (foogt²⁴, sõjafogt²⁵) või esindas naisi nende õiguste kaitsmisel. Siiski olid naised kriminaalprotsessidel täielikult vastutavad ning astusid ise kohtu ette. Siin kaasnesid "naiseliku nõrkuse" ettekujutusega hoopis teistsugused tagajärjed: ühelt poolt karistati naisi leebemalt kui mehi ("naiste süüteod"), koguni surmanuhtlust kergendati, ning piinlikud kohtumenetlu-

sed tuli tõestatud raseduse korral peatada.²⁶ Teisalt tegi "naiselik nõrkus" naised eriti vastuvõtlikuks kuradi võrgutamiskunstidele ja seega "Jumalast taganemisele", kõige hullemale kuriteole üldse, sest see solvas kõigevägevamat.²⁷ Nii selgitab piiblis (loomislugu, pattulangemine) põhjendatud "naiselik nõrkus"²⁸ naiste erilist seotust "nõidumise kuriteoga", samas kui nais- ja meesnõidade teenuseid kasutanute ettekujutused põhinesid just vastupidisel, nimelt tugevuse oletusel.²⁹ Kohtumõistjate jaoks oli sel suur vahe, kas Jumalast taganemine toimus "naiseliku nõrkuse" või "meheliku tugevuse"³⁰ alusel: igatahes dokumenteerivad seda kõigevägevama solvamises süüdistatud meeste ja naiste erinevad kohtumenetlused. Kui mehed anti kohtu alla jumalateotuse, varanduseotsimise ja valearahategemise pärast ning enamasti pääsesid nad eluga,³¹ siis naised sattusid kahtluse alla nõidumises ning pidid süü tõendamise korral arvestama surmanuhtlusega: "naiselik nõrkus" ei mõjunud mingil juhul kergendavalt, vaid kiirendas kohtumenetlust ja kohtuotsust.

Siin ilmnev seos "naiseliku nõrkuse" ja "naiskuritegevuse" vahel varasel uusajal on osa üldisest õiguslikust ebavõrdsusest varase uusaja seisuslikus ühiskonnas, mil ei eksisteerinud kõigile ühtemoodi kehtivat õiguskorda, vaid kehtis põhimõte "igäühele tema osa". Iseenesest ei olnud õiguslik ebavõrdsus tingimata identne negatiivse diskrimineerimisega. Nii on David Sabean tõestanud Württembergi näite varal, et sõjafogt, kes esindas käendusasjus kohtu ees abielunais, toimis naise huvides. Kui sooline eestkoste Württembergis 1828. aastal kaotati, toimus see usalduse huvides: seitsaadik olid abielunaised oma rahalistes otsustes sama vabad nagu nende abielumehed, nad ei saanud aga oma huvisid enam kaitsta, sest otsused langetati leibkonna privaatsuses.³² Niisiis ei saa hinnangu andmine õiguslikule ebavõrdsusele, mis lähtub sugude erinevusest, toimuda üksnes naiste ja meeste õiguste lihtsa vastandamise põhjal, vaid peab arvestama ka naiste ja meeste vastavat staa-

tust ja nende sotsiaalseid rolle kehtestatud õigus-hüvede kontekstis – antud juhul niisiis majapidamist ja lapsi, "hüvesid", mis abielupaaril olid ühised.

Seevastu oli kriminaal- ja politseiõiguses sätteid, mis nõudsid naiste ja meeste võrdset kohtlemist just kõlblusvastaste süütegude puhul. See võrdne kohtlemine kehtis kuni makstava trahvi suuruseni välja. Samas praktikas ei tähendanud see võrdsust, sest võrdsed trahvisummad koormasid naisi reeglina rohkem, kuna nende pagad olid väiksemad.³³

Sugude õiguslik ebavõrdsus ei muutunud üksnes nõiaprotsesside puhul naiste diskrimineerimiseks. Oli siis tegemist "naiste vabaduse" või "naiste õiguslike eelistega" (*weibliche Rechtswohlthaten*), mõlemad olid "naiseliku nõrkuse" ja seega olemusliku alaväärtuslikkuse väljenduseks. Sellega on ka seletatav, miks peeti naiselikke strateegiaid konflikti lahendamiseks ja lõpetamiseks eriti õelaks ja kurikavalaks. Naised haarasid pigem mürgi kui avaliku brutaalset vägivalda järele.³⁴ Näha sellises käitumises naiste materiaalse jõuetuse tagajärge näib mulle liialt piiratuna. Ühelt poolt on see suuresti seotud naiste tegevusvaldkondadega: nende kompetentsiga söögitegemises, haiguste ja tervisega seonduvas.³⁵ Teisalt eksisteerisid ettekujutused "naiselikust väest", mis ähvardas "naiseliku nõrkuse" varjus. Seda nähti naise keha maagias,³⁶ mis teeb mehed oma mehelikkuses naistest sõltuvaks. See on niisiis naise keha tajumine mehelike silmadega, mis omistab sellele kehale ühiskondliku ohtlikkuse. Neid ettekujutusi ei leia mitte üksnes teaduslikes diskursustes, vaid neil oli "oma kindel koht" elus, mida sõnas ja pildis kajastati "võitlusena pükste pärast".³⁷ Seejuures oli täiesti üheselt tegemist abielunaise ja abielumehe enesekehtestamise ühises majapidamises.

Juba kaasaegseid jahmatas naiste ebavõrdsus kohtu ees³⁸ ja mõistusliku õiguse ajastul aitas see kaasa sellele, et tunnistati kehtetuks nii naiste jälitamise "nõidadena" kui tühistati "naiste õiguslikud eelised" kriminaalõiguses.³⁹ Kuid eraõigu-

ses ei leidnud aset naiste õiguste võrdsustamist meeste õigustega: "naiste vabadus"⁴⁰ ja sooline eestkoste jäid endiselt jõusse.⁴¹ Iseloomulikult nõudis Olympe de Gouges 1791. aastal oma naiste õiguste deklaratsioonis "naiste õiguslike eeliste" tühistamist, nimelt naiste võrdõiguslikkust eraõiguses ja kriminaalõiguses, aga eelkõige poliitilises avalikkuses, mis oli eraõigusliku seisundiga seotud.⁴²

Soo kategooria, mida soojalugu⁴³ kasutab sotsiaalse ebavõrdsuse analüüsimiseks ja selgitamiseks võrdselt sotsiaalse kihi, klassi, rassi ja viimase ajal etnilisuse kategooria kõrval, oli varase uusaja mõtlemises ühiskondliku korra alustugi. Sellele vastavalt näis soovahetus Jumala poolt määratud korra fundamentaalse ohustamisena ning seda karistati surmanuhtlusega.⁴⁴ Siiski ei olnud "sugu" sama vankumatult kehtiv nagu "koodanlikus ühiskonnas" tsiviilseadustiku diktaadi all. Erinevast seisusest ning erinevas, eale vastavas staatuses naised omasid spetsiifilisi õigusi. Eriti suurt vahet tehti abielunaise ja majaperenaiste ning vallaliste teenijatüdrukute vahel, kes teiste heaks töötasid ja teiste majapidamistes elasid. Neid ei peetud (veel) "naisteks", vaid "naisolevusteks". Nende härrased kahtlustasid neid samasuguses "tõrksas" ja sõnakuulmatus suhtumises ning kriminaalses käitumises, nagu mehed üldiselt kahtlustasid naisi ja nagu peremehed talupoegi: neid peeti salakavalaateks ning moraalselt halbadeks.⁴⁵ Antud juhul on tegemist suhtumisega "ülalt alla", mis tingib sellised analoogsed hinnangud.

Nagu näha, etendavad soostereotüübid olulist rolli nii kaasaja kui varase uusaja kriminaalsuse konstruktsioonis. Õigussüsteem oma normide, institutsioonide ja ametnikega on samamoodi nagu teoloogia ja meditsiin kaasa aidanud sellele, et misogüüniline naisekujutus kanduks üle ajastupiiride ja "pärispatu kaotamise"⁴⁶ ning et õiguslik ja sotsiaalne ebavõrdsus rajaneks jätkuvalt sugude erinevusele. Selles mõttes saab konstateerida soostereotüüpide mõju järjepidevust, mis väljendub peamiselt ka "tüüpilis-

tes” naiste kuritegudes nagu, lapsetapp ja abort. Siiski on seejuures märkimisväärne, et nende kuritegude tõttu surmamõistetud naiste arv – kuivõrd seda saab seni olemasolevatest uuringutest välja lugeda⁴⁷ – on väike, võrreldes “tüüpiliste” meeste kuritegude tõttu surmamõistetud meeste arvuga. Põhjus ei ole kindlasti üksnes registreerimata juhtumite arvus, vaid et ka siin oli eelkõige tegemist hoiatavate “näidetega”.⁴⁸

III

See, et soostereotüüpide mõju “kriminaalsuse” tekkele ja jälitamisele on alati selekteeriv, ei vabasta uurimust mingil juhul ülesandest küsida ühelt poolt kriminaalsuse spetsiifiliste struktuuride järele varase uusaja agraarühiskonna muutumise käigus ning teisalt sooga seotuse osatähtsuse järele.

Varase uusaja kuriteostruktuurid väljendavad osalt vanemat normi- ja sanktsioonisüsteemi, teisalt aga ka üldisi ühiskondlikke muutumisprotsesse, milles uued normid tuli kehtestada ja vastanduses vanadega maksma panna. Kriminaalõiguse ajaloo seisukohalt saab seda määratleda kui teatud käitumisviiside kuritegelikuks ja mittekuritegelikuks kuulutamist. Seda tõendab rida teguviise, mis paigutatakse “naiskuritegevuse” alla, nagu “nõidumine” või “kõlvatus”: 15. – 16. sajandil “leiutati” nad kuriteo koosseisuna ning 18. sajandil kadusid nad kohtute praktikast, tihtilugu ka seadusandlusest.⁴⁹ Sama põhimõttelist laadi on sellega seotud õigusloome probleem. Alles hiljuti põhjendas Gerhard Dilcher⁵⁰ veenvalt, et õigusnormid, s.t. üldistatud käitumisreeglid, on kristlikul õhtumaal välja kujunenud alles keskaja kõrgperioodil seoses linnade kui võrdsete inimestega kodanliku ühiskonna tekkimisega. Alates hilisest keskajast ilmneb, et käitumise normeerimine erinevates valdkondades, näiteks linnas ja maal, edeneb erineva kiirusega ja et erinevate seistuste, sugude ja vanuseklasside käitumist⁵¹ normeeriti ja reguleeriti ülemvõimu poolt erineval moel. Samaaegselt on jälgitav karistusinstan-

side – kohtuasjanduse, menetlusõiguse, kohtuametkonna – väljaarendamine.⁵²

Selle õigussüsteemi ja tema institutsioonide väljakujundamise dünaamika osaks on ka muutuvad piiritõmbamised normist kõrvalekalduva ja kriminaalkorras karistatava käitumise vahel, nii et ajalooline kuritegevusuurimus võtab õigusega vaatluse alla kogu kõrvalekalduva käitumise ala, hoolimata sellest, kas see kriminaalõiguses kriminaliseeriti või mitte, kas teised ühiskondlikud instantsid seda kontrollisid ja karistasid või mitte.⁵³ Probleem on sellega siiski vaid osaliselt nimetatud, sest piire “normaalse” ja “kõrvalekalduva” käitumise vahel tõmmati üha uuesti. Nii näiteks toimus reformatsiooni ajal radikaalne normimuudatus, mille alusel seni “normaalne” abielusõlmimise kord, mille kohaselt pruutpaar pärast abiellumislubaduse andmist tohtis alustada suguelu, keelustati ja seda karistati kohtulikult.⁵⁴ Sellest hoolimata jäi see eelkõige maal kuni 18. sajandini tavaks, põhjustades “kõlvatuse” ja murtud abiellumislubaduse tõttu palju kohtuprotsesse.⁵⁵ “Normaalse” – “kõrvalekalduva” problemaatilise piiritlemise valdkonda kuulub ka vaadeldava isiku kõne ja käitumise interpreteerimisvõime. Näiteks nõiaprotsesside tunnistustes etendas see tähtsat rolli ning viitab sellele, et tajumine ja mõistmine olenevad antud kontekstist.⁵⁶ Varase uusaja tajumisstruktuuride hulka kuulus ka mäletamisvõime, mis paljude kohtuprotsesside tunnistustes ulatus üllatavalt kaugele tagasi. Nagu siin toodud näidetest nähtub, ilmneb sooline seos kõige selgemalt “tüüpiliste naiselike” kuritegude puhul. Selline mulje tekib (1.) seni valitsenud uurimishuvide põhjal ja (2.) sellega seotud lähenemise ja töömeetodite tõttu.

(1.) Uurimused Püha Rooma riigi kohta on väga ebatühtlased ja ebaülevaatlikud. Kui *Criminalia* kuulub alates 19. sajandist linnaajalookirjanduse enesestmõistetavuste hulka ja on just viimasel ajal saanud uusi standardeid loova analüüsi objektiks⁵⁷, siis võrreldavate uurimuste

arv maalinnaekste ja külade kohta on palju väiksem.⁵⁸ See, et silma torkab palju sarnasusi kaasaegse ja varase uusaja soolise kuritegevuse vahel, on tingitud ilmselt uurijate linnalikest oludest mõjutatud probleemiasetusest.⁵⁹ Muidugi võib selline mulje rajaneda ka asjaolul, et kohtuprotokolle on analüüsitud kaasaegsete kategooriatega.⁶⁰ Siiski on varase uusaja ja kaasaja kuriteostruktuuride sarnasuse olemuslik põhjus selles, et kohtuprotsesside toimikud peegeldavad kohtumenetluste süstematiseerimist vastavalt juriidiliste teaduskondade eksperttegevusele ja et riigivalitsetajatel oli suur huvi allutada jurisdiktsioon oma keskvoimu kontrollile.⁶¹ Nende korrahuvidest lähtuvalt otsustati, mis jõudis kõrgemalseisvatesse kohtutesse. Seepärast ei ole üllatav leida eest naiste ja meeste kuritegevuse tuttavaid malle. Ometigi saab selle meetodiga määratleda kuriteostruktuuride muutumist, näiteks juba toodud "kõlvatuse" kuritegelikuks ja mittekuritegelikuks kuulutamise protsessi. Metoodiliseks raskuseks osutub üksikute kuriteoliikide klassifitseerimine. Nii kuulus "nõidumine" kahtlemata usuvastaste kuritegude hulka, samas oli see kõigevägevama solvamisenähtuse kõige raskem "poliitiline" süütegu üldse.⁶² Selline olukord tekitab ühelt poolt probleeme eri ajajärkude võrdlemiseks sobivate statistikate koostamisel, teisalt viitab see muutusele ilmaliku ülikonna ja religiooni suhtes 16. kuni 18. sajandini.

(2.) Seni tugineb varase uusaja ajalooline kuritegevusuuringus⁶³ saksa keeleruumis eelkõige linnakohtute, samuti territoriaalsetele kesk- ja ülemkohtute toimikutele, samas kui süstemaatiliselt vähe on uuritud alamastme ja vaimulikku kohtualluvust.⁶⁴ Külakohtuid (*die dörflichen Rügegerichte*) ajaloolistes uurimustes samahästi kui üldse ei arvestata, teisiti on see juriidilises etnograafias⁶⁵. Selline töömeetod ei vasta mingil moel varase uusaja ühiskonnale, mis suures osas oli veel agraarühiskond, ning takistab maaühiskonna fundamentaalsete konfliktide ning nende lahendamise vaatluse alla

tulemist. Siin ilmneb varase uusaja kuritegevuse spetsiifiline seni uurimata ala. Seepärast on varase uusaja kuritegevuse uurimise esma-nõue arvestada polütsentrilise õiguskorra ja polütsentrilise normistüsteemiga. Sellest ei piisa, kui analüüsida seisusliku õiguskorra erinevaid kohtuinstantsse, eelkõige spetsiifilise pädevusega ilmalike ja vaimulike kohtute kooseksisteerimist, ning antud tulemusi üksteise suhtes rakendada. Sest külakohtute (*der lokalen Rügegerichte*) tegevus viitab õigusvaldkondadele ja õigusliku regulatsiooni pädevusele, mis tõepoolest on oluliselt erinevad kaasaegsest õiguskorrast.

Sellega seoses satub vaatevälja institutsionaliseeritud naabruskond. See ei olnud algselt valitsejate poolt organiseeritud ja seepärast tähistatakse seda uurimustes kui "mitteametlikku". Kuna valitsejate sekkumine alates 15. sajandist kogukonna tasandil tugevnes, on kogukonna tegevussfäär osaliselt jälgitav valitsejate dokumentatsioonis õiguslike konfliktilahenduste kohta, kuid ülikond nägi kogukonnas järjest vähem legitiimset õiguslikku instantsi, pigem omavolilise autoriteedi kehatust. Selles protsessis tekkis õiguse ja tava vastuolu: õigus kui ametlikult kehtiva normi väljendus, tava kui mitteametliku võimu väljendus. Valedest eeldustest lähtuvalt kahandab see kaasaegne vaade maaühiskonnale suurel määral kogukonna ja naabruskonna tähtsust kohaliku elu korraldamisel. See valdkond oli Saksamaa paljudes osades hiljemalt 15. sajandist alates reguleeritud kirjalikult fikseeritud küla eeskirjadega (omavoliõigused).⁶⁶ Kohalike kogukondade omavoliõigus (*willkürrecht*) sisaldas reeglite kehtestamist ja sanktsioonipraktikat, mis kujutas endast vastet individuaalsele kodanlikule omavoliõigusele.⁶⁷ Põhimõtteliselt on tegemist kogukonnaliikmete poolt võetud kohustusega kinni pidada reeglitest ja nendest üleastumise korral "rikkumiste" eest vastavalt tasuda. Selle omavoliõiguse juurde kuulus, et kogukonnaliikmed olid kohustatud üleastumisest teatama; mingit politseid ei olnud.

Siin ilmneb kohaliku konfliktilahendamise isereguleeriv loomus, mida ei tohi siiski ära segada omakohtuga. Eesmärgiks oli rahu jaluleseadmine naabrite vahel ja seega kogukonnas. Oma tülide kohtueelsel lahendamisel kasutasid naabrid ka vahemeeste abi.⁶⁸ Siingi oli põhimõtteks lepitamine ja omakohtu vältimine.

Kui kogukonna kohalik võimupädevus tuleb välja ka valitsejate poolt talletatust, siis institutsionaliseeritud naabruskonna erinevad formatsioonid soo ja vanuse põhjal ei ole sama selgelt nähtavad, kui nad ei olnud just kaasatud talupoegade – ülikonna suhetesse, nagu taluomanike ühiste kogukonnamaade puhul või abielunaste rühma näol, kes valisid ämmaemanda. Poissmeeste kogud võtsid enda peale ülesanded, mis kaasnesid kosjasobitamise, kaebuse esitamisega vanuselisel “ebavõrdsete paaride” puhul ning väljasttulnute kogukonda abiellumisega.⁶⁹ Seevastu, nagu seda tõendavad juhuslikult säilinud materjalid “naistekohtu” kohta Kasseli lähedal Breitenbachis, olid abielunaised vastutavad abielusisese korra hoidmise eest.⁷⁰ Naistekohus pidas kohut nagu külakohus (*dörfliche Grebengericht*) ja rakendas sanktsioone, nagu näiteks katusepanemine – seega häbistavaid karistusi.⁷¹ Karistati mitte üksnes naist, kes oli oma mehe läbi peksnud, vaid abielupaari. Niisiis kujutas “kõlvatuse” kohtulik karistamine endast vaid üht kindlat lõiku kõlblusevastastest süütegudest ning tuleks seega uuesti üle hinnata. Samas on “naistekohtu” puhul selgesti näha, mis oli naabruskonnale oluline: “kurjategijate” reintegratsioon, mitte nende isoleerimine.⁷²

Sellise vormi puhul, mis reguleeris korraprobleeme poissmeeste kogude ja “naistekohute” kaudu, oli iseloomulik, et ta ei toonud midagi sisse ega vajanud mingit arvepidamist, seepärast on seda ka väga vähe kirjalikult talletatud. Nagu näitab Martinhage naistekohus, söödi kõik ühiselt ära, et ühises söögilauas kaotatud heanaaberlikud suhted rituaalselt taastada. Sarnaselt toimisid külakohtud (*die Rügegerichte*), mis karistasid põlluvargusi ja eksimusi naabrus-

konna vastu õlu- ja veinitrahvidega, mis üheskoos külapeol ära joodi. Osaliselt on seda kohtualluvust võimalik määratleda vaid haldusaktide kaudu, nagu näiteks valitsejate sissetulekuregistrid ja kirikuarved, milles on ära toodud trahvisummad, mis tuli lisaks härrasrahvale makstud trahvidele tasuda.⁷³

Seetõttu on oluline uuesti kaardistada ja mõõdistada varase uusaja maatühiskonna need valdkonnad, kus konfliktid tekkisid ja teataval juhul hukkamõistva või koguni karistava toimimisviisiga lahendati, et oleks võimalik kontrollivaid ja sanktsioone kehtestavaid instantse süsteemina käsitleda. Vastasel korral võtaks uurimus ebakriitiliselt üle varase uusaja bürokraatide positsiooni, kes pidasid seda valdkonda väikeste karistuste ja trahvide tõttu “tühiaksjaks”. “Mõrvade ja tapmistega”, mis huvitab ametivõime ja ajaloolist kuritegevusuurimust, puutusid inimesed oma lähiümbruses harva kokku. Küll aga oli neil tegemist igapäevase enesekeh-testamisega kokkupõrgetes pereliikmete, naabrite ja mitte sugugi harva kohalike ametiisikutega. Neil tuli võidelda elu eest, varanduse ja au pärast. Selles kontekstis peab püstitama küsimuse, kui võrd oli konfliktide lahendamine ja karistamine sooga seotud?

Varavastased kuriteod – otsustades olemasolevate uurimuste põhjal – moodustasid suure osa naiste ja meeste karistatavast käitumisest.⁷⁴ Sinna hulka kuulus toiduvargus (“*Mundraub*”), näiteks õunte või viinamarjade vargus, mida karistati “maiustuste korviga” (“*Naschkorb*”)⁷⁵ franki kogukondades.⁷⁶ Raskemad olid põllu- ja metsavargused, kui rikuti naabri kasutamiseõigusi põllul ja metsas. Neid käsitleti seni üksnes valitsejate ja talupoegade vaheliste konfliktidena, mitte külasiseste konfliktidena. Tannenbergi maavalduse maa- ja külakohtus (*Ruggericht*) on Sontra läheduses asuva Nentershauseni küla kohta toodud ära aastatel 1694–1705 järgnevad põlluvarguse juhtumid: 1694 olid 36 juhtumist 35 põlluvargused, nendes osalesid 33 meest ja 17 naist; 1695 oli 31 juhtumist 22 mehe ja 17 nai-

sega; 1696 20 juhtumit 10 naise ja 10 mehega; 1697 27 juhtumit 14 mehe ja 15 naisega; 1700 osales 26 juhtumil 25 meest ja 11 naist; 1705 oli 41 juhtumit, millesse oli segatud 14 meest ja 28 naist.⁷⁷ Nentershauseni põlluvargused näitavad niisiis naiste ja meeste vahelduvat osalust ülesantud juhtumite puhul.⁷⁸ Need sooritati tavaliste põllutööde käigus ja on seotud antud isikute positsiooniga leibkonnas. Naiste osalus põlluvargustes on seletatav nende tööga majas, talus ja põllul ning nende kuulumisega leibkonda, olgu siis majaperenaise, tütre või teenijatüdrukuna.⁷⁹ Külaühiskonna jaoks ei olnud need kuriteod mingil juhul tühised või banaalsed, pigem nähti neis kallaletungi kasutusõiguste hoolikalt väljamõeldud süsteemile, mis pidid eluks vajalike põllusaaduste puuduse⁸⁰ ära hoidma.

Kui abikaasad panid ühiselt toime karistatava teo, ilmnes majapidamise ja kriminaalsuse veel üks aspekt. Kõnekas on üks kapsavarguse juhtum, mille sooritas abielupaar 1613. aastal Frickenhausenis: "selle eest tuleb mees panna türmi ja naine hullumajja ning riputada kapsas naise kongi".⁸¹ Abikaasasid karistati niisiis ühise varguse eest erineval moel: mees sai austava "meeste karistuse" ja naine teotava häbistava karistuse. Selline menetlus pole sugugi erandiks, seda leiab ka valitsejate sanktsioonipraktikast talupoegadest abielupaaride suhtes, kes osutasid ühiselt vastupanu valitsejate nõudmistele.⁸² Kui meestel tuli arvestada surmanuhtluse, ihunuhtluse, rahatrahvi ja väljasaatmisega, said naised peamiselt häbistavaid karistusi. Talupoegade sõjas 1525. aastal pandi naised näiteks Dettwangis (Rothenburg ob der Tauber) hullumajja.⁸³ Hullumajja pisteti ka noormehed, kes olid ühiselunorme rikkunud. Kuid see ei olnud neile häbistav karistus, sest samamoodi koheldi purjus õiseid rahurikkujaid.⁸⁴

Naised on seega osalised erinevates "vastuhakkudes": abikaasale, valitsejatele, ametivõimudele, "nõiana" jumaliku loomingu vastu. Neid peeti üldse korra vaenlasteks. Neid "korrarikumisi" karistasid erinevad instantsid: naiste-

kohus, külakohus ja valitsejate kohtud. Eksimused õige korra vastu olid ilmselt väga tihe-dalt seotud sugude hierarhiaga ning puudutasid seega poliitilise korra alustugesid. Seda varase uusaja arusaama poliitikast kui "heast politseist" tuleb arvestada kuritegude klassifitseerimisel ning eri ajastute usu- ja riigivastaste kuritegude võrdlemisel.

Nii sotsiaalse positsiooni kui materiaalse kindlustatuse jaoks oli oluline au omamine. Nagu Lippe krahvkonna kohtutoimikute (*Gogerichtsakten*) analüüs tõendas, esitasid mehed naistest palju sagedamini kohtule süüdistusi au riivamises ja solvamises.⁸⁵ See on ilmses vastuolus palju räägitud "naiseauga" ja riiaka iseloomuga, mida omistatakse naisele, kes oma terava keelega solvab teisi ja tekitab seega lahk-helised. Esmalt tuleb arvesse selgitus, mille järgi naistevahelised tülid ja naiste ning meeste vahelised tülid – siin siis eelkõige abielunaiste, leskede ja abielumeeste – lahendati kohtueelselt, näiteks abielumehe autoriteedile tuginedes, samas kui meeste auasjade puhul ei olnud naabritest vahe-meestel⁸⁶ piisavalt autoriteeti seesuguste konfliktide lahendamiseks, nii et see pidi toimuma kohtuliku avalikkuse ees. Näib, et naiseau oli väiksem kui meheau. Selle kohta võiks tunnistust anda ka toodud näide abikaasade erinevatest karistustest üheskoos sooritatud põlluvarguste eest. Selgusetuks jääb, kuidas suhtus mees oma naise au alandamisse. Igatahes võis kaotatud au jälle taastada.

Siin ilmneb, nagu mulle näib, õigusliku mõtlemise tähtis tunnus varasel uusajal: vastutus kõrvalekalduva käitumise eest omistati vaid osaliselt "kurjategijale" endale, pigemini küllaltki suures osas personaalsetele korrains-tantsidele abielus ja leibkonnas: abielumeestele nende naiste eest, pereisadele, aga ka pereema-dele, laste ja teenijaskonna eest. Lisaks karistati leibkonnaliikmete paljud eksimused pereisade distsiplinaarvõimule tuginedes leibkonnasiseselt, ilma et need oleksid kohtusse jõudnud. Seega jääb suur arv sel moel lahendatud juhtumitest

meie eest varjule ning neid tuleb pidada varase uusaja kuritegevuse tüüpiliseks varjatud alaks.

IV

Varase uusaja naiste kriminaalse käitumise uurimine "naiskuritegevusena" on küsitav ettevõtmine. Naiste osakaal kriminaalprotsessides on teatava reservatsiooniga vaid siis analüüsitav, kui toimikutes ja seadusekogudes leiduvaid tunnistusi käsitletakse kui kindlate valitsejahuvide valiku tulemust, mis meeste ja naiste teatud käitumises nägi ohtu "avalikule korrale" ja sotsiaalsele rahule. See, missuguste süütegude eest tehti vastutavaks eelkõige mehed või naised, olenes sellest, mis juhud antud sugu peeti võimeliseks ohustama avalikku korda: brutaalset vägivalda "meheliku tugevuse" väljendusena peeti ilmselt ohtlikumaks kui "naiseliku nõrkuse" ambivalentust. Sellega saavutati ka varasel uusajal naiste ühiskondlikult madal kuritegevuse määr.

Seega seisab ajaloolise kuritegevusuurimise ees ülesanne välja töötada põhialused andmebaasi jaoks, milles meeste ja naiste kuritegevus on dokumenteeritud selliselt, et on näha ka "nais-" ja "meeskuritegevuse" tekke valikumehhanismid ning sooga seotud kuriteostruktuurid. Peab olema selgesti näha, mis millistel põhjustel varju jääb, eelkõige, kas on põhjuseks vilets "kohtumaterjalide seis" või otsustavad seda uurijate valikukriteeriumid, mis teaduse valgust näha tohib ja mis mitte.

Sooajaloolisest perspektiivist on kuritegevust vaadeldes tulnud päevavalgele sotsiaalse ebavõrdsuse uued dimensioonid, mida põhjustas sugude erinevus. Sellele erinevusele rajati sugude kord, mis põhines "mehelikul tugevusel" ja "naiselikul nõrkusel". Nii nagu "sugu" on ühiskondliku ebavõrdsuse teadusliku analüüsi keskne kategooria, nii osutuvad "mehelik tugevus" – "naiselik nõrkus" "sotsiaalse tegelikkuse üldiseks tõlgendustrüki"⁸⁷, mis mõjutab tegelikkust.

Tõlkinud Heli Mägar

Märkused

¹ Vrd. Wolfgang Behringer, Erträge und Perspektiven der Hexenforschung, in: *HZ* 249 (1989), lk. 619–640; Peter Kriedte, Die Hexen und ihre Ankläger. Zu den lokalen Voraussetzungen der Hexenverfolgungen in der frühen Neuzeit – Ein Forschungsbericht, in: *Zeitschrift für Historische Forschung* 14 (1987), lk. 47–71; Robert Jütte, Geschlechtsspezifische Kriminalität im Späten Mittelalter und in der Frühen Neuzeit, in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt.* 101 (1991), 86–116.

² Tsiteeritud Esther Fischer-Homberger, *Medizin vor Gericht. Gerichtsmedizin von der Renaissance bis zur Aufklärung*, Bern, Stuttgart, Wien 1983, 127.

³ Ester Fischer-Homberger, *Krankheit Frau. Zur Geschichte der Einbildungen*, Darmstadt 1994, 49–53.

⁴ Näited Fischer-Homberger, *Medizin*, 126–134.

⁵ Fritz Sack, Probleme der Kriminalsoziologie, in: *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, hg. von René König, Bd. 12, Stuttgart 1978, 386. Sack viitab järgmises lauses sütiomistamise individualiseerimisele, mis, silmas pidades naisi, võib põhjustada kahekordse negatiivse välistamise.

⁶ Hermann Mannheim, *Vergleichende Kriminologie. Ein Lehrbuch in zwei Bänden* (engl. 1962), Stuttgart 1974, Bd. 2, 830–852.

⁷ Stefan Bajor, Kathrin Rödiger-Bajor, Die Diskriminierung der Juristin in Deutschland bis 1945, in: *Kritische Justiz* 13 (1980), 41 jj.

⁸ Dirk Blasius, *Kriminalität und Alltag. Zur Konfliktgeschichte des Alltagslebens im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1978, lk. 13; Sack, 197, 301.

⁹ Gisela Bock, Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte, in: *Geschichte und Gesellschaft* 14 (1988), 364–391; Karin Hausen, Heide Wunder (Hg.), *Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte (Geschichte und Geschlechter, Bd. 1)*, Frankfurt a. M., New York 1992, Einleitung, 9–18.

¹⁰ Elsbeth Bröckling, *Frauenkriminalität. Darstellung und Kritik kriminologischer und devianzsoziologischer Theorien. Versuch einer Neubestimmung*, Stuttgart 1980, 6–13.

¹¹ Marlene Stein-Hilbers, Zur Frage der geschlechtsspezifisch unterschiedlichen Strafverfolgung, in: *Kriminologisches Journal* 10 (1978), 281.

¹² Teatud kuritegude loomuomane omistamine meeste või naistele etendab oma osa näiteks kristlikus antropoloogias, nii meditsiinilises õpetuses kehavedelikest kui ka 19. sajandi günekoloogias.

¹³ Sellele osutab veenvalt Jütte, 98.

¹⁴ Vrd. ülevaadet Sackil, näit. lk. 286, 291–295, 305.

¹⁵ Paikapidavamatena näivad Mannheimi arutlused tõsi-

asja üle, et mehed teevad naiste kohta käivaid seadusi ja mõistavad kohut naiste üle.

¹⁶ Stein-Hilbers

¹⁷ See, mis siin on välja töötatud "naissoo" näite varal, omab analoogiat "meessoos" kategoorias, mida tuleks samamoodi analüüsida.

¹⁸ Sack, 318.

¹⁹ Sack, 291.

²⁰ Bröckling, 78.

²¹ Bröckling, 97 jj.

²² Joan W. Scott, *Gender and the Politics of History*, New York 1988, 42; Heide Wunder, "Er ist die Sonn, sie ist der Mond." *Frauen in der Frühen Neuzeit*, München 1992, 67.

²³ Oluline oleks neid leide võrrelda kroonikakirjutajate ülestähendustega, mida leidub näiteks kalendrites ja majaraamatutes. Nii on näiteks Gunkeli kroonikas 18. sajandi Kasseli kohta üles tähendatud terve rida lapse- tapjaid: Philipp Losch (Hg.), *Zwei Kasseler Chroniken des achtzehnten Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Orts- und Familiengeschichte*, Kassel 1904, näit. 23.

²⁴ Töendid Baseli kohta Hans-Rudolf Hagemann, *Basler Rechtsleben im Mittelalter*, Basel, Frankfurt a. M. 1987, 140–161.

²⁵ Töendid Württembergi kohta David Sabean, *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700–1870*, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney 1990, näiteks 211–218.

²⁶ Rudolf His, *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Karolina*, München, Berlin 1928, 7 jj.

²⁷ H. Holzhauser, Artikel "Majestätsbeleidigung", in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, hg. v. A. Erlers u. E. Kaufmann, Bd. 3, Berlin 1984, 177–182.

²⁸ Helen Schüngel-Straumann, *Die Frau am Anfang. Eva und die Folgen*, Freiburg im Breisgau 1989; Elisabeth Gössmann, *Anthropologie und soziale Stellung der Frau nach Summen und Sentenzenkommentaren des 13. Jahrhunderts*, in: *Miscellanea Medievalea 12 (1979)*, 281–297.

²⁹ Eva Labouvie, *Zauberei und Hexenwerk. Ländlicher Hexenglaube in der frühen Neuzeit*, Frankfurt a. M. 1991, 62 jj.; vaata ka Silke Götttschi artiklit antud teoses.

³⁰ Elisabeth Koch, *Major dignitas est in sexu viril. Das weibliche Geschlecht im Normensystem des 16. Jahrhunderts*, Frankfurt a. M. 1991.

³¹ Gerd Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör: Kriminalität, Herrschaft und Gesellschaft in einer frühneuzeitlichen Stadt*, Bonn, Berlin 1991, 248; Heide Wunder, *Hexenprozesse im Herzogtum Preußen während des 16. Jahrhunderts*, in: Christian Degn, Hartmut Lehmann, Dagmar Unverhau (Hg.), *Hexenprozesse. Deutsche und skandinavische Beiträge*, Neumünster 1983, 200, Anm. 47.

³² Vrd. Sabean, 430.

³³ Ewald Fritsch, Vom Bergmann zum Spielzeugmacher, in: *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 2 (1956)*, lk. 179–211, siin lk. 196.

³⁴ Vrd. Fischer-Homberger, *Medizin*, 364–376.

³⁵ Wunder, *Hexenprozesse*, 188 jj.; Ingrid Ahrendt-Schulte, *Schadenzauber und Konflikte. Sozialgeschichte von Frauen im Spiegel der Hexenprozesse des 16. Jahrhunderts in der Grafschaft Lippe*, in: Heide Wunder, Christina Vanja (Hg.), *Wandel der Geschlechterbeziehungen zu Beginn der Neuzeit*, Frankfurt a. M. 1991, 208–212.

³⁶ Sigrig Schade, *Schadenzauber und die Magie des Körpers*, Worms 1983.

³⁷ Vrd. Wunder, "Er ist die Sonn", 74, 104, 111, 200.

³⁸ Heide Wunder, Friedrich von Spee und die verfolgten Frauen, in: Doris Brockmann, Peter Eicher (Hg.), *Die politische Theologie Friedrich von Spees*, München 1991, 117–131.

³⁹ Dieter Schwab, Artikel "Gleichberechtigung (der Geschlechter)", in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, hg. v. A. Erlers u. E. Kaufmann, Bd. 1, Berlin 1971, 1696–1702.

⁴⁰ Wunder, "Er ist die Sonn" 125; Merry E. Wiesner, *Working Women in Renaissance Germany*, New Brunswick, New York 1986, 26–30; Erich Maschke, *Die Familie in der deutschen Stadt des späten Mittelalters* (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 1980, 4. Abh.), Heidelberg 1980, 41.

⁴¹ W. Orgis, Artikel "Munt, Muntwalt", in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, hg. v. A. Erlers u. E. Kaufmann, Bd. 3, Berlin 1984, 750–761; Dietmar Willoweit, Artikel "Vogt, Vogtei", in: ebd. 36. Lieferung, Berlin 1993, 942; *Vogtei als Vormundschaft*; Schwab, wie Anm. 39, Sp. 1697 jj.

⁴² Olympe de Gouges, Erklärung der Rechte der Frau und Bürgerin, in: dies., *Schriften*, hg. v. Monika Dillier, Vera Mostowlansky, Regula Wyss, Basel, Frankfurt a. M. 1980, 40–44.

⁴³ Vrd. Bock; Hausen/ Wunder.

⁴⁴ Heide Wunder, *Geschlechtsidentitäten. Frauen und Männer im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit*, in: Hausen/ Wunder (Hg.), wie Anm. 9, 133 jj.; Sully Roecken, Carolina Brauckmann, Margaretha Jedefrau, Freiburg im Breisgau 1989.

⁴⁵ Paul Münch, Tiere, Teufel oder Menschen? Zur gesellschaftlichen Einschätzung der "dienenden Klassen" während der Frühen Neuzeit, in: Gotthard Fröhlsorge (Hg.), *Dienstboten im 18. Jahrhundert* (im Druck); Ulrike Gleixner, "Das Mensch" und "der Kerl". *Die Konstruktion von Geschlecht in Unzuchtverfahren der Frühen Neuzeit (1700–1760)*, Frankfurt a. M., New York 1994; Renate Dürr, "Des Menschen Feinde

- werden seine eigene(n) Hautgenossen seyn". Mägde im "ganzen Haus" am Beispiel von Schwäbisch Hall im 17. Jahrhundert, Diss. phil. Berlin 1994.
- ⁴⁶ Wilhelm Schmidt-Biggemann, Mutmaßungen über die Vortsetzung vom Ende der Erbsünde, in: Bernhard Fabian, Wilhelm Schmidt-Biggemann, Rudolf Vierhaus (Hg.), *Deutschlands kulturelle Entfaltung. Die Neubestimmung des Menschen*, München 1980, 171–192.
- ⁴⁷ Otto Ulbricht, *Kindsmord und Aufklärung in Deutschland*, München 1990; Richard van Dülmen, *Frauen vor Gericht. Kindsmord in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt a. M. 1991; Wolfgang Behringer, Mörder, Diebe, Ehebrecher. Verbrechen und Strafen in Kurbayern vom 16. bis 18. Jahrhundert, in: Richard van Dülmen (Hg.), *Verbrechen, Strafen und soziale Kontrolle. Studien zur historischen Kulturforschung III*, Frankfurt a. M. 1990, 102; Schwerhoff, 158; Clemens Zimmermann, "Behörigen Orthen angezeigt". Kindsmörderinnen in der ländlichen Gesellschaft Württembergs, 1581–1792, in: *MedGGIO* (1991), 67–102.
- ⁴⁸ Richard van Dülmen, *Theater des Schreckens. Gerichtspraxis und Strafrituale in der Frühen Neuzeit*, 2. Aufl. München 1988; Peter Wettmann-Jungblut, "Stelen inn rechter hungersnodd". Diebstahl, Eigentumsschutz und strafrechtliche Kontrolle im vorindustriellen Baden 1600–1850, in: Richard van Dülmen (Hg.), *Verbrechen, Strafen und soziale Kontrolle. Studien zur historischen Kulturforschung*, Frankfurt a. M. 1990, 147; Schwerhoff, Köln, 153–166; vrd. seevastu Helfried Valentinitich, Zur Geschichte des Kindsmordes in Innerösterreich. Gerichtspraxis und landesfürstliches Begnadigungsrecht im 17. Jahrhundert, in: ders. (Hg.), *Recht und Geschichte. Festschr. Hermann Baltz zum 70. Geburtstag*, Graz 1988, 573–591; Otto Ulbricht, Landesverweisung für Kindsmord – milde Strafen in harter Zeit? Ein Segeberger Fall aus dem Jahre 1684, in: Werner Paravicini (Hg.), *Mare Balticum. Beiträge zur Geschichte des Ostseeraums in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Erich Hoffmann*, Sigmaringen 1992, 262–278; Heinz Schilling, Frühneuzeitliche Formierung und Disziplinierung von Ehe, Familie und Erziehung im Spiegel calvinistischer Kirchenratsprotokolle, in: Paolo Prodi (Hg.), *Glaubensbekenntnisse, Treueformeln und Sozialdisziplinierung zwischen Mittelalter und Neuzeit*, München 1993, 199–236.
- ⁴⁹ Lyndal Roper, "Wille" und "Ehre": Sexualität, Sprache und Macht in Augsburger Kriminalprozessen, in: Heide Wunder, Christina Vanja (Hg.), *Wandel der Geschlechterbeziehungen zu Beginn der Neuzeit*, Frankfurt a. M. 1991, 180–197; Behringer, Mörder, 99 jj.
- ⁵⁰ Gerhard Dilcher, "Hell, verständig, für die Gegenwart sorgend, die Zukunft bedenkend". Zur Stellung und Rolle der mittelalterlichen deutschen Stadtrechte in einer europäischen Rechtsgeschichte, in: *Zeitschrift der Savigny-Gesellschaft für Rechtsgeschichte*, Germ. Abt. 106 (1989), 23.
- ⁵¹ Vrd. Fischer-Homberger, *Medizin*, 119–125; Mannheim, 822–830.
- ⁵² Vrd. Karl Kroeschell, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. 2 (1250–1650), 5. Aufl. Opladen 1983, 207–210.
- ⁵³ Dirk Blasius, Kriminologie und Geschichtswissenschaft. Bilanz und Perspektiven interdisziplinärer Forschung, in: *Geschichte und Gesellschaft 14* (1988), 136–149; Gerd Schwerhoff, Devianz in der alteuropäischen Gesellschaft. Umriss einer historischen Kriminalitätsforschung, in: *Zeitschrift für Historische Forschung 19* (1992), 385–414.
- ⁵⁴ Michael Schröter, Staatsbildung und Triebkontrolle. Zur Regulierung des Sexualverhaltens vom 13. bis 16. Jahrhundert, in: P. Gleichmann, Johan Goudsblom, Hermann Korte (Hg.), *Macht und Zivilisation. Materialien zu Norbert Elias Zivilisationstheorie*, Frankfurt a. M. 1984, 148–192; Heinz Schilling, Stundenzucht und frühneuzeitliche Sozialdisziplinierung. Die calvinistische presbyteriale Kirchenzucht in Emden vom 16. bis 19. Jahrhundert, in: Georg Schmidt (Hg.), *Stände und Gesellschaft im Alten Reich*, Stuttgart 1989, 265–302.
- ⁵⁵ Christian Simon, *Untertanenverhalten und obrigkeitliche Moralpolitik. Studien zum Verhältnis zwischen Stadt und Land im ausgehenden 18. Jahrhundert am Beispiel Basels*, Basel, Frankfurt a. M. 1981; Susanne Dettlaff, Sittliche Verstöße und niedrigergerichtliche Strafbarkeit. Aufschlüsse aus Brücheregistern in schleswig-holsteinischen Amtsrechnungen, in: Frauke Rehder, Annelie Stobinsky, Susanne Dettlaff, *Volksleben, Kirche und Obrigkeit in Schleswig-Holstein von der Reformation bis ins 19. Jahrhundert*, Neumünster 1989, 395 jj.
- ⁵⁶ Heide Wunder, Der dumme und der schlaue Bauer, in: Cord Meckseper, Elisabeth Schraut (Hg.), *Mentalität und Alltag im Spätmittelalter*, Göttingen 1985, 34–52.
- ⁵⁷ Susanna Burghartz, Kein Ort für Frauen? Städtische Gerichte im Spätmittelalter, in: Bea Lundt (Hg.), *Auf der Suche nach der Frau im Mittelalter. Fragen, Quellen, Antworten*, München, 1991, lk. 49–64; Schwerhoff, Köln; Katharina Simon-Muscheid, Gewalt und Ehre im spätmittelalterlichen Handwerk am Beispiel Basels, in: *Zeitschrift für Historische Forschung 18* (1991), 1–31.
- ⁵⁸ Vrd. Wettmann-Jungblut; Sabeau; *Thomas Robisheaux, Rural Society and the Search for Order in Early Modern Germany*, Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney 1989; Albert Schnyder-Burghartz, *Alltag und Lebensformen auf der Basler Landschaft um 1700*, Liestal 1992.
- ⁵⁹ Vrd. Jütte, 93 jj., 96 jj.
- ⁶⁰ Nii vöib küsida, kas on lubatav lahutada isikuvastased

- kuriteod otsustavalt varavastastest kuritegudest, nii nagu seda tegi Robert Jütte, sest kallaletung omandile oli ühtlasi kallaletung isikule. Isik ei olnud omandisuhteta defineeritav. Sama küsitav on moraalivastaste eksimuste klassifitseerimine "valitseva seksuaalmoraali vastaste eksimustena", sest selles valdkonnas ei kehtinud ainult üks norm. (Jütte, 109).
- ⁶¹ Behringer, Mörder, 88 jj.
- ⁶² Behringer, sealsamas 96, arvab nõidumise usuvastaste kuritegude hulka.
- ⁶³ Kriminoloogia, kriminaalsotsioloogia ja õigusajaloo piiritlemiseks vt. Blasius, kriminoloogia ja Schwerhoff, normist kõrvalekalle.
- ⁶⁴ Vrd. Wettmann-Jungblut.
- ⁶⁵ Vrd. eelkõige Karl-Sigismund Krameri töid: *Bauern und Bürger im nachmittelalterlichen Unterfranken. Eine Volkskunde auf Grund archivalischer Quellen*, Würzburg 1957; *Volksleben im Hochstift Bamberg und im Fürstentum Coburg (1500–1800)*, Würzburg 1967; ders., *Volksleben im Fürstentum Ansbach*, Würzburg 1961; Josef Dünninger, Rügegericht eines unterfränkischen Dorfes im 19. Jahrhundert, in: *Kulturformen im ländlichen Südwesten*, Festschrift f. Heiner Heimberger, hg. v. Peter Assion, Stuttgart 1971, 31–36.
- ⁶⁶ Heide Wunder, *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, Göttingen 1986, 45.
- ⁶⁷ Wilhelm Ebel, *Die Willkür*, Göttingen 1953.
- ⁶⁸ Rainer Walz, *Hexenglaube und magische Kommunikation im Dorf der Frühen Neuzeit. Die Verfolgungen in der Grafschaft Lippe* (= Forschungen zur Regionalgeschichte, Bd. 9), Paderborn 1993, 314–317.
- ⁶⁹ Karl-Sigismund Kramer, *Grundriß einer rechtlichen Volkskunde*, Göttingen 1974, 72; Schnyder, 265–274.
- ⁷⁰ Christina Vanja, "Verkehrte Welt". Das Weibergericht zu Breitenbach, einem hessischen Dorf des 17. Jahrhunderts, in: *Journal für Geschichte* 5 (1986), 22–29.
- ⁷¹ G. Haberer, Artikel "Schandstrafen", in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, hg. v. A. Erler u. E. Kaufmann, Bd. 4, Berlin 1990, 1353–1355; Barbara James, Frauenstrafen des 18. Jahrhunderts in Lied, Bild und Redensart, in: *Jahrbuch für Volksliedforschung* 27/28 (1982/83), 307–315.
- ⁷² Susanna Burghartz, *Leib, Ehre und Gut. Delinquenz in Zürich Ende des 14. Jahrhunderts*, Zürich 1990.
- ⁷³ Nii näiteks Preisi hertsogiriigi ametiarvetes 16. ja 17. sajandist (Berliini salajane riigiarhiiv).
- ⁷⁴ Behringer, Mörder; Jütte.
- ⁷⁵ Kramer, Bauern und Bürger, 96.
- ⁷⁶ Vrd. siinkohal konfliktijuhtumit Sontras sügisel 1579, in: Werner Sippel, *Sippenbuch der Stadt Sontra in Hessen, etwa 1700–1825 (4. Teil)*, (Veröffentlichungen aus der Geschichte der althessischen Landschaft an der Werra, Bd. 10, H. 30), Göttingen 1986, 509–511
- und Walter Rummel, Verletzung von Körper, Ehre und Eigentum, in: Andreas Blaubert, Gerd Schwerhoff (Hg.), *Mit den Waffen der Justiz. Zur Kriminalitätsgeschichte des späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Frankfurt a. M. 1993, 89.
- ⁷⁷ Tänan härra Ferdinand Wetteraud (Kassel) nende andmete lahke edastamise eest.
- ⁷⁸ Veelgi täpsemalt tuleks kontrollida ülesandmise praktikat Nentershausenis.
- ⁷⁹ Vrd. Hans Joachim Grembowietz, *Das Bauerngericht der freien Reichsstadt Rothenburg ob der Tauber vom späten Mittelalter bis zu seinem Niedergang (1403–1678)*, Diss. jur. Würzburg 1974, 26, Anm. 2.
- ⁸⁰ Alois Hahn, Soziologische Aspekte der Knappheit, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 28. Sonderheft 1987, 119–132.
- ⁸¹ Kramer, Bauern und Bürger, 95.
- ⁸² Andreas Suter, Die Träger bäuerlicher Widerstandsaktionen beim Bauernaufstand im Fürstbistum Basel 1726–1740: Dorfgemeinde – Dorffrauen – Knabenschaften, in: Winfried Schulze (Hg.), *Aufstände, Revolten, Prozesse. Beiträge zu bäuerlichen Widerstandsbewegungen im frühneuzeitlichen Europa*, Stuttgart 1983, 89–111; Werner Troßbach, "Rebellische Weiber"? – Frauen in bäuerlichen Protesten des 18. Jahrhunderts, in: Heide Wunder, Christina Vanja (Hg.), *Frauen in der ländlichen Gesellschaft der Frühen Neuzeit* (Druck in Vorb.).
- ⁸³ Marion Kobelt-Groch, Von "armen frowen" und bösen wibern" – Frauen im Bauernkrieg zwischen Anpassung und Auflehnung, in: *Archiv für Reformationsgeschichte* 79 (1988), 125.
- ⁸⁴ Kramer, Bauern und Bürger, 95.
- ⁸⁵ Rainer Walz, Schimpfende Weiber, in: Wunder, Vanja (Hg.).
- ⁸⁶ Rainer Walz, Der Hexenwahn vor dem Hintergrund dörflicher Kommunikation, in: *Zeitschrift für Volkskunde* 82 (1986), 1–18.
- ⁸⁷ Selle mõiste juurde vrd. Otto Gerhard Oexle, Deutungsschemata der sozialen Wirklichkeit im frühen und hohen Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte des Wissens, in: Frantisek Graus (Hg.), *Mentalitäten im Mittelalter* (Vorträge und Forschungen Bd. 35), Sigmaringen 1987, 65.

Kas naistel oli renessanss?*

Joan Kelly

* Artikkel ilmus esmakordselt kogumikus *Becoming Visible: Women in European History* (1977), toim. Renate Bridenthal ja Claudia Koonz, Houghton Mifflin Co., seejärel Joan Kelly raamatus *Women, History and Theory* (1984), University of Chicago Press, Chicago & London.

Ma töötasin need ideed esmakordselt välja 1972.–1973. aastal Sarah Lawrence'i Kolledžis kursusel, mille nimetus oli "Naised: müüt ja tegelikkus", ning ma olen palju tänu võlgu selle kursuse üliõpilastele ja oma kolleegidele Eva Kollischile, Gerda Lernerile ja Sherry Ortnerile. Ma tänan Eve Fleisherit, Martin Fleisherit, Renate Bridenthali ja Claudia Koonzi nende väärtusliku kriitika eest selle ettekande varasema variandi kohta.

Naiste ajaloo üheks ülesandeks on seada kahtluse alla periodiseerimise üldtunnustatud skeemid. Naiste emantsipatsiooni lähtepunktiks võtmine tähendab avastust, et sündmused, mis edendavad meeste ajaloolist arengut, vabastades nad looduslikest, ühiskondlikest või ideoloogilistest piirangutest, avaldavad naistele hoopis teistsugust ja isegi vastupidist mõju. Renessanss on hea asjakohane näide. Aastatel 1350–1530 oli Itaalia ülejäänud Euroopast tublisti ees tänu sellele, et seal olid varakult konsolideerunud tõelised riigid, neile tuge andev kaubanduslik ja tööstuslik majandus ning välja kujunenud postfeodaalsed ja isegi gildide järgsed ühiskondlikud suhted. Need arengud korraldasid Itaalia ühiskonna ümber moodsate põhimõtete kohaselt ning löid ühiskondlikud ja kultuurilised väljendusvõimalused, mille järgi seda ajastut tuntakse. Ometi mõjutasid just need arengud naiste olukorda ebasoodsalt ning see mõju oli nii tugev, et naistel ei olnud mingit renessanssi – vähemalt mitte renessansiajastul. Riik, varakapitalism ja nende loodud ühiskondlikud suhted avaldasid renessansiajastu naistele erisugust mõju vastavalt nende erisuguste positsioonidele ühiskonnas. Hämmastav tõsiasi on aga see, et naistele kui grupile sai eriti Itaalia linnaelus domineerivates klassides osaks ühiskondlike ja isiklike võimaluste ahenemine, mida samast klassist meeste puhul kas ei toimunud, nagu kodanluse puhul, või ei toimunud nii silmatorkavalt, nagu aadliseisuse puhul.

Enne kui asuda tõestama seda väidet, mis räägib vastu laialt levinud arvamusele renessansiaja naiste võrdsusest meestega,¹ tuleb vaadelda, kuidas teha kindlaks, mõõtmisest rääkimata, kaotust või võitu naiste vabadusastmes. Leidsin, et renessansiaja naiste võimu suhtelise kahanemise (või kasvu) hindamisel ja nende ajaloolise kogemuse kvaliteedi kindlaks määramisel osutusid väga kasulikuks järgmised kriteeriumid: 1) *naiste seksuaalsuse* reguleerimine võrreldes meeste seksuaalsusega; 2) *naiste majanduslikud ja poliitilised rollid*, s.t. millist tööd nad tegid

meestega võrreldes ning nende ligipääs varale, poliitilisele võimule ja haridusele või tööks, vara haldamiseks ja võimuks vajalikule väljaõppele; 3) *naiste kultuuriline roll* oma ühiskonna maailmavaate kujundamisel ning ligipääs haridusele ja/või selleks vajalikele institutsioonidele; 4) *naisi puudutav ideoloogia*, eriti soorollide süsteem, mis ilmnes või mida propageeriti ühiskonna sümboolsetes toodetes, selle kunstis, kirjanduses ja filosoofias. Selle ideoloogilise näitajaga seoses tuleb rõhutada kaht asja. Üks on selle suur järeltulik väärtus. Ühiskonna kirjandus, kunst ja filosoofia, mis annavad meile otseseid teadmisi selle ühiskonna valitseva sektori suhtumisest naistesse, annavad meile ka kaudseid teadmisi meie teiste kriteeriumite vallas: nimelt naiste seksuaalse, majandusliku, poliitilise ja kultuurilise tegevuse kohta. Sedavõrd, kuivõrd naiste kujutamine peegeldab tegelikkuses toimuvat, saame sellest järeltada midagi selle ühiskondliku tegelikkuse kohta. Teiseks aga on soorollide ideoloogia ja selle reaalsuse suhted, millest me tahame pilti saada, keerulised, ja neid on raske kindlaks teha. Niisugused seisukohad võivad olla pigem ettekirjutavad (põlisõigusel põhinevad) kui kirjeldavad; need võivad kirjeldada olukorda, mis enam ei valitse või kasutada sugudevahelisi suhteid sümboolselt, viitamata üldse naistele ja soorollidele. Seega, et hinnata soorollidest arusaamise muutumise ajaloolist tähendust, peame seostama neid muutusi kõigeaegaga, mida me teame ühiskonna kui sellise üldisest arengust.

Käesolev essee vaatleb soorollide mõiste muutusi eriti seksuaalsuse aspektist, püüdes mõista, mida need ütlevad meile renessansiaja ühiskonna ja naiste kohta selles. Esmapilgul valmistab renessansiaegne mõtlemine selles suhtes raskusi, sest seda pole lihtne kategoriseerida. Sugudevahelisi suhteid puudutavad arvamused ulatuvad soorollide suhteliselt meelitatavast esitusest õukondlikke kombeid, armastust ja haridust kujutavas kirjanduses patriarhaalsete arusaamadeni kirjutistes abielust ja pere-

konnast ning soorollide üsna võrdse kujutamiseni varautopistlikus ühiskonnateoorias. Selline mitmekesisus ei pruugi aga takistada soorollide käsitlusviiside ajaloo taastamise katset ning selle seostamist naiste tegeliku olukorraga. Sel eesmärgil tuleb jaotada olemasolev materjal vastavalt sotsiaalsetele gruppidele, mille kohta see käib: esimesel puhul õukondlikule kihile, Itaalia väikeste despootlike riikide aadlile; teisel puhul patriitslikule kodanlusele, eriti sellistes vabariikides nagu Firenze. Kolmandal puhul tuleneb naistele utoopilises mõtlemises (ja sellega analoogsetes alamklasside radikaalse reformatsiooni liikumistes) antud suhteliselt võrdne positsioon laiemast kriitikast varase moodsa ühiskonna ning kõigi eraomandusest ja omandikontrollist juhtuvate valitsemisuhete suhtes. Kui need allikate grupid on kord juba eristatud, räägivad nad kõik üht ja sedasama lugu. Kõigis neis ilmnevad eri viisil teatud uued piirangud, mis said osaks renessansiaja naistele, kui perekondlik ja poliitiline elu suure ülemineku käigus keskaegsest feodaalühiskonnast varaseks moodsaks riigiks rekonstrueeriti. Aadelkonna ja kodanluse huve esindavad allikad osutavad sellele faktile kõneka topeelnäitaja kaudu. Peaaegu kõigis niisugustes teostes – mõne tähelepanuväärse erandiga, nagu näiteks Boccaccio ja Ariosto – kehtestatakse naistele karskusnorm ning sugude suhted struktureeritakse ümber naiste sõltuvuse ja meeste valitsemise alusel.

Kodanlikud kirjutised hariduse, koduse elu ja ühiskonna teemadel kujutavad endast naistele iseseisvuse keelamise äärmuslikku näidet. Piisab sellest, kui öelda, et need eristavad teravalt naiste alamat kodust sfääri meeste ülemast avaliku elu sfäärist, saavutades tõelise klassikalise Ateena praktika "renessansi" kogu selle kodanike naiste koduse vangistusega.² Õukondlik renessansikirjandus, mida me vaatleme, oli armulik. Kuid analüüsid selle žanri mõnda iseloomulikku teost, leiame isegi siin aadliseisusest naise tundmusliku kogemuse uut allasurumist, võrreldes talle keskaegses kirjanduses võimal-

datuga, ning selle mõningaid ühiskondlikke ja kultuurilisi põhjuseid. Dante ja Castiglione, kes jätkasid 11. ja 12. sajandi Provence'is kurtuaasse armastuskirjandusega alanud kirjanduslikku traditsiooni, teisendasid keskaegseid arusaamu armastusest ja õilsusest. Nende kujundatud armastuse ideaalis on võimalik märgata renessansi aadlinaise alamat positsiooni sugudevahelistes suhetes, võrreldes tema meessoost vastega, aga ka tema keskaegse eelkäijaga.

Armastus ja keskaja daam

Keskaegne kurtuaasne armastus, mis oli tihedalt seotud feodalismi ja kiriku valitsevate väärtustega, võimaldas naistel teatud viisil seksuaalset armastust väljendada. Muidugi said sealäbi seksuaalsed ja tundmuslikud õigused ainult aristokraatlikud naised. Kui rüütel tahtis talutüdrukut, julgustas kaheteistkümnenda sajandi "Kurtuaasse armastuse kunsti" teoretik Andreas Capellanus teda "mitte kõhkleva ja võtma seda, mida tahad, jõuga".³ Daami puhul aga "ei pea tõeline armastaja heaks midagi peale selle, mis võib tema meelet tema armastatule heameelt valmistada", sest kui kurtuaasne armastus määratles ennast kui üllast nähtust, pidi see armastajate suhetele mingi olemusliku vabaduse omistama. Seega laiendas see metafooriliselt vasallisõltuvuse ühiskondlikku suhet armusuhtele, "enese hindamisele", mida Maurice Vancy õigusega nimetas kurtuaasse armastuse "kogu mustrit kujundavaks põhimõtteks".⁴

Kahest feodalismi loodud ühiskondlike sõltuvussuhete kogumist – *les liens de dépendence*, nagu Marc Bloch neid nimetas – paistis vasallisõltuvus, rüütli sõjaline suhe isandaga, silma selle poolest, et sellesse võis vabatahtlikult astuda (selle algusaegadel). Ajal, mil igati oli kellegi "mees", iseloomustas õigus vabatahtlikult teenistussuhtesse astuda aristokraatlikke sidemeid, päritavus tähistas aga pärisorja orjalikku töösuhet isandaga. Nii järgnesid keskaegsetes

rüütliromaanides armastuse avaldamisele tavaliselt läbirääkimised, kuni vabatahtlikult pakutud armastusele vastati vabatahtlikult vastuarmastusega. Suudlus (nagu ustavussuudlus) vajutas tötusele pitseri, vahetati sõrmused ning rüütel astus oma daami juures armuteenistusse. Sellel, et armastust esitati vasallisõltuvuse kohaselt, oli aristokraatlikele naistele mitmes mõttes vabastav tähendus. Kõige põhilisem oli see, et koos vabaduse mõistega jõudsid heteroseksuaalsetesse suhetesse ka ustavuse ja vastastikususe mõisted. Ustavustunnistus, sümboliseerituna kilpidel ja teistel illustatsioonidel, kus rüütel on asetatud rituaalsesse poosi daami ees põlvitama, kokkupandud käed daami käte vahel, tähistas seda, et mees teenib daami, mitte ei valitse tema üle ega allu talle, ning see tähistas ka truudust ja meelekindlust selles teenistuses. "Daam peab austama oma armastajat nagu sõpra, mitte nagu isandat," kirjutas Marie de Ventadour, naistrubaadur või *trobairitz*.⁵ Samal ajal kätkes ustavustunnistus õiguste ja kohustuste vastastikusust, ka daamipoolset teenimist. Ühes Marie de France'i romaanis hakkavad parunid kuninga Arthuri õukonnas parajasti kellegi rüütli üle kohut mõistma, kui lossi ratsutab tema daam, et anda talle "abi", ning esineb tema kaitsjana niisama edukalt nagu mõni kõrge isand.⁶ Suhet, millesse astus daam oma *ami*'ga (eelistatud nimetus "armastaja" tähistamiseks ning tähelepanuväärselt ka "vasalli" sünonüüm), iseloomustab vastastikusus või komplementaarsus.

See rüütli ja daami suhe erines täielikult patriarhaalsetest peresuhetest, mis kehtisid sellesamas ühiskonnakihis. Olles teadlikud kurtuaasse armastuse kokkusobimatuses valdavate pere- ja abielusuhetega, hoidsid selle ülistajad armastuse abielust lahus. "Me ei julge vaielda vastu Champagne krahvinnale, kes määrab, et armastus ei tohi abielumehe ja naise vahelistes suhetes mingit mõju avaldada," kirjutas Andreas (lk.175). Kuid valides vaba ja vastastikuse heteroseksuaalse suhte väljaspool abielu, eirasid

kurtuaasse armastuse laulikud ja teoreetikud tõsiasja, et patriarhaalne ühiskond nõudis pea-aegu valdavalt naiselt karskust, see tähendab, naine oli rangelt abieluvoodiga seotud. Põhjuste üle, miks nad nii tegid, ja isegi selle fakti enda üle on kaua vaieldud, kuid sedalaadi, abielu rikkuvat armastust õigustavad ideed ja väärtused on selged. Aristokraatia jaoks oli abielul kui teiste poolt korraldatud suhtel ühiskondliku vajaduse plekk. Ja kui feodaalühiskond halvustas abielu, põlastades kohustuslikku teenimist, siis kirik halvustas seda omakorda, pidades seda mitte "religiooseks" seisundiks, vaid millekski madalamaks, mis reageeris loomulikule vajadusele. Veelgi enam, ristiusk lausa edendas kurtuaasse armastuse ideaali sügaval tundetasandil. Armastajate vaheline kurtuaasne armastus võttis oma struktuuri osas eeskujuks vasallisõltuvuse, kuid selle kirge toitiski kristlik armastuse ülendamine.

Kristlus oli saavutanud armastuse ülendamise selle puhastamisega igasugusest seksuaalsusest ning selles suhtes, neid kaht uuesti seostades, läks kurtuaasne armastus selgelt kristlikust õpetusest lahku. Sallivus abielurikkumise vastu, mida sealjuures edendati, ei olnud iseenesest nii kole. Feodaalid heitsid kõrvale kõik kiriku määrused, mis mõjutasid nende huve, nagu näiteks turniiride, abikaasade hülgamise (lahutuse) ja uuesti abiellumise keeld. Pealegi ei vajanud abielurikkumine ilmselt kurtuaasse armastuse heakskiitu ning see toimis pigem pidurdava jõuna, sidudes seksuaalsuse (välja arvatud abielus) armastusega. Lancelot lebab Chrétien de Troyes' kaheistkümnenda sajandi romaanis oma töötuse tõttu ilusa naisega voodis, kuid "mitte kordagi ei vaata ta naise poole ega osuta talle mingit viisakust. Miks ei? Sest tema süda ei tõmba naise poole. ... Rüütil on ainult üks süda ning Lanceloti süda pole enam päriselt tema oma, vaid on usaldatud kellelegi teisele, nii et ta ei saa seda mujale anda."⁷ Tegelikult kujutas Lanceloti karskus endast kristlikule doktriinile suuremat ohtu kui tõsiasja, et tema kirg (Guinevere'i vastu) oli abielu rikkuv, sest tema

suhtumine õigustas seksuaalset armastust. Seksuaalsus sai keskaegse kiriku jaoks olla "kõigest seksuaalsus", mida tuli pühitseda ja suunata kristliku abielu kaudu soo jätkamisele. Armastus aga, mida defineeriti kui kirge headuse vastu, viib inimese täiusele; seega suunab armastus ennast Aquino Thomase kohaselt Jumala poole.⁸ Lancelot nagu kirikutegelasedki põlgas ära pelga seksuaalsuse – kuid seksuaalse armastuse pärast. Ta trotsis kristlikku *õpetust*, seostades armastuse uuesti seksiga, ning kogedes oma armastust kui harrast kutsumust, kui kirge, leidis ta end jäägitus kooskõlas kristliku *tundega*. Tema armastus, nagu Chrétieni lugu selgelt näitab, oli niihästi sakramentaalne kui ka seksuaalne:

... siis tuleb ta kuninganna voodisse, keda ta jumaldab ja kelle ees ta põlvitab, pidades teda kallimaks kui ühegi pühaku säilmeid. Ja siis sirutab kuninganna käed tema poole, surub ta teda emmates tugevasti oma rinnale, tõmbab ta enda kõrvale voodisse ja annab talle kõikvõimalikul viisil rahuldust. ... Nüüd on Lancelot'il kõik, mida ta tahab. ... Kuningannast lahkumine teeb talle niisugust valu, et ta kannatab tõelist märtripiina. ... Kui ta toast lahkub, kummardab ta ja käitub täpselt nii, nagu viibiks ta pühamu ees. (lk.329)

Raske on hinnata kristluse rolli selles tunnetega leppimises ja tähelepanelikkuses sise-mise seisundi vastu, mis iseloomustavad kesk-aeget luulet ja armastusromaanide, kuigi armastuse žanri nutmine ja käteringutamine, hinges mässav rahutus ja valu kadusid klassikalise vaoshoitud suhtumise taastamisega renessansi ajal. Küll aga ühendas kurtuaasest armastust kristlusega peale selle positiivse suhtumise tunnetesse veel selgelt "romantiliste" tundeseisundite kultiveerimine. Kristlikus Euroopas sai kirg positiivse, hingelise tähenduse, mida talle keelasid nii klassikaline eetika kui ka klassikaline erootiline tunne. Religioosset armastust ja kurtuaasest armastust kannatati mõlemat nagu saatust, neile mõlemale alistuti ja neist ei öeldud lahti. Kurtuaasest armastajad, keda muutis kirg, mis

neid sestpeale suunas ja valitses ning mille pärast tuli taluda kõikvõimalikke kannatusi, püüdesid nagu religioossedki armastajad kõrgema emotsionaalse seisundi poole, kui võimaldas tavaline elu. Nad otsisid ekstaasi ning see nõudis neilt kangelaslikku distsipliini, askeetlikku meelekindlust ja sihitruidust. Armastus ja selle katsumused viisid nad ühtviisi eemale igapäevasest, harjumuspärasest, rutiinist, tegid neist eliidi, kes asus kõrgemal abielu ja ühiskonna konventsioonidest.

Seega toitsid nii religioosne tunne kui ka feodaalsed väärtused kirkliku armastuse kontseptsiooni, mis oma vastastikuse iseloomu tõttu nõudis, et sellest kirest, sellest abielu rikkuvast seksuaalsest armastusest saaksid osa ka naised. Keskaegse armastusloo daam kannatas samuti. Veel ühes Marie de France'i armastusromaanis kannatas ta "armastuse pärast rohkem valu, kui ükski naine kunagi on kannatanud". Vana mehe kiivalt valvatud naisena, keda vaimustas tema rüütli ilu kohe, kui ta teda nägi, ei saanud ta armastuse pärast rahu, ning "*franc et noble*" (s.t. vaba) nagu ta oli, andis ta rüütlile oma suudluse ja armastuse vastuseks mehe armastusavaldusele – "ja palju teisi hellitusi, mida armastajad nii hästi tunnevad" ajal, mil ta rüütli oma lossis peitis.⁹ See vastastikune seksuaalsus on kurtuaasest kirjanduses nii tavaline, et pole võimalik võtta tõsiselt arvamust, nagu oleks tegemist Madonna kultuse vormiga, milles kauge ja neitsilik daam intiimvahekorran joudmise ära põlgab. See staadium saabus hiljem, kui kurtuaasne armastus tegi hilisel keskajal ja renessansi ajal läbi muutuse. Kuid 12. sajandil olid provanssaali *iocs-partitzite*, nende poeetiliste armastuseteemaliste "küsimuste" tüüpilised teemad, mida esitati õukonnas (ja mis peegeldasid meelelahutuseks etendatavate armastuse pilakohtute ühiskondlikku reaalsust): "Kas daam peab tegema oma armukese heaks niisama palju, nagu teeb armuke tema heaks?" või "Abikaasa saab teada, et tema naisel on armuke. Naine ja armuke mõistavad seda – kes kolmest

on kõige suuremas hädas?"¹⁰ Samas laadis pidas Andreas Capellanus niinimetatud "puhta" ja "segatud" armastuse erinevusi üksnes juhuslikeks, mitte aga olemuslikeks. Mõlemad tulevad ühest tundest ning vastavalt olukorrale võib üks kergesti teiseks muutuda. Abielurikkumiseks oli lõpuks vaja teatud ettevaatusabinõusid, kuid see ei muutnud isegi "puhta" armastuse põhiliselt erootilist olemust – selles mindi "suudluse ja embuseni ja tagasihoidliku kokkupuuteni alasti armastatuga, jättes ära lõpliku tröösti" (lk.122).

Kurtuaasse armastuse seksuaalne olemus koos selle vabatahtliku iseloomuga ja selle suhete mittepatriarhaalse struktuuriga sunnib meid küsima, mida tähendas see feodaalaja naiste tegelikule olukorrale. Sest kurtuaasne armastus esindas kindlasti nende seksuaalsete ja tundmuslike võimete vabanemist, millel pidi olema mingi ühiskondlik mõju. Siinkohal ei hakka me esitama viljatut küsimust, kas säärased armusuhted ka tegelikult eksisteerisid või oli tegemist lihtsalt kirjanduslike tavadega. Tegelik ideoloogiat puudutav küsimus on hoopis selles, mis laadi ühiskond võis seada *ühiskondlikuks ideaaliks* abieluvälise armusuhte, millesse naised vabalt astusid ning milles naine oli selle vastastikususest hoolimata kinkija ning mees teenija. Millised ühiskondlikud tingimused soosisid pigem niisuguseid tavasid kui tavapärasemat, naiselt karskust ja/või sõltuvust nõudvat suhtumist?

Keegi ei kahtle, et kurtuaasne armastus oli tavana laialt levinud. Kõik aristokraatia seisused ja mõlemad sugupooled kirjutasid trubaduuriluulet ja kurtuaasseid romaane, kuulasid nende esitust ja trubaduuride laule suuremas osas keskaegsest Euroopast. See võis aga toimuda ainult siis, kui sellised ideed toetasid meeste ülemvalitsust ühiskonnas, mitte aga ei õõnestanud seda. Armastusmotiiv võis olla ja Strasbourggi Gottfriedi "Tristanis" (u. 1210) oligi ideaaliks, mis vastandus radikaalselt kiriku ja tekkiva feodaalse kuningavõimu institutsiooni-

dele. Kuid algselt ja üldiselt ei ohustanud kurtuaasne armastus ei kristlikku tunnet ega feodalismi rohkem kui rüütellikkus, mis tõi sõjapidamise teatud "sakramentaalse" moraalse väärtuse ja ohjeldatuse. Samal ajal, kui kurtuaasne armastus ülistas seksuaalsust, rikastas ta seda ja muutis selle sügavamaks kristliku arusaamaga kirest. Kuigi rüütel sageli reetis oma isanda, et teenida oma isanda emandat, kandis ta sellesse suhtesse üle feodaalse ettekujutuse vabalt kanda võetud vastastikusest teenistusest. Ja samal ajal, kui kirglik armastus tõi kaasa abielurikkumise, kindlustas see just sellesama tõsiasjaga enda vajaliku eeldusena poliitilise abielu praktikat. Kurtuaasse armastuse kirjandus surus pigem maha kui võimendas pingeid selle ja teiste ühiskondlike väärtuste vahel ning selle põhjus peitub sügavamal kui kirjandus. See peitub institutsionaalsel tasemel, kus oli tõeline kooskõla või vähemalt ei olnud vastuolu naiste seksuaalsete ja tundmuslike vajaduste ning aristokraatliku perekonna huvide vahel, mida nii feodaalühiskond kui ka kirik ühiskondliku korra alustoeiks pidasid.

Siinkohal tuleks arvesse võtta selliseid tegureid nagu omandus ja võim ühelt poolt ning illegitiimsus teiselt poolt. Feodalism kui era-jurisdiiktsiooni süsteem sidus võimu maavaldusega ning see lubas naistel feodaalomandit nii pärida kui ka valitseda.¹¹ Naiste pärimisõigus sobis sageli suurtest maaomanikest perekondade huvidega, nagu tunnistavad nende väsimatud pingutused niisuguste õiguste kindlustamiseks oma naissoost pereliikmetele. Feodaalaja naiste võimul ei olnud mingit pistmist feodaalajastu galantsusega. Kuid tõsiasi, et naiste valduses võisid olla nii tavalised läänid kui ka suured maakondade kogumid – ning et naised teostasid iseseisvalt nendega kaasnevat senjoriaalvõimu – kindlasti soodustas galantset suhtumist. Akvitaania Eleanori abielurikkumine Prantsusmaa kuninga naisena oleks võinud kaasa tuua hirmsaid tagajärgi mõnel teisel ajal ja teises kohas, näiteks kuningas Henry VIII aegsel Inglismaal. Eleanor aga liikus edasi abielusse

Inglismaa tulevase Henry II-ga või kui täpsem olla, siis uude liitu, mis sidus Henry Plantageneti hüvid Eleanori tohutute valdustega, mille keskmeks oli Provence. Naiste käes oli võim ka nende sõjameestest abikaasade äraolekul. Niisugustel puhkudel juhtis emand õukonda, valitses valdusi ning hoolitses isanda vasallkohuste täitmise eest. Ta oligi isand – ehk küll pigem isanda nime kui iseenda nime all – kui ta ei olnud just lesestunud või ilma poisslasteta. Religioonivaldas oli abtissidel analoogne ilmalik ja vaimulik jurisdiktsioon suurte territooriumide üle ning nad valitsesid alati iseseisvalt, oma ametikoha jõul.

See ühiskondlik reaalsus seletab ka emanimede (matronüümide) säilitamist keskaegses ühiskonnas, see tähendab emapoolse nime üldist kasutamist, mis peegeldab naiste positsiooni maaomanikena ja suurte valduste majandajatenäri eriti ristsõdade perioodil.¹² See seletab ka, miks mees talus naise kõrvalehüppeid, kui need toimusid diskreetselt. Mehe esmase eesmärgi – lääni saamise ja valitsemise – saavutamiseks oli vaja naise toetust, võib-olla isegi naise pärandust. Nagu Emily James Putnam seda väljendas: "Oleks võib-olla paradoksaalne öelda, et parun eelistaks pigem, et tema valdused oleksid kindlustatud, kui et tema poeg oleks seaduslik, kuid kindlasti oli nende kahe asja suhteline väärtus nihkunud."¹³ Kurtuaasses kirjanduses väärib tõepoolest tähelepanu muretu suhtumine illegitiimsusesse. Kuigi romaanide daamid on peaaegu kõik abielus, ilmuvad nad harva koos lastega ning veel harvemini lasevad nad lastel oma elu ja armastust keerulisemaks teha. Üsna samamoodi nagu arvamus, et armastus õitseb ainult abielurikkumises, peegeldas ja suurendas korraldatud abielude stabiilsust, on ka selle ükskõikse suhtumise taga illegitiimsusesse ilmselt naiste poliitiline roll ja lääni jagamatus. Eriti siis, kui kaheteistkümnenda sajandi jooksul kinnistusiid mõisate säilimise huvides vanimat poega soosivad pärandivormid, ei olnud nooremate poegade ja tütarde nõudmised perekonnaaval-

dustele ohtlikud. Pealegi võisid 11. ja 12. sajandi suured, oma huve silmas pidavad perekonnad endale ebaseaduslikke pereliikmeid lubada. Feodaalülikutele ei olnud nad hõimlastena koormaks, vaid pigem jõuallikaks sõjalistes liitudes ja sõjameestena.

Kõigil neil põhjustel võis feodaalne kristlik ühiskond kurtuaasse armastuse ideaali soosida. Me võiksime muidugi väita iga ideoloogia kohta, mis sallib seksuaalset pariteeti, et 1) see ei saa kujutada ohtu ühelegi selle patriarhaalse ühiskonna suuremale institutsioonile, millest see esile kerkib; 2) mehed, valitsevas ühiskonnakorras valitsejad, peavad sellest kasu saama. Kurtuaasne armastus vastab kindlasti neile nõudmistele. See aga, et niisugune ideoloogia tegelikult arenes, tuleneb keskaegse ühiskonna ühest teisest iseloomulikust joonest, nimelt feodaalaja naiste kultuurilisest aktiivsusest. Sest ükskõik kui sobilik kurtuaasne armastus võis tunduda feodaalsetele meestele, kelle erootilisi vajadusi see täpselt väljendas ja peenendas, väljendades ühtlasi nende teadvust nende ühiskondlikust minast (kui ülikust), tegi see sedasama ja veelgi enam naistega. See andis naistele armukesed, pigem üheväärsed kui isandad, ning see andis neile abielurikkumist õigustava ideoloogia, mida, nagu tavalisem topeltstandard näitab, patriarhaalse ühiskonna mehed harva vajavad. Seega peaksime ootama seda, mida me ka leiame – et naised kujundavad aktiivselt neid ideid ja väärtusi, mis vastavad nii hästi nende teatud vajadustele.

Kõigepealt osalesid naised kurtuaasse kirjanduse, oma ajastu tähtsama kirjanduse loomisel. Seda rolli ei olnud neil võimalik mängida ei klassikalises kreeka ega rooma kultuuris. Sappho tähelepanuväärne erand ainult kinnitab seda, et naiste seksuaalsele armastusele poeetilise hääle ja staatuse andmiseks oli vaja naisi, ning ainult keskaegne Euroopa leppis sellega kui oma kultuurilise väljenduse lahutamatu osaga. Kaks-kümmend või rohkem provantsaali *trobairitzit*, kellest kõige kuulsam on Die krahvinna Beatrice,

ülistasid trubaduuride traditsioonide armastust niisama täielikult ja vabalt kui ükskõik milline mees:

Kaunis sõber, nii võluv ja armas,
Mil oma võimusse sind ma saan?
Kui saaksin vaid tunniks su kõrvale heita
Ja õrnalt sind emmata –
Sa tead, et annaksin pea kõik
Et näha sind oma mehe kohal,
Kuid tingimuseks olgu see,
Et vannud täita mu tahtmist sa.¹⁴

Marie de France väljendas samasuguseid erootilisi tundeid oma *lais' des*. Tema lühikeste romantiliste lugude tõttu, mis rääkisid alati abielurikkumisest ja olid alati seksuaalsed, kõrvutati teda Friedrich Heeriga kui üht “kolmest geniaalsest poeetist” (koos Chretien de Troyes’ ja Gautier d’Arras’ga), kes löid 12. sajandi *roman courtois*.¹⁵ Need kaks žanri, romantiline romaan ja lüürika, millesse naised andsid säärase tähelepanuväärse panuse, moodustavad kurtuaasse armastuskirjanduse põhiosa.

Lisaks otsesele kirjanduslikule väljendusele edendasid naised kurtuaasse armastuse ideid patronaaziga ja oma õukondade meeelahutusega. Nad toetasid romantiliste lugude ja luule esitamist ja/või osalesid selles, ning nad etendasid pilakohtuid, mida juhatasid tavaliselt “kuningannad”, kes otsustasid armastuse küsimusi. See kehtis nii kõrgemate kui ka madalamate aristokraatlike daamide puhul. Kuid suurema võimuga aadlidaamid nagu Akvitaania Eleanor ja Champagne’i Marie, Eleanori tütar tema esimesest abielust Prantsusmaa kuninga Louis VII-ga, võisid teha oma õukondadest tähtsad kultuuri- ja seltskondliku elu keskused ning mängida seetõttu suurt rolli oma klassi kommete ja maailmavaate kujundamisel. Eleanor, kes oli esimese trubaduurina tuntud Akvitaania Williami lapselaps, toetas oma Anjou õukonnas poeete ja tundmuste väljendamist. Kui temast sai Henry II kuninganna, tõi ta Inglismaale kurtuaasse

armastuse kirjanduse ja kombed. Elades Henryst eraldi oma Poitiers' õukonnas, õpetasid tema ja tema tütar Marie kurtuaasiakunsti mitmetele noortele naistele ja meestele, kes läksid hiljem laiali Prantsusmaale, Inglismaale, Sitsiiliasse ja Hispaaniasse, kus nad moodustasid valitseva aadelkonna. Nendesse ringkondadesse kuulusid mõned kõige väljapaistvamad kurtuaasse armastuse kirjanduse esindajad. Tuntud trubaduuri Ventadouri Bernard laulis oma laule ei kellelegi teisele kui leedi Eleanorile. Marie de France'il olid sidemed Eleanoril ja Henry II inglise õukonnaga. Eleanoril tütar, Champagne'i Marie, oli nii oma kaplani Andreas Capellanuse kui ka Chrétien de Troyes' patroon ning võib-olla just tema tõttu käituvad mõlema autori loomingu daamid nii truudusetult ja varjamatu seksuaalsusega. Chrétien väitis, et ta on nimelt oma "Champagne'i daamile" võlgu nii Lanceloti kuju aluseks oleva "materjali kui ka käsitluse" eest, mis erineb just selles suhtes märkimisväärselt nii tema varasematest kui ka hilisematest teostest. Ja Andream "De remedio", tema teose nõutuks tegev viimane osa, mis ütleb lahti nii seksuaalsest armastusest kui ka naistest, ei pruugi esindada mitte üksnes retoorilist austusavaldust Ovidiusele, vaid ka reageeringut Marie patronaazi survele.¹⁶

Tundub, nagu oleksid feodaalaja naised oma õukondades nagu oma kirjanduseski teadlikult survet avaldanud, et kujundada kurtuaasse armastuse ideaali ja muuta see valdavaks. Seda said nad teha aga ainult sellepärast, et neil oli ka tegelikku võimu, mida näidata. Naistele, kes võtsid endale kunstnike ja kurtuaasse armastuse edendajate kultuurilised rollid, kuulusid juba poliitilised rollid, mis kindlustasid neile teatava iseseisvuse ja võimu. Nad võisid oma võimu maksta panna ja tegidki seda, ning mitte üksnes oma valduste töötavate elanike suhtes, vaid ka nende oma ja/või nende abikaasa vasallide suhtes. Kurtuaasne armastus, mis õilmitset väljaspool patriarhaalset abielu, võlgnes oma tekke ja mudeli eest tänu feodaalse Euroopa

valitsevale poliitilisele institutsioonile, mis lubas vasallidel naistele ustavusvannet anda.

Renessansiaja daam: poliitika ja kultuur

Sellisel majanduslikul ja poliitilisel võimul, mis toetas feodaalsete aadlidaamide kultuurilist aktiivsust 11. ja 12. sajandil, renessansiaegses Itaalias vastet ei olnud. 14. sajandiks olid poliitilised üksused Itaalias enamasti suveräänsed riigid, mis ei tunnistanud legaalsest nõuetest hoolimata mingeid lääniisandaid ega pidanud üleval vasalle. Sealsel aadelkonnal oli omand, kuid ei olnud senjoriaalset võimu, neil olid valdused, kuid polnud jurisdiktsiooni. Tegelikult polnud Põhja- ja Kesk-Itaalias aadelkonda Euroopa tähenduses õieti olemaski. Kuni Karl V kroonimiseni 1530. aastal Püha Rooma Imperaatoriks polnud olemas Itaalia kuningat, kes oleks kaitsnud (ja seega piiranud ning kontrollinud) "seaduslikku" aadelkonda, kellele kuulusid päritavad traditsioonilised eelisõigused. Seega, kui aadelkonna õigusi ei võtnud ära linnakodanlus, siis tegi seda despoot, tavaliselt aadelkonna nimel, kuid tegelikult alati iseenda huvides. Need *signorie* säilitasid erinevalt kodanlikest vabariikidest maaomanike sõjaväelise aadlipretensioonidega "klassi", kuid selle liikmed muutusid üha enam üksnes sõjameesteks ja õukonna kaunistusteks. Seega renessansiaegne aristokraat, kes ei nautinud ei feodaalse jurisdiktsiooni sõltumatut poliitilist võimu ega valitseva seisuse seaduslikult garanteeritud staatust, kas teenis mõnda despooti või sai ise selleks.

Selles ühiskondlik-poliitilises kontekstis oli võimu teostamine naise poolt palju haruldasem kui feodalismi ajal või isegi sellises traditsioonilises monarhistlikus riigis, mis arenes välja feodalismist. Kaks Napoli Giovannat, mõlemad täisõiguslikud kuningannad, on selle viimase valitsemistüübi näiteks. Esimene, kelle valitsusaeg algas 1343. aastal Napolis ja Provence'is,

sai 1356. aastal ka Sitsiilia kuningannaks. Tema vanaisa, Napoli kuningas Robert – pärit samast Anjou ja Provence'i suguvõsast, kust pärinesid ka Eleanor ja Henry Plantagenet – võis teha ja tegigi Giovanna oma pärijaks. Giovanna II sai samal moel Napoli kuningannaks pärast oma venna surma. Lühidalt öeldes, Napolis võisid valitseva suguvõsa naised pääseda võimule mitte üksnes nende võimete pärast, vaid sellepärast, et legitiimsuse põhimõtte toomis jätkuvasi kõrvuti naise feodaalse pärimisõiguse traditsiooniga.

Kontrastiks sellele valitses aga Põhja-Itaalias Caterina Sforza oma väikest vürstiriiki tüüpilisel renessansi kombel üksnes makjavelistlike *fortuna* ja *virtu* (ajaloolise situatsiooni ja tahte) põhimõtete varal. Tema nagu ka tema perekonna karjäär kujunes vastavalt isikliku ja poliitilise illegitiimsuse renessansilikule seaduspärale. Ta sündis 1462. aastal Galeazzo Maria Sforza, Milaano hertsogiriigi pärija ebaseadusliku tütrena. Sforzade hertsogivõim oli väga hiljutine, see pärines 1450. aastast, kui Francesco Sforza, ühe *condottiere* abieluväline poeg ja ka ise suur *condottiere*, võttis hertsogiriigis võimu enda kätte. Kui tema poeg ja pärija, Caterina isa, mõrvati pärast kümneaastast türanlikku valitsemist, tuli hertsogiriigis võimule teine poeg Lodovico, kõigepealt oma vennapoja (Caterina poolvenna) regendina, kuid hiljem päris usurpaatorina. Lodovico edendas oma huvides Caterina huvisid. Ta pani viieteistkümneaastase Caterina mehele paavst Sixtus IV vennapojale, tugevdades sellega liitu Sforzade ja Riario suguvõsa vahel, kelle kontrolli all oli nüüd paavstivõim. Paavst eraldas paavstivaldustest Caterina mehele riigi, tehes temast nii Forli krahvi kui ka Imola isanda – viimase valduse tõi abiellu kaasavaraks Caterina. Kuid paavst suri 1484. aastal, Caterina mees mõrvati neli aastat hiljem – ja Caterina otsustas trotsida takistusi, mida renessansiaegne Itaalia naiste võimule tulemise teele veeretis.

Kord varem, kui Caterina mees oli Imolas haige, oli naine ratsutanud päev enne sünnitust

kiiresti Forlisse, et lämmatada kohe alguses võimu haaramise katse. Nüüd, kahekümne kuue aastasena, pärast mehe mõrva, hoidsid Caterina ja talle ustav kastellaan enda käes Forli kindlust, kuni Lodovico talle Milanost abi saatis. Caterina võitis; ta hämmastas oma vastaseid, kes hoidsid pantvangis tema kuut last, ning asus siis valitsema oma väikese poja regendina. Aga tema regendi tiitel polnud oluline. Caterina valitses, sest tema käsutuses oli ülekaalukas jõud ning ta käsutas seda isiklikult, ilmutades sealjuures korduvalt vilumust, jõulisust ja halastamatut auahnust, mis olidki ta võimule aidanud. Kuid isegi tema sõjakast vaimust ei piisanud. Renessansiaegse Itaalia despootlikes riikides, kus salamõrvad, riigipöörded ja vallutused olid igapäevased asjad, oli võim tihedalt seotud sõjalise jõuga. Kui Caterina jäi 1500. aastal ilma Milano toetusest, sest tema onu Lodovico kõrvaldati võimult, alistus ta Cesare Borgia ülekaalukatele jõududele ning andis pärast Forli kangelaslikku kaitsmist võimu käest.

Sellise poliitilise olukorra tõttu, mis oli üht-aegu staatiline ja ebastabiilne, esindavad Este, Gonzaga ja Montefeltro perekondade tütreid oma klassi naiste elu palju paremini kui Caterina Sforza. Nende ligipääs võimule oli kaudne ja ajutine ning seega igati ootuspärane. Baldassare Castiglione teeb aadlikele mõeldud käsiraamatus esitatud õukonnadaami kirjeldusega selle soorollide erinevuse täiesti selgeks. Ühelt poolt näib renessansiaegne daam olevat õukondlasega võrdne. Tal on samasugused vaimsed voo- rused ja tema haridus oma õukondlase haridusega sümmeetriline. Ta õpib kõike – noh, pea- aegu kõike – mida õpib ka õukondlane: “kirja- tarkust, muusikat, maalimist ja ... kuidas tant- sida ja kuidas pidutseda.”¹⁷ Kultuur on nii aadlidaamile kui ka aadlimehele saavutuseks, mida kasutatakse teiste võlumiseks, kuid ka iseenda arendamiseks. Naisele sai aga veetlus esmase tähtsusega tegevuseks ja eesmärgiks. Kui õukondlase peamine ülesanne oli sõjaväeline tegevus, siis “õukonnas elavale daamile on kõige

tähtsam teatud meeldiv lahkus, mille abil ta saab viisakalt igasugu mehi lõbustada” (lk. 207).

Renessansiaegse daami vajadus veedelda tõi kaasa selle tähelepanuväärse tagajärje, et Castiglione kutsus teda üles loobuma teatud “sobimatutest” füüsilistest tegevustest nagu ratsutamine ja relvakäsitsemine. Tõsi küll, nagu ta ütleb, räägib ta õukonnadaamist, mitte aga kuningannast, kellel on võib-olla vaja maad valitseeda. Aga see, kuidas ta naiste rolli estetiseerib, tema arusaam veetlusele keskendunud naiselikkusest tähendas, et sääraseid tegevused nagu ratsutamine ja vilumus relvadega ümberkäimisel näisid sobimatud ka valitsevate perekondade naistele. Castiglione “Õukondlase” idealiseeritud hertsoginna Elisabetta Gonzaga oli ka tegelikus elus üsna selle normatiivse portree sarnane. Talle ei olnud ratsutamisel ja relvade käitsemisel mingit tähendust. Tema Urbino hertsogiriigi pärija küsimus otsustati ära tema mehe eluajal, ning see adopteeritud pärija – mitte aga kolmekümne seitsme aastane lesk, kellel polnud tähelepanu ja hoolitsust vajavaid lapsi – saigi 1508. aastal võimule. Igasuguse otsese võimu teostamise juurest eemale tõrjutud Elisabetta jättis hooletusse ka sellega seostatud tegevused ja lõbustused. Tema kirjades pole midagi sellest vabadusetundest ja uljusest, mida Caterina Sforza ja Beatrice d’Este ratsutamisel ja jahil kogesid.¹⁸ Tal pole üleüldse südikust. Tema kirjade põhjal on näha, et ta oli täiskasvanuna just nii kuulekas, nagu teda lapsepõlves oli õpetatud olema. Ta talus abielulisi ja poliitilisi õnnetusi meelegi kindlalt, kuid ei hakanud kunagi saatusele vastu. Ta oli meele järgi isale, vennale ja mehele ning Castiglione kirjelduses kohanes ta isegi oma õukonna kommetega, mitte aga ei kujundanud neid.

Erinevused Elisabetta Gonzaga ja Caterina Sforza vahel on suured, ometi reageerisid mõlemad renessansiaja tekkiva riikluse ühiskondlikule liikuvusele. Elisabetta, kes ei olnud ei illegitiimne ega pärinenud piraatlikust *condottiere* perekonnast, sai koolituse, mis võõru-

tas teda sõjakast suhtumisest ja despootlikule valitsemisele vajalikest oskustest. Ta ei kavatsenud mitte printsiks saada, vaid printsile mehele minna. Seega suunas tema haridus teda nagu enamikke valitsevate perekondade tütreid õukonna kultuuriliste ja seltskondlike funktsioonide poole. Daam, kes abiellus renessansiaegse printsiga, sai patrooniks. Ta tellis kunstiteoseid ja andis kingitusi talle pühendatud kirjandusteoste eest, tõmmates ligi kunstnikke ja kirjandusinimesi. Kuid õukond, mida need kaunistama hakkasid, kuulus tema abikaasale, ning kultuur, mida nad esindasid, võimendas mehe printsilikkust, eriti veel kui tema päritolu seda teha ei saanud. Nii võis renessansiaegne daam Castiglione idealiseeritud Urbino õukonnas 1508. aastal esteetilisel olulist rolli mängida, kuid isegi see autor ei võimaldanud daamile seda võrdset positsiooni ühiskondlikus suhtlemises, kõrgemast rääkimata, mille keskaegne kurtuaasne kirjandus oli talle andnud. Umbes viieteistkümne meessoost õukondlase kohta, kelle nimed Castiglione hoolikalt kirja pani, lubas ta ainult neli naist õhtustele vestlustele, mis oli õukonnas tähtsuselt teine tegevus (esimene oli relvakandmine, millest ta naised täielikult välja jättis). Neist neljast tõi ta osalejatena esile ainult kaks. Hertsoginna Elisabetta ja tema kaaslanna Emilia Pia vähemalt räägivad midagi, teised kaks aga ainult tantsivad. Ometi räägivad nad selleks, et reguleerida ja “juhtida” vestlust, esitades küsimusi ja pakkudes välja mänge. Nad ei anna oma osa aruteludesse ning ühel hetkel võtab Castiglione neilt isegi nende tühise rolli:

“Kui signor Gasparo oli nii kõnelnud, andis signora Emilia emand Constanza Fregosale märku, sest ta istus reas järgmisena, et ta midagi ütles, ning ta valmistuski seda tegema, kui hertsoginna äkitselt lausus: “Et signora Emilia ei võta vaevaks mingit mängu välja mõelda, oleks igati õige, kui teised daamid endale samasuguse vabaduse võtaksid ning sellest koormast täna õhtuks loobuksid, sest siin on nii palju mehi,

et meil pole hirmu ilma mängudeta jääda.” (lk. 19–20)

Lühidalt öeldes, mehed on need, kes räägivad, ning järgnevat vestlust kommetest ja armastuse mitte üksnes ei arenda mehed, nagu võibki oodata, vaid see ka kulgeb nende huvidest lähtuvalt.

“Õukondlases” leiduv vastuolu aadlidaamide ja -meeste väidetava võrdsuse ja üksnes dekoratiivse rolli vahel, mille Castiglione tahtmatult naisele määras, väljendab selgelt mitte üksnes hariduslikku ja kultuurilist, vaid ka poliitilist muutust. Ühelt poolt valitses renessansiaegse Itaalia õukondi meessoost valitseja, kuid teiselt poolt ei toiminud õukond enam ka sellele jäänud kultuuriliste funktsioonide määrajana. Kuigi naise roll piirdus kultuurilise ja seltskondliku valdkonnaga, ei olnud ta enam selles valitsevaks, sest ilmalikus hariduses hakati vajama erilisi oskusi, mis said elukutseliste õpetajate eelisõiguseks. Renessansiaegsete aadlike pojad said ikka veel oma sõjalise ja diplomaatilise väljaõppe mõne suure isanda teenistuses, aga noorest peast ei andnud neile mitteesõjalist koolitust enam mõni daam, vaid humanistlik õpetaja või internaatkool. Mõnes mõttes tähendas humanism edasiminekut nii naistele kui ka kogu kultuurile. See tõi ladina keele oskuse ja klassikalise kultuuri nii aadlike poegadele kui ka tütardele. Kuid just see areng, milles nähakse sageli renessansiaja aadlipäritolu naiste ja meeste võrdsuse näitajat,¹⁹ osutas daami mõju edasisele kahane-misele õukonnas. See asetas nii tema kui ka tema vennad meeste kultuurilise võimu alla. Kesk-aegsest aristokraatlikust perest pärit tüdruk ei saanud küll koolitust, kuid kasvas üles mõne suure daami õukonnas. Nüüd kujundasid tema maailmavaadet vendade õpetajad, meessoost koolitajad, kes surusid humanistidena maha romantilisust ja rütellikkust, edendades klassikalist kultuuri kõigi selle patriarhaalsete ja misogüüniliste eelarvamustega.

Renessansiaegse aadlinaise humanistlik hari-

dus aitab seletada, miks ei saa teda võrrelda tema keskaegsete eelkäijatega omaenda huvidele vastava kultuuri kujundamisel. Kooskõlas uute kultuuriliste väärtustega ulatus Este, Sforza, Gonzaga ja Montefeltro naiste patronaaz kirjandusest, armukunstist ja kommetest palju kaugemale, kuid teosed, mida nad tellisid, ostsid, või mis olid neile pühendatud, ei ilmuta vähimatki vastavust nende kui naiste huvidele. Nad isegi ei toetanud märkimisväärselt naiste haridust – ainsaks tähtsaks erandiks oli Battista da Montefeltro, kellele pühendati üks vähestest naiste humanistlikku haridust kaitsvatest traktaatidest. Renessansiaja Itaalia aadlinaised võtsid omaks oma humanistidest õpetajate universaallistliku maailmavaate ning näis, et nad ei teadvustanud enam sugugi enda kui naiste erihuviseid, samal ajal kui renessansiaegse aristokraatia kombeid kirjeldavad meesautorid, nagu Castiglione, kirjutasid oma teoseid meestele. Seega muutusid kultuurilise ja poliitilise sõltuvuse koosmõjus naiste ja meeste rollid Itaalias uue õukonnareeglistiku kujundamisel vastupidiseks. Keskaegne kurtuaasia, nagu see oli esitatud kõige varasemates etiketiraamatutes, romantilistes romaanides ja armastuse reeglites, kujundas meest eelkõige nii, et ta oleks daamile meelepärane. 13. ja 14. sajandil jõudsid prantsuse ja itaalia etiketiraamatutesse reeglid naistele, mis olid sealjuures väga patriarhaalsed, kuid alles renessansiaegsest õukonnamaneeride ja armastuse uuest määratlusest saab selgeks, kuidas hakkasid mehed varase moodsa riigi kontekstis naiste käitumist määrama. Sugupoolte suhe võttis siin oma moodsa kuju ning kõige nähtavam oli see armusuhetes.

Vooruse taassünd

Niipea, kui kurtuaasse armastuse kirjandus ja väärtushinnangud Itaaliasse jõudsid, muudeti neid tunduvalt asekuaalsemaks. Dante esindab seda kurtuaasse armastuse algset vastuvõttu.

Tema *Vita Nuova*, kirjutatud 13. sajandi lõpu Toskaana "sulnis uues stiilis" (*dolce stil nuovo*), ülistab ikka veel armastust ja üllast südant: "Amore e 'l cor gentil sono una cosa." Armastus esineb ikka veel ustavustunnistusena ja daam on teise mehe naine. Dante luuletuste armastaja on aga kummaliselt talitsetud. Ta frustreerib omaenda iha, isegi püüdemata liidu poole armastamaga. Mis mõte on sinu armastusel daami vastu, kui sa ei talu tema lähedust?" küsib üks daam Dantelt. "Ütle seda meile, sest kindlasti on sellise armastuse eesmärk midagi haruldast (*novissimo*)!"²⁰ Ja uudne on see tõepoolest, sest Dante tunnistas, et rõõmu, mida ta tundis kunagi oma armastatu tervitusest, otsib ta nüüdsest peale iseendas, "sõnades, mis kiidavad mu südamedaami." Isegi see on veel üsna leebelt öeldud, sest Dante sõnad ei mana Beatricet esile ega püüa tema südant sulama panna. Ta jääb ähmaseks ja kaugeks, sest Dante luule fookus on täielikult nihkunud armastuse subjektiivsele teljele. See, mida Dante täpselt väljendab, on siseelu, *tema enda siseelu*. Tema armastusluule esitab armastajast poeedi hinge võistlevate seisundite võitluse, mille ta peagi ontologiseerib "Jumalikus komöödias".

See unenäolisus väljendab omal kombel üldist muutust, mis toimus armastuskirjanduses, kui selle ühiskondlik alus kokku varises. Põhjas, nagu "Roosiromaan" meile meelde tuleb, hakkas see traditsioon hääbuma 13. sajandi lõpus feodaalse lagunemise perioodil – või linnade muutumisel kodanliku majanduse toimele ja riigi tekkimisel. Ja Provence'is nimetas Guiraut Riquier pärast albilaste vastast ristsõda ja Midi alistamist kirikule ja kuningavõimule ennast tähendusrikkalt viimaseks trubaduuriks. Kurtes, et "ühtki kunsti ei hinnata õukonnas nii vähe kui kaunist lauluoskust", ütles ta lahti seksuaalsest armastusest, valis taevase armastuse ja väitis, et ta astub neitsi Maarja teenistusse.²¹ Seega näib trubaduuride traditsiooni vastuvõtmine ja ümbertöötamine 13. sajandi lõpu Firenzes mõnevõrra arhailine. Dante armastusluule nagu

ka tema poliitilised ideed ei saa lahti konservatiivsest aristokraatlikust nostalgias. Aga kui kodanliku kogukonna uus seltskondlik elu ei olnud tema luules kuigi positiivselt esitatud, siis kurnas Firenze tema luulest välja ka feodaalse kogemuse ühiskondliku sisu. Nii asendus armastaja kui rüütel või *trobairitz* poeedist õpetlasega. Ringirändamise, millegi otsimise kogemus asendus skolastiliste huvidega, tundeseisundite esile tõstmise ja liigitamisega. Ja kurtuaasne armulugude ülistamine, mille eeskujuks oli läänisõltuvus ja mida nauditi salajastel kohtumistel, muutus vastamata armastuse hingelist mõju analüüsivate luuletuste salajaseks levitamiseks.

Õukonna ja selles juhtival kohal oleva daami ühiskondliku maailma tegelik kadumine on aluseks seksi kadumisele ja naise füüsilise kohaloleku haihtumisele neis luuletustes. Romantiliste romaanide ja trubaduuride luule daamid võivad ju olla stereotüüpset blondid, siirad ja kaunid, kuid autorid tahtsid, et neid võetaks füüsiliselt ja ühiskondlikult "reaalsetena". Dante ning tema traditsiooni jätkavate Petrarca ja Vittoria Colonna armastusluules võivad armastatud olla samahästi ka surnud – ja tõepoolest, nii see oligi kõigil kolmel autoril. Neid ei ole tähenduslikult ja objektiivselt olemas, ning seda mitte üksnes sellepärast, et nende tundmuslik kogemus ei leia väljendust. See kehtiks ka trubaduuride luule kohta, sest erinevalt romaanist väljendab lüürika üksnes armastaja tundeid. Renessansiaegse armastatu ebarealsus on seotud pigem renessansiaegse armastaja tunnete kvaliteediga. Kui eelmised, armastajate vastastikuseid tundeid ja mõju soosivad ühiskondlikud suhted kadusid, otsis armastaja abi nartsissistlikult kogemuselt. Dantelik armastaja inspireerib üksnes tundeid, millel ei ole välist, füüsilist eesmärki või neil on üleloomulik eesmärk, mida armastatu üksnes vahendab. Mõlemal puhul heidab armastus kõrvale seksuaalsuse. Tõepoolest, nagu näitab "Jumalik komöödia", on armastatu kui vahendaja roll kahes

mõttes aseksuaalne. Armastatu mitte üksnes ei vasta kunagi armastajale seksuaalselt, vaid ka tunded, mida ta armastajas tekitab, muutuvad hingeliseks armastuseks, mis teeb kogu nende suhtest pelga sümboli või allegooria.

Huvi isegi sellise ähmaselt romantilise kirjanduse vastu vähenes märkimisväärselt, kui Dante, Petrarca ja Boccaccio teosed juhata sid sisse kreeka-rooma kunsti ja kirjanduse taas-sünni 15. sajandil. Eriti Firenze humanistid võtsid üle ainult oma eelkäijate mõtete klassikali-se poole, selle külje, mis teenis avalikku huvi. Nad jätsid kõrvale armastuse valitseva koha inime-se elus koos religioosse mõtleja, õpetlase ja armuvalus luuletaja sissepoole pööratusega ja eraldumusega. Dante näiteks oli eelkõige koda-nik tema biograafia autorile Lionardo Brunile, kes Firenze humanistliku kantslerina tegi poee-dist mingi moodsa Sokratese, ühtaegu poliiti-lilise figuuri, perekonnainimese ja ilukõneleja: uue polise näidiskodaniku.²² Firenze kodaniku-humanism puudutas armastuse ja seksuaalsuse küsimusi ainult seoses perekonnainstitutsioo-niga. Selles kontekstis arendati välja kodanlik soorollide süsteem, mis paigutas mehe avaliku elu valdkonda ja patriitsliku naise koju, kus-juures mehelt nõuti ühiskondlikke voorusi ning naiselt vooruslikkust ja emarolli täitmist. Kodan-likus Firenzes ei tahtnud humanistid midagi kuulda suhtelise ühiskondliku ja seksuaalse võrdsuse vanast aristokraatlikust traditsioonist. Kuid Itaalia väikestes despootlikes riikides ja isegi 15. sajandi lõpu Firenzes Lorenzo de' Medici valitsusajal säilitasid aadelkonna tradit-sioonid ja kultuur oma tähenduse.²³ Castiglione "Õukondlane" ja sellega seostuva renessansi-aegse kirjanduse põhiosa tegeles õukonda silmas pidades armastuse ja kurtuaassuse teemadega, kohandades neid kaasaegsete ühiskondlike ja kultuuriliste vajadustega. Ometi ilmneseid ka selles miljöös, kurtuaasse kirjanduse traditsioo-nis endas, uued naise seksuaalsuse piirangud. Castiglione, renessansiaegse armastuse ja kom-mete kõige tähtsam eestkõneleja, pidas oma

armastuse teoorias kinni Dante kahest põhijoo- nest: armastuse eraldamisest seksuaalsusest ja armastusteema allegoriseerimisest. Veelgi enam, ta tõi aristokraatlikesse arusaamadesse soorolli-dest mingil määral sellesama patriarhaalse arva-muse, et naised peaksid püsima kodus, mille kodanlikud humanistid olid taastanud.

Nagu me nägime, toetasid Castiglione ja tema klass avalikult soorollide komplementaar-set käsitlust osalt sellepärast, et aadelkond, kes üldse ei töötanud, ei mõelnud eriti ka töö sooli-sest jaotumisest. Seega võis ta võtta hiliskeskaegse *querelle des femmes*'i, millele oli vastukaaluks "Roosiromaan", ning väidelda naiste väärkuse küsimuses naiste huvisid kaitses. Castiglione paneb Aristotelese (ja Aquino Thomase) arva-muse naisest kui puudulikust mehest solvunud misogüüni Gasparo suhu; ta kritiseerib Platoni madalat arvamust naistest, kuigi Platon laskis neil "Vabariigis" valitseda; ta heidab kõrvale Ovidiuse armastusteooria, sest see pole piisa-valt "üllas". Kõige tähelepanuväärsem on see, et ta vaidleb vastu Gasparo kodanlikule aru-saamale, et naistele peaks jääma ainult kodune roll. Ometi lõi Castiglione sellest kõigest hooli-mata "Õukondlases" armastuse ja abielu vahele saatusliku sideme. Renessansiaegse aadelkonna tugevnenud patriarhaalse maailmavaate üheks näitajaks on veendumus, et armastus selle tava-lises emotsionaalses ja seksuaalses mõttes peab viima abieluni ja sellega piirduma – see tähen-dab naise jaoks.

Seda küsimust vaadeldakse raamatus vaid-luse vormis nagu kõiki teisigi. On poolt ja vastu argumente, kuid valdav seisukoht on selge. Kui ideaalne õukonnadaam armastab, siis peaks ta armastama kedagi, kellega ta abielluda saab. Kui ta on abielus ja temaga peaks juhtuma nii-sugune õnnetus, "et tema mehe vihkamine või teise armastus äratav temas armastuse, siis peaks ta minu meelest andma oma armastatule ainult hingelise armu; ta ei tohi ka armastatule kunagi ei sõnaga ega liigutusega ega mingil muul kombel oma armastusest märku anda, nii

et ta armastatu selles kindel saaks olla” (lk. 263). Seega asub “Öukondlane” armastuse, seksi ja abielu küsimuses kummalisele üleminekupositsioonile, mille kodanlik Euroopa hiljem ühtseks perekondlikuks suhtumiseks sulatas. Reageerides naise üldiselt sõltuval seisundile aadelkonnas ning ühtaegu klassikaliste ja kodanlike perekondlike väärtuste taastamisele, ühendas Castiglione nagu renessansiaegsed armastuse teoreetikud üldiselt armastuse ja perekonna. Kuid vastamisi nendesamade poliitilise abielu ja vaimulike tsõlibaadi realiteetidega, mis ahistasid keskaegset aristokraatiat, keskendus ta siiski neist väljapoole jäävale armastusele. Kuid ka selles suhtes läksid tema seisukohad kurtuaasse armastuse traditsioonist lahku. Ta soovitas ühelt poolt neoplatonistlikku hingelise armastuse ideed, teiselt poolt aga tophetstandardit.²⁴

Selles suhtes on huvitav Castiglione kujutus armastajast. Kas tema arvates oli temapoolne naise seksuaalse armastuse mahasurumine õigustatum, kui ta lasi kirikutegelasel Pietro Bembol (kes sai 1539. aastal kardinaliks) seda uut teooriat kuulutada ja pani ta arutlema pigem vananeva öukondlase kui noore rüütli armastuse teemal? Igatahes võttes omaks Platoni definitsiooni, et armastus on iha ilu nautida, paigutas Bembo selle armastaja metafüüsilises ja füüsilises hierarhias tunde (allpool) ja intellekti (ülalpool) vahele. Nii nagu mõistus on vahendajaks füüsilise ja vaimse vahel, võib ka mees, keda erutab tema armastatu nähtav ilu, suunata oma iha naisest kaugemale, tema ilu tõelise mõistetava allika poole. Ta võib aga ka tunde poole pöörduda. Noored mehed teevad selle vea ning me peaksime seda neilt ootama, seletab Bembo Firenze filosoofi Marsilio Ficino neoplatonistlikus keeles. “Sest kui leiad end sügaval maies vangikongis ja oled jäetud ilma vaimsete mõtiskeludeta, mis keha valitseksid, siis ei suuda hing ise selgelt tõe tajuda, mistõttu see on sunnitud teadmiste hankimiseks meelte poole pöörduma... ja nii see usubki meeli... ja laseb neil end juhtida, eriti veel, kui neil on nii palju

jõudu, et need teda peaaegu sunnivad” (lk. 338–339). Hinge väärjuhtimine viib seksuaalse ühenduseni (kuigi ilmselt mitte öukonnadaamiga). Eelistatud ühenduse viis, mida saavutatakse kõrgemale tõusmisega, kasutab daami armastust sammuna universaalse ilu armastuse poole. Siin tõuseb armastaja omaenda inimhinge teadmisesest, mis reageerib ilule, selle universaalse intellekti teadmiseni, mis mõistab universaalset ilu. Siis, “muudetuna ingliski”, leiab ta hing jumalikus armastuses ülimalt õnne. Armastus võib siinjuures tõusta ontoloogiliselt üllasse lõppu ning selle naise ilu, kes säärast tõusu inspireerib, võib omandada metafüüsilise staatuse ja väarikuse. Kuid Armastus, Ilu, Naine, mis olid estetiseeritud kui Boticelli “Veenus” ja millele oli antud kosmiline tähtsus, olid tegelikult loomulikest omadustest ilma jäetud, see ülendus oli röövinud neilt keha, seksi ja kire. Armastuse teenimise lihtsast suudlusest sai hinge rafineeritud suudlus: “Mees tunneb rõõmu sellest, kui tema suu puudutab suudluses armastatu suud mitte selleks, et äratada endas mingit sobimatut kirge, vaid sellepärast, et ta tunneb selles puudutuses avanevat vastastikust ligipääsu nende hingede” (lk. 349–350). Ja selle asemel, et armastuse alguseks saada, lõpetas suudlus nüüd füüsilise kontakti – vähemalt vaimuliku ja/või vananeva öukondlase jaoks, kes ihkas õilistavat kogemust – ja naisele, kes oli sunnitud mängima oma daamirolli.

Castiglione, kes oli ikka veel vastuvõtlik kesk-aegele suhtumisele armastusse, vähemasti arutles kahekordse standardi teemal. Tema hääletoru osutab sellele, et mehed loovad reeglid, mis võimaldavad seksuaalset vabadust neile endale, kuid mitte naistele, ning väidab, et mure legitiimsuse pärast ei õigusta seda ebavõrdsust. Kuna need samad mehed väidavad, et nad on naistest vooruslikumad, siis suudaksid nad ennast kergemini tagasi hoida. Sel juhul “võiks järglaste suhtes enam-vähem kindel olla, sest isegi kui naised ei oleks vooruslikud, ei saaks nad kuidagi iseseisvalt lapsi muretseda... eeldusel, et mehed

end tagasi hoiavad ja ei lase end naise vooruse-
tust käitumisest mõjutada” (lk. 240–241). Kuid
sellest kõigest hoolimata on raamatus arvukalt
manitsevaid lugusid naiste vooruslikkusest, ning
selles osas, kus dialoogi vormis lubatakse noor-
tele meestele sensuaalse armastuse mõnu, ei
räägi keegi noortest naistest, kes peaksid tolle-
aegsete seisukohtade kohaselt olema kui noored
ja kui naised sensuaalsele armastusele kahekord-
selt “altid”.

See on muidugi teooria. Meelde tulevad aga
näited: Akvitaania Eleanor, kes keset ristisõda
voodikaaslast vahetas; Elisabetta Gonzaga, keda
tema enda õukonna kombesedavõrd piirasid,
et ta ei võtnud armukest, kuigi tema mees oli
impotentne. Teda, nagu on ütlematagi selge, on
Castiglione toonud tõeliseks eeskujuks: “Meie
hertsoginna, kes on elanud oma abikaasaga
viisteist aastat nagu lesk” (lk. 253). Bembo see-
vastu aga elas enne kardinaliks saamist Donna
Morosinaga ja sai temaga kolm last. Kuid üks-
kõik, kuidas nad tegelikult elasid, uues ideoloogias
täiendas hingestatud üllas armastus meeste
kogemust, *piiritledes* samal ajal abieluvälist koge-
must naiste jaoks. Naistele sai vooruslikkus
renessansiaegsetes õukondades tavaks, andes
märku, et 16. sajandi Itaalia ühiskonna valitse-
vad institutsioonid ei soosi kurtuaasse armas-
tuse abieluvälist seksuaalsust, ning et naised, kel-
lele sai nendes institutsioonides osaks suhteline
võimu kaotus, ei suutnud panna neid esialgu
reageerima oma vajadustele. Siinkohal on olu-
line tegur legitiimsus. Isegi kurtuaasne armas-
tus oli sellele (ja naiste soovile rasestumist
vältida) mõningaid mõõndusi teinud, hoides
tagasi sugulist läbikäimist ja kiites üles romanti-
list ja seksuaalset mängu. Kuid nüüd, kus kultuu-
riline ja poliitiline võim oli peaaegu eranditult
meeste käes, hakkas naiste vooruslikkuse norm
väljendama renessansiaegsete ülikute muresid,
kui nad leidsid end päriliku ja sõltuva klassina
uuest olukorrast.

See aristokraatia muutunud olukord seletab
nii Castiglione suurt populaarsust kui ka tema

kõnekat armusuhete muutmist. Et “Õukond-
lane” lõi kujutluse maneerlikust elust, mis võis
tekitada sõltuvas aadelkonnas iseseisvuse, sise-
mise jõu ja kontrolli tunde, mille nad olid tege-
likus majanduslikus ja poliitilises mõttes kao-
tanud, siis levis raamatu populaarsus 16. ja
17. sajandil Itaaliast tervesse Euroopasse. Kuigi
raamatu tegevuspaik on Urbino õukond 1508.
aastal, alustati selle kirjutamist tegelikult umbes
kümme aastat hiljem ning see avaldati 1528.
aastal – pärast Rooma rüüstamist ning ajal, mil
Itaalia ja Euroopa vürstiriigid hakkasid sarna-
nema üksteisega rohkem kui 14. ja 15. sajandil.
Euroopa monarhid, kes kindlustasid ja tsent-
raliseerisid oma riike, kaitsesid ühtaegu oma
aadelkonna privileege ja surusid maha feodaal-
võimu.²⁵ Niisamuti hakkas aadelkond stabili-
seeruma ka Itaalias, kui kogu maa Karl V hege-
moonia alla läks. Terves 16. sajandi Itaalias hak-
kasid uued seadused pärilikku aristokraatiasse
kuulumist piirama ja reguleerima, vallandades
uue huvi legitiimsuse ja vere puhtuse vastu.
Castiglione naiste vooruslikkuse nõue on osalt
reageering sellele huvile. Tema armastuse teo-
ria vastab üldiselt renessansiajastu aadelkonna
üldisele olukorrale. Vestluses armastusest, mille
eeskõnelejaks ta Bembo tegi, tõi ta armusuhe-
tesse need samad psüühilised suhtumised, mil-
lega ta käsitles poliitilist olukorda. Ta kasutas
isegi armusuhet sümbolina, mille abil ta andis
edasi oma suhtumist poliitilistesse suhetesse.

Muutunud aegu, millele Castiglione oma
sissejuhatuses viitab, koges ta kui orjuse seisun-
dit. Nagu Tudorite valitsusaja inglise aadelkon-
nal, nii oli ka 16. sajandi Itaalia aadelkonnal
saanud peamiseks probleemiks sõnakuule-
likkus. Nagu seda väljendas üks Castiglione
õukondlasi: oleks parem, kui Jumal annaks
neile “head isandad, sest kui nad meil juba
kord on, peame me neid taluma sellisena, nagu
nad on” (lk. 116). Just see aristokraatliku tee-
nistuse üleminek riigi keskvoimuks, mille mõjul
tekkis Castiglione peamine idee aadelkonnast
kui õukondlastest, kujundas ka tema armastuse

teooriat. Bembo vananev õukondlane, kes on oma mõistuslikkus armastuses kiretu, esitab kokkuvõtlikult kogu raamatu teema: kuidas säilitada objektiivsuse abil oma "mina" tunnet, mida nüüd ohustab sõltumatu võimu kaotamine. Hing oma maises vanglas, õukondlane oma ühiskondlikus vanglas ütlevad lahti enesemääramise võimust, mida neile tegelikult pole antud. Nad ütlevad lahti sellise võimu *tahtmisest*: "Kui leek kustutatakse, siis kustutatakse ka hädaoht" (lk. 347). Armastuses nagu ka teenistuses säilitab õukondlane iseseisvuse, kui ta väldib iha tõelise armastuse, tõelise võimu järele. Ta ei puuduta kumbagi ega lase kummalgi ennast puudutada. "Et nautida ilu ilma kannatusteta, peab Õukondlane mõistuse abiga pöörama oma iha täielikult ära kehast ning suunama selle ainult ilule, vaatlema seda selle puhtas ja lihtsas vormis" (lk. 351). Ta võib vaadata oma armuteenistuse objekti, ta võib kuulata, kuid sellega on ta ka jõudnud tegelike füüsiliste suhete piirile ning teisendab naise ilu või vürsti võimu puhtaks ideeks. "Pääsenud seega kibedusest ja hädadest", mida toob kaasa nurjatud kirg, teenib ja armastab ta ainult kujutluses. Õukondlane avaldab austust, kuid ainult enda loodud reaalsusele: "Sest ta kannab oma kallist aaret alati endaga kaasas, suletuna oma südamesse, ning teeb ka oma kujutlusvõime jõul temakese ilu (või vürsti võimu) palju suuremaks, kui see on tegelikult" (lk. 352).

Nii saab õukondlane teenida ja mitte teenida, armastada ja mitte armastada. Ta võib isegi saavutada tundele alistumise kergenduse, kasutades seda sisemist armastusteenistust "sammuna" ülevama teenistuse tunde poole. Selle Idee üle mõtisklemine, mille õukondlane on iseenda hinges avastanud, ergutab tema puhastunud iha armastada, teenida, ühineda intellektuaalse iluga (või võimuga). Täpselt nii, nagu armastus juhtis tema hinge armastatu konkreetselt ilult universaalse mõiste juurde, võib ka armastus selle sisemuses silmatud mõistetava ilu (või võimu) vastu kanda hinge oma mina juu-

rest, selle konkreetse intellekti juurest universaalse intellekti juurde. Leegitsedes sellest täiesti hingelisest armastusest (või hingestatud teenistuse tundest), mõistab hing "siis kõiki mõistetavaid asju, vaatleb ilma mingi loorita või pilveta puhta jumaliku ilu laiuvat merd, ning võtab selle endasse, nautides seda ülimat õnne, mida meeled pole võimelised tajuma" (lk. 354). Mida muud see poolmüstiline jutustus õpetab, kui et õukondlane saab "tõelise" teenistuse abil oma iseseisvuse tsitadellist, oma sisemisest osavõtmatusest välja murda, tõusta ja alistuda puhtale Võimu ideele? Milleks muuks saab tema teenistus, kui mitte vabalt valitud Sõnakuulelikkuseks, mida ta võib tõlgendada kui ülimat voorust? Nii selle õilistatud leppimusega või saatusele alistumisega ning selle sisemise tegelikusest eraldumisega näitlikustab Bembo jutustus armastusest suhet alama ja riigi, sõnakuulelikkuse ja võimu vahel, mis läbib tervet raamatut. Tegelikult suhtus Castiglione monarhi võimusse täpselt nii, nagu ta laseb Bembol esitada daami ilu – Jumalat sümboliseerivana: "Nagu päike ja kuu ja teised tähed taevas näitavad maailmale teatud sarnasust Jumalaga, nii nähakse maa peal palju suuremat sarnasust Jumalaga ... vürstides." "Kui Jumal on pannud inimesed vürsti alamateks" (lk.307), "kui nad on pandud vürstide kui Tema kujutiste alamaks, siis millist suuremat eesmärki saab veel olla peale vooorusliku teenimise, peale Teenistuse puhastunud kogemuse?"

Daami kõrvutamine vürstiga selles teoorias, tema tõstmine neoplatonistliku armastuse pje-destaalile ühtaegu varjab ja väljendab renessansiaegsete aadlinaiste uut sõltuvust. Ülema ja alama struktureeritud hierarhias tundub, et õukondlane teenib teda. Kuid tegelikult pani see armastuse teooria naise teenima – ja tegi temast selle sümboli, kuidas saab valitsemise suhet ümber pöörata, nii et vürst pannakse õukondlase huve teenima. Renessansiaegset daami ei ihaldada ega armastata tema enda pärast. Muudetud passiivseks ja voooruslikuks, vahendab ta üksnes õukondlase ohutut ülesaamist muidu

alandavast vajadusest. Sümbolistlikul tasandil pani Castiglione seega õukondlase valitsema nii daami kui ka vürsti, ning reaalsel tasandil tunnistas ta kaudselt seda, et õukondlane tegelikult valitseb daami, lastes tal üle võtta “naiste kombed” suhetes vürstiga. Castiglione pidi kaitsma õukondlaste naiselikkust, nii süüdistuste eest, kui ka tegelikkust, milles näod on “pehmed ja naiselikud nagu paljud püüavad endale saada mitte üksnes juukseid lokkides ja kulme kitkudes, vaid ka ennast mukkides ... ja nii õrnalt ja raugelt käitudes ja... ja oma sõnu nii loiult lausudes” (lk. 36). Ometi tõi renessansiaegse aadliku liibuv riietus õukondlase esile just nii, nagu Castiglione tahtis teda näha, “hea kehaehitusega ja vormikate jäsemetega” (lk. 36). Tema rõivad rõhutasid tema nõtkust nagu ka hooletult vaba käitumist, nende uut käitumisviisi, kes “näivad sõnades, naeruga ja hoiakuga mitte millestki hoolivat” (lk. 44). Olla veetlev, mitmekülgsest haritud ja jätta ükskõikne mulje; veedelda ja teha seda külmalt – kui tähtis on väline mulje, kui varjatud on tegelik mina. Ja kui manipuleeriv on see käitumine: oma isandale mingit palvet esitades teab õukondlane, et tal tuleb “diskreetselt paras hetk valida ning küsida asju, mis on paslikud ja mõistlikud, ning ta moodustab oma palve nõnda, jättes välja osad, mis tema teada võivad pahameelt tekitada, ja muutes rasked küsimused osavalt kergeks, et isand lubab alati ta palve täita” (lk. 111). Lühidalt, kui sarnane naisega – või sõltlasega on õukondlane, sest sellel põhinebki see võrdlus.

16. ja 17. sajandi õukondlase naiste kommete ja riietuse osaline mugandamine ei tähenda mingil juhul nende suuremat võrdsust. See peegeldab pigem seda üldist ühiskondlike suhete ümberkorraldust, mis tähendas renessansiaegsele naisele suuremat sõltuvust meestest sedamööda, kuidas feodaalne sõltumatus ja vastastikusus riigi ees taandusid. Selles uues olukorras sai kaotus osaks kogu aadelkonnale. Siit tuleb ka õukondlase sõltlaslik hoiak, tema püüd jätta meeldivat muljet, otsus “tajuda, mis vürstile

meeldib ja ... painutada ennast vastavalt sellele” (lk. 110–111). Aga kui riik aristokraatide võimu hoolimatult kõrvale tõrjus, kannatasid naised kahekordselt kaotust. Jätetuna ilma sõltumatu võimu võimalusest, mille perekonna ja feodalismi kombineeritud huvid mõnele naisele keskajal kindlustasid ning mis mingil määral säilis varase moodsa Euroopa riikides, sattusid eriti Itaalia aadlinaised peaaegu universaalsesse sõltuvusse oma perekonnast ja mehest. Ja seda sõltuvust kogesid nad ajal, mil nad kaotasid oma juhtiva positsiooni ühiskonna ilmalikus kultuuris.

Seega arenes armastuse teooria Itaalia õukondades viisil, mis oli naiste huvide suhtes niisama ükskõikne, nagu oli õukondlane oma enesealduks ükskõikne armastajana. Erinevalt keskajast kurtuaasest armastusest aktsepteeris see kahekordset standardit. See sidus daami voo-rikkuse külge, poliitilise abielu kõigest soo jätkamiseks mõeldud seksi külge samamoodi, nagu hakkas tema raske ja kallis riietus varjama ja ahistama tema keha, näidates samal ajal tema mehe kõrget seisust. Tõepoolest, naise isik muutus selles armusuhtes nii tähtsusetuks, et tekkis kahtlus, kas ta üldse suutis armastada. “Õukondlase” lõpus tõstatatud küsimus “kas naised on või ei ole niisama võimelised jumalikuks armastuseks nagu mehed” (lk. 350) kuulub armastuse teooriasse, mida on kujundanud pigem vahendamine kui vastastikusus. Naise ilu inspireeris armastust, kuid armastaja, toimiv isik, oli mees. Ja see küsimus jääb “Õukondlase” lõpus lahendamata – sest renessansiaja armastuse eestkõnelejatele ei läinud naised või armastus üldse korda.

Kui kurtuaasne armastus oli kasutanud vasalliteenistuse ühiskondlikke suhteid selleks, et töötada välja tõeline huvi seksuaalse armastuse vastu, siis Castiglione mõte liikus täpselt vastassuunas. Ta allegoriseeris armastust niisama täielikult nagu Dante, kasutades sugudevahelisi suhteid uue poliitilise korra sümbolitena. Selles mõttes peegeldab tema armastuse teooria renessansiaja ühiskondlikku reaalsust. See, et naistele

ei antud õigust ja võimu armastada, naiste muutmise passiivseteks "teisteks", kes teenivad, sobis kokku õukondlase ettekujutusega temast endast, mida Castiglione püüdis turgutada. Seega peegeldab sugudevaheline sümboolne suhe riigi uusi ühiskondlikke suhteid üsna samamoodi, nagu kurtuaasne armastus näitas vastastikuse isikliku sõltuvuse feodaalseid suhteid. Kuid renessansiaegne armastus näitab ka tegelikku sõltuvust, mis sai osaks aadlinaisele riigi tekkimisega. Kui vürsti võluda püüdval õukondlasel on temaga samasugune suhe nagu daamil õukondlasega, siis on põhjus selles, et Castiglione mõistis sugudevahelisi suhteid samal pinnal, nagu ta kirjeldas poliitilisi suhteid, s.t. nagu teenri ja isanda suhteid. Aadlik pidi taluma seda suhet ainult avaliku elu sfääris. Daam, kellel ei olnud ligipääsu vabalt valitud vastastikku rahuldust pakkuvale armusuhtele, pidi seda taluma ka isikliku elu sfääris. Veelgi enam, erinevalt kurtuaasest armastusest, millele see järgnes, allutas Castiglione teooria armastuse enda renessansiaegse aadliku avaliku elu huvidele. Ta esitas sugudevahelised suhted sõltuvus- ja valitsemisuhetena, kuid ta tegi seda selleks, et väljendada ja käsitleda poliitilisi suhteid ja nende probleeme. Armastuse isiklikud väärtused, mida terve feodaalne aadeldkond kunagi ülistas, jäid nüüdsest peale üha enam daamide mureks. Õukondlane lõi oma kõige olulisema sideme moodsa vürstiga.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et kui riik asus organiseerima renessansiühiskonda, andis end tunda uus lõhe isikliku ja avaliku elu vahel, ning koos selle lõhega ilmutasid end juba renessansiaadlike seas moodsad sugudevahelised suhted.²⁶ Aadlinaised tõrjuti üha enam välja avaliku elu sfäärist – majanduslikust, poliitilisest ja kultuurilisest sfäärist – ning kuigi nad ei kadunud perekonna ja koduste murede isiklikku maailma nii täielikult nagu suurvõimude naised, andis avaliku võimu kaotus end tunda uute piirangute näol, mis pandi nii nende isiklikule kui ka avalikule tegevusele. Renessansiaegsed ettekujutu-

sed armastusest ja headest kommetest, mis olid klassikalisemad kui keskajal ning peaaegu eranditult meeste loodud, väljendasid seda naiste uut allumist meeste huvidele ja meeste võimu all olevale perekonnale ning õigustasid naiste eemale tõrjumist "daamidele sobimatust" võimust ja erootilisest iseseisvusest. Kõik renessansiaegse Itaalia edusammud, selle kapitalismieelne majandus, riigid ja humanistlik kultuur kujundasid aadlidaamist esteetilise objekti: väärika, vooresliku ning kahekordselt sõltuva – sõltuva nii oma abikaasast kui ka vürstist.

Tõlkinud Krista Kaer

Märkused

- ¹ Traditsiooniline arvamus renessansiaegsete naiste võrdsusest meestega pärineb Jacob Burckhardti klassikalisest teosest *The Civilization of the Renaissance in Italy* (1860). See on leidnud tee enamikku tildistest naiste ajalugudest, nagu näiteks Mary Beardi *Women as Force in History* (1946), Simone de Beauvoir'i *Teine sugupool* (1949) ja Emily James Putnami *The Lady* (1910), kuigi viimase puhul on tegemist rafineeritud ja tundliku käsitlusega. See suhtumine on valitsev ka enamikus renessansiaegsete naiste ajalugudes, millest parim on E. Rodocanachi *La femme italienne avant, pendant et apres la Renaissance*, Hachette, Paris, 1922. Tähelepanuväärne erand on Ruth Kelso *Doctrine for the Lady of Renaissance*, University of Illinois Press, Urbana, 1956, kes avastas, et sellist võrdsust polnud olemas.
- ² Tähtsamad renessansiaegsed väited naiste kodanliku kodustamise kohta esitas Leon Battista Alberti *Della Famiglia* 3. raamatus (u. 1435), mis on vaba kohandus Ateena olukorrast, kirjeldatud Xenophoni poolt *Oeconomicuses*.
- ³ Andreas Capellanus, *The Art of Courtly Love*, Columbia University Press, New York, 1941, lk. 150–151.
- ⁴ Maurice Valency, *In Praise of Love: An Introduction to the Love Poetry of the Renaissance*, Macmillan, New York, 1961, lk. 146.
- ⁵ "E il dompa deu a son drut far honor/ Cum ad amic, mas non cum a seignor." Ibid., lk. 64.
- ⁶ Lanval (sir Launfal), *Les lais de Marie de France*, toim. Paul Tuffrau, L'Édition d'Art H. Piazza, Paris, n.d., lk. 41.
- ⁷ W. W. Comforti tõlgitud ja toimetatud *Arthurian*

Romances, Dent ja Dutton Everyman's Library, London ja New York, 1970, lk. 286.

⁸ Aquino Thomas, *Summa theologiae*, pt. 1–2, q. 28, art. 5.

⁹ Lanval, *Les lais*, lk. 10.

¹⁰ Thomas Frederick Crane, *Italian Social Customs of the Sixteenth Century*, Yale University Press, New Haven, 1920, lk. 10–11.

¹¹ Nagu Marc Bloch märkis, olid suured Prantsuse vürstiriigid, milles ei nõutud enam nende valdajatel isiklikku sõjaväeteenistust, esimeste seas, mis läksid meessoost pärija puudumisel naiste kätte. *Feudal Society*, tlk. L. A. Manyon, University of Chicago Press, Chicago, 1964, lk. 201.

¹² David Herlihy, "Land, Family and Women in Continental Europe, 701–1200", *Traditio*, 18 (1962), 89–120. Samuti "Women in Medieval Society", *The Smith History Lecture*, University of St. Thomas, Texas, 1971. Uute heade teoste osas abtisside kohta vt. Joan Morris, *The Lady Was a Bishop*, Collier and Macmillan, New York and London, 1973. Marie de France võis olla abtiss Shaftesburys.

¹³ Emily James Putnam, *The Lady*, University of Chicago Press, Chicago and London, 1970, lk. 118. Vt. ka peatükki abtisside kohta samas raamatus.

¹⁴ Raamatust *The Women Troubadours*, tlk. ja toim. Meg Bogin, Paddington Press, New York/London, 1976.

¹⁵ Friedrich Heer, *The Medieval World: Europe 1100–1350*, Mentor Books, New York, 1963, lk. 167, 178–179.

¹⁶ See oli Amy Kelly oletus artiklis "Eleanor of Aquitaine and Her Courts of Love", *Speculum*, 12 (January 1937), 3–19.

¹⁷ Baldessar Castiglione, *The Book of the Courtier*, Charles S. Singletoni uus tõlge (New York: Doubleday, 1959), lk. 20.

¹⁸ Katkendeid renessansiaegsete aadlidaamide kirjavahe- tusest võib leida bibliograafias äratoodud elulugudest.

¹⁹ Huvitav erand on W. Ongi "Latin Language Study as a Renaissance Puberty Rite", *Studies in Philology*, 56 (1959), 103–124, samuti Margaret Leah Kingi "The Religious Retreat of Isotta Nogarola (1418–1466)", *Signs*, Summer 1978.

²⁰ Dante Alighieri, *La Vita Nuova*, tlk. Barbara Reynolds, Penguin Books, Middlesex, England and Baltimore, 1971, luuletus 18.

²¹ Frederick Goldin, tlk., *Lyrics of Troubadours and Trouvères*, Doubleday, New York, 1972.

²² David Thompson ja Alan F. Nagel, toim. ja tlk., *The Three Crowns of Florence: Humanist Assessments of Dante, Petrarca, and Boccaccio*, Harper&Row, New York, 1972.

²³ Renessansiaegse humanistliku ja kurtuaasse kirjanduse kohta vt. Vittorio Rossi *Il quattrocento*, F. Vallardi,

Milano, 1933; Ruth Kelso *Doctrine for the Lady of Renaissance*, University of Illinois Press, Urbana, 1956. Erootilise elu kohta on huvitavaid märkusi David Herlihy artiklis "Some Psychological and Social Roots of Violence in the Tuscan Cities", *Violence and Civil Disorder in Italian Cities, 1200–1500*, toim. Lauro Martines, University of California Press, Berkeley, 1972, lk. 129–154.

²⁴ Ajaloolise konteksti suhtes vt. Keith Thomase "The Double Standard", *Journal of the History of Ideas*, 20 (1959), 195–216; N. J. Perella, *The Kiss Sacred and Profane: An Interpretive History of Kiss Symbolism*, University of California Press, Berkeley, 1969; Morton Hunt, *The Natural History of Love*, Funk & Wagnalls, New York, 1967.

²⁵ Fernand Braudel, *The Mediterranean World*, Routledge & Kegan Paul, London, 1973; A. Ventura, *Nobiltà e popolo nella società Veneta*, Laterza, Bari, 1964; Lawrence Stone, *The Crisis of the Aristocracy, 1558–1641*, Clarendon Press, Oxford, 1965.

²⁶ Naiste staatus seoses avaliku ja isikliku tegevussfääri lahknemisega eri ühiskondades on võtmeideeks enamikes antropoloogilistes käsitlustes kogumikus *Women, Culture, and Society*, toim. Michelle Zimbalist Rosaldo ja Louise Lamphere, Stanford University Press, Stanford, 1974.

Soovitusi edasiseks lugemiseks

Renessansiaja naiste kohta: Stanley Chojnacki, "Patrician Women in Early Renaissance Venice", *Studies in the Renaissance*, 21 (1974), 1976–203; Susan Groag Bell, "Christine de Pizan", *Feminist Studies*, 3 (Spring/Summer 1976), 173–184; Joan Kelly-Gadol, "Notes on Women in the Renaissance", *Conceptual Frameworks in Women's History* (Sarah Lawrence Publications, Bronxville, N.Y., 1976); Margaret Leah King, "The Religious Retreat of Isotta Nogarola", *Signs*, Summer 1978; Kathleen Casey, "Reconstructing the Experience of Medieval Woman", *Liberating Women's History*, ed. Berenice Carroll (University of Illinois Press, Urbana, 1976), 224–249. Välja arvatud Ruth Kelso *Doctrine for the lady of the Renaissance* (University of Illinois Press, Urbana, 1956) ja Ernst Breisachi *Caterina*

Sforza: A Renaissance Virago (University of Chicago Press, Chicago, 1967), pärinevad kõik teised tõsised käsitlused feministliku liikumise esimesest lainest. Nad moodustavad vajaliku baasi, kuigi nad tegelevad peaaegu eranditult "erandlike" naistega ning ei taju ühiskondlik-majanduslikke tegureid. Nende seast võib mainida: Marian Andrews (pseud. Christopher Hare), *The Most Illustrious Ladies of the Italian Renaissance* (Scribner's, New York, 1904); Julia Cartwright (Mrs. Ady), *Isabella d'Este*, 2 k. (Dutton, New York, 1903) ja *Beatrice d'Este* (1899); Ferdinand Gregorovius, *Lucrezia Borgia* (Blom, 1968, 1903. a. väljaande uuustrükk); E. Rodocanachi, *La femme italienne avant, pendant et après la Renaissance* (Hachette, Paris, 1922); T. A. Trollope, *A Decade of Italian Women*, 2 k. (Chapman & Hall, London, 1859).

Kõige olulisemad demograafilist ja sotsiaalset ajalugu käsitlevad uurimused, mis puudutavad renessansiaegseid naisi, kuuluvad David Herlihy, kelle paljude artiklite seas on ka järgmised: "Mapping Households in Medieval Italy", *The Catholic Historical Review*, 58 (April 1972), 1–24; "Viellir à Florence au Quattrocento", *Annales*, 24 (November-December 1969), 1338–1352; "The Tuscan Town in the Quattrocento", *Medievalia et Humanistica*, 1 (1970), 81–110; samuti ka peagi ilmuv raamat Toskaana perekonnast. Kaks Richard C. Trexleri demograafilist tööd infantitsiidi ja leidlaste kohta Firenzes on ajakirjas *History of Childhood Quarterly*, 1, number 1 ja 2 (1973); Gene Brucker on teinud suurepärase valiku testamenditest, abielulepingutest, valitsuse protokollidest, kohtuotsustest jne. kogumikus *The Society of Renaissance Florence: A Documentary Study* (Harper, New York, 1971).

Perekonnaelu ja lastekasvatamise ajalood varase moodsa Prantsusmaa aristokraatias täiendavad kenasti Castiglione portreed õukondlasest ja õukonnadaamist. Neist võib mainida Philippe Arièsi *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (Knopf, New York, 1965) ja

David Hunti *Parents and Children in History* (Harper, New York, 1972). Kuigi Lawrence Stone ei käsitlenud Itaaliat, on tema *The Crisis of the Aristocracy, 1558–1641* (Clarendon Press, Oxford, 1965) vältimatu lugemismaterjal informatsiooni saamiseks aristokraatliku elu kohta.

Tekstis kasutatud esmaallikad keskaegse ja renessansiaegse armastuse kohta inglise tõlkes on järgmised: Andreas Capellanus, *The Art of Courtly Love* (tlk. John J. Parry, Columbia University Press, New York, 1941); *Lays of Marie de France* (J. M. Dent ja E. P. Dutton, London ja New York, 1911); Chrétien de Troyes's Lancelot raamatust *Arthurian Romances* (tlk. ja toim. W.W. Comfort, Dent and Dutton Everyman's Library, London ja New York, 1970); Baldassare Castiglione, *The Book of the Courtier* (tlk. Charles S. Singleton, Doubleday, New York, 1959); Dante Aligheri, *La Vita Nuova* (tlk. Barbara Reynolds, Penguin Books, Middlesex, England and Baltimore, 1971). Vaata ka F. X. Newmani *The Meaning of Courtly Love* (The State University of New York Press, Albany, 1967), kus on kaasaegsed seisukohad ja hea bibliograafia. Kõige kindlam ja tundlikum uurimus on siiski Maurice Valency *In Praise of Love* (Macmillan, New York, 1961). Kaks suurepäraseid artikleid armastuse, seksi ja abielu kirjandusest varases moodsas Euroopas on William Halleri "Hail Wedded Love", *A Journal of English Literary History*, 13 (June 1946), 79–97, ja Paul Siegeli "The Petrarchan Sonneteers and Neo-Platonic Love", *Studies in Philology*, 42 (1945), 164–182.

Eesti naised poliitilise võimu juures

Tiina Raitviir

Sissejuhatus

Taasiseseisvunud Eesti areng on hoolimata kõigist takistustest toimunud nii kiiresti, et tasakaaluhäired on paratamatud. Mõni neist torkab kohe silma, mõni mitte. Näiteks ei pandud kuni viimase ajani tähele, et Eesti seadusandlikust ülesehitamisest ja võimu teostamisest on kõrvale jäänud suur hulk ühiskonnaliikmeid – naised. Olles ühiskonnas ülekaalus (53,9%), käsitletakse neid poliitika kujundamisel ja juhtimisel vähe-musena.

Käesoleva artikli ülesandeks on kirjeldada statistiliselt naiste poliitikas osalemist ning selle muutumist viimasel kümnel aastal, käsitleda kujunenud olukorra tegureid ja muutmise võimalusi, samuti seada tähiseid, mille poole püüelda. Seekord puudutatakse Eestis välja kujunenud soolise ebavõrdsuse tegureid vaid riivamisi, sest, esiteks, varem on neid vaadeldud mitmes artiklikogumikus (Teel tasakaalustatud..., 2000; Jagatud õigused..., 1999), ja teiseks, üksikasjalik käsitlus pole võimalik artikli piiratud mahu tõttu. Selles artiklis ei peatuta pikemalt ka riigipoolsetel soolise võrdsuse tagamise meetmetel, sh. seadusandlusel – ikka samal põhjusel.

Kasutatud andmed

Parteiliikmete arvu ja naiste osakaalu andmed hangiti justiitsministeeriumi registrikeskuse erakondade nimekirjadest. Andmeid sei-

suga 01.10.1998 analüüsis Signe Aaskivi (1998, 11), üldistades 16 partei 20 051 liikme andmed; andmeid seisuga 01.01.2002 analüüsis käesoleva artikli autor, käsitledes 16 partei 34 841 liiget. Nimetatud registrikeskus koondab erakonnanimikirju, kuid ei hoolitse ega vastuta nende töölevastavuse ning kasutuskõlblikkuse eest. Nimekirjad saadi töötlemisvalmitena ajalehe *Postimees* vahendusel.

Parteiliikmete nimekirjade esitamise lugu on pikk ja keeruline ning ei näita parteisid just soodsas valguses. Vaadeldaval 2002. a. tuli andmed esitada justiitsministeeriumi registrikeskusele nii, et need jõutaks esmakordselt internetis üles riputada 1. aprilliks. Parteisid oli 4. märtsi seisuga registreeritud 19 (Erakonnad. http://www.just.ee/new_index/), kuid nimekirjad esitas vaid 16. Neid, parteide poolt lohakalt esitatud ja *Postimehe* (Eesti parteilased 2002) poolt täpsustatud 2002. a. algusseisuga nimekirju ongi soolisest seisukohast analüüsitud ja võrreldud 1998. a. sügise omadega.¹

Käesoleva artikli kirjutaja pidi lahendama veel ühe küsimuse: kuidas saada teada meeste ja naiste arvu ning osakaalu parteinimekirjades? Seda tuli teha eesnime järgi.²

Selle artikli autor kogus ka ankeediga (seisuga 15.11.2001) teavet parlamendiparteide asutamisaegse ja ka hilisema soolise koosseisu, naisteühenduste suuruse ja tegevuse, samuti naiste-maakonnaorganisatsiooni juhtide arvu ja osakaalu kohta. Parlamendiparteidelt küsiti, kas nende programmides mainitakse soolist võrdõiguslikkust ning mis kontekstis seda tehakse. Parteide naisjuhatuseliikmete kohta sai infot justiitsministeeriumi mittetulundusühingute ja sihtasutuste registrisse kantud erakondade ja nende juhatuste koosseisu (seisuga 04.03.2002) kohta käivatelt internetilehekülgedelt (Erakonnad. http://www.just.ee/new_index/). Valitsuse ja omavalitsuse liikmete ning ametnikkonna kohta sai palju infot e-riigi veebilehekülgedelt. Veel oli abiks telefoniraamat (Riigitelefoni..., 2001). Jooksvat infot andsid ajaleheartiklid.

1. Naised parteiliikmena versus naised partei juhtkonnas

Naised parteiliikmena

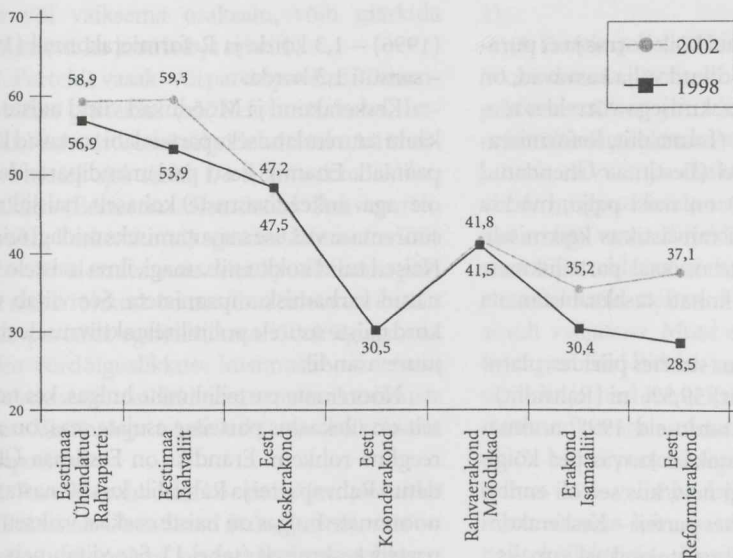
Naiste osakaal parteis on tähtis näitaja, sest mõjutab naiste osakaalu valimisnimekirjades ja valitute seas. Kui naised oleks parteides vähe, oleks neid valitute seas senisest veelgi vähem. Peale selle peaks sooline tasakaal parteides olema normaalne nähtus ning kui seda soolist tasakaalu pole, on midagi lahti selle partei demokraatlikkusega ja suhtumisega inimõigustesse.

1998. a. analüüsitud parteides oli naiste keskmine osakaal väga suur – 45,5%. Kui jälgida 1999. a. parlamenti pääsenud parteisid, siis neis oli naised keskmiselt veelgi rohkem: oktoobris 1998 45,1% (registriandmed), 2001.

a. novembri keskel 47,2% (parteidelt kogutud andmed) ja 2002. a. algul 48,1% (registriandmed), vt. joonis 1.

Mitme allika kohaselt on aga Eesti parteides naisliikmeid väga vähe, keskmiselt 30% või alla selle (Kiin 1999, 11; Kuningas 1999, 136). Nähtavasti lähtuti üldistuse tegemisel oma partei või mõne juhusliku üksikpartei soolisest koosseisust või siis võeti aluseks mõne teise autori ekslikud andmed. Neis artiklites arutletakse ka, mis küll põhjustab naiste nii madalat osakaalu, ja järeldatakse, et see võib olla üheks põhjuseks, miks naised on parlamendis vähe.

Kokkuvõttena ja justiitsministeeriumi registrikeskusesse jõudnud andmeile tuginedes tuleb märkida, et Eesti parteidesse kuulub mitte vähe, vaid üllatavalt palju naisi. Eesti ei jää sellega maha Euroopa riikidest, pigem jõuab ette. See näitab, et naiste poliitilise aktiivsusega rohu-

JOONIS 1. Naised 1999. a. parlamenti valitud parteide* liikmekonnas 01.10.1998 ja 01.01.2002

* Märkused: 1. Eestimaa Rahvaliit kujunes kolme partei - Eesti Maarahva Erakonna, Eesti Maaliidu ja Eesti Pensionäride ja Perede Erakonna ühinemisel juunis 2000; 2. Eesti Koorderakond likvideeris end 2001. aasta lõpus.

Allikad: Justiitsministeeriumi registrikeskuse andmed (Aaskivi, 1998, 11).

TABEL 1. Naised Eesti tähtsamate parteide liikmeskonnas 01.01.2002, %

Parteid	Parteis keskmiselt	Naised		30-aastased ja nooremad mehed ning naised
		30-aastaste ja nooremate seas	25-aastaste ja nooremate seas	
Eestimaa Ühendatud Rahvapartei	58,9	57,7	52,7	17,7
Eestimaa Rahvaliit	59,3	51,6	54,9	6,9
Eesti Keskerakond	47,2	45,4	46,7	19,9
Rahvaerakond Mõõdukad	41,8	43,4	49,1	21,5
Erakond Isamaaliit	35,2	41,2	42,7	22,2
Eesti Reformierakond	37,1	42,5	44,1	30,7
Ühendus Vabariigi Eest - Res Publica*	41,7	47,1	50,7	53,2

Märkus: *Ainus mitteparlamentipartei, asutati 2001. a. lõpus ning kerkis olulise parteina esile 2002. a. kohaliku omavalitsuse volikogu valimistel.

Allikas: Justiitsministeeriumi registrikeskus.

juuretasandil on üldjuhul kõik korras ja et püramiidi alus, kust naissaadikud välja kasvavad, on lai. Mõnes parteis on keskmisega võrreldes tõepoolest liiga vähe naisi (Isamaaliit, Reformierakond), samas kui teistel (Eestimaa Ühendatud Rahvapartei, Rahvaliit) on naisi palju, märksa rohkem kui naisi Eesti rahvastikus keskmiselt. 2002. a. algul oli naiste osakaal parteiliikmete seas mitmesugune ja kohati tasakaalustamata (tabel 1 ja joonis 1).

Naiste osakaal kõikus suurtes piirides, ulatuses 35,2%-st (Isamaaliit) 59,3%-ni (Rahvaliit).

Võrreldes 2002. a. andmeid 1998. a. omadega selgus, et naiste osakaal kasvas pea kõigis Eesti parteides, sh. isegi neis, kus see oli ennegi kõrge (vt. joonis 1). Kahes parteis – Keskerakonnas ja Mõõdukates – jäi naiste osakaal samaks.

Kui aga võrrelda naiste osakaalu parteide asutamiskongresside ajal (kahjuks pole kõik parteid vastavaid andmeid kogunud või säilitanud) ja novembris 2001, selgus, et see oli eriti palju kasvanud Keskerakonnal (asutatud 1991) – 1,5 korda. Kasv oli märkimisväärne ka Mõõdukatel

(1996) – 1,3 korda ja Reformierakonnal (1994) – samuti 1,3 korda.

Keskerakond ja Mõõdukad viisid naiste osakaalu suurendamiseks parteis läbi vastavad kampaaniad. Enamik Eesti parlamentiparteid ei ole aga ankeedivastuste kohaselt naisliikmete suurema arvukuse saavutamiseks midagi teinud. Naised tulid kokku niisamagi, ilma naistele suunatud värbamiskampaaniateta. See viitab veelkord naiste suurele poliitilisele aktiivsusele rohujuuretasandil.

Nooremate parteiliikmete hulgas, kes tavaliselt on ülekaalus parteisse asujate seas, on naisi reeglina rohkem. Erandiks on Eestimaa Ühendatud Rahvapartei ja Rahvaliit, kus 30-aastaste ja nooremate hulgas on naiste osakaal väiksem kui parteis keskmiselt (tabel 1). See viitab neis parteides toimuvale soolise tasakaalustamise protsessile. Tõenäoliselt "toitus" Eestimaa Ühendatud Rahvapartei oma arengu mingil etapil naisterohketest töökollektiividest, Rahvaliit aga naispensionäridest, kes tulid parteisse selle moodustamisel üle Eesti Pensionäride ja Perede Era-

konnast. Rahvaliidit kipubki olema vanainimeste partei, kus noorte ja hiljuti parteisse astunud liikmete väike hulk mõjutab partei soolist koosseisu vähe. Keskerakond pälvib tähelepanu kui partei, kus peale selle, et naiste osakaal ei kasva, on noorte seas naisliikmeid vähem kui parteis keskmiselt (joonis 1). Ülejäänud tabelis 1 toodud parteide nooremate liikmete seas on naisi rohkem kui parteis keskmiselt. Kui noorte osakaal parteis on suur, nagu see on Res Publical ja Reformierakonnal, siis olemasolevate tendentside jätkudes tekib parteides ka sooline tasakaal. Res Publica kui noortepartei 30-aastastest ja noorematest pooled on 18–22-aastased, kellest omakorda on 56% naisi.

Naiste osakaalu kasv parteides ja naiste suur osakaal noorliikmete seas tagab selle, et üha rohkem naisi peab poliitikat oma loomulikku tegevusvaldkonnaks.

Tegurite seas, mis tingib naisliikmete suurema või väiksema osakaalu, võib märkida järgmist (vt. ka joonis 1 ja tabel 1).

1. Parteide vasak- või parempoolsus.³ Parem-kallaklikes parteides (nt. Reformierakond, Isamaaliit) on naiste osakaal pidevalt väike, küündides viimasel ajal siiski 1/3-ni; vasakkallaklikes parteides (Eestimaa Ühendatud Rahvapartei, Rahvaliidit, Keskerakond) aga suur, lähenedes 50% piirile või ületades seda. Vasakpoolsemate parteide naisterohkust on maailms seletatud esiteks nende parteide egalitaarsema ideoloogiaga, sh. soolise võrdõiguslikkuse küsimustes, ja teiseks naiste suurema tundlikkusega sotsiaalküsimuste suhtes. Viimastega tegelevad teatavasti rohkem vasakparteid.

2. Parteide rahvuslik koosseis. Vene parteides (sh. Eestimaa Ühendatud Rahvapartei), mis on ühtlasi vasakpoolsed, on reeglina naisi rohkem.

3. Liidri isik ja mõju juhatusel, otsustamise demokraatlikkus parteis, eriti juhatuses. Selles osas paistab soodsalt silma Eesti Naisliiduga tihedalt seotud Keskerakond. Ka Mõõdukate liidrid on naiste esilekerkimist soosinud.

4. Liikmete vanus: vanema liikmeskonnaga

parteid on reeglina naisterohkemad. *Postimehe* ajakirjanike Argo Ideoni ja Toomas Mattsoni andmeil on Rahvaliidit ja Keskerakond kõige vanema liikmeskonnaga parteide seas (2002, 4–5). Rahvaliidu naisterohkuse kindlustavad kõige vanemad liikmed, kellest suur osa kuulus varem Eesti Pensionäride ja Perede Erakonda. Pensionealiste seas on teatavasti meeste ja naiste keskmise eluea suure erinevuse tõttu naised ülekaalus. Tulevikus muutub olukord vastupidiseks: noorema liikmeskonnaga parteid on naisterohkemad.

5. Naisliidri olemasolu; parteiseste naisjuhtide rohkus. Naisliidriga parteides on tavaliselt rohkesti naisi (Arenguparteis oli nt. 1998. a. liider naine – Andra Veidemann ja parteis oli naisi 56,2%). Naiste osakaal partei juhatuses ja kohalike organisatsioonide juhtide seas on reeglina otseseoses naisliikmete osakaaluga (vt. nt. Isamaaliit, Reformierakond ja Res Publica, tabel 2).

6. Parteitegelaste täielik teadmatus oma partei liikmeskonna soolisest (vanuselisest, sotsiaal-professionaalsest jne.) koosseisust, oma partei naisteühendusse kuuluvate inimeste arvust, naisjuhtide arvust ja osakaalust jms., mis kõik viitab huvipuudusele oma partei tasakaalustatud arengu vastu. Kirjeldatud olukord näitab ka, et neis parteides on naistest (nagu ka meestest) parteiliikmeid vaja vaid valimiste ajal ja sedagi ainult valijatena. Muul ajal koosneb suur hulk Eesti parteisid liidrist, vastavast riigikogu fraktsioonist ja heal juhul ka partei juhatuses; liikmeskond on aga unustatud ja varjusurmas.

7. Mõni partei haaras registreerimis-, arundlus- või valimiseelisel ajal oma ridadesse liikmeskonna kiire kasvu saavutamiseks naisi naistekollektiivide kaupa (õpetajad, õmblejad jne).⁴

8. Partei naisterohkus võib üldsuse ja teiste parteide silmis mõjuda mainet maha kiskuvana, sest naisi poliitikas ei hinnata. Naisterohkeid parteisid võidakse pidada nõrkadeks. See võib olla põhjus, miks jõulisemat stiili kasuta-

vad paremparteid naisterohkust ei taotlegi.

Naiste osakaal parteis on tähtis näitaja, sest mõjutab naiste osakaalu valimisnimekirjades ja valitute seas. Kui naisi oleks parteides vähe, oleks neid valitute seas senisest veelgi vähem.

Naistest lihtliikmed on parteikongresside ja valimiste vahelisel ajal enamikus parteides mees- test lihtliikmetega võrdsed: ühtedest ega teistest ei sõltu kuigi palju.

Veelgi tähtsam kui naiste hulk ja osakaal liik-

mete seas on naisparteijuhtide hulk ja osakaal. Partei naisjuhtidel on reaaliikmetega võrreldes parem väljavaade nii kandideerida kui valimis- tel valitud saada.

Naised partei juhatuses ja kohalike juhti- dena

Nagu teada, valitakse naisi Eestis tippjuhti- deks suhteliselt harva. Keskestme juhtide seas on neid rohkem, kuid ikkagi ebaproportsionaalselt

TABEL 2. Naised parteide* juhatuses 2002 alguses.

Parteid	Liikmed kokku	Juhatuses liikmed kokku	sh. naised arv	%
1. Eestimaa Ühendatud Rahvapartei	1573	16	3	18,8
2. Vene Balti Erakond Eestis	2208	13	2	15,4
3. Vene Erakond Eestis	6	1	16,7
4. Vene Ühtsuspartei	6	1	16,7
5. Erakond Eestimaa Ühtsus	1314	7	0	0,0
6. Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei	1134	21	6	28,6
7. Eestimaa Rahvaliid	6162	23	4	17,4
8. Eesti Keskerakond	5652	16	4	25,0
9. Eesti Koonderakond	4	5	0	0,0
10. Erakond Uus Eesti (end Arengupartei)	1202	15	4	26,7
11. Demokraadid - Eesti Demokraatlik Partei (end E Sinine Erakond)	1468	10	3	30,0
12. Põllumeeste Kogu	15	1	6,7
13. Rahvaerakond Mõõdukad	3115	21	5	23,8
14. Eesti Kristlik Rahvapartei	2304	15	3	20,0
15. Eesti Iseseisvuspartei (end. Tuleviku Eesti Erakond)	1041	11	1	9,1
16. Ühendus Vabariigi Eest - Res Publica	1554	22	0	0,0
17. Vabariiklik Partei	1103	3	0	0,0
18. Erakond Isamaaliit	2770	15	1	6,7
19. Eesti Reformierakond	2237	15	2	13,3
Kokku / keskmine	34841	255	41	16,1

Märkus: *Mittetulundusühingute ja sihtasutuste registrisse kantud erakonnad.

Allikas: Justiitsministeeriumi registrikeskuse andmed seisuga 04.03.2002, ülevaate koostaja Marko Tali. Erakonnad. http://just.ee/new_index/

vähe. Sama seaduspärasus kehtib ka parteides. Normaalselt laia alusega, s.t. suure naisliikmete osakaaluga püramiid moodustab ebanormaalselt järsu ja terava, väikese naisparteijuhtide hulgaga tipu.

Eestis on olnud ainult üks naisparteiüliider (Andra Veidemann, Arengupartei). Käesoleval ajal on kõigi parteide esimehed mehed.

Oluline on naiste kuulumine partei juhatusse, sest peamiselt seal võetakse vastu kõik tähtsad otsused. Kui seal on naisi vähe, on ka nende mõju väike, kui aga pole üldse, on juhtimisotsused sooliselt täiesti tasakaalustamata. Eestis oli 2002. a. kevadel 19 partei seas neli parteid, kelle juhatuses naisi polnud, nende seas ka detsembris 2001 asutatud uus noore liikmeskonnaga, paremkallaklik ja edumeelseks peetav partei Res Publica, ja viis parteid, kelle juhatusse kuulus vaid üks naine (vt. tabel 2). Res Publica tõmbas ainult meestest koosneva juhatuskoosseisuga meedias laialdast tähelepanu. Ilmselt seepärast valiti augustis 2002 toimunud üldkogul mõned naised juhatusse, kus nad moodustavad 17,6% juhatuse liikmetest; esimees, aseesimees ja peasekretär on muidugi mehed.

Ainult neljal parteil – Keskerakond, Erakond Uus Eesti (end. Arengupartei), Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei ja Eesti Demokraatlik Partei – oli naisi üle veerandi koosseisust (25,0–30,0%). Keskmiselt oli naisi juhatuses 16,1%. Kõige rohkem oli naisi-juhatuseliikmeid vasakpoolsemates ja parem-vasakkskaalal raskesti määratletavates, kõige vähem aga parempoolsemates parteides (vt. algul tabel 2 üla- ja keskosa, seejärel alaosa).

2001. a. novembris tegutses naisi (%) parlamendiparteide maakonnaorganisatsiooni juhtidena (parteide ankeedivastuste kohaselt) järgmiselt:³

Eestimaa Rahvaliid	23,5
Rahvaerakond Mõõdukad	15,8
Eesti Keskerakond	21,4

Eesti Reformierakond	4,9
Isamaaliit	17,6

Naiste vähene ligipääs parteisisesele juhtimisolele on võtmetakistus soolise võrdsuse kehtestamisel poliitikas. Naisi on parteide liikmeskonnas ligi pool, kuid juhatuse ja kohalike üksuste juhtide hulgas pisut üle 1/6. Meeste ülemvõim poliitikas taastoodab end ise: mehed edutavad juhikohale mehi.

Miks on naiste arv ja osakaal juhatuses nii tähtis? Partei juhatuse tugev mõju ilmneb eraldalt valimiste eel, kui liider koos aseesimeeste ja juhatuseliikmetega koostab partei valimiskandidaatide edetabeleid. Nii panevadki meestest parteijuhid valimisnimekirja etteotsa mehi, sest neid peetakse targemateks, usaldusväärsemateks, suuremat mõju omavateks ja rohkem hääli kogivateks. Partei liider ja juhatuse saab selle või teise inimese valimistulemust jätkuvalt tugevalt mõjutada ka kaudselt, nt. reklaami kaudu, isikliku autoriteediga jms.

Naiste seisukohad juhiksolemise suhtes on mitmesugused. Nii mõnigi juhtiv naispoliitik arvab, et rahvas on sooküsimuses progressiivsemate vaadetega, kui parempoolsemate parteide liidrid ja juhatuseliikmed, kes enda arvates esindavad korruga nii traditsioone kui ka edumeelust. Mõni edukas naispoliitik, kes kogub valimistel palju hääli ja on tõusnud poliitikas tippu, on veendunud, et see on ainuüksi tema enda teene ja et ta on oma positsiooni kätte võidelnud, vaatamata meesparteijuhtide poolt ette seatud takistustele. Sellega esindab ta ühte naisjuhtide seas valitsevat seisukohta. On olemas ka teine seisukoht, mis Eesti tegelikkuses väljendub veenvamalt – naised jõuavad edasi partei meesliidrite toetuse abil. Igal juhul on partei meesliidritel tugev positiivne või negatiivne mõju naiste juhtkonda valimisel, samuti nende pääsul parlamentis või kohaliku omavalitsuse volikogusse. Kolmanda, naiste ja meeste seas valitseva traditsioonilise seisukoha järgi polegi naistel juhikohale asja, või siis peab naine normaalseks, et

ta saab valimistel meestest vähem hääli.

Juhtimistasandil (juhatuses, maakonnaorganisatsioonide juhtidena jms.) valitseb parteis kaudne sooline diskrimineerimine: neutraalselt ja justkui demokraatlikult valitakse parteide etteotsa mehi palju rohkem kui naisi. Selle tulemusena pole mõlemale soole parteisiselt tagatud võrdsed õigused, kohustused, võimalused ja vastutus. Olukord on ebademokraatlik ning inimõigusi ja põhiseadust mittejärgiv. Ometi pole naiste ebaõiglaselt väike ligipääs võimule parteide sees ega ka väljaspool mitteparteilas- test valijate hulgas üldist protesti tekitanud, ka meedia pole sellele tähelepanu pööranud, v.a. eespoolkirjeldatud Res Publica esimese juhatuse juhtum. Esiteks, Eesti ühiskond on kord juba traditsioone ja kultuurilisi stereotüüpe järgiv, ja teiseks, meedia, riigiteadlased jt. ei tunne asja ega oska ilmekatele mõõdikutele tähelepanu pöörata.

Naiste paremaks ligipääsuks parteilise juhtimise juurde saab teha järgmist.

1. Kasutada nn. "valgustatud sekkumist", s.o. loota parteilidrite ja/või juhatuse liikmete valimiskoosolekul tehtavale üleskutsele suurendada oma parteis soolist tasakaalu, innustada naisi kandideerima juhtivatele kohtadele parteis ja parteilikkmeid naiste poolt hääletama.

2. Psühholoogilise barjääri ületamine naiste eneste poolt. Vaja on naiste suuremat valmisolekut traditsioone murda ning ennast või mõnd teist naiskandidaati juhatusse (maakonnaorganisatsiooni juhiks vms.) esitada, julgust end meeskandidaadi kasuks mitte taandada jms.

3. Taotleda naiste veelgi kõrgemat teadmiste taset. Enda maksmapanekuks on naistel peale julguse ja aktiivsuse vaja paremat haridust kui meestel (reeglina see nii õngi), rohkem asjakohaseid teadmisi ja rohkem juhtimiskogemusi (neist võib puudu jääda), kui on konkureerivatel meeskandidaatidel. Koolitust korraldada ja silmaringi laiendada saavad naised parteide naisteühenduste, naisorganisatsioonide jms. kaudu.

4. Rakendada naisteühenduste survet, et

naisi parteis juhtivatele kohtadele valida, valimisnimekirja oma kandidaate esitada ja soodsalt paigutada jms. Samas võivad naisteühendused olla oma partei naiste konkurentsist väljamängimise vahendiks. Naisteühenduse naised võivad lasta end käsitleda parteisisese vähemusrühmana, kes suunatakse tegutsema nn. naiste asjade, s.t. perekonna, kultuuri ja sotsiaalküsimustega. Milline on naisteühenduste roll ja otsustamisõigus Eesti parteides, vajab veel selgitamist. Praeguseks on parteide naisteühenduste kohta teada vaid mõned üldandmed.⁶

5. Feministlike ideede kõrval tutvustada rohkem uue meheliikuse ideid, neid, milles naisi käsitletakse võrdväärseina. Alavääristav suhtumine naistesse poliitikas, sh. naispartei juhtidesse, on levinud mitte ainult ühiskonnas üldse, sh. valijate hulgas, vaid ka parteides endis. Sellise traditsioonilise mõtteviisi kandjaks olid 1992.–1993. a. sotsioloogiliste küsitluste andmeil, vastu igasugust loogikat, mitte vähemharitud ja vanemad, vaid just kõrgharidusega või kõrgharidust omandavad noored mehed (Raitviir 1996, 228–233). Kümme aastat hiljem leivad paljud poliitikas tegutsevad noormehed ikka veel, et poliitika ja töölkäimine on meeste, mitte naiste asi (Pajumets 2001). Nii suguses olukorras on naispartei juhtide, naisparlamendisadikute ja naisvalitsusliikmete vähesus arusaadav. Miks 1990-ndate algul maad võtnud tagasipöördumine 1930-ndate aastate Eestisse ja traditsioonilise väärtusüsteemi juurde pole ikka veel üle läinud? Feministlikud teooriad ja naisliikumine on Eestis olnud suhteliselt ebapopulaarsed ja muutnud meeste mõtteviisi vähe. Võib-olla suudab seda uus ja tugevnev meesliikumine oma teooriatega paremini (vt. Pajumets 2001)?

6. Eesti liberaalid, eriti Reformierakond, peaksid oma naisekäsitluse üle vaatama. Liberaalsete vaadete lai levik on küll tõstnud üksikisiku tähtsust, kuid üksikisiku mõõduks on kujunenud mees, mitte mees ja naine mõlemad.

7. Soouuringute tulemused on vähetuntud. Parteilikkmed ja parteijuhid pole soolisele tasa-

kaalule juhtimis- ja otsustamisprotsessis tähelepanu pööranud ega teagi, kuidas seda mõõta niikaua, kuni ei olda taolisi analüüse lugenud. Käesoleva uuringu andmekogumine novembris 2001 näitas, et mitmete parteide juhtivad tege- lased olid täielikus teadmatuses oma partei liik- meskonna ja juhtkonna soolisest koosseisust.

Soolise võrdõiguslikkuse seisukohalt on Eesti parteisisene demokraatia nõrguke ja pärsib sel- lega kogu riigi poliitilist demokraatiat. Parteidest algab kogu riigi poliitiline juhtimine. Seepärast peaks parteid ise olema sisemiselt demokraatli- kumad, et olla demokraatiat laiendavaks jõuks väljaspoole, kogu ühiskonnale. Parteid peaksid olema selleks jõuks, kes kindlustab eri inim- rühmadele võrdse juurdepääsu seadusandliku ja täitevvõimu juurde kogu ühiskonnas, sh. oma parteis. Praegusel ajal see nii veel ei ole.

Soolise võrdõiguslikkuse kajastamine parteiprogrammides

Oktoobris 2002 leidsid aset kohaliku oma- valitsuse volikogu valimised, kevadel 2003 toi- muvad aga korralised parlamendivalimised. Valimiste eel uuendavad parteid tavaliselt oma programme. Programmidesse leiavad tee kõige tähtsamad ja uuemad küsimused, sh. need, mis on seotud Euroopa Liidu tavade ja nõuetega.

Programme uuendasid paremkallaklikud parlamendiparteid Reformierakond ja Isamaa- liit, kuid soolist tasakaalustatust käsitlevaid seisu- kohti need programmid ei sisalda, nagu ei sisal- danud ka nende parteide eelmised programmid. Hiljuti asutatud Res Publica esimeses, muidu erakordselt pikas ja põhjalikus programmis soo- küsimust ei puudutatud. Augustis 2002 toimu- nud üldkogul, kus toimus uue esimehe ja muu juhtkonna valimine, täpsustati ka programmi. Inimeste õiguste kaitse ja turvatunde tagamise peatükki lisati üsnagi põhjalik soolise võrdõigus- likkuse osa. Soolist võrdõiguslikkust ei käsitle kahe vasakkallakliku partei – Keskerakonna ja end pea kogu Eesti Vabariigi poliitikal vastan- dava Eestimaa Ühendatud Rahvapartei – prog-

rammid, samas aga püstitavad ühe teise vasak- kallakliku partei – Rahvaliidu – programmid soolise võrdõiguslikkuse nõude. End vasakkal- laklikuna tutvustav, kuid tegudes ebamäärase või paremkallakliku Mõõdukate programm sisal- dab soolise võrdõiguslikkuse nõuet; Mõõdukate noorteühendus on koguni loonud võrdsete või- maluste toimkonna, kus on arutatud ka soolise võrdõiguslikkuse küsimusi. Diskrimineerimist, sh. soolist, on käsitletud mitmete vasakkallak- like parteide naisteühenduste koosolekuil.

Soolise tasakaalustatuse nõude võtmine par- teide programmidesse on vajalik, sest see mõju- taks tegelikku olukorda parteides ja sedakaudu kogu ühiskonnas.

2. Naised seadusandliku võimu juures: parlamendis ja kohaliku omavalitsuse volikogus

Naised parlamendiliikmena Eestis ja mujal

Naiste osakaal Eesti parlamendis on näitaja, mida on hea võrrelda, võttes aluseks ÜRO nel- janda naiste maailmakongressi (4.–15. septem- ber 1995, Beijing) seisukohad. Neis soovitati kaasata naisi otsuseid vastu võtvatesse kogu- desse, sh. parlamenti, vähemalt 30% ulatuses (Declaration..., 1995).

Eesti Erakondade Naisteühenduste Ümar- laud seadis enne 1999. a. parlamendivalimisi sama eesmärgi – tõsta naiste osakaal Eesti parla- mendis 30%-le. Kahjuks see ei õnnestunud.

Hea ülevaate Eesti sellealastest olukorrast annab võrdlus teiste riikidega. Sügisel 2001 (seisuga 12.10.2001) jäi Eesti oma naiste 17,8%-ga maailma riikide parlamentide seas 37. kohale (Women ... [http://www.ipu.org/wmn- e/classif.htm](http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm); vt. ka Handbuch Politische..., 1998⁷). 30% piiri ületas üheksa riiki, neist seitse esimest asuvad Euroopas, nende seas kõik Põhja-

maad. Endistest Kesk- ja Ida-Euroopa postsotsialistlikest riikidest edestavad Eestit mõned Lõuna-Euroopa riigid (Bulgaaria ja Horvaatia); teised Balti riigid jäävad Eestist tahapoole.

Võrreldes esimese Eesti Vabariigi (1918–1940) aegsete ja tänapäeva Eesti parlamentide soolist struktuuri tuleb tunnistada nihet paremuse poole. Esimese Eesti Vabariigi aegu valiti kuus 100–120-liikmelist seadusandlikku kogu. Kõigisse neisse kuulus reeglina 1–2 naist, vaid esimesse (1920) ja teise (1923) parlamenti valiti vastavalt 3 ja 4 naist (Valitud ja..., 1999).

Pärast taasiseseisvumist on toimunud kolmed parlamendivalimised: 1992., 1995. ja 1999. a., mille tulemusena pääses naisi parlamenti vastavalt 12,9%, 11,9% ja 17,8% (vt.

tabel 3 ja joonis 2). Neid madalaid protsente võib pidada pisikeseks progressiks, kui võrrelda enne taasiseseisvumist toimunud valimistega, kus NSV Liidu rahvasaadikute valimiste (1989) tulemusena sattus saadikute sekka u. 6%, Eesti Ülemnõukogu valimistel (1990) 7% ja Eesti Kongressi valimistel (1990) 10% naisi.

Nii varem kui ka 1999. a. parlamenti valitud naiste hulk ja protsent on liiga väike, et kindlustada soolist võrdsust ja tasakaalustatust seadusandlike otsuste tegemisel.

Naised parlamenti kandideerimas ja valituks osutumas

Naiste osakaalu jälgimine valimishimekirjades on tähtis, sest kes ei kandideeri, seda päris kindlasti ei valita.

TABEL 3. Naiste kandideerimine ja valituks osutamine valimistel 1989–2002

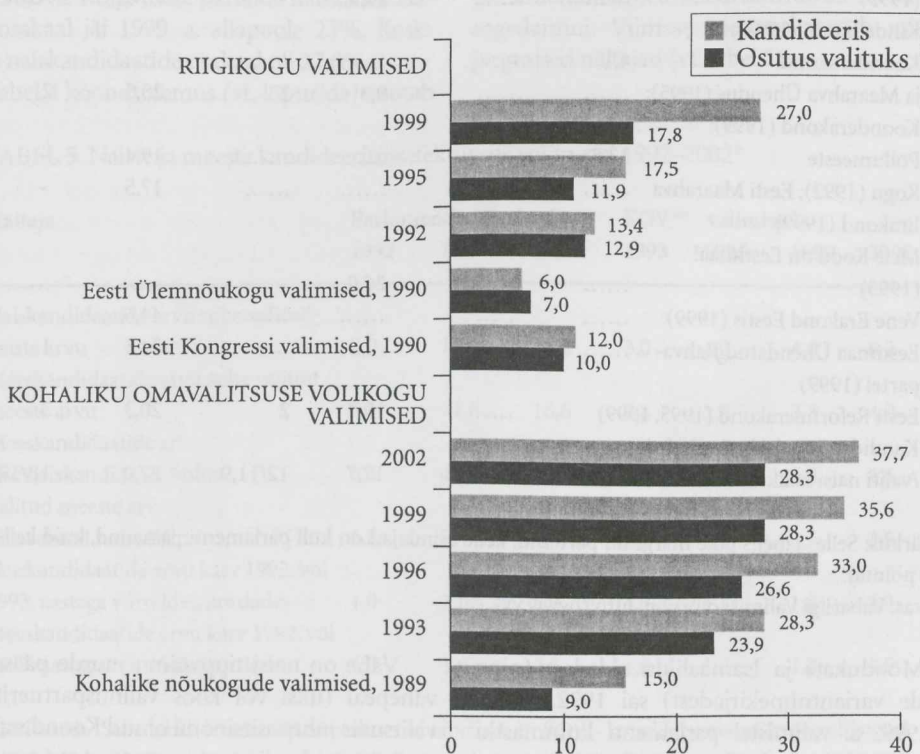
Valimised	Aeg	Kandi- deerijad		Mandaa- tide arv		Naistest osutus valituks	
		kokku	Sh. naised	arv	%	arv	%
NSV Liidu rahvasaadikute v.	26.03.89	107	6	6,0	36	2	5,0
Parlamendivalimised							
Eesti Kongressi v.	24.02-01.03.90	1200	144	12,0	508	51	10,0
Eesti Ülemnõukogu v.	18.03.90	392	24	6,1	105	7	7,0
Riigikogu v.	20.09.92	627	84	13,4	101	13	12,9
Riigikogu v.	05.03.95	1250	219	17,5	101	12	11,9
Riigikogu v.	07.03.99	1884	508	27,0	101	18	17,8
Kohaliku omavalitsuse volikogu valimised							
Kohalike nõukogude v.	10.12.89	8948	1342	15,0	3513	316	9,0
KOV v.	17.10.93	8971	2535	28,3	3483	834	23,9
KOV v.	20.10.96	11128	3674	33,0	3453	920	26,6
KOV v.	17.10.99	12802	4562	35,6	3355	951	28,3
KOV v.	20.10.02	15181	5727	37,7	3273	923	28,3

Allikad: Raitviir, 1996; Vabariigi Valimiskomisjon. <http://www.vvk.ee/>

Naiste parlamenti saamisel oli ja on parlamendi valimise seaduse kohaselt otsustava tähtsusega naiste asetus valimisnimekirjade eesotsas, s.t. esimeses ja teises kümnes. Kogutud häälte arv osutub teisejärguliseks. Senistel parlamendivalimistel sattus naine üliharva nimekirja esinumbriks. 1999. a. valimistel oli selleks Arengupartei liider. Neil valimistel oli 12 nimekirjas naise esikümnes kokku 21 (võimalikust 120-st 17,5%). Teises kümnes oli neid 23 (võimalikust 120-st 19,1%) (vt. lähemalt: Kuningas 1999, 142–144; Raitviir, 2000, 64). Naiskandidaatide sellise sagedusega esimeses kümnes või ka esimeses kahekümnes on raske saavutada naisparlamendiliikmete 30%-list osakaalu. Samas pole naiste paigutus kogu nimekirjade ulatuses väga halb: kuuldus, nagu oleks naiskandidaadid valdavalt paigutatud valimisnime-

kirjade lõpuossa, ei pea paika. Üldreeglina oli naisi valimisnimekirjade esimeses kolmandikus tõesti suhteliselt vähe, teises kolmandikus kõige rohkem ja viimases kolmandikus mõnevõrra rohkem kui esimeses.

Naiste osakaal valimisnimekirjades ja neist parlamenti pääsenud naiste arv pole otseses vastavuses, küll aga väljendab selget tendentsi – mida suurem on naiste osakaal valimisnimekirjades, seda rohkem neid parlamendiliikmeks valitakse. Igal reeglil on erandeid. Eesti Keskerakonna (1992. a. valimistel Valimisliit Rahvarinne) valimisnimekirjades on olnud läbi parlamendivalimiste suhteliselt vähe naisi – 1992. a. 15,5%, 1995. a. 19,3% ja 1999. a. 22,7%, kuid parlamenti on neid valitud rohkem kui teistest parteidest – vastavalt 4, 6 ja 5, seega kokku 15 (vt. tabel 4)⁸.

JOONIS 2. Naiste kandideerimine ja valituks osutumine valimistel 1989–2002, %

TABEL 4. Naiste osakaal kõigi kandideerinute seas ja parlamenti valitud naiste arv 1992., 1995. ja 1999. a. parlamendivalimistel nimekirjade järgi*

Valimisnimekirj	1992		1995		1999	
	Naiskan- didaadid, %	Parlamen- diliik- med, arv	Naiskan- didaadid, %	Parlamen- diliik- med, arv	Naiskan- didaadid, %	Parlamen- diliik- med, arv
1. Rahvarinne (1992)	15,5	5
Keskerakond (1995, 1999)	19,3	6	22,7	5
2. Mõõdukad	22,4	3	24,8	1	31,0	3
3. Isamaa (1992), Isamaa ja ERSP liit (1995)	12,8	1	18,4	
Isamaaliit (1999)	22,5	4
ERSP (1992)	15,5	1
Parempoolsed (1995)	13,9	1
4. Eesti Kodanik (1992)	19,2	3
Parem Eesti/Eesti Kodanik (1995)	14,9	-
5. Kindel Kodu (1992), Koonderakond	4,1	-
ja Maarahva Ühendus (1995); Koonderakond (1999); Põllumeeste	9,3	2	25,5	2
Kogu (1992); Eesti Maarahva Erakond (1999)	12,5	-	19,4	-
.....	17,5	-
6. Meie Kodu on Eestimaa! (1995)	26,0	-
Vene Erakond Eestis (1999)	44,6	-
Eestimaa Ühendatud Rahva- partei (1999)	34,3	1
7. Eesti Reformierakond (1995, 1999)	19,4	2	20,3	3
Kandideeris naisi keskmiselt / /valiti naisi kokku, arv ja %	14,0	13/12,9	17,7	12/11,9	27,0	18/17,8

* Märkus: Selles tabelis pole märgitud parteisid, kelle esindajad on küll parlamenti pääsenud, kuid kelle seas naisi polnud.

Allikas: Vabariigi Valimiskomisjon. <http://www.vvk.ee/>

Mõõdukate ja Isamaaliidu ridadest (ning nende variantnimekirjadest) sai 1992., 1995. ja 1999. a. valimistel parlamenti kummastki seitse naist. Reformierakond kindlustas viie naise juurdepääsu seadusandlikule võimule (tabel 4).

Vähe on naisi tippvõimu juurde pääsenud vahepeal (üks või koos valimispartneritega) valitsuses juhtpositsioonil olnud Koonderakonnast, samuti viimaste aastate suurima liikmeskonnaga parteist – Rahvaliidust ja peami-

selt venelasi koondavast Eestimaa Ühendatud Rahvaparteist (tabel 4). Viimasel kahel läheneb naiste protsent liikmete seas 60-le, ka valimisnimekirjades on naised arvukalt esindatud, kuid parlamenti pääsevad ikka mehed.

Paljude parteide kohta ei saa aga mingeid üldistusi teha, sest parlamenti pole nad pääsenud või on sinna pääsenud mõni üksik mees.

Kui püüda selgitada, millistes valimisnimekirjades oli naiskandidaate rohkem, siis selgeid tendentse 1992. ja 1995. a. valimiste puhul ei ilmnenud. 1999. a. valimistega tuli muutus: analüüs selgitas, et naised olid rohkem vasakpoolsemates parteides (tabel 4). 30% naiskandidaadi piiri ületasid samal 1999. a. Mõõdukad (31,0%) ning kaks vene parteid – Eestimaa Ühendatud Rahvapartei (34,3%) ja Vene Erakond Eestis (44,6%). Koonderakonna valimisnimekirjas oli naised 25,5%. Kõigi teiste parteide naiskandidaatide osakaal jäi 1999. a. allapoole 23%. Keskmise naiskandidaatide osakaal oli 27,0%.

Tabel 4 koonduvus (vt. lõpurida) osutab

naiskandideerijate ning parlamenti pääsenud naisaadikute osakaalu seosele. Sealt selgub esiteks, et keskmine naiskandidaatide osakaal valimistel on reeglina suurem, kui keskmine parlamenti valitud naiste osakaal; ja teiseks, et kandidaatide osakaalu kasvades kasvab lõpuks ka parlamenti pääsenud naiste osakaal; ning kolmandaks, et see kasv ei ole proportsionaalne.

Kokku kasvas parlamenti kandideerivate naiste arv 1992–1999 lausa plahvatuslikult – 6,0 korda, samal ajal kui meeskandidaatide arv suurenes ainult 2,5 korda (vt. tabel 5). Seega kasvas naiste kandideerimisaktiivsus tohutult. Oma roll oli selles nii kandideerivate naistel endil kui ka parteidel. Kandideerivate meeste arv kasvas märksa aeglasemalt.

Probleeme tekib vaid sellest, et naised kandideerivad palju sagedamini kui varem, kuid parlamendiliikmete sekka satuvad ainult natuke sagedamini. Viimase tõestuseks võib esitada järgmised näitajad (vt. tabel 5).

TABEL 5. Naiste ja meeste kandideerimisefektiivsus valimistel 1992–2002*

Näitaja	Parlamendivalimised			KOV** valimised			
	1992	1995	1999	1993	1996	1999	2002
Naiskandidaatide arvu suhe valitud naiste arvu	7,0	18,3	28,2	3,0	4,0	4,8	6,2
Meeskandidaatide arvu suhe valitud meeste arvu	6,1	11,6	16,6	2,4	2,9	3,3	4,0
Meeskandidaatide arv ühe naiskandidaadi kohta	6,5	4,7	2,7	2,5	2,0	1,8	1,6
Valitud meeste arv ühe valitud naise kohta	6,8	7,4	4,6	3,2	2,8	2,5	2,5
Naiskandidaatide arvu kasv 1992. või 1993. aastaga võrreldes, kordades	1,0	2,6	6,0	1,0	1,4	1,8	2,3
Meeskandidaatide arvu kasv 1992. või 1993. aastaga võrreldes, kordades	1,0	1,9	2,5	1,0	1,2	1,3	1,5

Märkused: *Selle tabeli lähteandmed paiknevad tabelis 3. ** KOV - kohaliku omavalitsuse volikogud

Allikad: Vabariigi Presidendi ja ..., 1992; Riigikogu valimine..., 1995; Riigikogu valimine..., 1999; Vabariigi Valimiskomisjon. <http://www.vvk.ee/>

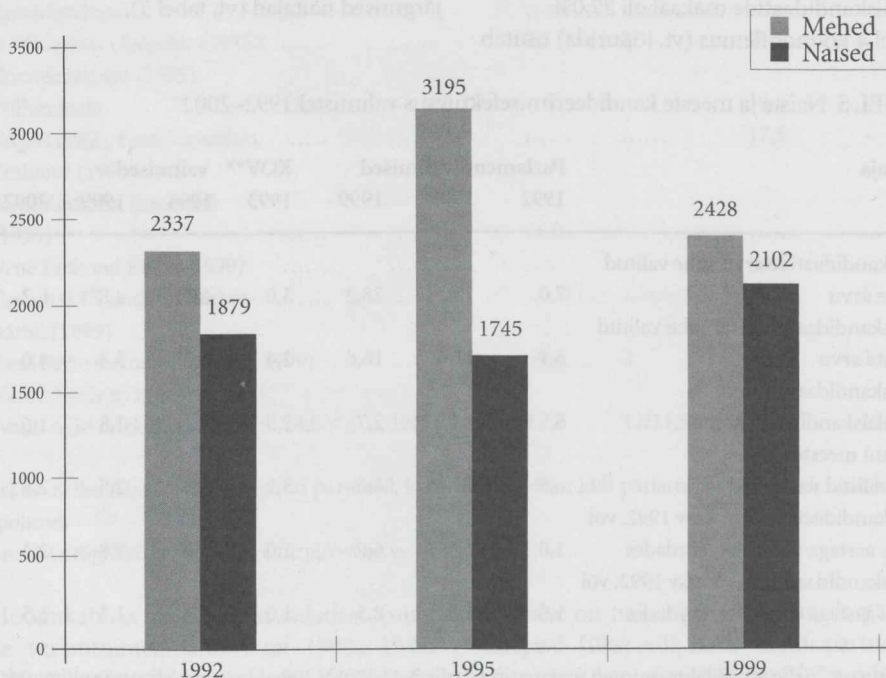
Kandideerivate naiste ja meeste arvuline erinevus aja jooksul vähenes: ühe naiskandidaadi kohta tuli 1992. a. 6,5, 1995. a. 4,7 ja 1999. a. 2,7 meeskandidaati. Parlamendiliikmete seas ei ole meeste ja naiste arvuline vahekord nii kiiresti ühtlustumise suunas liikunud. Ülaltoodud tabeli sisu võib üldistada järgmiselt: naiste kandideerimisefektiivsus on meeste omast väiksem ja see väheneb. Naistel on üha raskem parlamenti pääseda, võimalik, et kasvava konkurentsi tõttu naiskandidaatide endi seas.

Eelnevast tuleneb tõsiasi, et naiskandidaatide arvu ja osakaalu mehaaniline suurendamine ei vii naisparlamendiliikmete osakaalu järsule kasvule. Ainult kvantiteedile rõhumine ei aita. Vaja on mitte ainult kandideeriva naiskontingendi kvaliteedi, vaid ka ühiskonna, s.o. parteide, meedia ja valijate demokraatlikkuse hüppelist kasvu.

Parlamendivalimistel naiskandidaatidele antud hääled

Valijad annavad naistele meestega võrreldes vähem hääli (vt. joonis 3).

Ühe inimese kohta antud häälte arv peegeldab võrdlevalt mees- ja naiskandidaadi keskmist väärtust valija silmis, aga ka kandidaadi paigutust valimisnimekirjas. Viimasel juhul on asi selge – kuna naised on esimeses ja teises kümnes vähe, et taha valija neile oma häält raisata – tagapoolija ei saa nagunii parlamenti. Kui 1992. a. kogus valitud naine 79,5% sellest häälte arvust, mis sai mees, siis 1995. a. ainult 54,6%, 1999. a. jälle rohkem – 86,6% vastavast näitajast mehe kohta (vt. taas joonis 3). Tugevamate parlamendiparteides erinevus meeste ja naiste keskmiste häälte vahel puudus või oli väike. Seevastu Eestimaa Ühendatud Rahvaparteis, kus teatavasti kandideeris suhteliselt palju naisi, said

JOONIS 3. Keskmise hääle arv ühe parlamenti valitud mehe ja naise kohta 1992–1999.

Allikas: Raitviir 200, 59.

naised keskmiselt erakordselt vähe hääli mees-
tega võrreldes (vt. ka Kuningas 1999, 138–139).

Naiste ja meeste arvu võrdsustumistendents
valimisnimekirjas oleks küll kasulik partei aren-
gule, naistele endile ja ühiskonna demokratiseeri-
misele üldse, kuid nõrgemate-vähemtuntumate
parteide parlamenti pääsemisele see kaasa ei
aita. Kui ka edaspidi kehtib seaduspärasus, et
üks naine kogub keskmiselt vähem hääli kui üks
mees, siis on ju selge, et mida rohkem naisi kan-
dideerib, seda vähem saab partei hääli!

1992.–1999. a. parlamendivalimistel valiti
ainult kaks naist isikumandaadiga, s.t. väga suure
häälte arvuga. Need olid 1992. a. Valve Kirsipuu
ja 1999. a. Siiri Oviir. Ka nimekirjamandaadiga
sai 1992. ja 1995. a. parlamenti meestega võrrel-
des proportsionaalselt vähem naisi; enamik naisi
sai sinna kompensatsioonimandaadiga (vt. tabel
6). 1999. a. valimised näitasid esmakordselt
naiste konkurentsivõime tõusu: naised kogusid
varasemast rohkem hääli ja parlamenti saadi
sagedamini ka ringkonnamandaadiga. Kõige
rohkem naisi pääses 1992–1999 parlamenti
kompensatsioonimandaadiga.

Naised, kes koguvad meestega sama palju
hääli, peavad olema sama head või paremad
poliitikud kui mehed, kasutama laia tuntust ja
nautima meedia soosikut. Eesti meedia aga
kipub naisi, erinevalt meestest, välimuse, riie-
tuse või eraelu põhjal arvustama ja naeruvääris-
tama (Piltre 2000) või kirjeldama kui meestega

võrreldes passiivseid ja väheedukaid (Põltsaar
2001). Meedia tendentslik naispoliitikute käsit-
lus vähendab naiste võimalusi saada valitud.

Keda parlamenti valitakse?

Üldiselt ei erine parlamenti valitud naised
oma sotsiaal-demograafilistelt parameetritelt
oluliselt meestest, v.a. see, et nad on pisut vane-
mad. Eesti Vabariigi taasiseseisvumise algaastail,
1990-ndate algul, valiti parlamendiliikmeid pea-
miselt intelligentsi (õppejõud, teadlased, vaimu-
likud, arstid) hulgast, viimasel ajal aga elukut-
seliste poliitikute ja kõrgete riigiametnike seast.
Sama toimub naistega – naisparlamendiliik-
med või naisministrid valitakse tagasi. Kitsene-
nud on parlamendiliikmete elukohageograafia:
varem mujal elanud parlamendiliikmed elavad
nüüd pealinnas Tallinnas, mõni ka ülikoolilin-
nas Tartus. Ringkondadest tuleb uusi liikmeid
juurde üliharva. Parlamendiliikmed on valda-
valt kõrgharidusega.

Valimisseaduste mõju

1992.–1999. a. kehtinud parlamendivalimise
seadused olid soolise võrdõiguslikkuse suhtes
näivalt neutraalsed (Valimisseadused. <http://www.vvk.ee/>). Neis võis valija anda oma hääle
võrdselt nii naisele kui mehele ja erakondade
esitatud valimisnimekirjad koostati enamasti
traditsiooniliselt, ilma sooküsimusest numbrit
tegemata. Naiste parlamenti saamisel oli otsus-

TABEL 6. Mandaatide jaotus ja omandamise viis parlamendivalimistel 1992–1999

	1992			1995			1999		
	Kokku	sh.naisi	Naiste %	Kokku	sh.naisi	Naiste %	Kokku	sh.naisi	Naiste %
Isikumandaat	17	1	5,9	15	0	0,0	11	1	9,1
Ringkonnamandaat	24	2	8,3	37	3	8,1	44	8	18,2
Kompensatsiooni- Mandaat	60	10	16,7	52	9	17,3	46	9	19,6

Allikas: Vabariigi Valimiskomisjon. <http://www.vvk.ee/>

tav partei (ning eriti juhtkonna ja liidri) tahe, millega määrati ja määratakse meeste-naiste asetused valimisnimekirjade eesotsas, eriti esimeses ja edukal parteil ka teises kümnes.

Viimati vastu võetud Riigikogu valimise seadus (RT I 2002, 57, 355) muutis mõnevõrra olukorda. Esiteks, otse valimisringkondadest jaotatavate mandaatide osakaal on suurem ja parteide üleriigiliste, kindla järjestusega nimekirjade kaudu valitute osakaal väiksem. Kuid nagu varemgi, "kandidaatide järjestuse nimekirjas määrab erakond" (samas, § 29, lg 7). Mida väikem on partei roll valimistulemuste otsesel määramisel, seda tähtsam on partei poolt eriliselt toetatud isikute nimede kuulumine parteinimekirja etteotsa. Teiseks, kompensatsioonimandaadi saab "...kandidaat, kes on nimekirjas eespool ja kellele antud häälte arv on vähemalt 5 protsenti lihtkvoodist" (samas, § 62, lg 6). Viimases tsitaadiosas peitub uuendus eelmiste seadustega võrreldes – kui varem võis kandidaat saada parlamenti ühtegi häält kogumata, siis nüüd on nõutav hääleminimium (u. 250-300 häält). See tähendab, et ka partei valimisnimekirjas eesotsas olev soositud isik peab oma 5 protsenti lihtkvoodist kokku koguma.

2002. a. kevadel vastu võetud Riigikogu valimise seadus (RT I 2002, 57, 355) on kompromiss parteide taotluse vahel ise Riigikogu liikmete koosseisu suunata ja valijate soovi vahel valida sinna ainult kõige suuremad häätekogud. Rahvas tahaks valida konkreetseid isikuid ja rahvale tundub õiglane, kui parlamentipääsu määraks kandidaadile antud häälte arv (Avaliku arvamuse ja..., 2001. <http://www.riigikogu.ee/osakonnad/msi/>).

Kui palju naisi oleks parlamenti valitud siis, kui ainumääravaks oleks olnud kogutud häälte arv ja muid tingimusi poleks? Kui reastada 1992. ja 1995. a. Riigikogusse kandideerinud inimesed nendele reaalselt antud hääle alusel, oluaks Riigikogu 101 liikmest 1992. a. naisi 9 (tegelikult valiti 13) ja 1995. a. 7 (12). Aastaks 1999 oli toimunud märgatav edasimineku – 1999. a. oli selli-

seid naisi juba 17 (18). Toodust järeldeb, et nn. naiskõikumise seisukohast on kehtinud valimis-seadused osutunud soodsaks.

Kui 2002. a. vastu võetud Riigikogu valimise seadus (RT I 2002, 57, 355) oleks kehtinud juba 1999. a. valimistel, siis oleks 12 parlamendiliiget olnud hoopis teised (Ideon 2002, 4), sh. kahe naise asemel oleks valitud kaks meest. Seega oleks naisi parlamenti valitud mitte 18, vaid 16. Uus valimisseadus soosib hääletamagneteid.

Uue valimisseaduse kehtima hakkamise tõttu võib naiste osakaal parlamendis 2003. a. parlamendivalimiste järel langeda. Põhjuseks esiteks see, et keskmine naine saab valimistel vähem hääli kui keskmine mees (vt. eespool), ja teiseks, et seni egalitaarsust (võrdsustamist) tähtsaks pidanud parteid ei saa enam naisi nii tugevalt (valimisnimekirjade etteotsa paigutamise kaudu) parlamenti aidata. Samas vastab uus seadus paremini valijate õiglustundele: kõikide, nii meeste kui naiste puhul loeb senisest rohkem vaid kandidaadi tuntus, autoriteet, usaldusväärsus.⁹

Naisparlamendiliikmete osakaalu tõstmise peamine tee oli ja on naiste paigutamine valimisnimekirjade etteotsa, olgu see tagatud seadusandlikult (nt. kas või kvoodiga) või siis parteidevaheliste või parteisiseste kokkulepete tulemusena. Et tagada 30%-line naiste osakaal parlamendis, pidanuks valimisnimekirjade etteotsa paigutatama naisi u. 1/3 võrra senisest rohkem. Mõju võivad avaldada ka muud meetmed, sh. sooliselt suunitletud valimisagitatsioon, kuigi valimisloosung "Naised, valige naisi!" pole seni siiski edukaks osutunud jms. Populaarsete nais-(ja mees)sportlaste, -lauljate, -kirjanike jt. valimiseelne värbamine parteisse, et nende abil hääli püüda, on juba tuntud võte, mis kord toimib edukalt, kord mitte.

Rõhutagem veelkord, et needki vähesed naisparlamendiliikmed on Riigikogusse saanud suuresti tänu Eesti valimissüsteemile ja parteidele. Rahva hääled otsustavad peamiselt vaid seda, mitu kandidaati mingist parteist või nimekirjast

parlamendi pääseb.

Kui tunnistada täielik egalitaarsus Eestis enneaegseks¹⁰ ning pidada naiste kas või ajutist suuremat esiletõstmist – kuni naiste tegeliku võrdväärseks tunnistamiseni – hädavajalikuks, on pea ainus tõeliselt tõhus vahend sookvootide kehtestamine soolise võrdõiguslikkuse seaduse¹¹ rakendusaktide ja sellest tulenevalt Riigikogu kui ka kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seaduse muudatuste kaudu. Samal ajal tuleb tunnustada, et sookvootide kehtestamine valitavate kogude koosseisudele oleks niisugune muudatus, mis, esiteks, ületaks Eesti kui traditsioonilise ühiskonna talumisvõime piiri, ja teiseks, hukutaks seda meetodit pooldavad poliitikud. Järelikult sookvoote lähemal ajal ei tule.

Naised parlamendi, komisjonide ja fraktsioonide juhatuses

Ühtki parlamendi naisesimeest pole Eesti Vabariigis veel olnud. Enne taasiseseisvumist oli Eesti Ülemnõukogu juhatuses aseesimeheks Marju Lauristin. 1992–1998 naisi parlamendi juhatusse ei valitud. Esimene naine (Siiri Oviir) valiti sinna kahel korral: 1999. a. ja 2000. a. Riigikogu teiseks aseesimeheks. 2001. ja 2002. a. parlamendi juhatusse ühtegi naist ei valitud.

Naisi oli ja on vähe ka parlamendi kümne alatise komisjoni juhtkonnas. Mart Laari 2. valitsuse ajal (valitsuste kohta vt. tabel 7) 2001. aastal oli ainult ühe komisjoni (põhiseaduskomisjoni) esimees naine (Liia Hänni). Siim Kallase valitsuse ajal 2002. aastal oli samuti ainult ühe komisjoni (kultuurikomisjoni) esimees naine (Viive Rosenberg). 2001. aastal alatistel komisjonidel naisaseesimehi polnud, Siim Kallase valitsuse ajal 2002. a. siiski üks oli (riigikaitsekomisjon, Valve Kirsipuu) (vt. Riigikogu. <http://www.riigikogu.ee/>).

Kõige rohkem oli 2001. a. naisi komisjoni-liikmete seas kultuurikomisjonis ja väliskomisjonis, kummaski neli; 2002. a. aga oli rohkem naisi põhiseaduskomisjonis, rahanduskomisjonis ja väliskomisjonis – igas kolm. Enamasti on

komisjonides üks-kaks naist. Kahes komisjonis – maaelu- ja majanduskomisjon – puudusid 2001. ja 2002. a. naisliikmed üldse. Otsuste vastuvõtmise soolist tasakaalustatust ei taga need komisjonid, kus naised puuduvad või kus neid on üks-kaks.

Parlamendil on ka ajutised ja erikomisjonid – 2002. a. kokku viis komisjoni, kõigil esimeesteks mehed, kahel komisjonil aseesimeesteks siiski naised. Kahe komisjoni liikmete seas naisi polnud.

Seitsmest parlamendifraktsioonist ühel oli 2001. aastast kuni 2002. aasta esimese pooleni fraktsiooni esimeheks naine (Mõõdukad, Marju Lauristin). 2001. a. oli kolmel, 2002. a. kahel fraktsioonil naisaseesimehed.¹² Ühes fraktsioonis (Rahvaliid) polnud naisi isegi fraktsiooni liikmete hulgas.

Üks tegureid, miks naiste osakaal parlamendi komisjonide ja fraktsioonide juhtkonnas oli ja on nii väike, on naiste väike arv ja osakaal parlamendis. Viimasega saab hõlpsasti õigustada naiste juhikohast ilmajätmist ettekäändel, et naisi lihtsalt ei jätku kõikjale. Alles siis, kui naiste arv ja osakaal parlamendis kasvab, saab hinnata parlamendi tõelist suhtumist naistesse: kas neid peetakse meestega võrdväärseteks poliitikuteks või mitte.

Naised kohaliku omavalitsuse volikogus

Kohaliku omavalitsuse volikogu (edaspidi KOV) valimisel kandideerib ja osutub valituks riigikogu valimistega võrreldes rohkem naisi: kandideerijate osakaal kasvas 1993.–2002. aastani 28,3%-lt 37,7%-le (kasv 2,3 korda) ja valitute osakaal 23,9%-lt 28,3%-le (kasv 1,1 korda); vt. tabelid 3 ja 5. Naiste parem ligipääs kohalikele seadusandlikele organile võrreldes parlamendiga on seaduspärsus, mis kehtib paljudes maailma maades. KOV-ide valimised on rahvalähedasemad ja väiksema konkurentsiga (v.a. suured linnad), neil peabki osalema ja valitama rohkem naisi.

Eesti KOV-i valimistel kandideerinud (1999.

a. 35,6 ja 2002. a. 37,7%) ja valitud (1999. ja 2002. a. 28,8%) naiste osakaal hädapärast rahuldaks, kui tegu oleks parlamendivalimistega. KOV-i kui kohaliku tasandi valimise kohta on naised siiski liiga vähe. Ka ei täitunud lootus, et 2002. a. KOV-i valimisel valitakse 1999. a. valimistega võrreldes rohkem naisi. Kandideerimisefektiivsus hoopis väheneb (tabel 5).

KOV-i valimisel ilmnevad samad tendentsid, mis Riigikogu valimiselgi (vt. tabelid 3 ja 5): naiskandidaatide arv kasvab kiiremini kui meeskandidaatide arv; naiste ja meeste suhe paraneb valitud kogudesse kandideerijate seas kiiremini, kui neisse kogudesse valitute seas; naiste kandideerimisefektiivsus küll väheneb, kuid püsivalt jääb valitud kogudesse üha rohkem naisi. Aeg-ajalt naiste osakaalu kasv küll takerdub, nagu see juhtus Riigikogu 1995. a. koosseisuga 1992. a. omaga võrreldes ja KOV-i 2002. a. koosseisu 1999. a. omaga võrreldes, kuid ajutised tagasilöögid ei muuda vääramatuid tendentse – naiste osakaalu kasvu seadusandlikes kogudes.

Kui jälgida kandideerimise ja valituse osutumise tendentse 1999. ja 2002. a. KOV-i valimistel regionaalses plaanis, selgub, et maakondades, kus naised kandideerisid alla või üle keskmise, valiti neid sageli vastavalt ka volikogusse. Nt. Põlva ja Rapla maakonnas kandideerisid nimetatud valimistel (ja juba 1993. a. valimistel!) naised vähe ning neid ka valiti vähe, Ida-Viru maakonnas aga kandideerisid (ka 1993) neid palju ning valiti palju. 2002. a. paistsid feministlikust seisukohast kehvade tulemustega silma lisaks eelpoolnimetatud maakondadele veel Võru- ja Läänemaa, headega aga Valga-, Pärnu- ja Hiiumaa. Harvad pole juhtumid, kus seos oli pöördvõrdeline: naised kandideerisid üle keskmise, valiti neid aga keskmisest vähem (2002. a. Saaremaa); või kandideerisid alla keskmise ja valiti üle keskmise (1999. a. nt. Viljandimaa).

Kui püstitada küsimus: kas soolise tasakaalustatuse mõttes on edumeelsemad riigi kesksed, n-ö. juhtivad maakonnad koos seal paiknevate Eesti suurimate linnadega, või siis ülejäänud,

perifeersemad maakonnad, siis on Harjumaa (koos Tallinnaga) suhtes vastus kindel – see jääb enamasti keskmisest oluliselt maha või on mõne aasta valimistulemuse järgi Eesti keskmise sarnane. Põhjus peitub arvatavasti ägedas konkurentsisis – 2002. aastal 7,3 inimest kohale, samas kui Eesti keskmine oli 4,7 inimest kohale. Tugevas konkurentsisis konkureeritakse naised välja. Ka Tartumaa (koos Tartuga) jääb Eesti keskmisest maha, kuid mitte nii tuntuvalt kui Harjumaa (koos Tallinnaga).

Tallinna Linnavolikogus oli 1999. a. valimiste tulemusena naisaadikuid 26,6% ja 2002. a. valiti neid sinna 23,8%. Eriti viimane näitaja on Eesti keskmisest (28,3%) märksa väiksem. Nii 1999. aastal kui 2002. aastal pärinesid naisaadikud peamiselt kahest parteist: Keskerakonnast – 1999. aastal 21-st 10, 2002. aastal 32-st 10, ja Eesti Reformierakonnast – 1999. aastal 10-st 4, 2002. aastal 11-st 5. Tallinnas pääses volikogusse suuruselt teise nimekirjana (17 kohta) Res Publica, kus aga polnud ühtegi naist. Res Publica näitas neil valimistel oma mittemodernset, üdini maskuliinset olemust. 1999. aastal sai kahest vene nimekirjast volikogusse 13 inimest, neist oli vaid üks naine.

Seniste KOV-i valimiste tulemusena on kohaliku omavalitsuse tippjuhtkond osutunud erakordselt patriarhaalseks: linnavolikogu esimeestest oli 2001. a. kevadel naised 14,3%, vallavolikogu esimeestest aga 15,2%.¹³ Kui võrrelda 1999. aastal KOV-i valitud esimeeste kui kohaliku seadusandliku kogu tipptasandi soolist koosseisu 1999. aastal valitud parlamendi kui riigi seadusandliku kogu soolise koosseisuga, siis selgub, et viimases on suhteliselt rohkem naisi. See näitab, et KOV-i esimeeste kohtadele on väga tugev konkurents ja need kohad on väga kõrgelt hinnatud, isegi hinnatumad, kui parlamendiliikme omad. Ehk teisiti väljendades: olla vallas või linnas esimene tundub olulisem, kui kuulumine riigi 101 parlamendipoliitiku hulka.

Tallinna Linnavolikogu esimehi on 1992–1999 olnud kaheksa, esimene naine, Maret

Maripuu Reformierakonnast, sai kohale detsembris 2001. Sellel kohale hääletati ta tagasi ka pärast 2002. aasta KOV-i valimisi. Tartus pole vastaval ametikohal ühtegi naist töötanud. Traditsioonidele toetudes ja loomulikus korras konkureerides satuvad volikogusid juhatama valdavalt mehed.

Senised valimised ei taga KOV-is otsuste vastuvõtmisel soolist tasakaalu, sest naisi on neis alla 1/3 ja esimeeste seas vaid 14–15%. Oleks loogiline, et kaugemas tulevikus on KOV-i liikmeskonnas naisi 40–45%, esimeeste seas aga vähemalt 30%.

Kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seaduse (RT I 2002, 36, 220; RT I 2002, 57, 355; RT I 2002, 68, 407) võttis parlament vastu ja selle allkirjastas president, kuid õiguskantsler vaidlustas nimetatud seaduse kohtus. Õiguskantsler sai õiguse: valimisliitude keelustamine, mida parteid Riigikogu vahendusel tungivalt soovisid, jäi vähemalt 2002. aasta KOV-i valimistel ära.

Kuidas oleks see muudatus võinud mõjutada KOV-i liikmete soolist koosseisu? Kui parteinimekirjade kõrval eksisteerivad valimisliitude (nt. olemasolevate kohalike kodanikuühenduste või/ja muud valimisteks loodud kohalikud mitteparteilised nimekirjad, parteide koondnimekirjad jms.) nimekirjad, näivad naiste võimalused valituks saada olevat suuremad. Nendes nimekirjadesse kuuluvad sageli nt. naisorganisatsioonide juhtivad liikmed, kohaliku mitteparteilise eliidi esindajad – arstid, õpetajad, kultuuritöötajad, kes on valdavalt naised. Sellest järeldub, et valimisliitude nimekirjades võiks tõenäoliselt olla rohkem naisi kui nn. puhastes parteinimekirjades. Kui tulevikus lubatakse valimistele siiski ainult parteinimekirju, siis naiste positsioon halveneb mõnevõrra isegi siis, kui neisse nimekirjadesse tohib lülitada ka mitteparteilasi. Juhtiv positsioon jääb ikkagi partei kätte, kes hakkab esile tõstma kohalikke parteiliidreid. Nende seas on aga naisi vähe.

Raske hinnata, kas mitteparteilastest naised ja mehed oleks võrdselt valmis kandideerima

parteinimekirjades või on naised selles osas tagasihoidlikumad. Mitmed naisorganisatsioonide juhid ennustasid siiski, et mingit soolise olukorra muudatust ainult parteinimekirju kasutav KOV-i valimise seadus kaasa toonud ei oleks.

3. Naised täitev võimu juures: juhtivatel kohtadel valitsuses ja kohalikus omavalitsuses

Naised valitsuses

Eestis pole olnud ainsatki naispeaministrit. Selle eelduseks oleks tugeva naispartei juhi esilekerkimine, mida aga pole juhtunud. Nagu eespool märgitud, on ainult ühel ajutisel väikeparteil – Arenguparteil – olnud naisliider (Andra Veidemann). Eesti pole selles suhtes erandlik riik – 2002. a. alguses polnud Euroopas ainsatki naispeaministrit. Balti riikidest Leedus on valitsust juhtinud kaks naispeaministrit (Kazimiera Prunskiene 1990–1991 ja Irina Degutiene 1999).

Eestis pole olnud ka naispresidenti ja selle artikli autor on arvamusel, et niipea ei tule ka.¹⁴ Naised on presidendivalimistel kandideerinud (Lagle Parek, Siiri Oviir), kuid üsna edutult. Lätis tegutseb käesoleval ajal väga autoriteetne naispresident (Vaira Vike-Freiberga, alates 1999. a.), kuid tema valimine oli pigem juhus ja rohkem teiste kandidaatide vastu kui selle naiskandidaadi poolt olemine.

Ülaltoodud Leedu ja Läti näited kinnitavad siiski, et kui teistes, Eestiga võrreldes mitte vähem patriarhaalsetes ja traditsioonilise kultuuriga Balti riikides võib riigi etteotsa (peaministrina või presidendina) sattuda naine, siis võib see erand ette tulla ka Eestis, hoolimata selle väikesest tõenäolisusest.

Teise maailmasõja eelses Eestis ei võetud valitsuse koosseisu ühtegi naisministrit. Vähe-

malt selles osas on taasiseseisvunud Eestis olukord muutunud. Kuni viimase ajani oli Eesti valitsuses keskmiselt kaks naisministrit (vt. tabel 7). Hüpe tuli alles viimase, 2002. a. alguse valitsusvahetusega, millega Eesti oma näitajatega – viis naisministrit e. 35,7% naisi valitusliikmete seas – jõudis Euroopa riikide seas neljandale kohale (vt. ka Suurkask 2002, 8).¹⁵ Ettepoole jäid Rootsi, Norra ja Saksamaa. Soome oli 35,3%-ga Eestiga enam-vähem samal tasemel. Läti ja Leedu valitsuses oli 2002. a. algul kummaski kolm naisministrit, millega nad jäid Eestist tublisti maha.

Allpool käsitletakse lähemalt naiste arvu ja osakaalu valitusliikmete seas ning nende rakedatust erinevates valdkondades Eesti Vabariigi valitsuses, sh. ka taasiseseisvumise eelsel ajal (vt. järgnev tabel).

Eesti senised valitsused on olnud valdavalt lühiealised: aastatel 1990–2002 oli võimul üheksa valitsust. Võimalusi ministrina tegutseda on seega olnud suhteliselt paljudel inimestel. Sellest hoolimata oli valitsustes, v.a. viimases, Siim Kallase omas, naisministreid vähe. Edgar Savisaare juhitud ametliku iseseisvumise eelsesse valitsusse määrati 1990. a. üks naisminister (sotsiaaltoetusminister Siiri Oviir) (Valitud ja... 1999, 192–193; EV Valitsus. <http://www.riik.ee/et/valitsus/>). Edaspidi kuulus valitsustesse naisministreid üks kuni kaks, Mart Laari 1. valitsuses oli neid kolm ja Siim Kallase valitsuses koguni viis (vt. tabel 7 ja joonis 4).

Seega õli valitsuskabineti koosseis kuni viimase ajani suhteliselt vägagi maskuliinne. Eelviimane, Mart Laari 2. valitsuse koosseis, kus valitusliikmetest olid 13,3% naised, oli isegi

TABEL 7. Naised valitsuse liikmena 1990-2002 *

Valitsus	Aeg	Liikmeid		Naiste osakaal, %	Naisministrite funktsioon***
		kokku	sh. naisi		
Edgar Savisaar**	03.04.90–30.01.92	22	1	4,5	S
Tiit Vähi, 1. Valitsus**	30.01.92–21.10.92	21	1	4,8	S
Mart Laar, 1. Valitsus	21.10.92–08.11.94	14	3	21,4	B; E; S
Andres Tarand	08.11.94–17.04.95	15	1	6,7	E
Tiit Vähi, 2. Valitsus	17.04.95–06.11.95	15	2	13,3	E; S
Tiit Vähi, 3. Valitsus	06.11.95–17.03.97	17	2	11,8	S; S
Mart Siimann	17.03.97–25.03.99	15	2	13,3	S; S
Mart Laar, 2. Valitsus	25.03.99–28.01.02	15	2	13,3	S; S
Siim Kallas	28.01.02–	14	5	35,7	B; E/I; S; S; S
Kokku / keskmine		148	19	12,8	

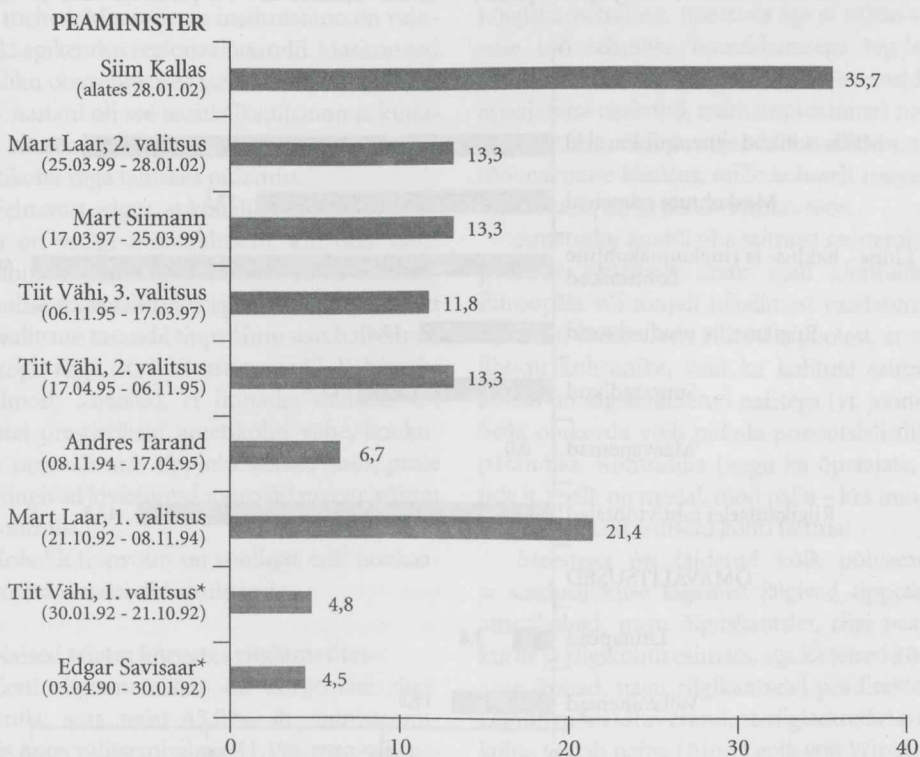
Märkused: * Valitsuse liikmete hulka kuulub ka peaminister. **Üleminekuvalitsused. Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamine toimus 20.08.92. *** Kasutatakse BEIS-tüpoloogiat, mille kohaselt ministrid jagatakse järgmiselt: B-funktsiooni e. alusfunktsiooni täitjad: välis-, sise-, kaitse- ja justiitsminister, mõnikord ka rahandusminister; E-funktsiooni e. majandusega tegelevad ministrid: majandus-, kaubandus-, tööstus- ja põllumajandusminister; I-funktsiooni e. infrastruktuuriga tegelevad ministrid: teede-, side- informatsiooni- ja keskkonnaminister; S-funktsiooni e. sotsiaal-kultuurilist funktsiooni täitvad ministrid: sotsiaalminister (või tööturu, tervishoiu, rahvastiku e. perekonna, laste ning eakate minister), kultuuri- ja haridusminister.

Allikad: Valitud ja ..., 1999, 161–164, 192–193; Valitsus. <http://www.riik.ee/et/valitsus/>

suhteliselt meesterohkem kui 1999. a. valitud parlament, mille koosseisu valiti naisi 17,8%.

2002. a. alguse valitsusvahetusega seoses võimule tulnud valitsuse enneolematu naisterohkus näitab, et soolise võrdsuse alal võib edasiminekuks valitsuses toimuda hüppeliselt. Osalt oli naisministrite arvu kasv tingitud sobivate hariduse ja kogemustega isikute olemasolust uue valitsuskoalitsiooni parteides, kuhu kuulusid Keskerakond ja Reformierakond (sh. majandusminister ning teede- ja sideminister Liina Tõnisson, sotsiaalminister Siiri Oviir) või, vastupidi, tuntud ja kohta vastu võtta soostuva meesministri puudumisest (haridusminister Mailis Rand). Keskerakond tõstab naisi esile mitte ainult parlamendi, vaid ka valitsuse kaudu.

Naisministrite funktsioonide iseloomustamiseks pöördugem üldtuntud BEIS tüpoloogia poole. Nagu tabelist 7 selgub, määrati 1990–2002 Eesti naisministrid kõige sagedamini täitma S-funktsiooni (nagu ka mujal maailmas tavaks), s.t. sotsiaalseid ja kultuurilisi ülesandeid. Riigi jaoks kõige tähtsamad, alusfunktsiooni e. B-funktsiooni täitvaid naisi on Eesti valitsustes aegade jooksul olnud mõni üksik, nende seas üks siseminister (Lagle Parek, Mart Laari 1. valitsus) ja üks välisminister (Kristiina Ojuland, Siim Kallase valitsus). Naist rahandus- ja kaitseministri kohale pole Eestis seni pandud. Majandus- e. E-funktsiooni on samuti täitnud paar naist (reformiminister Liia Hänni, Mart Laari 1. valitsus ja Andres Tarandi valitsus; majandus-

JOONIS 4. Naiste osakaal valitsusliikmete seas 1990–2002

Märkus: *Üleminekuvalitsused. Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamine toimus 20.08.1992.

Allikad: Valitud ja..., 1999, 161–164, 192–193; Valitsus. <http://www.riik.ee/et/valitsus/>

minister Liina Tõnisson, Tiit Vähi 2. valitsus; majandusminister ning teede- ja sideminister Liina Tõnisson, Siim Kallase valitsus). I-funktsiooni täitvaid naisministreid pole Eestis kuni Siim Kallase valitsuseni olnud, viimases juhtis Liina Tõnisson peale majandusministeeriumi ka teede- ja sideministeeriumi, eesmärgiga need kaks ministeeriumi ühendada.

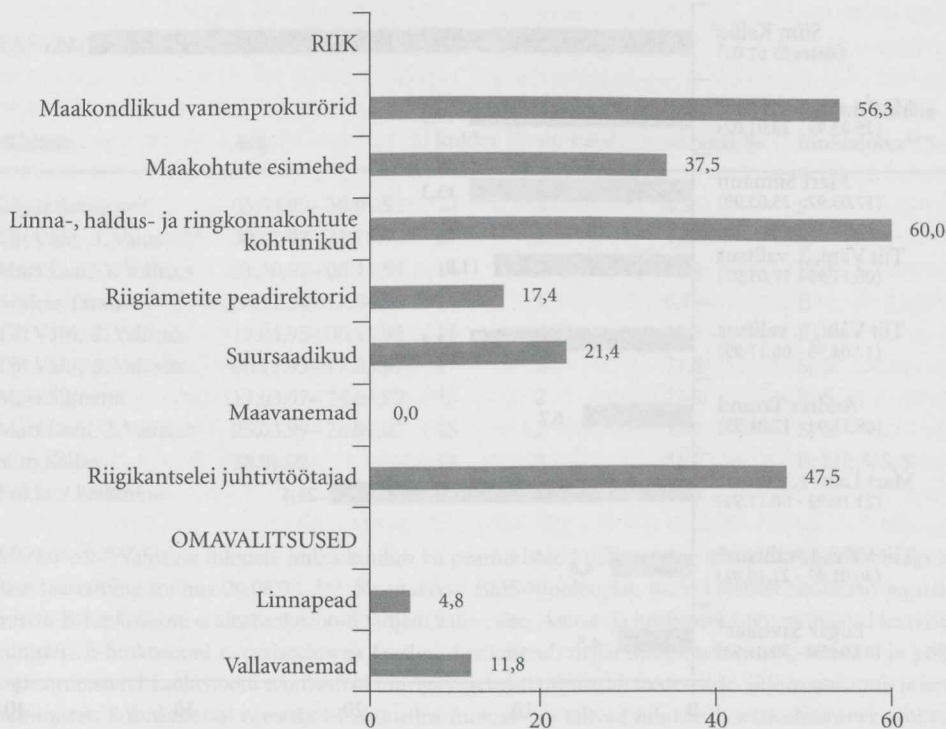
Varasemates valitsustes jäi naiste hääl nõrgaks ainuüksi naiste vähesuse tõttu valitsuses. Nii-suguses olukorras polnud riigi kõige kõrgema täidesaatva organi – valitsuse – otsustamise ja riigijuhtimise sooline tasakaalustatus kindlustatud. Valitsuse soolise koosseisu osas 1990–2001 tekib kahtlus, et tegu oli otsese soolise diskrimineerimisega. 2002. aastal valitsuse sooline tasakaal suurenes. Tahaks loota, et tegu pole ajutise,

juhusliku nähtusega. Et valitsuses oleks suurem sooline tasakaal (naisi vähemalt 30–40%), on vaja paremat tagatist, kui seda on juhus.

Naised kohaliku omavalitsuse juhina – linnapea ja vallavanemana

Kohaliku omavalitsuse juhina nähakse ja tunnustatakse Eestis reeglina meest. Linnapea ja vallavanema ametikohad on Eestis eriti maskuliinse staatusega.

Eestis on ühetasandiline KOV-i süsteem, kus kohaliku tasandi täitevvõimu tipus, s.t. linnapeade ja vallavanemate hulgas, oli (2001. a. märtsi seisuga) naisi vastavalt 4,8% ja 11,8% (Riigitelefõn ..., 2001; vt. joonis 5). Naiste nii väike esindatus ei saa olla juhuslik, sest vaatlusaluste üksuste arv on piisavalt suur ja vaatlus-

JOONIS 5. Naised kõrgete riigiametnikena 2001

Allikad: Riigi telefon..., 2001; Valitsus. <http://www.riik.ee/valitsus/>;

Riigikantslei. <http://www.riik.ee/riigikantslei/>; Konsulaarinfo. <http://www.vm.ee>

on kõikne. Nagu eespool selgus, oli ka kohaliku omavalitsuse seadusandliku võimu juhtide seas naisi vähe – linnavolikogu esimeestest oli neid 14,3%, vallavolikogu esimeestest aga 15,2% – ent ometi veidi rohkem kui täitevvõimu juhtide hulgas. Sellest järeldub, et kohalik võim on meeste poolt üldse väga ihaldatud ja täitevvõim on seda eriti.

Tallinna linnapäid oli 1990–2002 kokku 8, neist üks naine (Ivi Eenmaa). Samal ajavahemikul on Tartul olnud 7 linnapead, kõik mehed. Mõlema Eesti suurema linna abilinnapeade sekka on mõne koosseisu ajal mahtunud ka üks naine.

Maavanema staatus on Eestis äärmuslikult meestekeskne. Riigis on 15 maakonda ja vastavalt sellele 15 maavanemat, seni olid ja on neist kõik mehed. Maavanema institutsioon on valitsuse käepikendus regionaaltasandil. Maakonnad kohaliku omavalitsuse tasandisse ei kuulu, kuid 1993. aastani oli see teisiti. Traditsioon ja kunagine suurem võim võib seletada maavanema ametikoha väga tähtsaks pidamist.

Eelnevast selgus, et kohalik täidesaatev tippvõim on veelgi maskuliinsem, kui olid valituskabinetid enne Siim Kallast. Tuleb nentida, et soolise tasakaalustatusega on asjad kohaliku omavalitsuse tasandil tippvõimu seas halvemad, kui kogu riigi, s.t. valitsuse tasandil. Põhjuseks on ilmselt asjaolud, et linnades-valdades on meestel prestiižikaid ametikohti vähe, konkurents omavalitsuse tippjuhi kohale suur, peale selle tingivad kivistunud soorollid meeste võimu taastootmist.

Kohalik tippvõim on sooliselt eriti tasakaalustamata ja naisi diskrimineeriv.

Naised teistes kõrgetes riigiametites

Eesti riigiametnikest oli kõrgemate riigiametnike seas naisi 43,0%, sh. ministeeriumides koos valitsemisalaga 41,1%, maavalitsustes 49,7% ja põhiseaduslike institutsioonides 50,5% (seisuga 31.12.2000; Riigikantselei. <http://www.riik.ee/riigikantselei/>). Ministeeriumide,

maavalitsuste ja põhiseaduslike institutsioonide ametnikest kokku moodustavad naised 52,1% (samas).

Naisterohke ametnikkond moodustab laia aluse juhtidele. Eesti inimarengu aruande 2001 (2001, 89) andmeil olid tippametnikest ja juhtidest 34,0% naised. Riigikantselei osakondade, keskuste ja büroode (sh. peaministri büroo) juhatajate seas oli Mart Laari 2. valitsuse lõpu-aegadel naisi u. 40% (Riigikantselei. <http://www.riik.ee/riigikantselei/>). Kui riigikantselei allasutuste juhatajate kõrval lugeda tähtsateks ja nn. peaga töötavateks riigiametnikeks ka nende nõunikud, oli naisi 47,5%. Üldise olukorraga võrreldes on erandlik, et nt. eurointegratsiooni büroos, Euroopa Liidu infokeskuses ja õigusloomeosakonnas oli naisi tublisti üle poole kõigist ametnikest. Imestada aga ei tuleks valitsuse töö tehnilise korraldamisega tegelevate allüksuste (istungiosakond, infosüsteemide ja asjaajamise osakond, raamatupidamine) naisterohkuse üle. Selles väljendub traditsiooniline töötava naise käsitus, mille kohaselt naiste roll on abistada mehi nende tähtsas töös.

Ametniku ametikoha täitmist naisterahvaga peetakse vähemalt Eestis igati loomulikuks. Euroopast või mujalt maailmast vaadatuna on aga Eesti omapärane riik selle poolest, et mitte lihtsalt kohtunike, vaid ka kohtute esimeeste kohad on sageli täidetud naistega (vt. joonis 5). Seda olukorda võib pidada postsotsialistlikuks pärandiks. Kohtunike (nagu ka õpetajate, arstide jt.) palk oli madal, tööd palju – kes muu kui naised peaksid selliseid kohti täitma!

Meestega on täidetud kõik põhiseaduse ja seaduslikkuse tagamist jälgivad tiiptaseme ametikohad, nagu õiguskantsler, riigi peaprokurör ja riigikohtu esimees, aga ka teised kõrged ametikohad, nagu riigikantselei peadirektor jt. Leidub mõni särav erand, nt. riigisekretäri ametikohta täidab naine (Aino Lepik von Wiren).

Riigiametite peadirektorite, nagu ministritegi, kohad on täidetavate funktsioonidega seotud sooliselt. Riigiametite peadirektoreid

oli 23 inimest, sh. neli neist (17,4%) naised (kevad 2002, vt. joonis 5). "Pehme" sotsiaalkultuurilisi e. S-funktsioone täitvate riigiametite (raviamet, sotsiaalkindlustusamet, tarbijakaitseamet, kodakondsus- ja migratsiooni- amet) peadirektorid olid naised. Ülejäänud on sooliselt justkui neutraalsed, majanduse ja infrastruktuuri valdkonna ametid, kus tippjuhiks võiks olla nii mees kui naine, kuid millegipärast on ikka mees (maksuamet, sideamet, maa- amet jt.). Kolmandad on tüüpilised mehelikud riigiametid – kaitsepolitsei, politsei, päästeamet, piirivalveamet, kuhu mingil juhul naist ei määrata või kui määrataks, oleks see peaaegu niisama suur ime, kui naise valimine Eesti Vabariigi presidendiks või määramine peaministriks.

Suursaadikud esindavad Eesti Vabariiki välismaal. Kõik esimese Eesti Vabariigi suursaadikud olid mehed. 20. sajandi lõpu taasiseseisvunud Eestis ei saanud see nii jääda. 1994. aastal oli Eestil 13 suursaadikut välisriikides ja rahvusvaheliste organisatsioonide juures, nende seas oli naised vähe – 7,7% (Eesti diplomaatilised..., 1994, 6). 2001. a. novembris aga tutvustas välisministeeriumi koduleheküljel 28 suursaadikut, kellest 6 (21,4%) olid naised (Konsulaarinfo. <http://www.vm.ee/>). Kuigi saatkondade ja esinduste eesotsas on enamasti meesterahvas, on töötajate sooline koosseis Eesti ametnikkonnale tüüpiliselt naisterohke. Nt. Euroopa Liidu juures asuva Eesti esinduse töötajaid olid rohkem kui pooled naised (Arop 2002, 6).

Naisametnike, sh. kõrgemate riigiametnike suur osakaal lubab loota otsuste ja nõuannete mõningast soolist tasakaalu. Samas puudub see tasakaal tippjuhtide seas, nagu riigiametite peadirektorid, põhiseaduslike institutsioonide juhid, suursaadikud.

Kokkuvõte

Naiste osakaal on suur suhteliselt madalatel tasemetel, nt. erakondade lihtliikmete seas (kesk-

miselt ligi pool liikmeskonnast), kuid väike tipp- tasemel, parlamendis (1992 – 12,9%, 1995 – 11,9%, 1999 – 17,8%) ja valitsuses (1992 – 21,4%, 1994 – 6,7%, 1995 – 13,3 ja 11,8%, 1997 ja 1999 – 13,3%, 2002 – 35,7%). Naisi on tipp- ametnike ja juhtide seas üle 1/3. Samas töötab naisi päris tipus vähe, nende osakaal küünib vaevalt 1/5-ni.

Riigi institutsioonid – parlament ja valitsus – on mõnevõrra isegi demokraatlikumad kui kohaliku omavalitsuse tiptasand, kui pidada silmas meeste/naiste soolist tasakaalu. Kohaliku omavalitsuse tippjuhtide kohtadelt tõrjutakse naised eriti ägedalt kõrvale: 2001. a. kevadel oli linnavolikogu esinai 14,3% ja vallavolikogu esinai 15,2%, naislinnapäid 4,8% ja nais- vallavanemaid 11,8%.

Valitsuses on naiste osakaal seoses Siim Kallase valitsuse võimuletulekuga 2002. a. alguses kasvanud 35,7%-ni, võrreldes Mart Laari valit- suse 13,3%-ga. Tõenäoliselt on tegu ajutise ja juhusliku kasvuga, mis siiski näitab võimaluste piire. Naisministrid ja naistest riigiametite peadirektorid täidavad reeglina sotsiaalseid ja kul- tuurilisi funktsioone, mis tõestab, et meestega võrdväärselt ei peeta naisi ka tiptasemel.

Eestis on parteiliikmete seas naiste osakaal väga kõrge, lähenedes 50%-le ja olles saavuta- nud oma lae. Paremkallaklikes parteides, kus naisliikmete osakaal on keskmisest madalam, kasvab see just nooremate liikmete hulgas. Väga kiiresti kasvab naiste osakaal valimiskandidaa- tide seas. Valitavate kogude liikmete seas naiste osakaal kasvab, kuid teeb seda aeglaselt ja ajuti takerdudes. Naiste valimisefektiivsus on kaha- nemas. Eestis on raske saavutada neljanda naiste maailmakongressi (1995, Beijing) soovituslikku eesmärki, et 30% parlamendikoosseisust moodustaksid naised. 1999.a. valimiste tulemusena valiti parlamenti naisi kõigest 17,8%. 30% pii- rini pole jõudnud isegi kohaliku omavalitsuse volikogud, kuhu 2002. a. (nagu ka 1999. a.) valiti naisi 28,3%.

Eesti parteisisene demokraatia on soolise

võrdõiguslikkuse mõttes nõrguke ja pärsib sellega kogu riigi poliitilist demokraatiat. Meeste ja naiste võrdse juurdepääsu kindlustamine seadusandliku ja täitevvõimu juurde on peamiselt parteide asi, sest just parteidest algab kogu riigi poliitiline juhtimine. Demokraatlik protsess Eestis on vähemalt osaliselt takerdunud parteide enda vähese demokraatlikkuse taha. Sooline tasakaal poliitilise otsustamise ja juhtimise valdkonnas peaks alguse saama parteide ja nende osakondade juhtkonna soolisest tasakaalust. Seni seda tasakaalu pole.

Naistele meestega võrdsete võimaluste andmises pole midagi mõistusevastast. Polegi tarvis muud, kui et Eesti poliitika ja poliitikud oleksid nõus järgima Eesti Vabariigi põhiseadust ja euroopalikus kultuuris üldtunnustatud inimõigusi.

Kirjandus

Aaskivi, Signe (1998). Parteiregistrid võrdluses: mehed ja naised. 1. *Sõnumileht* 26. 10.

Arop, Mart (2002). Eestlaste arv Brüsselis kasvab. *Eesti Päevaleht* 11.03.

Declaration and Platform for Action (1995). Fourth World Conference on Women. Beijing.

Eesti diplomaatilised ja konsulaaresindused. (1994). *Eesti Sõnumid* 22.09.

Eesti inimarengu aruanne 2001 (2001). TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, Tallinn.

Eesti parteilased (2002). *Postimehe* lisaleht 22.03.

Handbuch Politische Partizipation von Frauen in Europa (1998). Hrsg. Beate Hoecker. Opladen.

Jagatud õigused ja vastutus: sooline võrdõiguslikkus Eestis (1999). Koost. ja toim. Järve, M. Sotsiaalministeerium, Tallinn.

Ideon, Argo (2002). Uued valimisreeglid soosivad Toompeal häältemagneteid. *Postimees* 31.10.

Ideon, Argo; Mattson, Toomas (2002). Analüüs: Eestimaa Rahvaliit toetub liikmete elukogemusele, Res Publica noorusele. *Postimees* 01.04.

Ideon, Argo; Sildam, Toomas (2002). Võltsijad valetasid õpetajaid parteilasteks. *Postimees* 26.03.

Kiini, Sirje (1999). Naispoliitika ohud ja võimalused. *Postimees* 25.02.

Kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seadus (2002). RT I 2002, 36, 220; RT I 2002, 57, 355; RT I 2002, 68, 407.

Kuningas, Celia (1999). Eesti naised Riigikogu valimistel. *Rmt-s Riigikogu valimised 1999*. Publications of Department Political Science. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 134–145.

Pajumets, Marion (2001). Kas uus mehelikkus jõuab Eestisse? *Ariadne Lõng* 1/2 (2), 125–136.

Pilvre, Barbi (2000). Mehed, naised ja meedia. Rmt-s Maimik, P., Mänd, K., Papp, Ü.-M. (toim.), *Teel tasakaalustatud ühiskonda: naised ja mehed Eestis*. Eesti Vabariigi Sotsiaalministeerium, ÜRO Arenguprogramm, Tallinn, 54–57.

Põldsaar, Raili (2001). Kriitiline diskursuseanalüüs ja naisekäsitlus Eesti meedias. *Ariadne Lõng* 1/2 (2), 99–106.

Raitviir, Tiina (1996). *Eesti üleminekuperioodi valimiste (1989–1993) võrdlev uurimine. Elections in Estonia during the transition period: A comparative study (1989–1993)*. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn.

Raitviir, Tiina (2000). Poliitikas osalemine. Rmt-s Maimik, P., Mänd, K., Papp, Ü.-M. (toim.), *Teel tasakaalustatud ühiskonda: naised ja mehed Eestis*. Eesti Vabariigi Sotsiaalministeerium, ÜRO Arenguprogramm, Tallinn, 58–65.

Riigikogu valimine 5. märts 1995 (1995). Vabariigi Valimiskomisjon, Tallinn.

Riigikogu valimine 7. märts 1999 (1999). Vabariigi Valimiskomisjon, Tallinn.

Riigikogu valimise seadus (2002). RT I 2002, 57, 355.

Riigitelefoni 2001/2002 (2001). Eniro Eesti AS, Tallinn.

Suurkask, Heiki (2002). Eesti valitsus naisministrite arvult Euroopas esireas. *Eesti Päevaleht* 29.01.

Teel tasakaalustatud ühiskonda: naised ja mehed Eestis (2000). Toim. Maimik, P., Mänd, K., Papp, Ü.-M. Eesti Vabariigi Sotsiaalministeerium, ÜRO Arenguprogramm, Tallinn.

Vabariigi Presidendi ja Riigikogu valimised 1992 (1992). Eesti Vabariigi Valimiskomisjon, Tallinn.

Valitud ja valitsenud (1999). Koost. Toomla, J. Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn.

Märkused

- ¹ Muide, vaevalt et 1998. a. oktoobri andmed on täpsemad ja tõesemad, võrreldes 2002. a. jaanuari andmetega. Pigem vastupidi: siis oli enamikul parteidel probleeme 1000 liikme piiri ületamisega. Mitmed parteid tegid seda kitsikuses olles, karta võib, et nimekirju ebaeetiliste vahenditega pikendades.
- ² Isikukoodi kasutamise parteiregistris keelas Andmekaitseinspeksioon, leides, et see on liiga privaatne isikuinfo. Soolis-vanuseliseks analüüsiks piisaks isikukoodi kolmest esimesest numbrist – vaevalt, et soo ja sünniaasta teadasaamine uurija poolt isikute privaatsust rikuks. Seepärast tuli sugu määrata eriti töömahukal ja vaimuvabal moel – eesnime järgi. Sooliselt raskesti määratletavad eesnimed jagati meeste ja naiste vahel võrdseks. Selliseid nimesid oli kõigist nimesid u. 1%.
- ³ Selle artikli autor ei hakka siinkohal diskuteerima nii hellal teemal, nagu Eesti parteide parem- ja vasakpoolsus, vaid esitab oma seisukoha, paigutades vasakpoolsed parteid tabelite 1 ja 2 ülaossa, paremvasakpoolsuse suhtes neutraalsemad ja raskesti määratletavad keskossa ja parempoolsed lõpuossa. Kindlaid piire parteide vahele tõmmata pole selles artiklis kavatsatud.
- ⁴ Nagu näitasid Postimehe paljastused 2002. a. kevadel, kandis Eesti Demokraatlik Partei (endine Eesti Sinine Erakond) Pärnumaa koolide õpetajad oma liikmete nimekirja, kusjuures asjaosalised oma kuulumist sellesse parteisse omaks ei võtnud (vt. Ideon, Sildam, 2002, 1).
- ⁵ Parlamendipartei Eestimaa Ühendatud Rahvapartei keeldus neid ja teisigi andmeid käesoleva artikli autorile andmast, hoolimata pikast läbirääkimisest ja avaliku teabe seaduse kehtimisest.
- ⁶ On teada, et parteide naisorganisatsioonide keskmine suurus jääb juhtimislikus mõttes hästihõlmatava 250–350 inimese vahemikku. Suuremates parteides kuulub naisteühendustesse naisliikmetest väiksem (Rahvaliidus 7,3; Keskerakonnas 11,8) ja väiksemates parteides suurem protsent (Reformierakonnas 38,6; Isamaaliidus 28,6). Mõõdukate naisteühenduste kuulu ka liikmeid väljastpoolt parteid.
- ⁷ Lähemal ajal, 2002. a. lõpus või 2003. a. alguses ilmub ülevaade naiste osalemisest poliitikas Euroopa Liidu kandidaatmaades: – *Die Beitrittsstaaten*. Hrsg. Beate Hoecker und Gesine Fuchs. Leske & Budrich, Opladen.
- ⁸ Loomulikult pole siin loetelus välistatud samade nimede kordumine – nii Keskerakonnal kui teistel parteidel esines juhtumeid, kus ühed ja samad naisparlamentiliikmed töötasid mitmes koosseisus.

- ⁹ 2002. a. katse suurendada Riigikogu valimiste seaduse kaudu valijate tahet, tähtsustades nende poolt antud hääle arvu, ja vähendada parteide tehtud nimekirjade rolli, ei õnnestunud. Parteide soov ise valimistulemusi määrata jäi Riigikogu hääletamisel peale. Kerkib küsimus – keda siis riigikogulased õieti esindavad, kui rahva (valijate) arusaam ei ühti parteide arusaamaga? Valijad ei jää arvatavasti selle valimisseadusega rahule ja jätkavad valimisseaduse muutmiseks surve avaldamist. Valijate soov, et valimistel sõltuks pääs parlamenti kandidaadile antud hääle arvust, võidab ükskord niikuinii. Võimalik, et selle seadusemuudatusega minnakse parlamendivalimistele juba 2007. a.
- ¹⁰ Just seda tähendab 2002. a. valimisseaduse parteide määrava rolli muutmata jätmine.
- ¹¹ Riigikogus kaks lugemist läbinud ja 2002. a. lõpus ikka veel vastu võtmata.
- ¹² Juunis 2002 kadus ära üks fraktsioon – Eestimaa Ühendatud Rahvapartei. Ülejäanud fraktsioonide esimeeste ja aseesimeeste soolises koosseisus see muudatusi kaasa ei toonud.
- ¹³ 2002. a. valimisjärgne KOV-i esimeeste, samuti nagu ka linnapeade ning vallavanemate koosseis polnud selle artikli trükkimiseku ajaks veel selgunud.
- ¹⁴ 5. mail 2000 tutvustasid Tiina Raitviir ja Külli-Riin Tigasson seda seisukohta Soomes Eesti Instituudis ettekandes “Naispresidendi võimalikkusest Eestis”.
- ¹⁵ 2002. a. sügisel polnud Eesti valitsuses enam viit naisministrit, neid oli järele neli.

Internetimaterjalid

Avaliku arvamuse ja fookusgruppide uuring Riigikogu ja kohalike omavalitsuste volikogude valimistest. Detsember 2001. ES Turu-uuringute AS. <http://www.riigikogu.ee/osakonnad/msi/>.

Erakonnad. http://www.just.ee/new_index/

EV Valitsus. <http://www.riik.ee/et/valitsus/>

Konsulaarinfo. <http://www.vm.ee/>

Riigikantselei. <http://www.riik.ee/riigikantselei/>

Riigikogu. <http://www.riigikogu.ee/>

Vabariigi Valimiskomisjon. <http://www.vvk.ee/>

Valimisseadused. <http://www.vvk.ee/>

Valitsus. <http://www.riik.ee/valitsus/>

Women in National Parliaments. <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm/>

Kas perevägivald põhjuseid tuleb otsida indiviidist või ühiskonnast?

Iris Pettai

Kes tahab teiste inimeste üle valitseda, see püüab neid alandada, murda nende vastu-panu, võtta neilt kavalusega nende õigused, kuni nad on abitud kui loomad, ja kasutab neid siis loomadena.

Elias Canetti, Massid ja võim

Perevägivald kui probleem Eestis ja kogu maailmas

Perevägivald on alati pereeluga kaasas käinud. Veel parkümmend aastat tagasi peeti kogu maailmas perevägivalda suhteliselt süütuks peretülik, millesse kõrvalseisjad ei peaks sekku- kuma. Praeguseks on suhtumine kardinaalselt muutunud. Paljud uuringud ja vaatlused on näi- danud, et tegemist on ohtliku isikuvastase vägi- valla liigiga, mis sageli lõpeb vigastuste ja mõni- kord ka surmaga.

Perevägivald on lai. Selle alla mahub vägivald erinevaid liike, mis on suunatud mitte ainult naise ja mehe, vaid ka laste ja vanurite vastu. Perevägivald alla liigituvad ka laste oma- vaheline tülitsemine, intsest, mõrv jne. Siiski põhiosa (90 %) kõigist juhtumitest moodus- tab meeste (abikaasade/elukaaslaste) vägivald naiste vastu (*Naiset ja miehet Suomessa 1998*). Ka käesoleva artikli eesmärgiks on püüda analüüsida perevägivald põhiliiki ja arutleda põhjuste üle, miks mehed on oma naiste vastu vägivaldsed. Miks sellises ühenduses nagu pere, mis peaks olema üles ehitatud üksteise mõist- misele, armastusele, lähedusele, vägivald üle- üldse aset leiab? Miks on valdavalt just mehed vägivaldsed? Miks vaid osa meestest on vägi- valdsed? Millistel juhtudel on naised vägivald- sed meeste vastu? Miks ühtedes peredes on vägivald tavapärane, teistes aga puudub üldse?

Kas vägivaldne käitumine on individuaalse käitumise probleem, seega tingitud konkreetse mehe spetsiifikast: tema despootlikust iseloo- must, empaatiavõime puudumisest, kohandu- misvõimetusest teiste inimestega, või on määra- vad laiemad ühiskondlikud põhjused? Kas ja kuivõrd võib rääkida perevägivald sotsiaalsest programmeeritusest, mis tähendab, et ühiskond toodab oma moraaliga, väärtustega, kultuuriga jms. vägivalda pidevalt ning et mehele on juba *a priori* loodud eeldused (lubatud kohelda) oma naist vägivaldselt.

Nendele küsimustele pole kuivõrd lihtne vastata, sest perevägivald põhjuseid on alles vähe selgitatud. Suurem selgus on vägivald leviku ja taseme osas. Rahvusvahelisi võrdlevaid uurin- guid on korraldatud viimase kümnendi jooksul paljudes riikides. Ka Eestis korraldas 2001. aastal Eesti Avatud Ühiskonna Instituut perevägivald uuringu.

Perevägivald tase on nii Eestis kui kogu maailmas hirmuäratavalt kõrge. Eestis kannat- as aasta jooksul füüsilise ja seksuaalse vägi- valla¹ all 16% naistest ja vägivald all tervikuna (kuhu lisandub ka psühholoogiline vägivald)

21% naistest.² Eesti olukord on paljuski sarnane Soomele. Aastal 1998 korraldatud uurimuse (Heiskanen, Piispa 1998) järgi sattus Soome naistest viiendik möödunud aasta jooksul oma praeguse abikaasa füüsilise või seksuaalse vägivalda või ähvarduste ohvriks. Endine mees on ähvardanud või käitunud vägivaldselt pooltega kõikidest abi- või kooselus olnud naistest. Sarnase tulemusena andis ka Eestis tehtud uuring.

Soome uurija Natalia Olluse hinnangul on Soomes naiste vastu suunatud vägivalda tase kõrgem, võrreldes teiste maadega, kus on korraldatud samalaadne naisi kui vägivaldahoivreid käsitlev uurimus. Soome naine on Ameerika Ühendriikide, Kanada ja Austraalia saatusekaaslastega võrreldes suurema tõenäosusega sattunud oma elu jooksul praeguse või endise abikaasa vägivalda ohvriks. Soomes on 32% kõikidest naistest kannatanud endise või praeguse abikaasa vägivalda, sel ajal kui seesama näitaja on USA-s ja Austraalias peaaegu 10% väiksem. Endise või praeguse elukaaslase vägivald paarisuhtes on Soomes ja Kanadas peaaegu samal tasemel (Ollus 2001).

USA-s on perevägivald naistele tekitatud vigastuste peamine põhjus, nõudes ligi neli miljonit ohvrit aastas. FBI andmetel on 30–40% mõrvatud naistest tapetud abikaasa või mees-sõbra poolt (Rhode 1997), USA-s on aasta jooksul 22% naistest langenud oma partneri vägivalda ohvriks, Šveitsis on sama protsent 21, India kuues osariigis seevastu 40 ning Egiptuses 34 (Heise jt. 2000).

Suurbritannias on perevägivald kõige sagedamini esinev vägivaldne kuritegu. Briti kuritegevuse uuringu kohaselt toimus 1997. aastal ligikaudu 835 000 perevägivalda intsidenti. 1992. aasta Suurbritannia siseministeeriumi uuringu tulemusena selgus, et 48% tapetud naistest on langenud oma partneri või endise partneri käe läbi. Politseisse jõuab vaid üks viiest vägivaldajuhtumist. 1992. aastal väitis ohvrite toetamise asutus, et enne riiklikult süsteemilt abi otsimist kannatavad naised

ära umbes 30–35 vägivaldaintsidenti (Danilda, Leander 1999).³

Perevägivalda müüdid

Perevägivald on nähtus, mida laialt avalikkusel on raske vastu võtta. Tundub, nagu oleks see millegi püha ja puutumatu ärarikkumine, isegi hävitamine, kui räägitakse peksmistest ja vägistamistest, mis koduseinte vahel igapäevaselt toimuvad. Ja kui midagi ei taheta tunnista ja vastu võtta, ehitatakse kaitsemüürid. Sageli on kaitsemüürideks müüdid ja illusioonid.

Võib välja tuua mõned Eestis, aga ka mujal maailmas levinud müütilised arusaamad:

1. Eestis tuleb perevägivalda harva ette. Ametlik politseistatistika fikseeris aastal 2001 kogu aasta kohta vaid 1070 isikuvastast kuritegu. Eesti Avatud Ühiskonna Instituudi uuring sama aasta kohta aga näitas, et perevägivald on levinud ja tavapärane paljudes peredes. Perevägivald on suunatud eeskätt naiste vastu. Iga päev kannatab 285 naist füüsilise ja seksuaalse vägivalda all. 2/3 juhtumitest toimuvad naise kodus.

2. Normaalne mees ei ole vägivaldne. Oma naist peksab ja kohtleb vägivaldselt asotsiaal või alkohoolik. Uuringud erinevates riikides on näidanud, et tegelikkuses on ka täiesti normaalsed, keskmised mehed vägivaldsed. Vägivaldseid mehi on kõikides ühiskonna kihtides (Johnson 1996).

3. Perekont ja kodu on naisele turvaline koht. Eestis 2001. aastal korraldatud uuringu andmetel võib väita, et just kodu on naisele kõige ohtlikum koht. Aastas saab Eestis vägivalda tõttu vigastada 44 000 naist, neist 6000 saab rasked ja eluohtlikke vigastusi. Pooled vigastustega lõppenud juhtumitest toimuvad naise kodus.

4. Mehed on Eestis sagedamini vägivalda ohvrid kui naised. Tegelikult on naisohvreid rohkem. Iga päev langeb Eestis vägivalda ohvriks 285 naist ja 227 meest. Mehed kannatavad vägivalda all peamiselt avalikes kohtades, vaid 9%

juhtudest toimub kodus.

5. Ka naised on vägivaldsed oma meeste suhtes. Sageli on raske vahet teha, kas mees on vägivallatseja või hoopis ohver. Tõepoolest on ka naised aegajalt oma meeste suhtes vägivaldsed, kuid uurijate hinnangul on naiste vägivald meeste vastu sootuks teistlaadne. Naised kasutavad vägivaldla meeste vastu reeglina siis, kui neid endid on enne pikema aja jooksul ja korduvalt vägivaldselt koheldud. Naised rakendavad meeste vastu vägivaldla enamasti enesekaitse vahendina või üritavad mehe poolt naise vastu suunatud vägivaldla lõpetada (Dobash, Dobash 1992). Vähesed naised kasutavad vägivaldla süstemaatiliselt ja selle nimel, et mehe üle domineerida ning vaid vähestel naistel on selle eelduseks olev füüsiline jõud olemas (Saunders 1988).

6. Naine ei vaja riigi ega kellegi teise sekku mist peres toimuvasse vägivaldla. Naisel on alati võimalus lahutada ja vägivaldse mehe juurest ära minna. Ei pea laskma ennast aastate kaupa peksta. Tegelikuses on olukord naise jaoks väga keeruline. Äraminek võib kaasa tuua vaesusesse langemise. Naiste palgad on madalamad kui meestel. Enamasti pole materiaalseid võimalusi, et vägivaldse mehe juurest ära minna.

Üllatav on, et müütilist mõtlemisviisi esindavad ka professionaalid, spetsialistid, kes naised – vägivaldla ohvreid iga päev näevad: politseinikud, kohtunikud, arstid, perenõustajad jt. Enamikule nendest tundub, et probleem on liigselt võimendatud ja naistel on alati võimalik perevägivaldla vältida. Esiteks sellega, et olla rohkem mehele meele järele, täites püüdlikumalt oma kohustusi naisena ja pereemana. Teiseks sellega, et vägivaldse mehe juurest lihtsalt ära minna. Sellise hoiakuga lähenedes taandatakse probleem üksikjuhtumitele, kus vägivaldla ärahoidmine langeb ohvri enda õlgadele. Taoline lähenemine vabastab kohustusest perevägivallaga tõsiselt tegelda, aidata ohvreid, karistada vägivallatsejaid, püüda järgmisi juhtumeid ära hoida

jne.

Viimasel paaril aastal on Eesti meedias palju räägitud vägivallast laste vastu ja laste väärkohtlemisest perekonnas. Asja vastu on huvi tundnud õiguskantsler, korraldades sellekohase seminari. Tundub, et üks müüt, nagu peres ei saaks olla vägivaldla laste vastu, hakkab lagunema.

Ühiskond aktsepteerib mõõdukat vägivaldla

Uuringud perevägivaldla kohta, mida on eri riikides järjepidevalt korraldatud, viitavad sellele, et vägivaldla taset pole õnnestunud vähendada. Pigem täheldatakse vägivaldla kasvu tendentsi. Põhjus on selles, et üha enam vägivaldla juhtumeid jõuab avalikkuse ette. Ka Eestis ei oska keegi öelda, kui suur on vägivaldla tegelik tase. On põhjust arvata, et tunduvalt suurem, kui näitavad sotsioloogilise uuringu tulemused. Lähtudes paljudes riikides korraldatud uurin-gute tulemustest võib väita, et perevägivaldla on äärmiselt püsiv ja massiline nähtus.

Nähtused, mis on regulaarse iseloomuga ja mis iseloomustavad miljonites peredes toimuvat, ei saa olla juhuslikud. Massilise ulatusega vägivaldla toodab ühiskond pidevalt oma traditsioonide, väärtuste, kultuurinormide, ideoloogia ja muuga.

Kuigi enamik demokraatlikest riikidest on otsustavalt asunud naistevastase vägivaldla tõkestamisele, tundub see esialgu olevat küllaltki lootusetu ettevõtmine, sest võideldakse peamiselt tagajärgedega. Karmistatakse seadusandlust, laiendatakse politsei õigusi, ehitatakse turvakodusid ohvritele, korraldatakse teraapiaseansse vägivaldsetele meestele jne. Kõik need ettevõtmised on tublisti aidanud ohvreid, paraku pole see kõik naistevastase vägivaldla taset märkimisväärselt alandanud. Põhjuseks on asjaolu, et ei suudeta mõjutada vägivaldla tegelikku põhjust, milleks on konkurents. Pidev konkurents kui aktiivne enesekohendamise ja üleoleku demonst-

reerimise vorm on ühiskonda programmeeritud, see on üks põhilisi väärtusi. Turumajandusühiskond on paljuski üles ehitatud võitjatekaotajate loogikale, mis sisuliselt tähendab, et edu saavutab tugevam, kes suudab domineerida, end maksuma panna. Mõõdukas konkurents, kus konkurente lausa maha ei notita, on lubatud ja enesestmõistetav. Võitjate üle kohut ei mõisteta. Kui see juhtubki, siis üliharva, nii et riskeerida eriti ei tule. Küll aga mõistab ühiskond hukka mõõdutunde ületanud vägivalda, mille tulemusel kas rängalt vigastatakse teist inimest või isegi mõrvatakse.

Mõõduka vägivald ei suudeta hakkama saada üheski eluvaldkonnas. Oleme kõik harjunud sellega, et ema-isa annavad lapsele, kes sõna ei kuula, laksu, õpetaja käratab õpilasele, kes koolis korda rikub. Ülemus võib sõimata alluvat, kes oma tööülesandeid halvasti täidab, või teda hoopiski vallandada. Mees võib mõõdukalt nuhelda oma naist, kes ei allu tema tahtele jne. Pereking on ühiskonna peegeldus, kõik, mis toimub ühiskonnas suures plaanis, toimub ka perekonnas.

Esmapiilgul tundub, et mõõdukale vägivaldale võrdväärne alternatiiv puudub. Domineerivatel isikudel (on nendeks siis ema-isa, lapse, õpetaja, koolis õpilase, töandja, töövõtja, mees, perekonnapeana, naise suhtes jne.) peab ju olema võimalus tasakaalust väljas olevat olukorda kiiresti oma kontrolli alla saada ja suhteid korrastada. Seda enam, kui nad teisi mooduseid ei valda (või ei taha vallata).

Ometi on vägivalda kasutamisele palju alternatiive. Enamikku konfliktolukordadest saaks rahumeelselt lahendada, kui domineeriv pool ilmutaks empaatiavõimet ja kannatlikkust. See aga eeldaks, et tuleb teise poole arvamus ära kuulata, püüda olukorda mõlema poole huvides parandada, otsida kompromisse, muuta enda (= tugevama poole) käitumist jne. Kriitilistes olukordades reeglina sellist käitumist ei rakendata. See tunduks liiga jõuetu ja järeleandlikuna. Ilmutades äreleandlikkust ja otsides kompro-

missid, riskeerib domineeriv isik oma positsiooni nõrgenemisega, sest teise (= nõrgema poole) ära kuulamine ja tema probleemidele lahenduste otsimine tähendab suhete võrdsustumist ja edaspidi ehk isegi allajäämist teisele osapoolle. Lihtsam on kehtestada tugevama õigus ja nõuda kohest allumist.

Vägivald vastandub nn. pehmeid väärtusi väljendavate märksõnadega, nagu võrdväärus, empaatia, sallivus, vastastikune austus, headus jms. on tänapäeva maailmas üsnagi jõuetud. Neist küll räägitakse kui ülivajalikest ja üliolulistest, kuid võrreldes sellega, millist jõudu omavad sellised märksõnad nagu võim, domineerimine, konkurentsivõitlus jne., mis tuginevad üleolekul ja kahtlemata ka vägivald, on nende mõjujõud piiratud ja tühine. Põhjus on ülimalt lihtne: pehmed väärtused ei garanteeri kiiret edu ja juurdepääsu kõikvõimalikele ressursidele, olgu nendeks siis inimesed, raha või muud materiaalsed ressursid. Kehtib arusaam: et mitte olla ohver (= vaene, tõrjutud, teisejärguline jne.), tuleb endal domineerida, olla tugevam pool, kehtestada reeglid ja nõuda neile allumist.

Valmisolek vägivaldseks käitumiseks on meis kõigis

Üheks perevägivalda põhjuseks on meis kõigis peituvad eeldused vägivaldseks käitumiseks. Ligi kolmkümmend aastat tagasi korraldas USA psühholoog Milgram (Milgram 1974) eksperimentide seeria, mille tulemused jahmatsid kogu maailma. Milgrami huvitas, miks paljud saksa sõdurid Teise maailmasõja aegsetes koondu-laagrites käitusid ülimalt julmalt ja sadistlikult, hävitades miljoneid inimesi. Algul planeeris Milgram uurida vägivaldse käitumise põhjuseid Saksamaal, aga pärast esimest õnnestunud eksperimenti korraldas ta USA-s terve eksperimentide seeria.

Ekspereiment seisnes selles, et juhuslikult valitud vabatahtlikel inimestel paluti elektrišoki

abil karistada katsealust, kes ei suutnud õieti vastata mälul tuginevatele küsimustele. Eksperimendi tingimused nägid ette, et karistusaluseks oli näitleja, kes teeskles valu, kuid osalejad seda ei teadnud. Milgram oli šokeeritud, sest ükski eksperimendis osaleja ei hoolinud katsealuse piinadest ja kannatustest, vaid jätkas ülesande täitmist, kuni tuli korraldus lõpetada. Milgrami üllatas, et piinajad olid normaalse psüühikaga nn. reakodanikud, kel polnud kalduvusi agressivsusele või sadismile. Vanus, rahvus, haridus ega ka sugu ei omanud suurt tähendust – tulemused olid samad.

Milgram püstitas küsimuse, millisel juhul

mina ja kõik teised, kes peavad end normaalsseteks inimesteks, käituksime samamoodi? Mis vallandab sadistliku ja julma käitumise? Kust tuleb selleks motivatsioon ja õigustus? Sakslaste näite puhul oli selleks sõjaväe distsipliin ja kõrgete ohvitseride korraldus. Milgrami eksperimendis motiveeris osalejaid autoriteetsetelt teadlastelt saadud ülesanne viia katse lõpuni. Mis põhjustab perevägivalda, kus kannatajaks pooleks üheksal juhul kümnest on naine? Mis annab meeste õiguse kohelda naisi julmalt ja jõhkralt? Miks vaid teatud osa meestest on vägivaldsed? Miks paljud mehed suudavad oma pereelu korraldada vägivaldaga kasutamata?

TABEL 1. Mis annab meeste õigustuse olla vägivaldne oma abikaasa/elukaaslase vastu?

Eesti Avatud Ühiskonna Instituudi 2001. aasta küsitluses paluti hinnata järgmisi väiteid:

	Kõik vastajad, %	Naised, %	Mehed, %
Kui abikaasa/elukaaslane kasutab füüsilist jõudu naise vastu, on tegu vägivallaga, sest naine on füüsiliselt nõrgem			
- Täiesti nõus	74	77	70
- Osaliselt nõus	17	14	21
- ei ole nõus	5	4	5
- raske öelda	4	4	4
Kui abikaasa/elukaaslane nõuab seksuaalvahekorda vastu naise tahtmist, siis on tal selleks moraalne õigus, naine peabki kuuletuma			
- täiesti nõus	8	8	7
- osaliselt nõus	13	18	18
- ei ole nõus	73	79	66
- raske öelda	6	5	9
Kui abikaasa/elukaaslane kasutab füüsilist jõudu sundimaks abikaasat seksuaalvahekorda, on tegemist seksuaalse vägivallaga			
- täiesti nõus	76	79	73
- osaliselt nõus	11	10	13
- ei ole nõus	7	6	7
- raske öelda	6	5	7

Allikas: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut 2001.

Ühiskond ootab meestelt mehelikku (=agressiivset) käitumist

Kahtlemata on omamoodi mõistatuseks, miks lähisuhetes, mis on rajatud tunnete, armastusele, üksteisemõistmisele jne., pannakse end maksma agressiivsuse abil. Üheks põhjuseks on mehelikud ja naiselikud käitumismõisted.

Kuigi 3/4 vastanutest taunib naistevastast vägivalda, on vägivalda otsesel või kaudsel aktsepteerimisel arvestatavalt suur toetajaskond. Iga kolmas mees ja viies naine pooldab suuremal või vähemal määral arusaama, et abielumehel on õigus nõuda seksuaalvahekorda ka vastu naise tahtmist. 21% naistest ja 27% meestest ei oma kindlat seisukohta, kas abielusisene vägistamine on kuritegu. Vaid 76% naistest ja 70% meestest on täiesti kindlad, et füüsilise jõu kasutamine naise vastu, kellega ollakse abielus, on vägivald.

Põhjus, miks perevägivalda aktsepteeritakse, on selles, et valitseb laiaulatuslik õigustuste süsteem naiste vägivaldseks kohtlemiseks meeste poolt. Üheks õigustuseks on sajandeid kestnud nn. abielumehe õigused. Abielumehe ja pereisa poolt teostatavat "karistamise võimu" peeti veel 19. sajandil lubatuks. Praktikas tähendas see võimu kasutada naiste ja laste suhtes füüsilist vägivalda, ilma selle eest karistust saamata. Veel 19. sajandil olid perekondades Euroopa kodanikeks ainult mehed, mis aetas naised meestest täielikku sõltuvusse. Leiti, et abielumehe jaoks tekib koos abieluvande andmisega õigus olla oma abikaasaga sugulises vahekorras, sõltumata

viimase tahtest (Nousiainen; Pylkkanen 2001). Enamik tsiviliseeritud riike on alles 1990. aastate keskel seadustanud abielusisese vägistamise kui karistatava kuriteo.

Kuigi käes on 21. sajand ja seadusandlikult on õigus karistada meest, kes oma naist peksab, on tõenäosus, et vägivaldsete karistatakse, pea-aegu olematu. Karistamatust soosib ka Eesti seadusandlus. Eestis kehtiva seadusandluse kohaselt algatab politsei kriminaalmenetluse, kui naine on praktiliselt vigaseks pekstud (omab pikaajalist terviseriket või on kaotanud 1/3 oma töövõimest). Kõik kergemad juhtumid jäävad ohvri enda mureks, mis tähendab, et tal tuleb endal algatada erasüüdistus, anda asi kohtusse, maksta kautsjoni (30 päevapalga ulatuses), tõestada ise süüd või palgata advokaat jne. Kõik see käib keskmisele naisele selgelt üle jõu ja asi jääbki katki ning vägivaldsete reeglina karistamata.

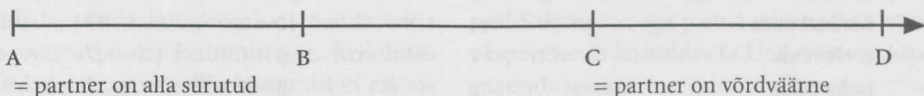
Ja siiski loovad traditsioonid, kultuurinormid jne. vaid üldise sotsiaalse kliima perevägivaldaks. Ka individuaalsest käitumisviisi valikust on tingitud, miks vaid osadest meestest saavad vägivaldsete ja vaid osadest naistest ohvrid.

Peresuhte tüpoloogiad: domineerimisest võrdväärsuseni

Inimsuhteid võib kirjeldada laial skaalal, kus skaala ühes otsas on autoritaarsusele ja teise poole allasurumisele ülesehitatud suhted ja skaala teises otsas võrdväärsusele ja koostööle rajatud suhted (Dotsenko 1993).

Skaala äärmuspunktide vahele asetuvad sellised suhteliigid nagu manipulatsioon, kus kasu-

A. DOMINEERIMINE B. MANIPULEERIMINE C. PARTNERLUS D. KOOSTÖÖ

JOONIS 1. Suhete tüübid

tatakse varjatud võtteid teise inimese enda huvides ärakasutamiseks, ja partnerlus, kus lepik- take kokku teatud kooselu reeglites. Selleks, et analüüsida peresuhteid vägivald- lise seisukohalt, on otstarbekas võtta kasutusele kaks täiendavat parameetrit:

1. Võrdsus – ebavõrdsus. Parameeter iseloomustab, milline staatus on peres mehel, milline naisel. Ebavõrdsuse korral püüab üks pool teist endale allutada otsese sunni või kaudse manipulatsiooni teel. Võrdsuse korral püüavad mõlemad pooled teineteise huve ja vajadusi arvestada, teist poolt alla surumata.
2. Empaatia – ükskõiksus. Parameeter iseloomustab, kuivõrd üksteist usaldatakse, arutatakse ühiselt probleeme. Kuivõrd mõlemal pooltel on võimalus end avada, väljendada

oma huvisid, soove, vajadusi.

Kahe kirjeldatud parameetri ristamise tulemusel võib teoreetiliselt eristada nelja peresuhte tüüpi (vt. joon. 2).

Parameetrite ristumisel tekkivast neljast teoreetilisest tüübist on vägivaldsus väga tõenäoline kahes: domineerimisele ja manipulatsioonile rajatud suhetega peredes. Nendes peretüüpides on naise ja mehe staatus kontrastselt ebavõrdne. Vähetõenäoline on vägivald partnerlusele ja koostööle rajatud suhetes, kus naine ja mees on enam-vähem võrdsel positsioonil.

Iseloomustan igat tüüpi:⁴

A. *Domineerimine*. Naise ja mehe staatuses on ebavõrdsus väga suur. Tegemist on suhtega, kus mehel on täielik üleolek naisest. Mees käsitleb naist kui omandit, kui asja, millega ta võib teha, mis talle meeldib. Naise huvid, soovid,

ÜKSKÕIKSUS

EMPAATIA

EBAVÕRDSUS	<p>A. Domineerimine</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mees omab täielikku võimu naise üle; • Naisel tuleb kõiges alluda mehe korraldustele, käskudele; • Füüsiline ja seksuaalne vägivald on tavapärased 	<p>B. Manipulatsioon</p> <ul style="list-style-type: none"> • Võitlus võimu pärast, kus üks pool püüab teist üle mängida; • Psühholoogiline vägivald on tavapärase, mõnikord ka füüsilise ja seksuaalne vägivald 	EBAVÕRDSUS
	<p>C. Partnerlus</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vastastikku üksteist aktsepteerivad, ettevaatlikud suhted; • Naine ja mees käituvad kui klubikaaslased, mõlemal on oma elu; • Kooselu reeglid on kokku lepitud; • Vägivaldal esineb väga harva 	<p>D. Koostöö</p> <ul style="list-style-type: none"> • Püüe ühistegevusele ja üksmeelele; • Vastastikune usaldus; • Teravaid konflikte suudetakse ära hoida, kuna osatakse pidada "häid" peretüüpe • Vägivalla tõenäosus on väga väike 	

Tüüpide kirjeldamisel olid mulle abiks järgmised autorid: Bursten (1973); Lentz (1989); Miedzian (1991); Masso (2001); Kivimaa (2001) jt.

JOONIS 2. Peresuhte tüpoloogia lähtudes vägivald- lise tõenäosusest.

vajadused ei lähe mehele korda. Abielludes tuleb naisel täielikult muuta kõike oma elus, alates pisisjadest kuni oma isiksuse põhiolemuseni välja. Domineeriv mees dikteerib naisele kõike, alates näiteks sellest, milliseid raamatuid lugeda, kuidas rõvastuda, kuidas vaba aega veeta, kellega sõbrustada jne. Ilma mehe loata ei või naine midagi ette võtta. Kui nii juhtub, järgneb sellele karistus.

“Sel päeval oli minu kolmekümneaastane sünnipäev, mul olid külas sõbrannad. Minu mehele ei meeldinud, et üks mu sõbrannadest kinkis mulle kaelakee. Ta tiris mul kaelakee kaelast, viskas aknast õue ja hakkas mind peksma. Tookord peksis ta mind kätega, aga palju ei puudunud ka sellest, et ta oleks mind noaga löönud.” (Ohvriintervjuu. Tiia)

Domineerimissuhetes on psühholoogiline ja füüsiline vägivald tavapärased. Mees leiab, et ta ei pea valima sõnu ja väljendeid ega ka vahendeid, kuidas käske jagada ja naist kohelda. Mehel puudub austus ja lugupidamine naise vastu. Ta on veendunud, et naine ei vääri paremat kohtlemist. Peresuhted on primitiivsed, tuginevad stereotüüpidele: naise koht on kodus, naise roll on pühenduda oma mehele ja lastele, naine peab pere nimel kõik ohvriks tooma, mees on majas peremees jne. Puhtal kujul on domineerimisele rajatud suhteid raske säilitada. Esiteks võib naine pidevale mehe üleolekule ja ülekohtule varem või hiljem vastu hakata, teiseks mõistavad kaasinimesed jõhkralt käituvat mehe moraalselt hukka. Seetõttu kasutavad paljud üleolekut taotlevad mehed domineerimise asemel sageli ka manipulatsiooni.

B. *Manipuleerimine*. Tegemist on peretüübiga, kus ühel poolel (reeglina on selleks mees) on üleolek teisest poolest. Ka manipuleerimise puhul ei huvita meest naine kui võrdväärne isiksus, kelle huvide ja soovidega peaks arvestama. Mees püüab oma tahet peale suruda,

saavutada, et naine talle alluks, kuid teeb seda rafineeritult ja erinevalt autoritaarsest mehest vahendeid valides. Manipulatsiooni on sageli raske pidada vägivallaks, sest tegemist on peidetud kujul teise inimese isiksuse allutamise ja ärakasutamisega enda huvides.

Manipuleeriv mees ei kasuta jõhkraid väljendeid, otsest käsutamist ja sundimist. Jämedat käitumist asendavad kaudsed võtted: kavaldamine, petmine, ähvardamine, provotseerimine, intriigide korraldamine. Ka manipuleeriv mees dikteerib oma soovid ja korraldused, muutes pereelu enda jaoks maksimaalselt mugavaks, lükates vastutuse ja kohustused naise õlgadele. Dikteerimine toimub kaudse mõjutamise teel, tundes ohvrit, tema nõrku külgi, hirme, kartusi, kiindumist lastesse, vanematesse, koduloomadesse jne. Harva langeb manipuleeriv mees otsese füüsilise või seksuaalse vägivallani. Küll on aga selles peretüübis tavapärane psühholoogiline vägivald. Naise ette püstitatakse tema isiksust piiravad kõrged rolliootused, tuginedes stereotüüpsetele ja primitiivsetele ettekujutustele perele täielikult pühendunud naisest, kel pole õigust sõpradele, vabale ajale, spordile, eneseharimisele, karjäärile jms.

“Mehele ei meeldinud mu sõbranna algusest peale. Võib-olla seetõttu, et ta ei olnud üldse selline nagu mina. Hakkas mu mehele vastu, oskas teda kuidagi naeruvääristada. Külaskäigud lõppesid mitu korda abikaasa ja sõbranna vahelise tüliga. Sõbranna ütles isegi ükskord minu mehele, et ta ei tule külla mitte talle, vaid mulle. Pärast tema viimast külaskäiku ütles abikaasa, et rohkem see naine oma jalga üle meie ukسلäve ei tõsta. Ta olevat halb ja vääritud naine. Temaga suhtlemine avaldab mulle halba mõju. Sõbranna proovis mulle hiljem veel mitu korda helistada. Kuna mu mees töö ei käinud, siis viibis ta enamiku ajast kodus. Alati võttis ta ise telefoni vastu. Kui mees sõbranna hääle järgi ära tundis, ütles, et mina ei soovi temaga enam

suhelda ja keelas meile helistada.” (Ohvriintervjuu. Maarja)

Manipulatsiooni üle diskuteeritakse küllaltki palju. On autoreid, kes peavad igasugust manipulatsiooni ohtlikuks ja ebaetiliseks. Tugeva kriitika all on Dale Carnegi kontseptsioonid. Carnegi oli üks esimesi 20. sajandil, kes hakkas propageerima varjatud ja kaudse mõjutamise võtteid, soovitades otsese psühholoogilise surve asemel rakendada manipulatsiooni. Carnegi hinnangul on peenelt läbimõeldud manipulatsioon inimeste mõjutamiseks sootuks kõrgem ja kvaliteetsem tasand, kui labane üleoleku demonstreerimine. Carnegi loogikast lähtudes on manipulatsioonil põhinev vägivald peresuhtes parem, kui jõhkral domineerimisel põhinev vägivald. Ilmselt see nii ka on, sest vägivallatseja ei toorutse, püüab jääda viisakuse piiridesse ning igati varjata oma tegelikke egoistlikke ja omakasupüüdlikke eesmärke.

Enamik autoreid ei mõista manipulatsiooni üheselt hukka. Eristatakse positiivset ja negatiivset manipulatsiooni (Robinson 1981). Positiivne on manipulatsioon seni, kuni ta jääb mõõdukuse piiridesse ja eesmärgiks ei ole teise inimese egoistlik allutamine enda huvides, arvestamata teise inimese soove, vajadusi, väärtushinnanguid jne. Mõõdukat manipulatsiooni rakendavad aeg-ajalt kõik inimesed, et ära hoida konflikte, luua sõbralikkuse õhkkonda jne. Positiivse manipulatsiooni näiteks on vanemate käitumine lapsega, kes ei taha õhtul magama minna. Lapsega mängitakse mängu, mis teda kiiresti väsitavad, kuni laps ise otsustab, et ta tahab minna magama.

Piir, kus mõõdukas manipulatsioon muutub ohtlikuks ja negatiivseks, algab siis, kui manipuleerija hakkab manipuleeritavale peale suruma oma tõekspidamisi, väärtusi, dikteerima käitumisreegleid, juhtima tema elu, tehes seda kusjuures omakasupüüdlikult. Manipulaator on manipuleeritava suhtes empaatiline, sest ta otsib võtit manipuleeritava hinge, püüdes toe-

tuda õigetele, nn. töötavatele punktidele. Kes seda ei oska, ei suuda ka manipuleerida. Manipulaator on oma eesmärgi saavutanud, kui manipuleeritav on muutnud oma ellusuhtumist, väärtusi, tõekspidamisi, käitumist, kohandudes üha rohkem ja rohkem manipuleerija tahtele. Tegemist on paljuski ühepoolse kohanemisega, kus manipuleeritav peab muutma peaaegu kõike või väga palju oma elu, manipuleerijal pole aga erilisi kohustusi muutumiseks. Manipulatsioonile allumist ei saa võrdsustada loomuliku kohanemisega, kus inimesel on õigus oma isiksusele, vabadele valikutele jne. Ka manipulatiivseid peresuhteid on puhtal kujul raske realiseerida, sest ohver võib aru saada, et teda kasutatakse ära, ta ei pruugi nõus olla enese täieliku ohverdamisega. Kõrvalseisjad võivad manipulaatori hukka mõista jne. Nii võib manipulatsioon üle kasvada partnerluseks.

C. Partnerlussuhted. See on peretüüp, kus mees ja naine on võrdväärsed, kuid käituvad üksteise suhtes kui sõltumatud klubikaaslased. Kummalgi on õigus oma elu korraldada vastavalt soovidele ja vajadustele. Suhete aluseks on omavaheline leping, kus on määratletud vastastikused kohustused, ootused jm., mille raames avaldatakse üksteisele survet. Suhted on ettevaatlikud ja rajatud enesekaitsele. Huvi teineteise vastu pole kuigivõrd suur, koos elatakse pragmaatilistel kaalutlustel. Partnerlussuhtes on empaatia minimaalne, sest kaastunne, mõistmine, ühtsustunne kahandaksid distantsi ja vähendaksid enesekaitset. Partnerlussuhted on uus kvaliteet peresuhtes, sest võrdväärsed partnerid püüavad reeglites kokku leppida. Suhetes võib esineda konflikte ja harva ka psühholoogilist vägivalda, kui omavahel ei suudeta kokku leppida või kui üks pool ei täida kokkulepet.

“Umbes pool aastat pärast abiellumist olime veel üksteisesse meeletult armunud, siis tekkis teatud jahenemine. Paari viimast

aastat võib iseloomustada sõnadega äripartnerid, kaasüürilised. Me elame ühes majas, meil on ühised lapsed, käime koos esindusüritustel, kuid minu abikaasal on oma elu. Kõrvaltvaataja jaoks on meie suhe abieluideaal. Mitmed minu tuttavad naised on tulnud mulle ütlema, kuidas nad mind kadestavad. Kõik meie intsidendid toimuvad ainult koduseinte vahel. Väljaspool ei tülitse me mitte kunagi.” (Ohvriintervjuu. Oksana)

D. *Koostöö*. Suhted tuginevad võrdväarsusele ja empaatialle ning on seetõttu kõige täiuslikum peresuuhete tüüp. Vägivald on selles suhetüübis praktiliselt välistatud, sest naine ja mees on võrdväarsel positsioonil, üks ei püüa teist endale allutada või egoistlikult ära kasutada. Teine pool on omaette väärtus, kelle suhtes ollakse mõistev, kaastundlik ja avatud. Mehel ja naisel on lähedased huvid ja arusaamad elust. Koostöö suhetes on mõlemal poolel õigus oma isiksusele ja vabadusele, pooled aktsepteerivad üksteist kogu unikaalsuses, keerukuses, muutumises. Unikaalsus ja keerukus ei sega selle suhte puhul, vaid rikastab ja muudab kooselu huvitavaks ja omapäraseks. Kõigis teistes suhetüüpides oli just teine inimene (reeglina naine) selleks, kelle omapära tuli alla suruda ja lõppkokkuvõttes hävitada (tüübid A ja B) või siis teda ignoreerida, luues teadliku distantsi (tüüp C).

Ülalkirjeldatud tüüpe esineb reaalses elus puhtal kujul harva. Praktilises elus on levinud n-õ. kombineeritud suhetüübid, kus domineerimissuuhetes rakendatakse manipulatsiooni, manipulatsioonisuuhetes partnerlust, partnerlusuuhetes koostööd. Veel on üks seaduspärane, millele uuringud viitavad. Nimelt rollide vahetumine nendes peredes, kus kogu võim on koondunud meeste kätte. Ühel hetkel võib naisest – ohvrist – saada vägivallatseja, sest ta ei suuda enam taluda mehe vägivallatsemist (Gelles 1997).

Naised ja mehed ei pane vägivallaakte toime samal määral, samuti ei tee nad seda samadel põhjustel. Ameerika tippsootsioloogi Michael Kimmeli hinnangul saab perevägivald kõige tõenäolisemalt alguse siis, kui mees tunneb ennast võimust ilmajäänuna, aga mitte siis, kui ta tunneb omavat kõige suuremat võimu. Vägivald on taastamisvahend, millega mees nõutab tagasi võimu, mis talle õigusega kuulub. Mehed kalduvad kasutama perevägivalda kui konkreetse eesmärgiga abivahendit, millega saab oma naisesse süstida kartust ja hirmu tagamaks kodus mehe poolt kehtestatud reeglitega nõustumine, nendele allumine ja nende passiivne aktsepteerimine.

Iga kord, kui meeskuritarvitajad tunnevad, et on kaotamas võimu või kontrolli oma elu üle, peksavad nad suurema tõenäosusega oma naise ja lapsi (Kimmel 2001). Et väljendada enesekaitseks või vägistuste vältimiseks frustratsiooni või hetkeviha, kalduvad naised vägivalda kasutama ekspressiivselt. Kuid harva on naiste vägivaldne käitumine süstemaatiline, sihikindel ja rutiinne (Stephenson 1991).

Vägivaldne mees ei ole suuteline säilitama lähedasi suhteid

Meeste vägivaldsust on pikka aega põhjendatud bioloogiliste teguritega – testosterooni hulgaga nende veres. Viimase aja uuringud viitavad üha selgemalt psühholoogilist ja sotsiaalset laadi põhjustele ja konkreetsemalt vähesele kohandumisvõimele sotsiaalses keskkonnas. Vägivaldne mees pärineks justkui üle-eelmisest sajandist. Ta ei suuda kohanduda teiste inimestega, tal puudub talumisvõime eripärase ja unikaalse suhte ja ta paneb end maksma jõu ja üleolekuga.

Empaatiavõime ei kuulu maskuliinse mehe soorolli juurde. On esitatud isegi seisukohti, et mehed pole empaatiaks üldse suutelised. Daniel

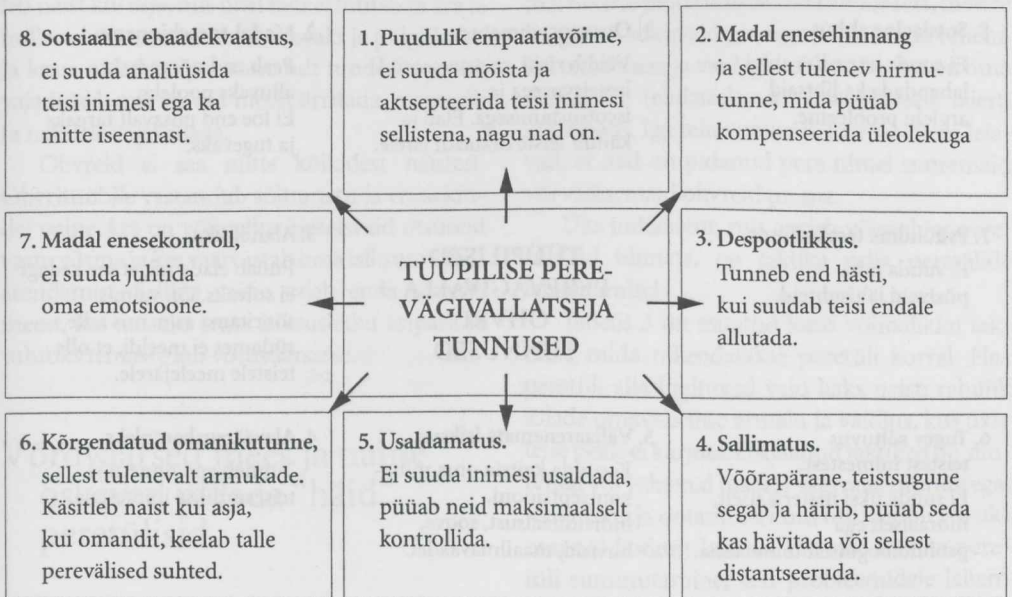
Goleman väidab vastupidist: "Sugudevaheliste erinevuste ulatuslik uuring näitab, et meestel on sama suur latentne võime empaatiat ilmutada kui naistel, kuid väiksem motivatsioon empaatiline olla. Väidetavalt kalduvad mehed end mingil määral nägema *macho*-kultuuri esindajatena, sest on vähem motiveeritud tundlikkust välja näitama, kuna seda võidakse pidada "nõrkuse" märgiks. Nagu ütleb William Ickes, üks peamistest empaatia uurijatest: "Kui mehed osutuvad mõnikord sotsiaalselt taktitundetuks, võib see olla rohkem seotud selle muljega, mida nad soovivad endast jätta, kui nende empaatiavõimega." (Goleman 2001)

Vägivaldsel mehel on spetsiifilised tunnused (vt. joonis 3). Reeglina on tegemist meestega, kes ei suuda teisi inimesi mõista ega aktsepteerida neid sellistena, nagu nad on. On paratamatu, et vägivaldne mees teeb naisest omale ripatsi, kes peab kõiges mehele alluma. Sageli on vägivaldsel mehel madal enesehinnang ja sisemine hirmutunne naist kaotada, mida ta püüab kom-

penseerida jõu ja üleolekuga naisest.

Vägivaldsele mehele seab oma soovid, tunded ja heaolu kõrgemale naisel tunnetest ja heaolust. Tema jaoks on väga oluline saavutada oma tahtmine, panna end iga hinna eest maksma. Nad lähtuvad stereotüübist, et naised peavadki mehi teenima ja naisel pole õigust oma isiksusele. Ka on vägivaldsete meeste seas levinud tüüp, kes peab end millekski täiesti eriliseks, kellele on kõik lubatud ja kelle soov ja tahtmine tuleb naisel vastuvaieldamatult täita. Vägivaldne mees püüab naisel tekitada pidevat süütunnet tema välimuse, isiksuseomaduste, seksuaalsuse, emarolli jms. suhtes. Oma vägivaldset käitumist õigustavad mehed sajanditevanuse arusaamaga, et nii tulebki kord majja lüüa ja naisele tema koht kätte näidata. Nii see pereelu toimibki.

Vägivaldsele mehele vastandub empaatiavõimeline ja teistele inimestele kohanduda suutev mees. Sotsiaalselt paindlik mees ei ole kramp-

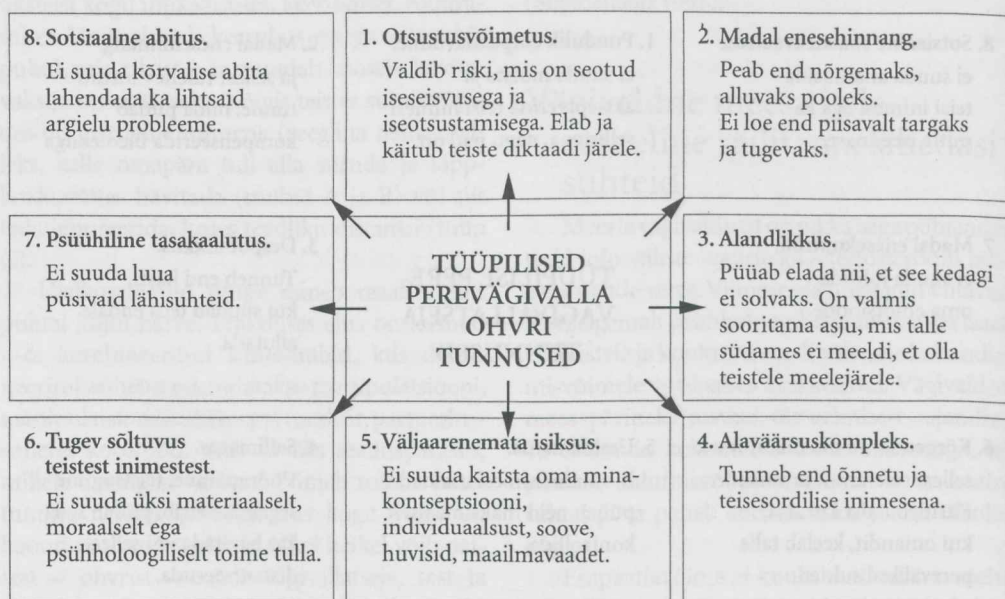

JOONIS 3. Perevägivaldaja tunnused.

likult kinni jäikades soorollides, ka ei ole tema jaoks primaarne end igas olukorras maksma panna ja võitjana välja tulla. Empaatiavõimeline mees on suuteline looma võrdväarsusele rajatud peresuhteid. Võib küsida, miks osa mehi ei taha kasutada nendele patriarhaalses ühiskonnas tagatud eeliseid domineerida ja nautida täiuslikku võimu ja üleolekut naisest? Põhjuseid selleks on mitmeid. Esiteks kahaneb pidevalt sotsiaalne tellimus despootlike ja kohandumisvõimetute meeste järele. Need mehed sobivad halvasti kollektiivide juhtideks, nad on konfliktised ja paraku keeruliste sotsiaalsete probleemide lahendamisel ebaefektiivsed. Teiseks on üha vähem naisi, kes soovivad abielluda autoritaarse, teist inimest totaalset allasuruva mehega. Kolmandaks on paindlikul ja teistele orienteeruda suutval mehel palju rohkem võimalusi olla edukas tööl ja õnnelik pereelus, kui teisi inimesi jalge alla trampival despoodil.

Potentsiaalne ohver on sotsiaalselt abitu

Perevägivalda ohvrit ei saa mitte igast naisest. Tüüpiliseks ohvriks on mitmes mõttes allaheitlik ja abitu naine, kes otsib tugevat, otsustusvõimelist meest, kellele toetuda (vt. joonis 4). Sellist naist on kasvatatud traditsiooniliste naiselikkuse normide kohaselt: olla õrn ja kannatlik, pühendada kogu oma elu ainult mehele ja lastele, ohverdada selle ülesande täitmiseks oma isiksus, huvid, eluplaanid. Iivi Masso hinnangul on kannatlik ja malbe naine hea potentsiaalne ohver. Ta ei hakka vastu, ei nõua õigust, ei lähe ära. Ta kannatab, stüüdistab iseennast ja loodab, et asjad lähevad paremaks. Paraku näitab kogemus, et ei lähe. Kui mehelikud ja naiselikud omadused ja ühiskondlikud mõjupiirid on jagatud klüseele vastavalt, jääb peresuhte korrashoidmine naise kohustuseks – naine kui inimsuhete spetsialist peab järele andma, ennast muutma

JOONIS 4. Perevägivalda ohvri tunnused.

ja kohandama, mitte teiselt midagi nõudma. See sunnib nõrgema iseloomuga naisi lõputult püüdma: leppima, andestama, käske täitma, endast viga otsima. Kui asi jõuab vägivallani, süüdistab ohver ka selles pahatihti iseenast ja otsib vägivallatsejale vabandusi omaenda puudustest. (Masso 2001)

Selline naine väldib riski, mis on seotud iseseisvusega ja otsuste vastuvõtmisega. Talle sobib kellegi diktaadi järgi käitumine ja elamine. Tüüpiline ohver, et olla mehe meele järele, on valmis igasugusteks kohanemisteks. Paraku ei suuda ka kõige püüdlikum kohanemine ohvrit vägivalla eest kaitsta, sest varem või hiljem leiab vägivaldne mees põhjuse oma vägivaldsuse väljaelamiseks.

Võib küsida, miks on mees vägivaldne naise vastu, kelle elu eesmärk on täielik perele pühendumine ja mehe teenimine. Võiks eeldada mehe vastupidist reaktsiooni, seda, et ta hindab naise ohvrimeelsust. Põhjus võib olla selles, et mees ei suuda hinnata ega väärtustada alandlikku ja abitut, temast täielikult sõltuvat naist. Ta käsitleb naist kui asja, mis ühel hetkel tüütab ta ära ja mille suhtes ta muutub üleolevaks ja põlglikuks. Ja kuna naisel on paratamatult tunded, soovid, vajadused, mis võivad meest ärritada, reageerib ta nendele vägivallaga.

Ohvreid ei saa mitte kõikidest naistest. Ohvritüübile vastandub sõltumatu ja enesekindel naine, kes on võimeline iseseisvaid otsuseid vastu võtma ja kes väärtustab oma isiksuse väljarendamist. Selline naine vajab enda kõrvale meest, kes austaks tema isiksuslikku eripära ja suhtuks temasse kui võrdväärseks.

Võrdväärne mees ja naine oskavad pidada "häid" peretüüpe

Kui palju on Eestis erinevaid peresuhte tüüpe? Küsimusele on raske vastata, sest seni

on korraldatud mõned üksikud uuringud, mis võimaldavad vaid kaudselt hinnata vägivaldsete pere osakaalu. Eesti Avatud Ühiskonna Instituudi uuringu andmetel kannatas aasta jooksul füüsilise ja seksuaalse vägivalla all 16% naistest ja tervikuna vägivalla all (kuhu lisandub ka psühholoogiline vägivald) 21%. Siit lähtudes võiks eeldada, et Eestis on 80% peresid, kus valitsevad võrdväärsed suhted. Nii heal järjel eesti pereelu siiski pole.

Tabelis 2 (järgmisel lehel) on esitatud mõned andmed eesti pere iseloomustamiseks. Eesti mees ja naine hindavad kooselu erinevalt. Mehed on rohkem rahul ja hindavad ka oma abikaasat (elukaaslast) kõrgemalt kui naised. Iga kolmas mees hindab praegust kooselu väga kõrgelt, naistest annab sarnase hinnangu iga neljas. Heal tasemel on abielu 82% meeste ja 70% naiste hinnangul, halb 1% meeste ja 6% naiste hinnangul. Mehed hindavad naiste perekesksust, lastega tegelemist, empaatiavõimet tunduvalt kõrgemalt kui naised.

Iga teine naine sõltub suuremal või vähemal määral materiaalselt oma abikaasast, meeste hulgas on sõltuvaid peaaegu kolm korda vähem. Iga teine mees ja vaid iga seitsmes naine on oma abikaasast (elukaaslasest) materiaalselt täiesti sõltumatu. Iga teine naine ja kolmas mees leiavad, et nad on pidanud pere nimel suuremaid või väiksemaid ohvreid tooma.

Üks indikaator, mis annab võimaluse peresuhteid hinnata, on taktika valik peretüüpide lahendamisel.

Tabelis 3 on esitatud kuus võimalikku taktikat, mida rakendatakse peretüüpi korral. Hea peretüüpi alla liigituvad vaid kaks neist: rahulik asjade omavaheline arutelu ja vaidlus, kus üksteise peale ei karjuta. Ülejäänud taktikad on suuremal või vähemal määral vägivalla tunnustega. Vaikimine ja ootamine, kuni tüli vaibub või üks osapool kodunt lahkub, on vaid näiline peretüüpi summutamine, sest probleemide lahendamise otsimine lükkub edasi, pinged kuhjuvad ja muutuvad vähemreguleeritavateks ja seega

ka ohtlikeks.

Taktika valik peretüli lahendamisel on oluline peresuhete kvaliteedi näitaja. 2001. aastal tehtud uuringust selgub, et populaarsemad viisid on rahulik asjade arutamine ja vaidlemine, mida rakendab peamise viisina 30–40% peredest. Pered, kus ägedad vastastikused süüdistused või füüsiline vägivald on sagedased, on vähem suutlikud rahulike arutluste või vaidlustega asju klaarima. Samas rahulikku taktikat rakendav pere kasutab üliharva psühholoogilist või füüsilist vägivalda.

On üllatav, et ka need pered, kus psühholoogiline ja füüsiline vägivald on sagedased, suudavad aegajalt omavahelisi suhteid rahulikult klaarida. Siit järeldus, et ka kõige vägivaldsemas peres vahelduvad halvad perioodid headega, kus

rusikaid vibutanud mees palub naiselt andeks, kingib lilli, käitub mõnda aega mõistlikult ja vaoshoitult. Taktika valikust võib järeldada, et kooselude hulk, kus psühholoogiline ja aegajalt ka füüsiline vägivald on tavapärased, moodustab ca. 60% eesti peredest.

Eesti Avatud Ühiskonna Instituudi uuring näitas, et vägivalda suudetakse vältida peres, kus mees ja naine on võrdsel positsioonil ja mees suudab aktsepteerida naise arvamust (ka siis, kui naine esitab selle teraval ja emotsionaalsel viisil) ning ei reageeri viha või vägivaldaga. Ootamatuks osutus tulemus, et võrdväärsete suhetega peres algatab naine mitu korda sagedamini peretüli kui mees. Ebavõrdsete suhetega ja vägivallale rajanevas peres on naine üliharva peretüli algataja.

TABEL 2. Hinnang kooselule ja abikaasale/elukaaslasele.

Hinnang praegusele kooselule.	Naine, %	Mees, %
Väga hea	23	32
Hea	47	50
Rahuldav	24	17
Halb	6	1
Väga halb
Kokku:	100	100
Materiaalne sõltuvus abikaasast.		
Suur sõltuvus	21	4
Mõningane sõltuvus	30	14
Sõltumatus	49	84
Kokku:	100	100
Ohvrite toomine pere nimel.		
Olen pidanud paljustki loobuma	51	36
Hinnangud abikaasale/elukaaslasele. Vastused skaalapunktile "seda kindlasti"		
Hoiab peret, pere on tema jaoks väga tähtis	59	82
On väga hea ja vastutulelik inimene,		
toetab igati oma sõpru ja tuttavaid	48	61
Tegleb palju lastega	28	54
Suudab elus läbi lüüa,		
on oma erialal edukas ja lujupeetud	36	37
On materiaalselt edukas, oskab raha teenida	26	19

Allikas: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut 2001.

Võrdväärsete perede osakaalu Eestis saab kaudselt hinnata järgmiste tunnusete alusel:

	%
1. Naise materiaalne sõltumatus abikaasast	49
2. Peretülide lahendamiseks on peamine taktika rahulik asjade üle arutelu	42
3. Naine ei ole pidanud pere nimel erilisi ohvreid tooma	39
4. Naine hindab kõrgelt oma abikaasa empaatiavõimet (toetada sõpru ja tuttavaid)	48

Toodud tulemustest lähtudes on võrdväärseid peresid (kus naisel on mehega võrdsed võimalused, kus naist ei suruta alla, ta pole pidanud end ohvriks tooma, tal on materiaalne sõltumatus) 40% ulatuses. Ülejäänud 60%-s peredes on naistel tunduvalt vähem võimalusi olla mehega võrdväärne.

Kokkuvõtteks

Perevägivalda ei saa käsitleda vaid üksikindiviidi tasandil esineva probleemina, mis on tingitud kokreetselt vägivallatseja spetsiifikast: des-

TABEL 3. Kuidas lahendatakse teie peres peretülisid?

Rahulikult, asju omavahel arutades	Kõik pered %	Vägivaldsed pered, %
Peamiselt	42	29
Mõnikord	40	42
seada mitte	11	25
Vaidleme, kuid ei karju üksteise peale		
peamiselt	31	24
mõnikord	48	50
seada mitte	15	21
Vaikides, oodates kuni tüli vaibub		
peamiselt	19	21
mõnikord	40	50
seada mitte	32	23
Üks osapool lahkub mingiks ajaks kodunt		
peamiselt	4	5
mõnikord	21	36
seada mitte	69	54
Ägedalt, üksteist vastastikku süüdistades		
peamiselt	6	12
mõnikord	31	43
seada mitte	57	42
Füüsilise vägivallaga		
peamiselt	1	2
mõnikord	4	13
seada mitte	89	81

Allikas: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut 2001.

pootlikust iseloomust, empaatiavõime puudumisest, kohandumisvõimetusest teiste inimesega jne. Nähtustel, mis on regulaarse iseloomuga ja mis iseloomustavad miljonites peredes toimuvat, on määrav sotsiaalne põhjuslikkus. Paraku on nii, et massilise ulatusega perevägivalda toodab ühiskond ise oma traditsioonide, väärtuste, kultuurinormide, ideoloogiaga ja muuga.

Perevägivalda ei saa käsitleda üksikindviidide vähese suhtlemisoscuse või tüksteisega sobimatuse probleemina. Tegemist on maailmas massiliselt levinud nähtusega, mis on ühiskonda programmeeritud. Ühiskond kujundab pidevalt vägivalda soodustavat kliimat, mida loovad:

kultuurinormid ja väärtused, mis peavad domineerivad ja jõulist käitumist normaalseks. Turumajandusühiskond on paljuski üles ehitatud võitjate-kaotajate loogikale, mis sisuliselt tähendab, et edu saavutab tugevam, kes suudab teisi endale allutada ja end maksuma panna;

jõudu, võimu, võitlust ja võitjaid idealiseerivad ideoloogiad, mille kohaselt nn. pehmete väärtustega, väheagressiivne ja vähete ambitsioonidega mees on äpu ja ebaõnnestunud. Kehtib arusaam: et mitte olla ohver (= vaene, tõrjutud, teisejärguline jne.), tuleb endal olla tugevam pool, kehtestada reeglid ja nõuda neile allumist;

naise madal staatus. Ühiskond aktsepteerib, et naisel on teisejärguline roll ühiskonna põhisfäärides: võim, poliitika, tööelu;

arusaam abielus naisest on kui mehe omandist. Kehtib norm, et naisel tuleb pere nimel ohverdada oma isiksus, eneserealiseerimise võimalused, eluplaanid. On loomulik, et naine kohaneb maksimaalselt mehele ja pere eest hoolitsemisele.

Piisab vaid ühest printsipiist, mille kohaselt meestest peavad saama perepead ja naistest mehele ja lastele täielikult pühendunud kodused teenindajad, kui väga võimas alus perevägivalda käivitumiseks on loodud. Loodud seetõttu, et mees ja naine asetatakse ebavõrdsesse

positsiooni, kus tühel on domineerimist ja teisel allumist eeldav roll. Kas ja kuivõrd mees ja naine oma rollisendusi realiseerivad ja milliseks kujuneb konkreetse paari pereelu, sõltub paljuski sellest, millises sotsiaalses keskkonnas nad üles kasvavad ja milliseid mõjutusi saavad.

Naised ja mehed kasutavad perevägivalda erinevatel põhjustel. Meeste jaoks on perevägivald kui meetod, millega saab süstida kartust ja hirmu oma naisesse, tagamaks kodus mehe poolt kehtestatud reeglitega nõustumist, nendele allumist ja passiivset aktsepteerimist. Naiste jaoks on perevägivald reeglina enesekaitse, et lõpetada mehepoolne vägivald ja vältida vigastusi.

Perevägivald on tavapärase domineerimisele ja manipulatsioonile rajatud suhetega peredes. Nendes peretüüpides on naise ja mehe staatus kontrastselt ebavõrdne. Vähetõenäoline on vägivald partnerlusele ja koostööle rajatud suhetes, kus naine ja mees on enam-vähem võrdsel positsioonil. Naised ja mehed ei pane vägivaldakte toime samal määral, samuti ei tee nad seda samadel põhjustel.

Eesti Avatud Ühiskonna Instituudi 2001. aasta uuringu tulemused võimaldavad hinnata, kui palju on Eestis võrdväärsusele rajatud peresid. Neid peresid, kus naisel on mehega võrdsed võimalused, kus naist ei suruta alla ja ta pole pidanud end ohvriks tooma, on 40% ulatuses. Ülejäänud 60%-s peredes on naistel tunduvalt vähem võimalusi olla mehega võrdväärsed.

Ka näitas uuring, et vägivalda suudetakse vältida peres, kus mees ja naine on võrdsel positsioonil ja mees suudab aktsepteerida naise arvamust (ka siis, kui naine esitab selle teraval ja emotsionaalsel viisil) ning ei reageeri viha või vägivaldaga. Ootamatuks osutus tulemus, et võrdväärsete suhetega peres algatab naine mitu korda sagedamini peretüli kui mees. Ebavõrdsete suhetega ja vägivaldalle rajanevas peres on naine üliharva peretüli algataja.

Perevägivalda vähenemist võib hakata lootma alles siis, kui kahaneb jäikade soorollide mõju

ning tüdrukutele ja poistele õpetatakse juba lapsepõlves võrdväärset suhtlemist. Esialgul on selleks vähe eeldusi, sest Eestis valitsevad patriarhaalselt korraldatud hierarhilise ühiskonna väärtushinnangud ja reeglid, mille kohaselt on meestel õigus domineerida.

Märkused

¹ Vägivalla määratlused: Vaimne vägivald – ränk solvamine, alavääristamine, mõnitamine või mõne muu hingelise trauma põhjustamine. Füüsiline vägivald – löömine, pekmine või mõnel muul viisil füüsilise valu tekitamine. Seksuaalne vägivald – pealesunnitud seksuaalvahekord või seksuaalvahekorra üritamine vastu tahtmist.

² Andmed pärinevad Eesti Avatud Ühiskonna Instituudi poolt 2001. aastal Eestis korraldatud pere- ja naistevastast vägivaldade käsitlevast uuringust. Küsitleti täiskasvanud elanikkonda. Küsitluses osales 535 naist ja 472 meest, kokku 1007 (15–74 aastast) inimest. Valim on esinduslik Eesti kui terviku suhtes ka perede (leibkondade) lõikes.

³ Eri maade uurimused on tehtud erinevaid meetodikaide rakendades, seepärast on sageli raske nende uurimuste tulemusi täpselt võrrelda.

⁴ Vägivaldse käitumise iseloomustamiseks igas tüübis on kasutatud juhtumeid praktilisest elust. Näited on pärit Helve Kase koostatud raamatust *Vaikijate hääled* (2001). EAÜI, Tallinn.

Kirjandus

Bursten, Ben (1973). *Man-manipulator: A Psychoanalytic View*. New Haven, Yale University Press.

Danilda, Inger; Leander, Coles (1999). *The Worst Scars are on the Inside – Methods for Counteracting Violence Against Women*. Operation Kvinnofrid International.

Dobash, Emerson R.; Dobash, Russel P. (1992). *Women, Violence and Social Change*. Routledge, London, New York, 271–273.

Dotsenko, Elena (1993). *Manipulation and Mayeutic as Opposite Forms of Eliciting Behaviour*. Kiev.

Gelles, Richard J. (1997). *Intimate Violence in Families*. Third Edition. Sage, Thousand Oaks.

Goleman, Daniel (2001). *Töö emotsionaalse intelligent-susega*. Väike Vanker, Tallinn.

Heise, L; Ellsberg, M; Gottemoeller, M. (2000). *Ending Violence Against Women*. Population Reports, Series 3.

Heiskanen, Markku; Piispa, Minna (1998). *Usko, toivo, harkkaus. Kyselytutkimus miesten naisille tekemästä väkivallasta*. Tilastokeskus Oikeus. Tasa-arvoasian neuvottelukunta, Edita, Helsinki.

Johnson, Holly (1996). *Dangerous Domains. Violence Against Women in Canada*. Nelson Canada, Toronto.

Kimmel, Michael (2001). Vägistamine, perevägivald ja mehelikkus – mis on armastusel sellega pistmist? *Rmt-s Kase, Helve (toim.), Vaikijate hääled: raamat soolisest vägivallast*. EAÜI, Tallinn, 385–396.

Kivimaa, Katrin (2001). Sina pead – religioon ja naistevastane vägivald. *Rmt-s Kase, Helve (toim.), Vaikijate hääled: raamat soolisest vägivallast*. EAÜI, Tallinn, 378–384.

Lentz, Susan (1989). *Effective Handling of Manipulative Person*. Thomas C.

Masso, Ivi (2001). Ohvriks sündinud? *Rmt-s Kase, Helve (toim.), Vaikijate hääled: raamat soolisest vägivallast*. EAÜI, Tallinn, 370–377.

Miedzian, Myriam (1991). *Boys will be Boys: Breaking the Link between Masculinity and Violence*. Doubleday, New York.

Milgram, Stanley (1974). *Obedience to Authority*. Herpes&Row, New York.

Naist ja miehet Suomessa (1998). Tilastokeskus. Sukupuolten tasa-arvo 3.

Nousiainen, Kevät; Pylkkanen, Anu (2001). Sukupuoli ja oikeuden yhdenvertaisuus. Forum Luris, Helsinki.

Ollus, Natalia (2001). Sooline vägivald – mis see on? *Rmt-s Kase, Helve (toim.), Vaikijate hääled: raamat soolisest vägivallast*. EAÜI, Tallinn, 14–23.

Rhode, Debora (1997). *Speaking of Sex: The Denial of Gender Inequality*. Harvard University Press, Cambridge.

Robinson, Wilson P. (1981). *Manipulating Parents: Tactics Lead by Children of All Ages and Ways Parents Can Turn the Tables*. Prentice Hall.

Saunders, Daniel G. (1988). Wife Abuse, Husband Abuse or Mutual Combat? A Feminist Perspective on the Empirical Findings. In Yllö, Kersti; Bograd, Michele (eds.), *Feminist Perspectives on Wife Abuse*. SAGE, Newbury Park.

Stephenson, June (1991). *Men are Not Cost-Effective*. Napa, Diemer, Smith.

Inimõigustest kriitilise pilguga

Kadri Simm

Inimõigused kujutavad endast juriidilist abstraktsiooni, mille mõju ulatub seadusesfäärist palju kaugemale – nad mõjutavad oluliselt nii majanduslikke, poliitilisi kui ka sotsiaalsed ja kultuurikontekste. Kuid vaatamata inimõiguste näilikule universaalsusele ning objektiivsusele on paljud teoreetikud näinud neis liiga palju erapoolikust ning poliitilisust. Kriitikute sõnul konstrueerib individuaalsete õiguste diskursus abstraktse, autonoomse ja vaba tahtega subjekti ning jätab seejuures tähelepanuta ümbritseva konteksti, mis on tegevuse terviklikumaks mõistmiseks äärmiselt oluline. Võib ka väita, et privilegeritakse üht konteksti – valgustusajastu oma – teiste ees. Radikaalsemad kriitikud on isegi seisukohal, et autonoomse indiviidi mõiste esindab tegelikkust kokkuvõttes vääralt ja asjaosalisi kahjustades.

Inimõiguste problemaatikat on sageli lahatud just feministlike autorite poolt ning tegelikult on abstraktselt konstrueeritud indiviidiga kaasnevad probleemid kurikuulsad just naiseks olemisega tihedalt seotud reproduktsioonisfääris: kuidas ikkagi üheselt eristada lapseootel naist “iseseisvast”, “õigusi-omavast” lapsest? Õiguste-keskne lähenemine pöörab tähelepanu konfliktile naise enesemääramisõiguse ning lapse õiguse elule vahel, kuid oluline on märgata, et tegelikkus – kahe inimese vastastikune sõltuvus – ei vasta abstraktse indiviidi määratlemise aluseks olevatele, eraldiseisvust ning autonoomiat manifesteerivatele eeldustele. Aborditemaatika lahendamatus õiguste diskursuse sees on vaid üks viide sellele, et lahknevus juriidilis-filosoofilise konstruktsiooni ja reaalse elu – kindlas sotsiaalses, majanduslikus, kultuurilises jne. kontekstis oma elu elavate inimeste – vahel on ehk liiga suur. Reproduktsioonisfäär on valdkonnaks, kus üldises õigustekriitikas väljatoodud vastuolud teravnevad, sest ilmneb selgelt indiviidi eraldatuse, iseseisvuse ja autonoomsuse kategooriate sotsiaalne ebaselgus.

Käesolev analüüs ei esinda siiski seisukohta, et individuaalsed õigused tuleks kõrvale heita. Eesmärgiks on pigem välja tuua ebakõlad ning probleemsemad kohad, mida sellise üldaktsepteeritud kontseptsiooni rakendamine endaga paratamatult kaasa tuua võib. Kriitika ei püüa seejuures tõestada õiguste-raamistiku täielikku sobimatust, vaid püüab ebakohti analüüsides saada teadlikuks eksisteerivatest probleemidest ja vaadelda ka võimalikke alternatiive. Inimõigused on tänapäeval üha enam globaalselt aktsepteeritud nähtus, seda eelkõige nn. “arenenud riikides”. Siiski on paljudes maades siiani tegemist pigem vaid paberil eksisteerivate õigustega (kui sedagi) ja tegelikku elu elatakse hoopis teistsuguste reeglite järgi. Seega tuleb tähelepanelikult suhtuda läänemaailma “elevandiluu-tornides” produtseeritud argumentide globaalsesse relevantsusesse. Inimõigusi saab ahistavateks kutsuda ikkagi see, kellel on olnud võima-

lus neid isiklikult kogeda. Järelikult on aus tunnistada, et enamus alljärgnevast on oluline just lääne tsivilisatsiooni kogemusest lähtuvalt.

Lisaks pean vajalikuks selgitada mõningaid kasutatavaid termineid. *Feministid* ning *feministlik kriitika* on kahtlemata suhteliselt ebaselge väljend, seda enam, et feminismi näol on tegemist väga laiaulatusliku ning tihtipeale vastuolulise liikumisega. Feministlik kirjandus sisaldab endas nii ägedat kriitikat kõige erinevamate sotsiaal- ja poliitfilosoofia kontseptsioonide, sealhulgas ka inimõiguste suhtes kui ka tugevat toetust nendele. Käesoleva artikli spetsiifikat arvestades on väljendi *feministlik kriitika* all peetud aga eelkõige silmas liberaalset maailmavaadet arvustavaid vasakpoolsemaid autoreid, kelle puhul tulevad selgeimalt esile inimõigusi kriitiliselt analüüsivad argumendid.

Seadustest ja seadusesubjektidest

Arusaam seadusest kui millestki neutraalsest ning objektiivsest on sajandeid olnud õigusemõistmise aluseks. Ka riikide ning erinevate rahvusvaheliste organisatsioonide poolt defineeritud ja tunnustatud inimõigused kehtiksid justkui kõigile, olenemata vanusest, soost, klassist, rassist, rahvusest, usutunnistusest jne. Kuid paralleelselt õiguste kontseptsiooni üksikasjalikuma väljatöötamisega ning järjest suuremate rahvahulkade kaasamisega "õigusi omavatesse" ringkondadesse on õiguste ajalugu olnud keeruline ning tihti ebaõiglane. Seaduste subjekti ning õiguste omaniku konstrueerimise minevik sisaldab endas hulgaliselt näiteid diskrimineerimisest ja ülekohtust, seda eelkõige põhjusel, et pealtnäha üldiselt defineeritud õiguste omanik on ajalooliselt olnud siiski sooliselt, rassiliselt, rahvuslikult, klassiliselt jne. määratletud. Liberaalset õigustediskursust lähemalt analüüsides selgub, et viimasele omistatud universaalsus on tegelikkuses olnud relevantne vaid väikestele

ning selgelt defineeritud privilegeeritud gruppidele. Näidet naiste kodanikuõiguste ajaloost on palju kasutatud – samal ajal, kui kodanikuseisust määratleti üldsõnaliselt, nõuti "kandidaatidelt" siiski majanduslikku iseseisvust, õigust kanda relvi ja loomulikult lihtsalt ratsionaalsust (omadust, mis valgustusajastu emotsioonidest juhitud naissool järelikult puudus suure enamuse seaduselojate silmis). Fakti, et vahetegevmine ei piirdunud ainuüksi sooga, tunnistab koloniaalriikides toimunud "õigustejagamine" või õigemini, õiguste "mittejagamine".

Harvardi Ülikoolist alguse saanud kriitiline õiguskoolkond Critical Legal Studies (CLS) püüdis alates 1960. aastate teisest poolest ümber defineerida seadusi ja õigusinstituutsioone kui "konkreetses sotsiaalses raamistikus asuvaid poliitilisi ettevõtmisi" (Barnett 1998, 188). Eesmärgiks oli demaskeerida traditsioonilist jurisdiktsiooni iseloomustanud ratsionaalsust ning objektiivsust kuulutanud eeldused. CLS-i teoretikud väitsid, et mõistuspärasusele orienteeritud liberaalses raamistikus muutub nähtamatuks see, et seadused on tegelikult suunatud ja eesmärgistatud võimu säilitamisele ühiskonnas (Gordon 1990, 413-425).

Seadusi on sageli vaadeldud ka **poliitiliselt neutraalsena** ja seda vaatamata faktile, et seadusi võtavad vastu just nimelt poliitikud. Demokraatlikus ühiskonnas peaks poliitiliste kompromisside vajadus tagama eri huvigruppidele võimaluse oma seisukohti kaitsta, kuid sellest ei tulene seaduste mittepoliitilisus. Otsapidi on ülaltoodud "süüdistusega" seotud ka argument seaduste liigse elitaarsuse ja keerulise keele aadressil, mis kokkuvõttes välistab väga paljude inimeste osalemisvõimaluse. Sel viisil muutub seadus omalaadseks repressiivorganiks, mis töötab eelkõige privilegeeritud huvides ning ei võimalda kaasalöömist neile, kes ei valda komplitseeritud põhjendamissüsteemi (Lacey 1998, 28).

Iseenesest ei väida keegi, et seadus on väärtustevaba, kuid juriidikas sisalduvat norma-

tiivsust on traditsiooniliselt peetud mingil viisil "üldkehtivaks", sobivaimaks ja lihtsalt loomulikuks. CLS aga soovis näidata, et seaduseraamatutesse kinnistatu on konkreetsete huvide, eelarvamuste ning tõekspidamiste väljenduseks ning taoline positsioon on saavutatud konkureerivate vaadete küünilise ja ebaõiglasel allasurumise või ebaoluliseks kuulutamise abil. Inimõigusi puudutavad seadused on seega samamoodi osaks sellest ahistavast juriidilisest karkassist ja ka neid tuleb kriitilise pilguga analüüsida, võimaldamaks õiglasemat arengut ning tunnustust seni vähem eelistatud (või lausa allasurutud) kogemustele. Samal ajal on vähemalt CLS-i jaoks kogu protsessis jätkuvalt väga oluline seadus kui vahend – viimane tuleb lihtsalt ümber kujundada repressiivast organist emantsipeerivaks.

Taolisel viisil konstrueeritud õigused mõjutavad muidugi mõista ka arusaamu seaduse subjektist ning õiguste omanikust. On üldtunnustatud arusaam, et subjekt peab eksisteerima enne õiguste omandamist. Taoline seisukoht vihjab aga ka asjaolule, et saamaks aktsepteeritud subjektina, on vajalik teatud eelfikseeritud, subjektiivselt olemise standardite täitmine. Järelkult on lõppkokkuvõttes individuaalsed õigused need, mis endis sisalduva õigusteomaniku visiooni läbi konstrueerivadki inimese, s.o. subjekti. Inimestel ei ole õigust endale kohaldatavaid õigusi defineerida, vastupidi – õigused toodavad tänapäeval inimese (Elam 1994, 78). Lisaks on kriitikat pälvinud ka õigustediskursuse kõikehõlmavus – subjekt on piiritletud läbi õiguste, mida ta omab/ei oma ning enesedefiniitsioon läbi mõne alternatiivse diskursuse on keeruline, kui mitte võimatu (Poovey 1992, 243).

Ülaltoodud argumendid inimõiguste subjektiivselt olemise ahistavast olemusest võivad olla teoreetiliselt huvitavad ja veenvadki, kuid ometi on selge, et taolised analüüsid keskenduvad ikkagi selle mitmetahulise kontseptsiooni vaid ühele aspektile.

Võrdsus *versus* erinevus

Sugudevahelise võrdsuse poole püüdes on läänemaailma seadused enamasti formuleeritud **sooliselt neutraalses** keeles. Kuid vaatamata seadustiku formaalsele erapooletusele eksisteerivad siiski paljud sotsiaalselt ebavõrdsust loovad ja säilitavad süsteemid. On fakt, et "sooneutraalne" seadusandlus omab erinevat mõju naistele ja meestele. Näiteks reproduktsioonisfääris on selle põhjuseks paratamatult bioloogilised erinevused, kuid erinevuse fakt ei ole iseenesest veel ebavõrdsuse põhjuseks või õigustuseks – tähelepanu tuleb pöörata pigem sellele, kuidas taolist erinevust tõlgendatakse ning juriidilisse raamistikku sobitatakse. On väidetud, et assisteeritud reproduktsioonis rakendub mehe ja naise formaalne võrdsus tegelikkuses naise kahjuks, kuna just viimane peab läbima enamiku keerulistest ning tihti ka valulistest meditsiinilistest protseduuridest (Sandor 2000, 201). Samuti eksisteerib üsna veidraid näiteid kohtupraktikast, kus rasedaid naisi on tööst vabastamisel võrreldud haigete meestega (Lacey 1998, 24).

Seega on oluline arutleda selle üle, mida võrdsuse all täpsemalt silmas peetakse? Feministlikus kirjanduses on pikka aega olnud arutelu keskpunktis võrdsus-*versus*-erinevus-küsimus (*equality-versus-difference*), kus sugudevahelise võrdsuse taotlejatele vastandatakse arusaama naistest kui põhimõtteliselt (meestest) erinevatest. Viimane seisukoht justkui välistaks seega võrdsuse nõude juba teoorias, enamgi veel – võrdsuse taganõudmine tekitaks juurde vaid ebaõiglust, sest ei respekteritaks sugupoole loomupärast erinevust. Kuid nagu Joan Scott on näidanud, ei pruugi meil olla tegemist vastandlike või tüksteist välistavate mõistetega – ei välista ju võrdsus tegelikkuses erinevust ega erinevus võrdsust (Scott 1988, 761). Taolist vastandust peab Scott kahjulikuks ning ka valeks, sest tegelikult põhineb poliitilises filosoofias võrdsuse printsiip just nimelt kindlaksmääratud olemasolevate erinevuste eiramisel; veelgi enam,

erinevused ongi võrdsusenõuete aluseks, sest erinevuste mitte-esinemisel ollaksegi ju võrdsed (Scott 1988, 765). Seega tõusetub taas konteksti olulisus – alati tuleks jälgida, mis tingimustel ja millise eesmärgiga jäetakse erinevused konkreetsetes olukorras kõrvale (või vastupidi – tõstatatakse esile), et põhjendada järeldusi võrdsuse võimalikkuse kohta. Võrdsus ja erinevus peaksid seega olema üksteist täiendavad ja mitte välistavad nähtused.

Tihti peale aetakse ka Eestis toimuvates diskussioonides segamine võrdsuse ja võrdsete võimaluste mõisted. Inimesed ei ole oma annetelt, omadustelt, oskustelt võrdsed, seega ei ole eesmärgiks ühesarnaste ja sunnitud võrdsete ühiskonna loomine. Ühiskond aga saab pakkuda võrdseid võimalusi inimestele nende soost, rassist, usutunnistusest ja muudest erinevustest hoolimata.

Kolmandaks on õigustepõhist süsteemi kritiseeritud selle **moraalse** puudulikkuse tõttu. Feministid on üldiselt olnud väga tähelepanelikud taustade, kontekstide suhtes, vastandades end sel viisil “mehelikele” katsetele saavutada universaalselt rakendatavaid kategooriaid. Fakt, et me ei ela taoliste reeglite alluvas ideaalses maailmas, peaks seega vähemefektiivseks muutma ka moraalsed otsustused, mis baseeruvad selsamal diskursusel. Etikast lähtub seisukoht, et teo seaduslikkust või ebaseaduslikkust ei saa otseselt seostada selle moraalse väärtuslikkusega. Samalaadsele arusaamale toetub ka õigustekriitika, mis rõhub läbi selle raamistiku tehtud otsustuste moraalsele puudujääkidele.

Psühholoog Carol Gilligan on märkinud, et paljudele naistele (eriti nende hoolitsevateskasvatavates rollides) on vastuvõetamatu “ükskõiksuse ning osavõtmatuse võimalik õigustamine” ning julgustaminegi läbi liberaalse õigustekeskse vaatenurga (Gilligan 1982, 22). Tähelepanu suhetele ning kogukonna huvidele seob seda feministlikku suunda eriti kommunitaristlike autoritega ning mõttevooludega, mis tunnevad muret selle pärast, et

liialt jõuline keskendumine indiviidi õigustele võib tuua kahju ühiskonna ja kogukonna ning lõppkokkuvõttes seeläbi tegelikult ka indiviidide huvidele.

Kodanikuõigustest

Kuigi meeste erinevused naistest on sama suured kui naiste erinevused meestest, ei ole eksisteerivad ebavõrdsused seaduste suhtes sarnased. Huvitaval kombel tundub, et alati on naised meestega võrreldes ebavõrdsemad ja mitte vastupidi.¹ Anatole France on targalt kommenteerinud seaduste ebavõrdset sotsiaalset ja moraalset efekti, nentides, et seadus keelab nii rikastel kui vaestel sildade all magamise, kuid probleemiks on taoline seadus loomulikult ainult vaestele (France 2001, 154). Paralleel soouuringutega viitaks siis seaduste erinevale efektile erinevate sugude puhul. Just sotsiaalsete asjaolude maskeerimine ning asendamine juriidilise abstraktsiooniga on see, mis ärritab paljusid sotsiaalse ebaõiglusega rahulolematuid. Kuid nagu juba CLS-i seisukohtadest selgus, ei pruugi juriidiline abstraktsioon siiski tähendada kontekstivabadust, pigem on tegemist valgustusajastule iseloomuliku, ratsionaalset ning autonoomset indiviidi eeldava konteksti eelistamisega, mida on viimaste sajandite jooksul serveeritud neutraalsusena. Kui õigustatud on kahtlused, et seadusekeele neutraalsus eesõigustab hoopiski üht kindlat (mehelikku) kogemust?

Feministlikud autorid on tihti keskendumine kriitikale, et **abstraktne kodanikukontseptsioon**, samuti nagu arusaam inimesest on formuleeritud läbi maskuliinsete normide ning sel viisil takistab ainuüksi nende terminite rakendamise püüdlusi suurema õigluse suunas. Abstraktsus rõõvib situatsioonilt konteksti – selle sügavalt poliitilise ja sotsiaalse olemuse, ning varjab tihti asjaolu, et standardiseeritud õigusvormelid ei pruugi paljudele (loe: vähemtähtsa-

tele) subjektidele sobida (Elam 1994, 78). Subjekti (isiku, õiguste omaniku) kohta käivad eeldused pole seega siis neutraalsed, vaid sisaldavad endas hulka jooni, mis on tuttavad valgustusajastu kirjandusest pärinevatest ratsionaalse kodaniku kirjeldustest (Poovey 1992, 241). Näited diskrimineerimistest läbi kodanikuõiguste ajaloo nii Euroopas kui Ameerikas² on paratamatult süvendanud veendumust juriidilise subjekti meessoolisuses ning seega ka subjektile kuuluvate õiguste erapoolikuses. Õiguste abstraktne olemus privilegeerib mehelikku kogemust ja seega osutuvad pealtnäha universaalsed loosungid inim- ja kodanikuõigustest tegelikkuses kontekstipõhisteks ja diskrimineerivateks. Õigusteausliku keele väidetav neutraalsus, mis on eesmärgiks seadnud oma universaalsete printsiipide rakendamise kõigile subjektidele, viib tegelikkuses ebaõigluse ning -võrdsuse suurenemiseni. Seda seepärast, et "universaalsus" ja "objektiivsus" on iseenesest erapoolikud ja kindlast kontekstist tulenevad mõisted ja evivad seega erinevat mõju ning pakuvad erinevatele subjektidele erinevaid võimalusi.

Kuna seadusandlus privilegeerib üht kindlat konteksti, siis tekib komplitseeritud olukord ka probleemide "tõlkimisel" ühest kontekstist teise (sealhulgas juriidilisse keelde), kus protsessi käigus võivad kaduma minna olulised, kuid tihti nähtamatud erinevused, mida õiguste abstraktne universalism ei tunnusta ega tajugi. Äärmiselt täpse näite taolisest "tõlkesegadusest" toob Nivedita Menon (Menon 1999, 285, 265), kirjeldades selektiivset abordipraktikat Indias (st. enamasti aborteeritakse naissoost loode). Alates hetkest, kui info sellise tegevuse kohta jõudis avalikkuseni, alustasid India feministid lobitööd soopõhiste abortide keelustamiseks. Aga kui abort seisneb õiguses kehtestada kontroll oma kehaga toimuva üle, siis kuidas on võimalik seda keelustada, kui naised kasutavad taolist õigust "valesti" – s.t. mitte võiduka naisemantsipatsiooni kontekstis, vaid olukorras, kus mehi väärtustatakse palju rohkem kui naisi?

Individuaalsete õiguste raames abordi moraalstust ja eetilistust analüüsiv feministlik vaatepunkt lihtsalt ei sobi konkreetse ühiskondlikku konteksti. Menon on seisukohal, et poliitilised ja sotsiaalsed liikumised (nagu feminism) on kontekstipõhised, ja juriidilisse süsteemi asetudes röövib viimane neilt relevantsuse ning aktuaalsusegi. Kuid oleks siiski vale argumenteerida, et seadused on kontekstivabad, ilmselt on lihtsalt tegemist ühe (tunnustatuma) konteksti jõulise asendamisega teisega.

Oluline on rõhutada liberaalsete kodanikuõiguste tugevat seotust juba Kreeka traditsioonist pärineva privaata- ja avaliku sfääri range eristamisega, kus viimast administreeriti läbi seaduste ja esimest läbi vastastikuste kohustuste, usalduse ja altruismi (olles seega õiguste rakendamiseks "ebasobiv" paik). Täna on feministlikud uurimused taolise dihhotoomia edukalt lahti harutanud, demonstreerides võimuhete jätkuvust ühest teisest ning kirjeldades avalikkust reguleeriva poliitika otsest mõju eraldatuks peetud privaatsele alale. Seaduste abil ei sekkuta vaid siis, kui eksisteerivat olukorda peetakse normaalseks ja järelikult on ka (riigipoolne) mittesekkumine poliitilise valiku tegemine (Lacey 1998, 29) – siit ka loosung *personal is political* (isiklik on poliitiline). Näiteks perekonnasisese vägivalda reguleerimata jätmine tähendas tegelikkuses selle vaikumisi aktsepteerimist. Lahutamatud seosed ning samuti avaliku sfääri funktsioneerimise sõltuvus privaat sfäärist on lammutanud range dualismi, mis on olnud liberaalse õigustefilosoofia üheks aluseks.

Vaatamata ülatoodud üldisemat laadi ning ajaloolisel praktikal põhinevale kriitikale, mida on lisaks feministidele arendanud ka koloniseeritud rahvad ning teised marginaliseeritud grupid, on inimõigused olnud naisõigusluses siiski väga olulisel kohal. 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi esimesel poolel olid selles liikumises keskseteks eelkõige poliitiliste õiguste nõuded; feministid kasutasid aktiivselt ning edukalt ära õiguste diskursust ning üldine suundumus suu-

rema võrdsuse poole on kahtlemata toimunud osaliselt tänu sellele. Kuid üldisem probleem vihjega Audre Lorde'ile puudutaks ikkagi küsimust "Isanda" maja lammutamise võimalikusest "Isanda tööriistadega".³ Samamoodi on õigusteadlane Carol Smart rõhutanud, et tänapäeval ei pruugi nn. õiguste-retoorika (*rights-talk*) meid enam võrdsemate võimaluste loomises aidata. Veelgi enam, selle abil edasiliikumine võib kaasa tuua palju negatiivseid momente (Smart 1989, 139). Need argumendid viitavad taas inimõiguste subjekti erapoolikule olemusele ja asjaolule, et selle mõiste rakendamine asetab paljuski jäädavalt kehvemale positsioonile sooliselt determineeritud isikuid. Alates nn. teise laine feminismist on õiguste juriidilist kontseptsiooni järjest enam nimetatud patriarhaalse ühiskonna diskrimineerivaks produktiks, mis on ebasobiv ja võimetu lahendama naiste kogemusega seonduvaid probleeme. Täpsustades tuleks siiski lisada, et sellised süüdistused pärinevad eelkõige Lääne demokraatlikust ühiskonnast, kus võrdsed kodaniku- ning inimõigused on normina kehtivad ning naistele on omistatud meestega võrdne juriidiline staatus.⁴

Alternatiividest ja kriitika relevantisusest

Lammutav kriitika on üks asi, kuid konstruktiivsed ettepanekud hoopis midagi muud. Õigustekesksel lähenemisel on pakutud mitmeid alternatiive, alates õiguste täielikust hülgamisest nende ümberdefineerimise-rekonstrueerimiseni ning lõpetades katsetega piirata inimõiguste rakenduse ulatust. Ilmselt kõige tuntum feministlik alternatiiv põhineb Carol Gilligani poolt välja pakutud hoolitsuseetikal. Indiviide rangete joontega üksteisest eraldava autonoomia ning distantseerituse asemel rõhub hoolitsuseetika eksistentsile, mis on seotud teistega läbi vajaduste – inimesi nende isoleerimise asemel justkui ühendades. Selle

asemel, et rõhuda inimeste õigustele ja kohustus-tele teistelt midagi nõuda, tuleks lähtuda hoolivamatest väärtustest (näiteks: "ma aitan kedagi selle pärast, et ma tahan teda aidata, aga mitte sellepärast, et tal on õigus seda minult nõuda"). Hoolitsuseetika vastandabki end otseselt nn. õiguste-etikale, kus inimestevaheline suhtlemine põhineb abstraktsetele inimõigustele tuginevatele nõudmistele. Hoolitsuseetika peab tulemuslikumaks ja inimlikumaks (ka naiselikumaks) sümpaatial, kaastundel ja usaldusel baseeruvat suhtlust.

Samas on vajaduste eelistamine õiguste asemel problemaatiline – Rosalind Petchesky on kirjutanud, et nn. "inimlike vajaduste" ja "kodanlike õiguste" range eristamine on pigem poliitiline loosung ning õigused ei ole midagi muud, kui "kodifitseeritud vajadused" (Petchesky 2000, 19), s.t. õigused on sisutihjad ilma neis sisalduvate vajadusteta.

Lisaks õiguste/vajaduste problemaatilisele vastandusele on hoolitsuseetikat kritiseeritud ka nende poolt, kes naiste saajanditevanustele teenindajarollidele viidates näevad hoolitsevate-kasvatavate omaduste rõhutamises vaid katset õrnamat sugu sarnastesse rollidesse igaveseks "istutada" (Macklin 1999, 181). Niikaua, kuni emadus ja hoolitsemine on ühiskonnas alahinnatud, võib suurem tähelepanu nendele naiskogemuse aspektidele viia ebavõrdsuse suurenemisele. Ja kui inimõiguste diskursust on süüdistatud selles, et viimane eeldab inimesest liiga palju (autonoomsust, ratsionaalsust jne.), siis suur osa feministlikust kriitikast on samavõrra süüdi "naise" kategooria liiga sagedas ning jõulises, väga üldistel eeldustel ja stereotüüpsetel omadustel põhinevas rakendamises. Lisaks kaasneb kontekstipõhisusega ning liigse tähelepanuga detailidele oht mitte märgata üldisemaid struktuure ning võimusuhteid (Held 1998, 508). Argielu probleemidele keskendumine on äärmiselt oluline, aga paralleelselt on vajalik sel tasandil märkamata, kuid mõjurikaste üldiste nähtuste mõtestamine – on ju viimased sageli igapäeva-

elus kogetava põhjustajateks. Feministlik teooria ja kriitika peavad leidma tasakaalu teoreetiliste ja praktiliste tasandite vahel, sest vaid siis saab neid ideid rakendada väitlustes eksisteerivate kaanonitega ning püüetes aidata kaasa õiglasematele alternatiividele.

Alternatiive on püütud leida ka kommunitaristlikus argumentatsioonis, kus rõhutatakse, et individuaalsus on protsessi tulemus, mis põhineb äärmiselt suures osas just ümbritsevatel (pere, sõprade, laiemalt kogukonna ja ka keskkonna) mõjudel, mis ei välista küll kogukonna mõjutamise võimalust indiviidi poolt. Viidatakse sellele, et sotsiaalses kontekstis on praktiliselt võimatu (ja ka ebaõiglane) eraldada väidetavalt autonoomne subjekt ümbritsevast kindlate piirjoontega. Seadusandlikus kontekstis tähendaks see järelikult ka kogukondlike huvide aktsepteerimise vajadust ning samast tuleneksid ka grupi- ja kultuuriõigused.

Aga kuidas siis lahendada tänapäeval nii sagedast konflikti universaalsusele pürgivate inimõiguste ning kõikvõimalike grupi/kogukonna/kultuuriõiguste vahel? Väga palju on feministide seas näiteks kirjutatud ning vaieldud põhiliselt Aafrikas levinud naiste ümberlõikamise traditsiooni teemadel. Kas lääne feministide näpuvibutamine on ikka õigustatud, kui selle kombe ühed kõige tulisemad pooldajad on justnimelt kohalikud naised, ja mis õigusega tullaakse viimastele peale suruma oma arusaamu õiglusest ning inimõigustest?

Siinkohal pakub ehk lahendusvõimaluse arusaam, et ka traditsioon ei ole midagi fikseeritud ning väärtushinnangutest vaba, vaid traditsiooni mõistega manipuleeritakse väga palju nii kindla kultuuri sees kui ka kontaktides teistega. Ning iga viide oma kultuuri kaitsmisele sisaldab endas juba ideoloogilist hoiakut ja arusaama selle kohta, kuidas peaksid asjad olema korraldatud "kultuurisiseselt", kusjuures liiga sageli on eestkõnelejad ise privilegeeritud seisuses ning kasutavad oma autoriteeti ja jõupositsiooni teistsuguste (marginaliseeritud gruppide,

vaeste, paljudes kultuurides naiste jne.) arvamuste summutamiseks. Seega tuleks tähelepanelikult suhtuda traditsiooni mõiste rakedustesse, sest taoline kasutusviis põhineb sageli manipuleerimisel väga üheselt mõistetud, muutumatu ning "rahva poolt" heakskiidetud kombega. Kultuurid, rääkimata kogukondadest, ei ole iial midagi homogeenset ja seda ka väärtushinnangute koha pealt. Just taoline ümberinterpreteerimise võimalus on üheks vahendiks, kuidas saaks pakkuda ka "seespool" olijatele vajadusel valikuvõimalust. Kultuuri relativismi probleemi sellega muidugi ei lahenda ja seega jääb tolerantsuse liberaalne idee ikkagi parimaks lahendusreeks.

Teatavatel tingimustel võiks kompromissina rõhutada *valikuvõimaluse* olulisust taoliste vastuolude lahendamisel (siinkohal on äärmuslikul kultuuri relativistil muidugi õigus väita, et ka valikuvõimalus on "lääne ideoloogia" tööriist). Siiski arvan, et pluralismi esineb vähemal või rohkemal määral enamikes ühiskondades ja nn. kolmanda maailma riigid ning rahvused ei kujuta endast midagi väärtushinnangutelt monoliitset, kuigi siitpoolt vaadates võib see nii tunduda.

Üldisem küsimus on selles, kas inimõiguste põhimõte võimaldab iseenesest võrdseid võimalusi ja õiglust või on see n-ö. lahutamatu seotud mingi kindla kogemuse privilegeerimisega? Seadusandlus on kahtlemata võimas tööriist, kuna ka seadused genereerivad inimõigusi, ja seepärast tunnistavad/loodavad ka eelpool toodud kriitilisemate seisukohtade esindajad, et reformitud seaduste kaudu on võimalik liikuda õiglasema ühiskonnakorralduse poole.

Senine seadusandluse reformimise praktika läänemaailmas on näidanud, et kindlasti ei saa õiglasema ühiskonnakorralduse poole liikumine olema kerge. Rassilise, soolise, seksuaalse diskrimineerimise vastased seadused on nii mõneski mõttes vaidlustanud valitsevat normaalsuse-paradigmat, sest seadusandlusega on püütud võidelda sellise praktika vastu, mida

on siiani peetud normaalseks. Nicola Lacey on rõhutanud, et kui seksism ja rassism ongi ühiskonnas levinud norm, siis paratamatult osutub praktikas normaalsuseks peetud käitumine ka "järelikul" seaduslikuks (Lacey 1998, 23). Arusaam, et deskriptiivsus – see, kuidas asjad on – ei ole veel automaatselt preskriptiivsus – kuidas asjad olema peaksid –, on poliitilises filosoofias eri pooluste vahele pikka aega lõhesid tekitanud, kuid kas pole nende kahe kvaliteedi eristamine just inimesi loomariigist eraldav faktor? Ka orjapidamine oli ju aastatuhandeid normaalne tegevus, mis oli filosoofide riigimeeste poolt ilusasti ära põhjendatud, kuid ometi ei aktsepteerita tänapäeval sellist tegevust normaalsena. Miks siis mitte nõustuda, et arusaam normaalsusest on ka sugudevahelises suhtlemises muutuv nähtus?

Lahenduseks oleks siin ehk arusaam, et seadused ning inimõiguste diskursus ei kujuta endast siiski olulisimat tõeinstantsi, vaatamata oma suunatusele formaalselt lõplike vastuste andmisele. Seaduste puhul on tegemist töötava abstraktsiooniga paljude poliitiliste ja juriidiliste eesmärkide täitmiseks, aga ehk tuleks moraaliotsustuste puhul otsida ja ka aktsepteerida teisi teadmisteallikaid (Held 1998, 507, 509). Mõistmine, et õiguste-retoorika on ebapiisavaks aluseks moraalele ning õiglusele ühiskonnas, sunniks meid tähelepanelikkusele ning innustaks otsima paremaid alternatiive. Idee moraali ning seaduste mittekattuvusest pärineb juba antiigist, kuid sageli on "jõupositsioonilt" lähtuv seadus omandanud tänapäeval ka viimase tõeinstantsi staatuse.

Kokkuvõttena võib tõdeda, et feministlik õigustekriitika on kahtlemata väärtuslik selles diskursuses esinevate puudujääkide ning vastuolude analüüsimisel. Mõistmine, et juriidilises sfääris rakendatavad kontseptsioonid ei ole objektiivsed, vaid kindlatelt prioriteetidelt üles ehitatud, omamoodi kättesaamatudki ideaalid, aitab keskenduda selle meie igapäevaelu niivõrd mõjutava süsteemi paremaks muutmisele

ning annab selleks analüüsivõimaluse. Õiguste täielik asendamine alternatiividega aga pole ilmselt võimalik ega soovitatavgi – vaatamata oma puudustele on põhilised inimõigused jätkuvalt hädavajalikud ning tänapäevalgi paljudes maailma paikades tunnustamata. Sellest hoolimata on katsed määratleda õigusi võrdsemal ja õiglasemal moel moraali ja inimeste kohustusi, õigusi ning vajadusi lahkavate diskussioonide oluliseks osaks. Feministlik õigustekriitika on väärtuslik abivahend kehtivate ebakohtade teadvustamisel ja selgeks rääkimisel, seda enam, et geneetika ja reprodutiivtehnoloogiate areng on paratamatult loomas uusi situatsioone, kus senised kitsaskohad võivad varasemast rohkem tunda anda.

Märkused

- ¹ Taoline ebavõrdsus ei manifesteeru ainultki soolistes suhetes, vaid ka võrdlustes erinevate sotsiaalsete klasside, rasside, etniliste gruppide jne. vahel.
- ² Naiste valimisõigust tunnustati alles 20. sajandil (v.a. Uus-Meremaal 1893), paljudes riikides sealjuures alles pärast Teist maailmasõda või hiljemgi (Euroopa riikidest näiteks Šveitsis 1971 ja Liechtensteinis 1984).
- ³ Feministlik poetess ja aktivist Audre Lorde oli seisukohal, et patriarhaalseid kategooriaid ja mõistesüsteeme rakendades ei ole emantsipatsioon täielikult võimalik ("The Master's fools will never dismantle the Master's house"). Neid kasutades on võimalik võita küll lahinguid, kuid mitte sõda.
- ⁴ Loomulikult on siinkohal tegemist formaalse ja mitte tegeliku võrdsuse saavutamise, kuna seadused on vaid üheks ühiskonda mõjutavaks faktoriks. *De jure* diskrimineerimine on kõige nähtavam ja seega on seda ka lihtsam muuta, võrreldes näiteks kultuurist tulenevate väärtushinnangutega.

Kirjandus

- Barnett, Hilaire (1998). *Introduction to Feminist Jurisprudence*. Cavendish Publishing Limited, London.
- Dworkin, Ronald (1992). Taking Rights Seriously. In Waldron, J.(ed.), *Theories of Rights*. Oxford University Press, New York, 153–167.

Elam, Diane (1994). *Feminism and Deconstruction. Ms en abyme*. Routledge, London.

Gilligan, Carol (1982). *Indifferent voice: Psychological Theory and Women's Development*. Harvard University Press, Cambridge.

France, Anatole (2001). *Kuulsate inimeste kuulsad mõtted XIX–XX sajand*. Ersen.

Gordon, Robert (1990). New Developments in Legal Theory. In Kairys, D.,(ed.), *The politics of Law: A Progressive Critique*. Pantheon Books, New York.

Held, Virginia (1998). Rights. In Jaggard, A. M.,Young, I. M.(eds.), *A Companion to Feminist Philosophy*. Blackwell, Malden.

Kiss, Elizabeth (1997) Alchemi or Fool's Gold? Assessing Feminist Doubts About Rights. In Shanley, M.L., Narayan, U.(eds.), *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*. Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.

Lacey, Nicola (1998). *Unspeakable Subjects: Feminist Essays in Legal and Social Theory*. Hart Publishing, Oxford.

Lorde, Audre (1984). *Sister Outsider: Essays and Speeches*. Crossing Press, New York.

Menon, Nivedita (1999). Rights, Bodies and the Law: Rethinking Feminist Politics of Justice. In Menon, N. (ed.), *Gender and Politics in India*. Oxford University Press, New Delhi, 262–295.

Petchesky, Rosalind (2000). Rights and Needs: Rethinking the Connections in Debates over Reproductive and Sexual Rights. *Health and Human Rights* vol. 4, (2), 17–29.

Poovey, Mary (1992). The Abortion Question and the Death of Man. In Butler, J., Scott, J.W.(eds.), *Feminists Theorize the Political*. Routledge, New York, London, 239–256.

Sandor, Judit (2000). Reproductive Rights in Hungarian Law: A New Right to Assisted Procreation? *Health and Human Rights* vol. 4, (2), 196–218.

Scott, Joan W.(1988). Deconstructing Equality-Versus-Difference: or the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism. In Kolmar, W., Bartkowski, F. (eds.), *Feminist Theory: A Reader*. Mayfield Publishing Company, Mountain View, California, 758–770.

Smart, Carol (1989). *Feminism and the Power of Law*. Routledge, London.

Küborgidest Donna Haraway pilgu läbi

Anne Kull

Donna Jeanne Haraway alustas oma akadeemilist karjääri molekulaarbioloogina. Alates 1980. aastast õpetab ta Teadvuse Ajaloo (History of Consciousness) teaduskonnas California Ülikoolis Santa Cruzis. Haraway kirjutistes põimuvad eri uurimisvaldkonnad, mis alati üllatades heidavad valgust meie kaasaja probleemidele. Nõnda ei saa tema teostes eristada teadusloolist feministlikust teooriast, kultuuriuuringuid poliitikast.

Haraway loomingu hulgast on eriti ohtralt kriitilist tähelepanu äratanud tema 1985. aastal avaldatud essee “Manifest küborgidele” (Haraway 1985, 65–108), millega Haraway omandas kiiresti peaaegu kultuskirjaniku staatuse. Teatud muudatustega ilmus essee ka tema raamatus *Inimahvid, küborgid ja naised: Looduse taasleiutamine (Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature, 1990)*. Seda on korduvalt avaldatud antoloogiates ja tõlgitud enam kui paarikümnesse keelde ning selle lugejateks on nii andunud tehnofiilid kui tehnofobid, kultuurikriitikud, sotsioloogid – tegelikult kõik, kelle huviks on mõtestada ümberringi toimuvat.

Haraway kirjeldab oma esseed “iroonilise poliitilise müüdina, mis on ustav feminismlile, sotsialismile ja materialismile”, korrigeerides kohe oma väidet: “ustavust mõistetakse siin mitte aukartliku jumaldamise ja samastumisenä, vaid pigem nii, nagu blasfeemia on ustav” (Haraway 1990, 149). Haraway arutlusel on teatud sarnasusi teadusliku teadmise sotsioloogi Bruno Latouri toimija-võrgustiku (*actant-network*) teooriaga, mis väidab, et teaduse sotsioloogilises käsitluses on igasugust liiki asjad ja olendid toimijad, s.t. et toimijateks ei ole üksnes inimestest subjektid. Selline lähenemine nõuab metafoore, mis võimaldavad kujutada teadmise tekkesituatsiooni, kus tunnetaja-tunnetatava suhteid ei esitata aktiivse/passiivse, subjekti/objekti vastandusena. Haraway on eksperimenterinud selliste indiaani traditsioonidest tulenevate metafooridega, nagu koiott ja trikster, või teadusloost pärineva mõistega *tagasihoidlik tunnistaja* (vt. nt. Haraway 1997)¹. Ent eelkõige on tuntuks saanud tema küborg-teoretiseerimine (küborg on küberneetilise masina ja organismi hübriid). Haraway näeb inimeste ja ülejäänud looduse vahel sotsiaalset suhet – loodus ei ole “teine”, “see”, “nemad” või mõni muu võõrandumisele osutav sõna. Ta peab eurotsentristlike traditsioonilisi kirjeldamise tehnoloogiad ebaadekvaatseks, kuid probleemiks jääb ikkagi, kuidas kirjeldada loodust, kaldumata kultuuri-imperialismi või kolonialismi. Haraway irooniline stiil, koomiksitate kasutamine “tõsiteadlaste” tegevuse kommenteerimisel, metafoorid ja metonüümid ärritavad kõiki neid, kel on väga madal kahemõttelisuse taluvus. “Ühedimensioonilise inimese”-tüüpi tehnoloogia ja teaduse kriitika on aga Haraway seisukohalt vaadates lihtsalt ebasiiras ja naiivne.

Hinnangud Haraway küborg-teooriale lahknevad. “Küborgide Manifest” kuulutas 1970-ndatest 1980-ndateni euro-ameerika radikaalses feministlikus kontrakultuuris valdavaks olnud looduse idee devalveerumist. Feministid, eriti ökofeministid, olid juba harjunud kõne-

lema loodusest kui toitvast ja hoolitsevast emast, millele vastandati ekspluuteeriv teadustegevus ja patriarhaalne kultuur. Naine on loodusele ligemal kui mees, naine ongi loodus. Seesuguse ideestikuga kaasnes aga kultuuri ja ühiskonna transformeerimise jätkmine meeste pärusmaaks. Probleemaatiliseks just poliitilises mõttes osutus ka nn. essentsialism (muutumatu olemuse postuleerimine) ning sellega tihedalt seotud identiteedi-poliitika (ainult naised suudavad mõista naisi, ainult juudid juute jne.). Osaliselt tingis mõistmatust nii termini küborg emotsionaalne sugestiivsus kui ka selle filosoofilise raamistikuga mittemõistmine. Kuigi Haraway teostes on postmodernistlike sugemeid, viiteid semiootikale ja dekonstruktsioonile, pühendub ta detailselt ja kompetentselt hübriidsuse selgitamisele materiaalses maailmas – selle seostele ja tekkivatele sugulussuhetele. Kui peaks lühidalt kokku võtma, millest Haraway kirjutab, siis kõige tabavamad oleksid sõnad loodus ja armastus, võim ja teadmine looduse defineerimisel 20.–21. sajandil. Lähemalt vaadates saab selgeks, et loodus on ilmselt Lääne kultuuriruumis üks kõige keerukamaid mõisteid. Looduse mõistel on ajalugu ja meie jaoks on loodus konstrueeritud nii fakti kui fiktsioonina. Loodus on algusest lõpuni kunstlik, alati seotud selle aja ja kohaga, kus teda parasjagu defineeritakse. Kes defineerib loodust? Kelle kogemus loodusest saab määravaks ja mida see kõigi teiste jaoks tähendab? Kus, millises sotsiaalses ja intellektuaalses kontekstis ja millise diskursuse abil konstrueeritakse loodust? Kuidas saab loodusest erootilise ja intellektuaalse iha objekt? Kuidas sugu ja rass võimaldavad ja piiravad teadmisi loodusest erinevates kultuurides, sealhulgas kaasagetes loodusteadustes? Millised eluvormid tänapäeval säilivad ja arenevad, kui tehnoloogia ja teadus on nõnda lahutamatud, et parem oleks kasutada liitsõna *tehnoteadus*?

Kui muistsed “pühad” kategooriad, vastandused nagu loodus ja kultuur või inimene ja mitte-inimene või looduslik ja kunstlik ei kir-

jelda enam adekvaatselt ei teadust ega igapäevast elu, siis tuleb selleks, et ligi pääseda tänapäeva müütidele ja tegelikkusele, leida uusi metafoore ja sümboleid. Tehnoteadusega kaasneb tehnoloogus ja tehnokultuur. Meie, 21. sajandi algupoole inimeste loodus on tehnoloogus – tunnistame me seda või mitte. Tehnoteadus ei pärine kuskilt väljastpoolt: selle kohta ei saa öelda, et meil pole sellega midagi pistmist või et seda ei saa mõjutada. Tehnoteadus on eluvorm, praktika, kultuur. See on loov maatriks. Kuidas ja milliseks tehnoteadus muutub, oleneb inimestest ja mitteinimestest toimijate koostööst. Kõik nad kohtuvad materiaalsete, sotsiaalsete ja semiootiliste tehnoloogiate ristteedel ja neis kokkusäämistes määratletakse miljonite inimeste jaoks see, mida me nimetame looduseks ja faktiks looduse kohta. Mitte kõik tehnoteaduse kujundajad ei ole teadlased ja insenerid, samuti on iga uue tehnoloogia puhul tarbijad kohandanud tehnoloogiaid oma soovidele.

Tehnokultuuri kuuludes oleme olukorras, kus ei piisa enam ammu lihtsatest must-valgetest lahendustest. Pärast külma sõja lõppu ja uue maailma(korra) teket tundub ahvatlevana kirjeldada tehnoteaduse praktikaid monoliitsete, täielikult süstematiseeritud, lõpetatutena. Kuid Haraway meelest tuleks sellest ahvatlusest hoiduda. Tuleb otsida pragusid, kohti, kus juhtub midagi muud ja teistsugust.

Kaasagetes reaktsioonid sotsiaalse elu tehniseerumisele kõiguvad eufooriast paranoia. On romantilisi loodussõpru, kes unistavad tagasipöördumisest kujutletavasse “loodusesse”, mis on inimtegevusest puutumata ja rüvetamata. On poliitilisi aktiviste, kes loodusteadlastele tuginedes püüavad mobiliseerida inimesi kaitsma väljavalitud emblemaatilisi looma- või taimeliike (vaalu, pandasid, sekvoiasid jne.). On neid, kes usuvad, et postmodernismi üheks tunnuseks on looduse lõplik häbumine. Haraway usub, et sõltumata sellest, kas see meile meeldib või mitte, oleme kõik küborgid. See on ajalooline situatsioon, milles elame, ja

mitte valiku küsimus, ning selle situatsiooni suhtes peame olema vastutustundlikud. Küborg on seega teatud spetsiifiline, ajalooline, materiaalne, produtseeritud, ent mitte väljamõeldud olemisviis. Teiste sõnadega, Haraway küborg on hübriid tehnilisest, müütilisest, poliitilisest, majanduslikust ja orgaanilisest. See on olemisviis, mis sisaldab viiteid muistsetest müütidest ulmekirjanduse ja -filmideni. Ent oma nimetuse sai see 1960-ndatel aastatel, mil teadlased Nathan Kline ja Manfred Clynes esitasid hüpoteesi, mille kohaselt oleks mõistlikum kohandada inimorganismi kosmoselendudeks, kui püüda luua kosmoses keskkond, kus inimene end hästi tunneks. Esimeseks küborgiks oli tavaline laborihäär, kes ühendati osmootse pumbaga, mis tilgutab hiiresse kemikaale. Küborgiks võib nimetada ka šimpansi HAM-i, kes asendas inimest kosmoselennul.

Kui meditsiinitehnoloogia arenedes sai võimalikuks asendada puudulikult funktsioneerivad organid või kehaliikmed tehisorganite või loomadelt pärinevate osadega, siis hakati neid patsiente nimetama küborgideks. Sel juhul on tegemist kas taastava (kaotatud organit asendava) või normaliseeriva (erinevusi korrigeeriva) küborg-tehnoloogiaga.

Kuigi termin *küborg* pärineb teadusest, kaotas teadus termini tähenduse üle kiiresti kontrolli (võibolla oligi see loogiline, sest kunstis ja kirjanduses eksisteeris idee juba ammu)² ja nii sai küborgist kultuurisemiootika metafoor. Küborgide maailmas on traditsioonilised piirid inimese ja looma, inimese ja masina, füüsilise ja mittefüüsilise vahel mõttetud. Kultuur ja loodus saavad uue tähenduse, mistõttu üks ei saa enam olla teisele tarbitavaks ressursiks. Küborg vajab oma eksisteerimiseks ühtviisi nii orgaanilist/looduslikku kui ka tehnilist/küberneetilist. Haraway feministlik kriitika tähendab, et see, mida on peetud naiseks/naiselikuks ja mida looduseks, sõltub kapitalistliku kolonialismi loogikast. Selle loogika järgi tähistab loodus kultuuri jaoks toormaterjali.

Loodus on orjastatav või ülistatav, säilitatav või hävitatav – aga igal juhul on ta kultuurile allutatud. Haraway küberfeminism ei pea maskuliinset subjekti ja autonoomiat eesmärgiks, privilegeritud on hoopis heterogeensete toimijate vahelised suhted. Seetõttu ei romantiiseeri Haraway feminism ka emadust või mingit muud naiselikku omadust või võimet, vaid rõhutab pigem sotsiaalsete ja poliitiliste suhete ning ühenduste olulisust. Meie poliitikaks võiks olla hõimlaste otsimine ning mitte sugugi ainult liigikaaslaste seast. Meie perekonnaalbum ei pea piirduma üksnes inimestega.

Sotsialistlik-feministlik küborg-teooria võimaldab teistsugust suhet maailmaga, teistsuguse maailma kirjeldamist. Küborg ei tähista subjekti lõppu, vaid sotsiaalsete suhete uusi võimalusi. Küborg esitab meid sellisena, nagu me parasjagu oleme – orgaaniliste olenditena, kes tehnoloogiateta päevagi ei elaks. Küborg on ühtaegu metafoor, sümbol, troop ja meist valdavale enamusele igapäevane reaalsus.

On olulisi asju, millest me saame rääkida vaid sümbolite abil. Tehnoloogia on meie elus kahtlemata oluline: võime seda vihata või armastada, aga me pole hetkegi oma elust väljaspool tehnoloogilist sfääri. Tehnoloogias on nähtud looduse vaenlast, aga ka inimese orjalikust, mehaanilisest tööst vabastajat. Kas tehnoloogia on siis sõber või vaenlane? Hirm, jälestus, hukkamõist ühelt poolt, ülevus, vabanemine, unistused teiselt poolt. Nende kujutluste puhul ei ole tarvis hakata kohe otsustama, kumb on õige ja kumb vale. Pigem võiksime neid vaadelda peatustena inimese teekonnal või viidetena inimesele. On ju nii, et iga meie tehnoloogia ütleb midagi inimloomuse kohta, inimese unistuste ja soovide kohta. Tehnoloogia on inimese peegel. Tehnoloogiad on ka viisiks väljendada seda üha muutuvat protsessi, milles me iseennast mõistame – seda, kuidas me inimeseks saame ja kuidas me kõige selle juures tehnoloogiat tajume.

Kui teoloog kõneleb tehnoloogiast, siis ilmset mitte insenerina ja tehnoloogina. Teoloogina

on kindlam jääda interpolatsioonide pinnale, mida tehnoloogia ütleb meie endi kohta. Seda polegi vähe. Tehnoloog, kes mõistab tehnoloogia sisemist loogikat ja funktsioone, näeb tehnoloogias inimvaimu manifestatsiooni. Teiste jaoks tekitab tehnoloogia – just oma määratu edu tõttu – pigem sageli igavust. Me ei pea tavaliselt haamreid ja naelu eriti huvitavateks. Kui mobiiltelefonid, arvutid ja röntgeniaparatuurid töötavad laitmatult, siis me ei pane nende töötamist tähelegi, me peame seda iseenesestmõistetavaks, ja seepärast ei küsi me ka, mida kõik need väga mitmesugused tehnoloogiad inimese loomuse jaoks tähendavad. Selle igavuse ja tähelepanematuse tagajärjed pole mitte ainult igavad, need võivad olla ka ohtlikud. Küborg ei esine ainult feministlikus vormis – tema kõige sagedasemaks ilmutisvormiks on pigem *machoküborg*, alati-laetud-relvaga lunastaja rollis sõjard, Terminaator. Kui me räägime tehnoloogiast, siis me kõneleme sellest, milliseks loodus võib saada.

“Peeglike, peeglike sein peal, ütle mulle ...”. Ütle mulle, kes ma olen. Kujutlegem, et tehnoloogia on peegel. Kas tehnoloogia ütleb meile, mida me tahame teha? Või kas ta ütleb meile, kes me oleme ja kes me soovime olla? Need küsimused – mida me tahame teha ja kes me oleme – on lahutamatud. Mõneti on need üks ja sama küsimus eri vaatenurgast. Kes me oleme? Kuidas tehnoloogia sai meie peegliks? Kui tehnoloogia on peeglike sein peal, millised on siis peamised kujutlused, peegeldused, mida me peeglisse vaadates näeme?

See näitab meile, et me tahame tööriistu, mis teevad meie jaoks või eest asju, ja see näitab, mida me tahame, et meie jaoks tehakse. Me tahame neid asju nii ellujäämiseks kui ka lõbu pärast. Me tahame tehnoloogiaid, mis teeks meid terveks, korreigeriks meie defekte ja teeks meid ilusamaks. Me tahame tehnoloogiaid, mis ekstraheriks kasulikke produkte maast ja merest ja atmosfäärist. Me tahame elada mitmekülgset elu, saavutada mitmesuguseid eesmärke, ja me

tahame tehnoloogiaid, mis teeksid selle võimalikuks – autosid, lennukaid, telefone, arvuteid.

Peeglike sein peal näitab meile, et me oleme superloovad oma võimes materiat ümber korraldada ja looduse pusletükke ebatavalisel viisil kokku panna, selleks et luua uusi kombinatsioone ja uusi tegelikkuusi. Tehnopeegel näitab meile, et me oleme surelikud ja õrnad. Tehnoloogia kõneleb meile surelikkusest ja surmast.

1. Me loome tehnoloogiaid, et oma surelikkust kompenseerida. Kuid teisalt, kuna tehnoloogia võib olla püsivam, tugevam ja kiirem kui meie, meenutab juba tehnoloogia eksisteerimine meile meie lõplikkust ja surelikkust. Suur osa meie tehnoloogiast näib olevat seotud surma eitamisega ja püüdega selle eest põgeneda (mõelgem nt. geneetikast, kosmose koloniseerimisest).

2. Me loome tehnoloogiaid selleks, et tuua esile alternatiivseid maailmu – maailmu, mis erinevad tegelikest maailmadest ja tegelikest tingimustest, milles me elame. Me loome ja avastame, ent me ei tea, miks me loome või milliseid väärtusi taotleme – seega tuleb meil avastada põhjused ja väärtused. Tehnopeegel ilmub meile, et me ei tea kindlat vastust küsimustele “miks me seda teeme?” ja “kas nii on hea?”.

3. Ent tehnopeegel näitab meile ka, et tehnoloogia kõneleb vabadusest kujutleda asju, mis ei eksisteeri. Psühholoogid ütlevad, et inimesele ei piisa sellest, kui tal on vaid empiirilised kirjeldused maailmast. Inimene vajab ka nägemust sellest, milliseks see empiiriline olevik võib saada. Tehnopeegel näitab meile, et tehnoloogiat mõjutab kujutus sellest, milleks tegelikud asjad ja olud võivad saada, ja usaldades kujutlust, selle kujutluse elluviimine. See on aga juba spiritualiteedi valdkond. Fakt ja unistus pole iialgi lahus. Unistus, meie kujutus, ei kummuta fakti, vaid muudab selle “tõelisemaks”.

Neid kaalutlusi arvesse võttesse on Donna Haraway küborg üks kõige viljakamaid teoretiseeringuid, mida olen looduse ja kultuuri käsitluste hulgas kohanud. Kahtlemata eeldab

Haraway oma lugejalt palju: tehnoteaduslikku kirjaoskust, vastutusvõimet tehnolooguse ees, feministliku, sotsialistliku ja postmodernistliku teooria valdamist jpm. Haraway lugemine pole ka selles mõttes nõrganärvilistele, et tagajärjeks võib olla maailmavaateline pöördumine. Selliseid mõtlejaid, kes suudaksid meie ilmavaadet kujundada, pole aga kunagi olnud ülearu palju.

Märkused

¹ Termin *modest witness* pärineb kahe 17. sajandi teadlase ja kirjamehe teooriatest. Keemik Robert Boyle määratles, kuidas teaduslikest eksperimentidest tulenevatest faktidest tuleb teada anda ja kes seda võib teha. Boyle arvas, et eksperimentide tulemusi sobivad välja kuulutama ainult teatud olendid – nimelt haritud mehed, peamiselt vaimulikud ja advokaadid. Thomas Hobbes, eelpoolmainitu oponent, seadis eksperimentidest tuleneva teadmise nimelt seetõttu kahtluse alla, et see teadmine sõltus eksklusiivsest, isegi salajasest, grupeeringust. Seega tekitas Boyle'i arusaam rivaalitsevate seletuste võimaluse. Haraway juhib tähelepanu sellele, et naised ei võinud kuuluda teaduslikku maailma, sest eeldati, et kuna nad sõltuvad oma isast, mehest jne., ei saa nad olla faktide "objektiivsed" tunnistajad.

² Fritz Langi filmi *Metropolis* (1926) tegelaseks on futuristlik naisrobot Hel, kellele kantakse üle Maria-nimelise naise kehavedelikku. Helist saab Maria puudulik koopia ja ta toob Metropolise linnale vaid hävingut. Kuigi ka inimesed pole selles filmis täiuslikud, esindab tehnoinimene, küborg Hel, kõike halba, mida tehnofoblik ja lüüdlilik autor tehnoloogia kohta mõelda on osanud.

Küborgi kuulsaim eellane pärineb Mary Shelley raamatust *Frankenstein*. Victor Frankenstein loob monstri, ent hülgab oma loomingu. Armastuse ja kaaslaseta jäetud monstrumist saab mõrvar ja ta sureb ka ise. Tema looja, doktor Frankenstein, oleks võinud kõiki neid tragöödiad vältida, ometigi põgeneb ta vastutusest ja monstrum jääb juhatusega inimeste maailma. Ei ole ilmselt juhus, et monstri looja nimi Frankenstein saab rahvasuus monstri (kes raamatus on nimeta) nimeks. Ent erinevalt Shelley monstri ei oota Haraway küborg oma loojalt pääsemist.

Kirjandus

Haraway, Donna (1997). *Modest_ Witness@Second Millennium. FemaleMan@_Meets_OncoMouse™: Feminism and Technoscience*. Routledge, New York.

Haraway, Donna J. (1990). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. Free Association Books, London.

Haraway, Donna J. (1985). *Manifesto for Cyborgs: Science, Technology and Socialist Feminism in the 1980s*. Socialist Review 80, 65–108.

(Mitte)rahvuslikud feminismid, nõu- kogude aja järgsed soouuringud: naiste häälled ülemineku- ja rahvusluse ülesehi- tusaegses Ukrainas *

Tatiana Zchurchenko

Artikkel on katse teha kokkuvõtet soouuringute ja feminismi¹ arengu peamistest tulemustest Ukraina ülikoolides alates 1991. aastast, näidata selle arengu iseärasusi ja mitmekesisust, olulisemaid saavutusi, vastuolusid ja ebaõnnestumisi. Peale selle vaadeldakse nõukogude aja järgses Ukrainas esile kerkinud erinevaid feministlikke diskursusi ja käsitletakse neid seoses rahvusluse ja rahvusriigi ülesehitusega.

Proovides teha kokkuvõtet soouuringute arengu esimestest tulemustest Ukrainas, kerkiavad kohe üles teatavad raskused: kus on selle arengu lähtekoht, milliseid sündmusi (konverentse, publikatsioone jne.) võib pidada selle peamisteks verstapostideks? Enamuses Ukraina soouuringuid ja feminismi käsitlevates publikatsioonides langeb nende lähtepunkt mõtteliselt kokku Nõukogude Liidu lagunemise ja Ukraina iseseisvuse väljakuulutamise 1991. aastal (mõnikord sisaldub ka viiteid nõukogude-eelsele ajale). Ajaloolist pärandit arvesse võtmata saab feminismi uus ajastu (ja soouuringute esiletõus) alguse ilmselt koos Ukraina omariikluse sünniga. Sellel segadusel on loomulikult mitmeid põhjusi. Kui USA ja Lääne-Euroopa ülikoolides kasvas feminism välja 1960. aastate naisliikumistest, siis Ukrainas on see üldiste sotsiaalsete ja poliitiliste muutuste, ühiskonna demokraatiseerumise ja riikliku iseseisvuse toel kasvava läänele avatuse tulemus. Kuid tõsi on ka see, et soouuringute ja feminismi ajalugu Ukrainas eksisteerib üldise rahvusliku ajaloonarratiivi varjus.

Kaasaegse Ukraina feminismi naisajaloo (*HERstory*) puudumine peegeldab ühtlasi Ukraina feminismi sisemist olukorda, põhi-kokkuleppe puudumist selles osas, mida võiks pidada soouuringuteks või feminismiks Ukrainas, keda (ja milliste kriteeriumide alusel) sinna sisse või välja arvata. Populaarse kultuuriajakirja *Ji (Nezaležni Kulturologični Tšasopis)* soouuringutele pühendatud numbris (17/2000) esitatakse soouuringuid kui uut intellektuaalset nähtust Ukraina akadeemilises ja kultuurielus,

* Originaal: Zchurchenko, T. (2001). (Anti)National Feminisms, Post-Soviet Gender Studies: Women's Voices of Transition and Nation-Building in Ukraine. *Österreichische Osthefte, Jahrgang 43*, Heft 4, Peter Lang Verlag, Wien, 503–523.

pakkudes väga üldisi definitsioone ja olulisi fakte naisliikumisest ning selgitades lääne feminismi peamisi vaateid, kuid päevavalgele tuues ka mõningaid feministlikke figuure Ukraina minevikust. Selle numbriga ettevalmistamisega tegelesid Kiievi ja Lvivi soouuringute spetsialistid, kes esitlesid oma ettevõtmist kui esimest sissejuhatust feministlikesse küsimustesse Ukraina lugejaile. Hoolimata sellest jätvavad kõrgetasemelised teoreetilised arutelud ja uute lääne feministlike tekstide tõlked ajakirjas *Gendernöje Issledovanija*, mida Harkivi soouuringute keskus (*Harkivski tsentr gendernöh issledovani*) annab välja alates 1998. aastast ja mis on üks selle ala esinduslikumaid ajakirju endises Nõukogude Liidus, mulje juurdunud ja küpsest feministlikust traditsioonist. Jääb vaid selgusetuks, kas seda traditsiooni võib pidada Ukraina "omaks" või kas "Kiievi lähenemist" võib lääne standardite järgi nimetada feministlikuks. Kohalikel soo- ja naisuuringute keskustel on oma ajaarvamised ja rohkemal või vähemal määral väljendatud teoreetilised ja ideoloogilised põhimõtted, kuid raske on kirjutada vasturääkivusteta naisajalugu või luua vastuoludeta pilti nais- ja soouuringutest Ukrainas. Raske on kujutleda ühtede kaante vahel Harkivis, Kiievis, Lvivis loodud tekste (sarnaselt näiteks esseekogumikule *Briti feministlik mõte*). Ukraina feminisimile ja soouuringutele on tüüpiline arengu astünkroonia, puudulik suhtlemine, ning samal ajal paratamatu sõltumine "rahvuse" ülesehitamisest (isegi juhtudel, mil deklareeritakse rahvusluse vastasust). Käesolev artikkel pakub mõningaid tähelepanekuid ja mõtisklusi antud olukorrast.

Soouuringud, feminism ja naisliikumine Ukrainas: teooriast praktikasse ja tagasi

Nagu teisteski endise idabloki maades ja Nõukogude Liidu vabariikides, ei olnud nais-

soouuringute teke Ukrainas seotud mitte massilise naisliikumisega, vaid tulenes pigem reast naisharitlaste poolt tehtud algatustest postkommunistliku ühiskonna demokratiseerimise uutes tingimustes. Esimestel naistel – selle valdkonna teerajajail – oli mitmeid ajendeid: soov legitimeerida oma huvi uue uurimisvaldkonna ja selle meetodite vastu; avardada oma professionaalseid võimalusi lääne stipendiumide ja rahastamise kaudu; kaitsta teatud ruumi akadeemias bürookraatliku kontrolli eest ning – mitte just viimasena – väljendada oma identiteeti ja huvisid naistena ning solidaarsust selle ebakindla olukorraga, mis on naistel üleminekuühiskonnas. Need teerajajad olid energilised, ettevõtlikud, oskasid sageli võõrkeeli, kuid mõned neist, tundmata lääne vastavat kirjandust, pühendusid aastaid vaid marginaalsetele naisküsimustele. Taolise olukorra üheks tagajärjeks nii Ukrainas kui ka teistes endistes nõukogude vabariikides oli see, et määravaks osutusid isiksused. Selles peitub ka vastus küsimusele, miks said soouuringud Ukrainas alguse just filosoofias ja kirjandusteaduses, kuigi näiteks Venemaal lähtusid need tööhõive uuringutest (*economics of labour*) ja sotsioloogiast.

Naiste akadeemilised algatused andsid impulsi niinimetatud rohujuuretasandi organisatsioonide tekkeks. Haritlastest feministid varustasid naiste ühendusi kaasaegse rahvusvahelise naisliikumise keelega (naiste õigused, diskrimineerimine, seksuaalne ahistamine). Taoline ümberpööratud järjestus – ülikoolide soouuringutest naiste sotsiaalse ja poliitilise initsiatiivini – on tüüpiline ka teistele endistele nõukogude vabariikidele. "Tagurpidise" arengu tagajärjed on siiani ebaselged. Nii mõnelgi juhul paistab niinimetatud "naisliikumine" karmi ärina, mis laenab üksnes feministlikku retoorikat. Ei ole siis imeks panna, et arvukad vastuolud, vaidlused, erinevad lähenemised ja kaasaegse feminisimi avatud küsimused taandati lihtsakoeliseks ettekirjutusteks ja uuteks stereotüüpideks.

Niisuguse mõistatusliku transformatsiooni

näiteks on lugu ühest naiste ühendusest Harkivis – Naiste keskusest (*Ženski resursnõi tseentr*), mille asutas tuntud Harkivi ärinaine ja linnavalikogu liige, linna Korea kogukonna juht Lilia Kim. Tehes algust kohalikus televisioonis saatesarjaga “Šarm”, milles esitati traditsioonilist kujutelmata “kaunist naisest”, võtsid see rühm ja tema juht hiljem omaks soolise võrdõiguslikkuse ja naiste sõltumatuse “progressiivse” retoorika ning orienteerusid ümber peamiselt lääne sponsorite poolt toetatud naistele mõeldud ärikoolitusprogrammide pakkumisele.

Peale IV Naiste Maailmakonverentsi Pekingis 1995. aastal asutati USA-Ukraina Naiste Organisatsioonide Konsortsium, et aidata Ukraina naiste ühendustel teha ühiseid projekte ja õpetada neile mittetulundusühingute juhtimist, strateegilist planeerimist ja “naisjuhtimist” (*women’s leadership*). Ukraina naised õppisid kuulekalt seda lääne tarkust, mis nii mõnegi jaoks neist kõrghariduse ja akadeemiliste kraadidega naistest oli üpriski primitiivsel tasemel, ja unistasid samal ajal peajaslikult rahastamisest. Äärmiselt kõrge konkurents üksikutele väikestele grantidele ja läbipaistmatus otsuste langetamisel viisid vastastikuse kahtlustamise ja vaenuni. Ei ole saladus, et nii mõnedki ühingud loodi ainsa eesmärgiga kandideerida teatud rahadele – see ei oleks saanud sellises vaeses ja korrumppeerunud ühiskonnas nagu postkommunistlik Ukraina teisiti ollagi. Tegelikuses sai naisliikumisest teatud liiki “üleminekuäri” töötutele või alamakstud Ukraina naisintellektuaalidele. Selle feministliku ideoloogia, lääne raha ja postsotsialistliku reaalsuse kombineerimise saadus pakub ainet omaette uurimuseks. Kuid pigem tõendab ühine kibe kogemus, kui erinevad on tingimused feministlikule tegevusele sellises ühiskonnas nagu Ukraina, alates soouuringute viimise ülikoolide õppekavadesse kuni katseteni kaitsta naiste õigusi. See kurb kogemus näitab, et iga vastaline (või lihtsalt iseseisev) initsiatiiv on määratud läbikukkumisele, kui seda ei kaitse

kohalik võim, mis on tihti huvitatud selle oma huvides ära kasutamisest.

Üks Harkivi naistühendusi (üleukrainalise mittetulundusühingu Žinotša Gromada haru) esitas taotluse laste õiguste alase monitooringu läbiviimiseks riigi poolt ülalpeetavates orbudekodudes. Viimaks õnnestus saada projektile rahaline toetus ühest Euroopa fondist. Orbudekodude eest vastutav linnavalitsuse ametnik aga demonstreeris selgelt, et ta pole projektist huvitatud ning tema loata ei ava ükski lastekodu väljastpoolt tulijaile oma uksi. Veelgi enam, ta näitas, et edasine ametliku kinnituse tagetsemine võib organisatsioonile tuua tõsisid pahandusi.

Võrdluseks üks lugu väheste õnnestunud ettevõtmiste hulgast.

Ukraina naiste ühenduse (rahvusvahelise mittetulundusühingu La Strada haru) eesmärgiks on kaitsta naisi – inimkaubanduse ja seksuaalse eksploateerimise ohvreid –, aidata neil tagasi koju, Ukrainasse, pöörduda ning informeerida naisi sellest probleemist ning nende õigustest. (Ukraina on üks peamisi lääne seksitöödustuse naistega varustajaid.) Selle organisatsiooni juht oli silmapaistavalt edukas koostöö arendamisel Siseasjade instituudiga Harkivis (Institut vnutrišnih sprav), organiseerides ühiseid seminare, kirjastades õpikuid jne. On põhjust rõõmu tunda, et Ukraina miilits, keda muidu peetakse korrumppeerunuks, vägivaldselt ja põhilisi inimõigusi rikkuvaks, end sel korral nii “feminismisõbralikuna” näitas. (Aga püüa sa minna kohalikku miilitsajaoskonda ja kaevata seksuaalse vägivalla üle, ning kohtad äärmiselt arhailist patriarhaalset suhtumist.)

Nõukogude aja järgsed võimuinstiitutsioonid on küllalt “avatud” lääne rahale ning ükskõik mis laadi formaalsele feminismi/demokraatia/

inimõiguste-teemalisele retoorikale, kuid see ei tähenda veel nende sisulist selles suunas muutumist. Mitte üksnes naiste organisatsioonid, vaid ka teised läänest tõuke saanud projektid tunnevad suurt kiusatust otsida riiklike institutsioonide kaitset ja toetust. "Demokratiseerumise paradoks" seisnebki selles, et mingeid reforme alustades tuleb toetuda struktuuridele, mis tagavad minimaalse korra ja vastutuse seesuguses kaootilises ühiskonnas nagu postkommunistlik Ukraina. Näiteks valis Demokraatia Uuringute Keskus Queensi ülikoolist Kanadas peale pikka kaalumist oma peamiseks koostööpartneriks demokraatliku hariduse edendamise projektis sellesama Siseasjade instituudi.

Mõneti üllatuslikult ei ole need dramaatilised valikud nõukogude aja järgses Ukraina naisliikumises osutunud soouuringute ja feminisimi jaoks populaarseks uurimisteenaks. Avades ükskõik millise arvukaist naiskonverentside artiklilugumikest, infolehtedest või muudest naisorganisatsioonide üllitistest, leiab sealt üksnes eeskujulikku enesereklaami, rõõmsaid isiklikke ja kollektiivseid lugusid ning edukate projektide kirjeldusi. Parimal juhul lääne naistegevuse tehnoloogiad laenates välditakse samal ajal iga-sugust diskussiooni küsimuse üle, mis on lääne feminisimis alati kesksel kohal olnud – küsimust "feminismit ja võimust".

Ainsaks erandiks on Irina Žerebkina, Harkivi soouuringute keskuse juhataja, kes kaasaegse ukraina naisliikumise suhtes ülimalt kriitilisena süüdistab seda poliitilisele manipulatsioonile allumises. Žerebkina on valinud ideoloogilise distantseerumise poliitiliselt sõltuvast ukraina naisliikumisest ja rahvuslusega seotud ukraina feminismit, pakkudes mõnigi kord selle olukorra tarvilikku analüüsi. Oma artiklis "Kto boitsa feminizma v bövšem SSSR?" ("Kes kardab feminismit endises Nõukogude Liidus?") selgitab ta põhjusi, miks naisliikumine muutus (lääne) feminismit suhtes vaenulikuks. Esiteks ühiskonnas, mis baseerub individuaalsete väärtuste asemel kollektiivsetel (perekond, rahvas), ei ole

feminismit autentne ideoloogia. Teiseks puudub postsotsialistlikus ühiskonnas "feministlik poliitika" kui kriitiline seisukoht traditsioonilise võimu suhtes ning soov seda võimustruktuuri muuta. Selle tulemusena on naisliikumine nendes maades orienteeritud strateegiale, mida ta nimetab "sotsiaalseks ilma poliitiliseta". See põhineb arusaamal poliitikast kui millestki "traditsioonilisest", "formaalsest" ja "patriarhaalsest" ning naiivsel uskumisel kolmandasse sektorisse kui utoopilisse alasse, milles on jäetud ruumi alternatiivsetele ühiskondlikele algatustele ja mis on vaba traditsioonilistest võimusuhetest.² Nii mõneski punktis tabav analüüs lõpeb huvitava järeldusega: ainus võimalik "õige" feministlik poliitiline algatus postsovetlikus ühiskonnas on "naiste subjektsuse esitamine" – individuaalne vastupanuakt postsotsialistlikule ideoloogiale ja võimule, mis pretendeerib kõnelemisele "naiste nimel". Sellest järelduvalt on "tõeline" feminismit võimalik üksnes teaduses või kunstis, mitte "rääpases" poliitikas ja äris, või "igavas" sotsiaaltöös. See "õige feministliku teooria" soov olla "tagurpidise" või "sõltuva" naisliikumise südametunnistuseks on nõukogude võimu järesele olukorrale iseloomulik.

"Ida" "lääne" vastu – Ukraina diasporaa ja pooleliolev rahvusriigi ülesehitus

Lääne mõju, alates laenatud teoreetilistest kontseptsioonidest ja meetoditest kuni lihtlabase sõltumiseni lääne rahadest, on väga oluline tegur ja väärrib eraldi käsitlust. Kas lääne fondid lihtsalt tulid vastu Ukraina soouuringute vajadustele või konstrueerisid nad need vajadused mingil määral ise? Väga väheste peale 1991. aastat Ukrainasse saabunud lääne institutsioonide (Sorosi fond, Mac Arthuri fond, USA valitsuse stipendiumiprogrammid) prioriteetide hulgas olid soouuringud ja alguses ei olnud ka

konkurents sel alal rahataotlejate vahel kuigi suur. Neil oli küll mõningane positiivne "toetav efekt" naistele akadeemias, kuid ka uurimissuunad määrasid lääne institutsioonid: soouuringud ja feminism demokratiseerumise vahenditena. Fondidele meeldisid (ja meeldivad siiani) empiirilised uurimused; igasugune teoreetiline (ja eriti kriitiline) refleksioon "demokratiseerumise" ja "ülemineku" teemadel ei olnud teretunud – teooria ja kriitiline mõtisklus on lääne intellektuaalide eesõigus. Need institutsioonid lähtusid eeldusest, et Ukraina on majanduslikult mahajäänud riik ning temasse tuleb suhtuda niisamuti nagu "kolmanda maailma" riikidessegi. Kuna enamiku fondide prioriteet oli ühiskondlik, mitte akadeemiline tegevus, alustasid mitmed soouuringute keskused ellujäämise nimel oma tegevust töötutele naistele mõeldud väljaõppe programmidega.

Naiste maailmakonverents Pekingis avaldas soouuringutele ja feminismile Ukrainas olulist mõju, esmalt selle poliitiliste tagajärgede osas. Ukraina naisühendused ei olnud konverentsiks valmistunud ja võtsid sellest osa turistidena, suheldes peamiselt Ukraina diasporaasid esindajatega. Samal ajal koordineeriti Vene naisühingute tegevust Pekingi konverentsil juba Moskva oblastis Dubnas kokku kutsutud sõltumatu naiste foorumil, kus arutati intensiivselt, millist poliitilist positsiooni Pekingis esindada. Konverentsi ajal oponeeriti isegi Vene valitsuse ametliku delegatsiooni seisukohale. Pekingi konverentsi pikaajaliseks järelmõjukuks Ukraina soouuringutele oli rahvusriikliku ülesehituse "vahendajaroll": "naisküsimus" "muudeti rahvusüksimuseks" ja legitimeeriti riigivõimude poolt. Iseseisva riigina teatas Ukraina oma "euroopalikust valikust" ning selle tulemusena tehti esimesed katsed töötada välja "riiklikud meetmed" naiste olukorra parandamiseks. Nagu enamik "riiklikke meetmeid" jäi ka see vaid paberile, kuid riiklikud institutsioonid võtsid tarvitusele globaalse soolise võrdõiguslikkuse keele, toetades nii Ukraina "läänelikku" imidžit. Ükskõik millised tagajärjed

sel ka soouuringutele polnud; neid tunnustati osana rahvusliku ülesehituse plaanist.

Probleemi "ida versus lääs" muutis Ukrainas keeruliseks peamiselt USA-s ja Kanadas asuva ukraina diasporaasid eriline roll. Uue politiseeritud emigreerumislainega läände peale Teist maailmasõda kandus diasporaasse ka kahe maailmasõja vahelise ukraina feminismi võitlev rahvuslik paatos. Välismaiste ukraina naisorganisatsioonide peamiseks eesmärgiks oli ukraina kultuuri, rahvusliku identiteedi ning Ukraina riikluse idee säilitamine järeltulevatele põlvetele. Pole siis ime, et peale Nõukogude Liidu kokkuvõtte saadud ukraina diasporaasid üks rahvusriigi ülesehituse peamistest ideoloogilistest ressurssidest. Ameerika ja Kanada ukrainlased aitasid innukalt "sovetiseerunud ukrainlastel" tagasi pöörduda oma kadunud rahvuslike juurte juurde. Näiteks nõukogude korra eelsel ajal eksisteerinud Ukrainlaste Liidu (*Sojuz Ukrainok*) taasasutamine iseseisvas Ukrainas toetas rahvuslike huvide üliluslikkuse ideoloogiat naiste "kitsaste" huvide ees. Ukrainas kui Ida-Euroopa perifeerias kompenseeris otsese intellektuaalsete ja kultuuriliste kontaktide puudumist läänega osaliselt selle aseainena diasporaasid toetus. Ukraina diasporaasid ei toiminud selles dialoogis mitte üksnes "ida" ja "lääne" vahendajana, vaid ka nende oma eelistuste kaudu – teatava "kommunikatsioonifiltrina". Hoolimata kõrgist avaldustest "Euroopale avatuse" ja "euroopaliku identiteedi" teemadel piiras Ukraina huvi intellektuaalse vahetuse vastu läänega kuni seniajani rahvuslik nartsissism.³

Erinevalt Venemaast või ükskõik millisest teisest endise Nõukogude Liidu vabariigist olid Ukraina soouuringute arengu ja enesemääratluse seisukohalt olulised just välisukraina feministlikud teadurid-kirjanikud, eelkõige Marta Bohachevsky-Chomiak ja Marian Rubchak.⁴ Olles vahendajateks "ida" ja "lääne" vahel, väljendasid nad esimesena "ukraina naisküsimust" rahvusvahelise feminismi globaalses keeles, rõhutasid selle postkoloniaalset ja rahvuslikku suunit-

lust. Nad andsid ka oma panuse ukraina naisliikumise eneseteadvustamisse, löid kujutluse tugevast naisest ning kinnitasid müüti ukraina kultuuri traditsioonilisest patriarhaalsest iseloomust. Selle müüdi sisu on, et minevikus elasid ukraina naised ühiskonnas, kus sugudel oli enam-vähem võrdne teineteist täiendav suhe, et nad nautisid “võrdsust erinevuses” ning et naise loomulikud rollid olid ühiskonnas väärtustatud.⁵ Marian Rubchaki interpretatsiooni kohaselt läks see ukraina traditsioonilise eluviisi unikaalne ja paljutootav eripära kaduma välise (vene) kultuuri mõju ja poliitilise surve tagajärjel: koloniseeritud Ukraina ühiskond muutus patriarhaalsemaks. Rubchak küll kritiseerib oma kaasaegsete katseid kasutada patriarhaadi müüti ideoloogilistel eesmärkidel, kuid samas kasutab ajaloolisi ja etnograafilisi väiteid tõendamaks patriarhaadi olemasolu minevikus. Need argumentid esinevad tema poleemikas vene ajaloolase Natalia Puškarevaga⁶, kes ei erista vene ja ukraina kultuuri arengut, vaid käsitleb neid kultuure regionaalsete erinevustena samas ühiskonnas.

Ukraina kultuuri patriarhaalset iseloomu rõhutades kujundavad Marian Rubchak ja teised ukraina autorid feministliku ukraina identiteedi ja lääne feminismlile vastanduva Ukraina feminismini näo. Samaaegselt loovad nad ka “feminismisöbraliku” Ukraina kuvandi vastanduses “patriarhaalsema” imperialistliku Venemaaga. Seda tüüpi diskursuses hõlmab “naistele võimu andmine” (*women's empowerment*) tagasitulekus algsete ukraina kultuuri juurte juurde varjatult ka kultuurilise dekolonisatsiooni ja rahvusluse ülesehituse ideid. Erinevus lääne feministlikust lähenemisest saab selgeks, meenutades näiteks Peggy Watsoni⁷ töid, kes näitas, kuidas rahvusluse ülesehitus ja tsiviilühiskonna areng Ida-Euroopas toob esile traditsioonilised soorollid ja -stereotüübid. Välisukraina feministid esitavad oma tekstides kaks peamist eneseidentifitseerimise strateegiat, mis on mingil määral tüüpilised postkommunistlikele riikidele: esi-

teks, vastandumine lääne feminismlile, ja teiseks, viitamine “hiilgavale” nõukogude korra eelsele ajale ja kangelaslikule ajalootraditsioonile.

Tõsiasi, et feminism postkommunistlikus Ukrainas ei suuda omaenda positsiooni määratlemisel mööda minna rahvusluse ülesehituse protsessist ja (aktiivsest või passiivsest) osalusest “rahvuse taastamisel”, muudab kaasaegsete nais- ja soouringute jaoks keskseks mineviku kultuuritraditsiooni ja ajaloolise pärandi ümberhindamise küsimused. Mitte juhuslikult ei tegele selle valdkonna olulisemad tööd viimasel kümnendil selliste teemadega, nagu naised Ukraina ajaloos, nõukogude aja eelses kultuuris ja kirjanduses ning naisliikumise ja feminisimi ajalugu Ukrainas. Lisaks Marta Bohachevsky-Chomiaki esmalt inglise keeles avaldatud ja seejärel ukraina keelde tõlgitud põhjanevale uurimusele Ukraina naisliikumisest tuleks mainida teisigi olulisi publikatsioone, nagu Ljudmila Smoljari raamatut *Minule zaradi maibutnovo. Žinotši ruh Nadniprjanskoi Ukraini pol. XIX – potš. XXst* (Minevik tuleviku nimel. Ukraina naisliikumine 19. sajandi teisest poolest 20. sajandi alguseni)⁸ ning Irina Žerebkina tööd *Ženskoe poliitišeskoe bessoznatelnoe. Problema gendera i ženskoe dviženie v Ukraine*. (Naiste poliitiline alateadvus. Sooküsimus ja naisliikumine Ukrainas)⁹. Kui Bohachevsky-Chomiak pühendas oma raamatu peamiselt naisliikumisele Ukraina lääneregioonides, mis olid ajaloolised Austria-Ungari ja Poola võimu alad, siis Smoljar, ajaloolane Odessast, keskendub naisliikumise ajaloole Ukraina neis osades, mis kuulusid Vene Keisririigile. Iseseisva riigi puudumine, territoriaalne tükeldatus, erinevad poliitilised, kultuurilised ja seadusandlikud tingimused viisid kahe erineva naisliikumise traditsiooni tekkimiseni Ukrainas ning kahe erineva raamatu ilmumine oli selle loomulik tulemus. Ljudmila Smoljari alustpaneeluurimus pakub ka välja klassifikatsioone naiste ühenduste ja erinevate algatuste jaoks Vene võimu all olevas Ukrainas ning naisliikumise jaotamist perioodideks. Kuid mõlemal juhul esi-

tatakse naisajalugu osana üldisest Ukraina ajaloo- või selle täiendusena: "Naisliikumise ajalugu Ukrainas, selle kogemus ja traditsioonid moodustavad olulise osa rahvuse ajaloolisest kogemusest." Siin tulen tagasi oma esialgse teesi juurde, et nais- ja soouuringus legitimeerib end erinevate "rahvuslikustamise strateegiate" abil ning vastupidi; "naisajalugu" ja "naiste kultuuri" kasutatakse intensiivselt ära rahvuse ajaloo, ühiste juurte taasavastamise, kultuuri-pärandi ja traditsioonide rekonstrueerimisprotsessis.

Irina Žerebkina raamat ei vasta taolisele loogikale, mis teeb selle erinevaks mõlemast eelnevast uurimusest. Kuigi see raamat käsitleb sama valdkonda (naisliikumise ajalugu), ei ole see tegelikult ajalooteemaline essee. Žerebkina strateegia on erinev – ta püüab dekonstrueerida kaasaegse ukraina naisliikumise ideoloogiat, mis taandab naisliikumise vaid üheks rahvusluse ülesehituse osaks. Tema interpretatsioon naisajaloo Ukraina ühiskonnas ei esita seda mitte osana "meie kuulsusrikkast ajaloo", vaid pigem traagilise naiste "tegelike" huvide ohverdamisena üldrahvalike huvide nimel. Nüüdisaegset rahvusluse ülesehituse protsessi esitatakse täielikult võõrandununa Ukraina naistest, manipulatsioonina naiste "tegelike" vajadustega. Hoolimata teoreetilistest ja ideoloogilistest erinevustest on soouuringute küsimuseasetus Ukrainas tingitud tagasi vaatamisest ajaloole ja oma seisukoha määratlemisest "rahvuslikuks muutuva riigi" (*nationalizing state*) suhtes.

Praegu on Ukraina ülikoolides mitmeid keskusi, kus tehakse soouuringuid, loetakse tudengitele selleteemalisi kursusi ning kirjastatakse nii ukraina autoreid kui ka tõlkeid võõrkeeltest: 1) Kiievi soouuringute keskus (*Tsentr gendernih studi pri instituti literaturoznavstva*) koos kirjandusteadlaste Nila Zborovska, Tamara Gundorova, Vira Agejevaga; 2) Kiievi Rahvusliku Ülikooli soouuringute instituut (*Kiivski institut gendernih doslidžen*) eesotsas filosoofi Natalja Tšutšimiga; 3) Harkivi soouuringute

keskus, kus filosoofia ja feministliku teooriaga tegelevad Irina ja Sergei Žerebkin; 4) Odessa naisuuringute teaduslik keskus (*Odeski naukovi tsentr žinotših doslidžen*), mille eesotsas on ajaloolane Ljudmila Smoljar; 5) Sumõ naisuuringute keskus (*Sumski tsentr žinotših studi*), kus kultuuriuuringute ja ajaloo tegeleb Olena Lutsenko; 6) "Soolise Võrdsuse Eest" Ukraina osaprojekt Kiievis, kus Larissa Kobeljanska põhi-eesmärgiks on empiirilised uuringud ja informatsiooni kogumine; 7) Lvivi uurimiskeskus "Naine ja Ühiskond" (*Lvivski naukovo-doslidni tsentr "Žinka ta Suspilstvo"*), mis Oksana Kissiga eesotsas tegeleb sotsiaalantropoloogia ja etnograafiaga. Oma arengutaseme, kogemuste, teoreetilise orientatsiooni ja poliitilise positsiooni poolest on need keskused väga erinevad. Kõige huvitavama ja vastuolulisema panusega Ukraina soouuringute ja feminismi arengusse paistavad silma kaks – Harkivi soouuringute keskus ja Kiievi soouuringute keskus – seetõttu on mõtet nende tegevusest lähemalt rääkida.

Kiievi soouuringute keskus: (post)koloniaalse ukraina kultuuri ümber- tõlgendamine naiste poolt

Soouuringute keskus asutati 1998. aastal Ukraina Teaduste Akadeemia kirjandusteaduse instituudi (*Institut literaturoznavstva*) naisteadurite Solomia Pavlitško, Nila Zborovska ja Vira Agejeva poolt. Aga juba 1991. aastal avaldas Solomia Pavlitško artikli "Tši potribna ukrainskomu literaturoznavstvu feministična škola?" *Slovo i čas*, 6/1991 ("Kas ukraina kirjandusteadus vajab feministliku koolkonda?"). Selles artiklis kuulutati kirjanduskriitikas feministliku lähenemise arendamise peamiseks põhjuseks vajadus omandada "normaalne" ja täiskasvanud kaasaegne Euroopa kultuur ning interpreteeriti esmakordselt mõningaid 19.

sajandi lõpu, 20. sajandi alguse Ukraina naismodernistide tekste “feministlikena”.¹⁰ Tegelikult on Kiievi keskuse feminism päris algusest peale arenenud eelkõige kui vahend postkoloniaalse Ukraina kultuuri analüüsiks, kui üks võimalus ületada seda postkoloniaalset “mahaäämüst”. Kiievi keskuse peamine teoreetiline strateegia – Ukraina modernismi feministlike juurte avastamine – kinnitab ukraina kultuuri “euroopalikku identiteeti” ja kujutab ukraina kultuuri ajalugu edumeelse moderniseerumisprotsessina, mis väliste tegurite tõttu katkes järsult.

1997. aastal avaldas Solomia Pavlitško raamatu *Discourse of Modernism in Ukrainian Literature (Modernismi diskursus ukraina kirjanduses)*, mis tekitas üsna vastuolulisi reaktsioone, kuna tegeles ukraina kirjanduskaanoni radikaalse dekonstrueerimisega. Vastupidiselt põhivoolu “rahvuslikule” ja “revolutsioonilis-demokraatlikule”, isegi “eelsotsialistlikule” ukraina kirjandustraditsiooni interpretatsioonile, mille olid loonud nõukogude kirjandusteadlased ja mida põhivoolu rahvuslus peale 1991. aastat taastootma hakkas, rõhutas Pavlitško selle vähem tuntud ja alahinnatud modernistlikke suundumusi. Pavlitško arvates kaasas ukraina kultuuri jaoks uusi perspektiive avanud modernism kultuurilise orientatsiooni Euroopale, intellektualismi, rahvusluse vastasuse, individualismi, kultuuritabude kummutamise, dekanoniseerimise ja loomulikult feminismi. 19. sajandi lõpul ilmus modernism ukraina kultuuri kui alternatiiv ja vastane *narodnitstvole*. Ukraina rahvuslaste jaoks oli kirjandus peamiselt masside valgustamise vahend ning suunatud viimaste sotsiaalsele ja rahvuslikule emantsipatsioonile. Modernismi ja rahvusluse konflikt 19. sajandi lõpul oli üks ukraina kirjanduse esimesi katseid põgeneda koloniaalkultuuri suletud ringist ja perifeerse riigita rahvuse “kolkakompleksist”, mida piiras rahvuslikkuse idee. Pavlitško näitas oma raamatus selgesti, et naiskirjanikud Lesja Ukrainka (1871–1913) ja Olga Kobiljanska (1863–1942)

olid esimesed ja parimad Ukraina modernistid, ning et nende radikaalne modernism oli seotud nende feminismiga. Pavlitško esitas vastuolu modernismi ja *narodnitstvo* vahel ukraina kultuuris kui “soolist konflikti”, naismodernistide väljakutset meeste poolt kontrollitud valitsevale rahvuslikule traditsioonile.

Pavlitško nägemuses oli poliitiline ja kultuuriline rahvuslus (nii nõukogude kui ka rahvuslastest kriitikute poolt “progressiivsenä” kõrgelt hinnatud) tegelikult vägagi patriarhaalne ideoloogia. See põhines müüdil ideaalsest rahvuskogukonnast (*gromada*) ja talupoeglikust eluviisist, talupoja patriarhaalsest perekonnast, rahva hinge kõrgest moraalist, ja otse loomulikult, rahvusliku naise ideaalil. Talupoegliku patriarhaalse korra üleolekut toetas romantiline kujutus ideaalnisest.¹¹ Rahvuslik kujutus “omamaisest” kirjandusest (vastandina “võõrapärasele”) on kujutus suurest ideaalperekonnast eesotsas austusväärse patriarhi Tarass Ševtšenkoga. Selles ideoloogias peeti iga väljakutset väljakujunenud traditsioonile rahva ja rahvuse emantsipatsiooni idee reetmiseks.

Solomia Pavlitško esitab Lesja Ukrainkat (Larissa Kosatši pseudonüüm) ja Olga Kobiljanskat esimestena, kes ukraina kirjanduses astusid välja selle rahvusliku traditsiooni vastu. Rahvuse emantsipatsiooni ideede ja ukraina kultuurirenessansi vaimus haritudena, jäid nad neile ideaalidele truuks kogu eluks, kuid tunnetasid samas rahvusluse ajaloolisi piiranguid. Näiteks on Olga Kobiljanska oma romaanis *Maa (Zemlja)* talupojaelu kujutanud halastamatult karmi ja primitiivsenä, vägivallast, instinktides ja vastastikusest kadedusest juhituduna. Maa (või Loodus) oma ohtliku orjastava jõuga on vastandatud vabastavale Kultuurile ning seesugune interpretatsioon õhonestab romantilise patriarhaalse müüdi täielikult. Olga Kobiljanska ja Lesja Ukrainka modernism peegeldab koloniaalkultuuri draamat, milles kunst on poliitilise võitluse vahend ja kirjandus on allutatud ideoloogiale. Uued kultuurilised strateegiad, mida nais-

kirjanikud arendada püüdsid, olid seotud ühelt poolt Euroopa-orientatsiooniga ja teiselt poolt feminismiga. Nende mõlema jaoks ei tähendanud feminism mitte mingil juhul lääne moe imiteerimist või üksnes poliitilist ideoloogiat, see oli vastus kõige valusamatele küsimustele ukraina kirjanduses. Feminism avas "tagurlikule" koloniaalkultuurile väljapääsu Euroopasse, võimaluse pääseda kolkalikust suletusest, konservatiivsusest, etnograafilisest ja didaktilisest suhtumisest.

Olga Kobiljanska romaanid olid ukraina kirjanduses uued, kirjeldades keskklassi haritud naiste elu. Tema "uued naised", kes esitasid väljakutse traditsioonilisele ühiskonnale, erinevad väga tavapärase kirjanduse romantilistest kujudest. Haritud ja tulvil uutest ideedest, tegelevad need naised omaenda tunnete ja kogemuste, oma sisemise eluga. Naiste jõu-meeste nõrkuse motiiv, oluline ja tüüpiline ukraina kultuurile, ilmub juba Kobiljanska romaanides ja Lesja Ukrainka draamadest. Veelgi enam, nagu Solomia Pavlitško rõhutab, seostub meeste nõrkus nendes teostes patriarhaalse konservatiivsuse ja kolkklusega ning naiste jõud Euroopa-orientatsiooni ja modernismiga.

Olga Kobiljanska oli ka esimene ukraina kirjanduses, kes hülgas kultuuritabud ja tõi oma teostesse seksuaalsuse teema, füüsilise armastuse ja seksuaalsete tunnete kirjeldused. Jällegi tuleb märkida, et naised tema romaanides on aktiivsed, emantsipeerunud, teadlikud oma käitumisest, samas kui meestegelasid juhivad instinktid ning piirab traditsiooniline moraal. Üheks näiteks on siin haritud keskklassi naise ja seksuaalselt atraktiivse talupoja armastuslugu. Romaan *Valse melancholique (Melanhoolne vals – originaali pealkiri prantsuse keeles)*, mis räägib kolme naise seksuaalse värvinguga sõprusest (või lesbilisest armastusest, nagu me seda tänapäeval nimetaksime), osutus provintslikus Ukrainas niivõrd šokeerivaks, et tema kriitikud teesklesid romaani tegeliku teema mittemärkamist.¹² Kaasaegse publiku ja kriitikute reaktsioon Pavlitško

raamatule, mis räägib Lesja Ukrainka ja Olga Kobiljanska peamiselt kirjavahetuses avalduvast, väga lähedasest, toetavast ning õrnast isiklikust suhtest, näitab, et konservatiivne ukraina ühiskond ei ole aja jooksul peaaegu üldse muutunud.

Vira Agejeva jätkas Solomia Pavlitško tööd Ukraina modernismi ümbermõtestamisel erialase uurimusega Lesja Ukrainkast.¹³ Agejeva kujundas ümber Lesja Ukrainka kui ühe ukraina kirjanduskaanoni ja panteoni rahvusliku kangelanna kuvandi (nõukogude kirjandusteadlaste poolt "töölise sõbraks" nimetatud) ukraina kirjanduse esimeseks tõeliselt euroopalikuks modernistlikuks autoriks. Lesja Ukrainka ei esinda mitte üksnes koloniaalse ukraina kultuuri kogemust koos kõigi selle väliste piirangute ja sisemiste kompleksidega; ta oli üks vähestest, kes püüdis väljendada Euroopa modernismi "aristokraatlikke" ja individualistlikke väärtusi provintslikus rahvuslikus kultuuris, ja lõpuks ka peaaegu ainuke, kes püüdis väljendada naiste identiteeti patriarhaalses maskuliinses kirjanduses.

Vastupidiselt tüüpilisele "demokraatlikule" Ukrainka luule interpretatsioonile näitab Agejeva tema Euroopa-orientatsiooni, mis avaldub elitaarsusena, märgina alanud ümberorienterumisest rahvuslikult inimeste valgustamiselt haridusele ja rahvusliku eliidi kujundamisele. See Nietzsche inspireeritud, kuid ukraina rahvusliku taassünni vajadustest juhitud, elitaarne orientatsioon on feministlik: Ukrainka kirjanduslikud kangelannad on küllalt tugevad, et astuda vastu masside vaadetele ja stereotüüpidele, oma rahva traditsioonidele, ratsionaalsele tervele mõistusele millegi enama, kui vaid inimeste esmaste huvide nimel. Kirjaniku naiskangelannad kaitsevad vaba Kunsti ja loomingulisust primitiivse pragmatismi eest, Tõde formaalsete seaduste ja kitsa ratsionalismi eest. Oma uurimuses *Lesja Ukrainka feministlikust diskursusest* keskendub Agejeva peamiselt Ukrainka kaasaegsete kriitikute poolt tunnustamata draa-

madele, mis tänapäeval paistavad rea radikaalsete ümbertõlgendustena maailmakirjanduse teemadel (alates antiigist ja piiblist kuni modernse Euroopani). Need draamad ei ole pelgalt ukraina versioonid maailmaklassika lugudest ega kuulu ka esimeste katsetuste hulka kolkakultuuri maailma kontekstis tutvustada; pigem on välja pakutud nende lugude radikaalne feministlik, soorollide ümberpööramisele põhinev tõlgendus. Nende klassikaliste lugude kaudu esitatakse seni varjule jäänud naisversioon maailmaajaloost, mis meeste domineerimise tõttu ei täitunud: näiteks Mirjam, kes armub Messiasse, on armastuse nimel valmis ohverdama kõik peale oma vabaduse, individuaalse valiku ainukese tingimuse. Ta lükkab tagasi mehe poolt pakutava sisemise rahu ja eelistab jääda oma kirgede seltsi: pole armastust ilma vihkamiseta. Mirjami maine armastus on siin vastandatud Messia abstraktsele Armastusele, ja see armastus ei luba tal vastu võtta mehe ohvrit, pärida lunastust, mille eest on makstud mehe armastatu verega. Selles feministlikus tõlgenduses ei ole Messia ohverdus vaba; ta lihtsalt kuuletub oma Isa käsule. Siin, nagu teisteski draamades, esindab naistegelane individualismi ja vaba valikut ning mees rationalismi ja allumist formaalsele korrale. Siin astub Ukrainka kristluse autoritaarsuse kriitika välja patriarhaalsuse vastu ning Ukraina modernism, esitades end tõeliselt euroopalikuna, kõneleb feminismi keeles.

Solomia Pavliško ja Vira Agejeva raamatud ei ole üksnes kirjandusajaloolised uurimused, nad esindavad kindlat seisukohta kaasaegses kultuurisituatsioonis, mida iseloomustab vanade koloniaalkomplekside taastootmine. "Postkoloniaalse kultuuri" mõiste (feministlikus interpretatsioonis) ilmus Ukraina konteksti just tänu sellele kirjandusteadlaste ringile. Peale kümnet riikliku iseseisvuse aastat eksisteerivad ikka edasi uusrahvuslus ja utilitaristlik suhtumine kirjandusse kui "ukraina rahva südametunnistusse" (Agejeva), või teisisõnu, ukraina kirjandus on

endiselt vangistatud realiseerimata "rahvusliku idee" suletud ringi (Oksana Zabužko). Feministlik kirjanduskriitika osutab "soosegadusele" (*gender trouble*), mis on seotud ukraina kultuuri lõpule viimata moderniseerumisega ja postkoloniaalse rahva alaväärsuskompleksiga. See on ka Nila Zborovska uue raamatu *Feministski rozdumi na karnavali mertvih potsilunkiv (Feministlikud mõtted surnud suudluste karnevalil)* teema, milles ta analüüsib agressiivse androtsentrismi ja arhailiste patriarhaalsete stereotüüpide põhjusi kaasaegses ukraina kirjanduses ning kirjanduskriitikas – nähtust, mida ta ühes oma esseedest on nimetanud "naise esteetiliseks mõrvaks". Need tendentsid on ilmsed Oless Uljanenko teostes, kus naised kehatavad nõukogude perioodi järgse urbanistliku tsivilisatsiooni äärmuslikku allakäiguastet, samuti Evgen Paškovski nostalgilistes uuspatriarhaalsetes romaanides, milles kuulutatakse "rahvuslike meeste võimu" (*empowerment*) ideed. Isegi tuntud postmodernisti Juri Andruhovišči viimased teosed annavad tunnistust autori feminismivastasusest ja seksismist; naistegelaste taandamisest paljalt seksuaalse naudingu objektideks. Kiievi feministlike kriitikute järelduse kohaselt seletab neid tendentse see, et rahvuslik alaväärsuskompleks ilmneb kõigepealt suhtumises naistesse. Meeste rahvuslik ja sotsiaalne alandamine imperialistliku võimu poolt on viinud neid soovini alandada naise seksuaalselt. Seda ideed väljendab ka Oksana Zabužko oma kuulsas romaanis *Polovi doslidžennja ukrainskovo seksu (Ukraina seksi väliuurimus)*.¹⁴

Teine selle probleemi külg, mis Kiievi soouuringute keskusele huvi pakub, on ema-poja suhte tõlgendamine ukraina kultuuris. Tugeva, despootliku ema ja infantiilse, tõelise mehelikkuseta poja kujutamine on ukraina kirjandusele iseloomulik alates 19. sajandist kuni tänapäevaste tekstideni välja. Vira Agejeva¹⁵ seletab seda kui veel tüht koloniaalset kompleksi: Ema-Ukrainat vägistavad võõrad (imperialistlik võim) ja ukraina mees elab süü ja täitmata

pojakohuse tundega. See põhjustab infantiilset armastus-, sõltuvussuhet emaga, mille tõttu jäävad hooletusse teised sotsiaalsed rollid ning muutub võimatuks küps mehelikkus. Nende suhete transformatsioonide kaudu ukraina kirjanduses (põlvkondadevahelise konflikti süvenemises) demonstreerib Agejeva moderniseerumise ja vana patriarhaalse korra vahelisi vastuolusid. 1920. aastate ukraina modernismis on need suundumused viidud äärmuseni: ema mõrv Mikola Hvilovi romaanides ei ole üksnes mehelikkuse realiseerimise vajalikuks tingimuseks, vaid sümboliseerib rahvusliku idee ohverdumist kommunismi nimel. Tuleks lisada, et kõigi nende transformatsioonide loogiliseks tulemiks on rida õudsete, “koletis-emade” kujusid: hooradest kuni emadeni, kes õgivad oma lapsi. Ema kuju täielik deskraliseerimine sümboliseerib nõukogude aja eelse “tõelise” Ukraina surma, kaotatud rahvusliku identiteedi tragöödiat, nälja ja miljoneid mõttetuid ohvreid nõudnud kodusõja õudust.

Oksana Zabuzko, tuntud kirjanik ja kirjanduskriitik, kes ei seosta end feminismiga, võtab “soosegaduse” Ukrainas kokku oma essees “Žinka avtor u kolonialnoi kulturi, abo znadobi do ukrainskoi gendernoi mifologi” (“Naisautor koloniaalkultuuris ehk ukraina soomütoloogia ahvatlused”).¹⁶ Kultuurisituatsioon Ukrainas kui muu maailma ühe provintsi (Venemaa) provintsis, ehk teise astme provintsis, on naiste jaoks endiselt ebasoodne. Ellu viimata rahvuslikkuse ideest sai nende jaoks lõks. Keskendumine “naisküsimumusele” koloniaalkultuuris tähendas rahvusliku enesemääramise ja imperialistliku/nõukogude võimuga kollaboreerimise valusate probleemide eiramist. Ent kui naiskirjanikud üritasid kaitsta ohustatud rahvuslikku identiteeti ja võtta meheliku võitleja roll, leidsid nad end otsekohe kaunis karmi maskuliinsete väärtuste süsteemi surve alt, milles rahvuse tulevik on olulisem armastusest ja oma lastestki. Koloniaalkultuur tunnistas naisautorit vaid siis, kui ta oli võimeline tõestama oma mehelikke voo-

rusi. (Meenutagem tuntud näidet, kuidas Ivan Franko avaldas tunnustust Lesja Ukrainkale kui “ainsale mehele ukraina kirjanduses”.) Zabuzko sõnusti polnud naiste enda hääle jaoks koloniaalkultuuris kohta, vähesed neist kanoniseeriti meheliku rahvusliku vabadusvõitleja standardi kohaselt, ülejäänud marginaliseeriti kui naissoost ja teisejärgulised. Ukraina kultuuri koloniaalstaatust analüüsides defineerib Oksana Zabuzko “koloniseerituse” peamised tunnused, nagu need paistavad “kolonisaatori” silmis: meelelahutuslik eksotika, seotud varjatud ebakindluse ja hirmuga, arhailisus ja koomilisus. Zabuzko arvates on kõik need kultuurilised retseptioonid kergesti äratuntavad ka tänapäeval seoses naisautoritega ukraina kirjanduses. See tõttu jääb ka postkoloniaalne ukraina kultuur oma sisemistes soosuhetes, naistesse suhtumises, koloniaalseks.

Üldiselt paistab Kiievi soouuringute keskuse poolt arendatav kirjanduskriitika alluvat laiemale ja üldisemale “kultuurilisest tagurlusest” ja sõltuvusest üle saamise eesmärgile nõukogude aja järgses Ukrainas. Feminismi esitatakse kui olulist, kriitilist, Ukraina kultuurisituatsioonis efektiivset strateegiat, ja feministliku lähenemise vajadus põhineb viitamisel ukraina kirjanduse ajaloole – “ehtsa” ukraina feminismi juurtele. Kiievi soouuringute keskus keskendub “naiste jõu-meeste nõrkuse”, “patriarhaalse kultuuri”, “jõulise ema-infantiilse poja” motiivide uurimisele, mis on olulised just rahvusliku enesemääramise seisukohalt. Kuid huvi kõrval soorollide kujutamise ning naise ja mehe sümboolse tähenduse vastu ukraina kultuuris, on feministlik kirjanduskriitika kinni üsna traditsioonilistes meetodites ega tunne huvi lääne kogemuse vastu. “Ida versus lääts” dilemma ei kerki Kiievi keskuses üldse üles, kuna seal toonitatakse algusest peale Ukraina erilist olukorda postkoloniaalse riigina ja rõhutatakse põhimõttelist erinevust lääne feminismist. Kiievi feministlik kirjanduskriitika on katse moderniseerida ukraina identiteeti ja ukraina kultuuri imidžit ning

ühete strateegiana Ukraina "Euroopa identiteedi" tugevdamisel avardada "rahvusliku idee" horisonti.

Harkivi soouuringute keskus: nõukogude perioodi järgset naiste kogemust teoretisee- rides

Esimese katse tõsiselt ja järjekindlalt tutvustada lääne feministlikke ideid Ukraina ühiskonnas ja eriti akadeemilistes ringkondades tegi Harkivi soouuringute keskus. Iseseisva naisuuringute ühinguna asutati keskus 1994. aastal ning liideti hiljem Harkivi Riikliku Ülikooliga. Keskuse juhataja ja asutaja, filosoof Irina Žerebkina, kelle erihuviks on postmodernism, saabus Moskvast, kus ta töötas Vene Teaduste Akadeemia filosoofia instituudis. Mõni aasta kestnud arengu ja eneseotsingute järel orienteerus Harkivi keskus kaasaegsetele lääne feministlikele teooriatele (rõhuasetusega postmodernismil, psühhoanalüüsil ja kirjanduskriitikal). Kuigi 1994. aastast saadik on keskusega enam või vähem edukalt koostööd teinud paljud inimesed, moodustavad selle tuuma Irina Žerebkina abikaasa Sergei Žerebkiniga. Žerebkinid hoolitsevad järjekindlalt keskuse imidži, poliitiliste seisukohtade ja peamiste strateegiatega eest, mis on ilmselt ka üks keskuse edu põhjusi. 1994. aastast alates on Harkivi soouuringute keskus korraldanud Krimmis neli rahvusvahelist soouuringute feministlikku metodoloogiat käsitlevat suvekooli, mis osutusid Ukraina, Venemaa ja teiste selle regiooni teadurite ning lektorite hulgas väga populaarseks. Kohale olid kutsutud ka Lääne- ja Ida-Euroopa silmapaistvaimad feministlikud tegelased. Keskus on (vene keeles) välja andnud viis numbrit ajakirja *Gendernõje Issledovanija*, mis on üks vähestest akadeemilistest ajakirjadest selles valdkonnas endises Nõukogude Liidus. Žerebkina värske raamat

*Protšti moe želanie ... Postmodernizm, psihoanaliz, feminizm (Loe mu iha ... Postmodernizm, psühhoanalüüs, feminizm)*¹⁷ on esimene ülevaade kaasaegsetest lääne feministlikest teooriatest vene keeles, hõlmates selliseid teemasid nagu naiste kirjutamine, lesbilisus ja alternatiivne seksuaalne (*queer*) identiteet.

Vastupidiselt Kiievi soouuringute keskusele ei määratle Žerebkina oma töid kunagi "ukraina feminismina" või "ukraina soouuringutena", ta kasutab seda mõistet üksnes viidates oma ideoloogilistele vastastele ning nende kritiseerimiseks. Žerebkina asetab end sihilikult välja poole rahvusluse ülesehituse projekti ja lükkab tagasi kõik katsed "rahvuslikustada" feminism. "Ukraina feminismi" asemel eelistab ta kasutada keelendit "postsovetlikud soouuringud" ja loob sellega mulje, et kujuteldav "postsovetlik feministlik internatsionaal" on tema jaoks tõelisem kui "kujuteldav rahvuslik kogukond" (*imagined community*). Tegelikult ei tähista mõiste postsovetlik midagi muud, kui samu probleeme ja väljakutseid, millega feministid neis maades silmitsi seisavad. Harkivi keskus ei identifitseeri end "ukraina" või "vene" või "endiste nõukogude naistega", selle asupaik ei ole uute rahvuste ja ideoloogiate kaardil määratletud, vaid libiseb igasuguste määratluste eest minema. Veelgi enam, vastupidiselt Kiievi soouuringute keskusele asetab Žerebkina küsimuse alla ka feminismi ja soouuringute mõistet nõukogude korra järgse ülemineku tingimustes ning viitab nende järeleaimavale ja manipuleeritavale iseloomule.

Mõistmaks seda poliitilist seisukohta tuleb arvestada Žerebkina teoreetilisi eelistusi, tema huvi kõige uuema lääne feministliku teooria, Rosi Braidotti, Judith Butleri, Zillah Eisensteini, Chantal Mouffe'i, Renata Salecli ja teiste vastu, kes rõhutavad, et kaasaegne feminism on kriisis. Lääne feminismi kriis ja paradigmat vahetus hõlmab ümberlülitumist "võrdsuse feminismit" "erinevuste feminismit"; liberalismi ja liberaalse feminismi kriitikat; naiste subjektsuse

teisendust ja/või dekonstruktsiooni, välja astumist patriarhaalsete binaarsete opositsioonide (näiteks ida-lääs) loogika kasutamise vastu feminismi sees.¹⁸ Need teoreetilised küsimused ei ole vaid lääne feminismi monopol, vaid muutuvad eriti oluliseks postsotsialistliku ühiskonna analüüsimisel. Žerebkina arvates ei ole viis, kuidas patriarhaalne võim neis ühiskondades on organiseeritud, liberaalsest/ratsionaalsest/positivistlikust vaatekohast mõistetav. Seda võimu ei ole kujundanud ei demokraatlikud normid ega liberalistlikud ideed, vaid masside alateadvus, ihad ja fantaasiad (näiteks fantaasia Teisest kui vaenlasest)¹⁹, seepärast nõuab selline tegelikkus postmodernistlikku ja psühhoanalüütilist lähenemist. Žerebkina huvitavad peamiselt viisid, kuidas postsotsialistlik poliitiline võim omastab õiguse kõnelda "naiste nimel"; kuidas riiklikus diskursuses ja rahvuslikus ideoloogias konstrueeritakse ja representeeritakse "naiste huve"; miks naisliikumine on võimuinstitutsioonidest nii suures sõltuvuses ja MIKS on reaktsioon feminismile nii vaenulik.

Žerebkina kirjutistest ei selgu päriselt, on see "vildakas" postsotsialistlik reaalsus ise või on see imporditud liberaalne feminism oma pahedega või nende õnnetu kombinatsioon, mis põhjustab selle traagilise naiste huvide vääresituse. Ta on traditsioonilise liberaalse feministliku paradigma suhtes üsna kriitiline, kuna see põhineb soolisel võrdõiguslikkusel ja "ühinenud naiste identiteedil". Just soolise võrdõiguslikkuse ideoloogiat eksporditi Ida-Euroopa riikidesse osana liberaaldemokraatlikust projektist. Liberaaldemokraatliku (liberaalfeministliku) projekti teostamist neis riikides ei takista mitte nende maade "kultuurilised erinevused" või "tagurlus", vaid projekti enda nõrkus. Endise Nõukogude Liidu või Ida-Euroopa naiste kogemus toob esile üksnes selle projekti nõrgad küljed. Žerebkina osutab, et üks liberaalse feminismi tagajärgi on Ida-Euroopa naiste "ohvriks tegemine" (*victimization*), esitades neid eksootiliste Teistena, kes on väljaspool liberaaldemokraat-

likku süsteemi ja vajavad lääne abi. Samal ajal kirjeldab ta ka ise postsotsialistlike ühiskondade eksootilist, mittedemokraatlikku, mitteliberaalset, "läänevastast" reaalsust: liberaalse individuaalse subjekti asemel tuginevad need ühiskonnad kollektiivsetele subjektidele (rahvas, perekond), nad vastandavad rahvuse kodakondsusele ja praktiseerivad võimuprintsiibina piiramatut, legitimeerimata vägivalda. Selles mittedemokraatlikus "läänevastases" reaalsuses ei ole liberaalfeministlik "naiste huvide" esindatuse utopia esiteks seepärast võimalik, et riiklikud organid omastavad efektiivselt soolise võrdõiguslikkuse retoorika ja kõnelevad "naiste nimel", ja teiseks, kuna üldise naiste kategooria tekitamine on võimalik üksnes tänu Teiste (lesbide, migrantide, mitteukrainlaste) välja jätmisele. Judith Butlerit järgides hülgab Žerebkina universaalse naiste kategooria, mis lähtub väärist solidaarsuse mõistest ja viib valede järeldusteni "naisliikumise konsolideerimisest" (mis oli muide mõnede lääne organisatsioonide prioriteet Ukrainas). Seega, naiste poliitilise aktiivsuse ja sotsiaalsete algatuste traditsioonilised vormid ei suuda muuta valitsevat patriarhaalset poliitilist süsteemi. Alternatiivse (uue) feministliku arusaamana "poliitilisest tegevusest" defineerib Žerebkina Rosi Braidottile tuginedes mistahes naiste subjektsuse representatsioonakti väljaspool traditsioonilisi soorolle kui naiste individuaalsete kogemuste väljendust (feministliku põhimõtte kohaselt "on isiklik poliitiline"). Ainult seda tüüpi poliitiline tegevus saab olla iseseisev ja astuda vastu patriarhaalsele võimule postsotsialistlikes ühiskondades.

Tegelikult tegeleb Žerebkina probleemiga, mida võib nimetada feminismi ja soouuringutega "järelejätmiseks" endistes Nõukogude Liidu maades. See on lääne feministliku diskursuse ja kohaliku naiste kogemuse mittevastavuse probleem, mida komplitseerib lääne feminismi kriis ja süvenevad sisemised vastuolud. Mil määral ja millises vormis saavad "postsotsialistlikud" naised lääne teooriaid oma kogemuse

väljendamiseks kasutada? Kas laenatud mõisted vaid peegeldavad naiste kogemust või mõjutavad ja loovad need postkommunistlikus ühiskonnas aktiivselt uusi võimustrateegiaid? Kas feminis- miga “järelejäädmine” tähendab üksnes järje- kordset “tasemete läbimist” või teistsugust loo- gikat? Kas postsovetlik feminism peaks andma eelistuse “lääne diskursusele” või “kohalikule reaalsusele”?

Žerebkina enda positsioon on identifitseeritav rea küsimuste põhjal, mille ta formuleeris diskussiooni jaoks viimases Krimmi suvekoolis (2000).²⁰ Ta on väga kriitiline sotsiaalse soo (*gender*) mõiste suhtes postsovetlikus kontekstis, mis omal ajal loodi, rõhutamaks soo sotsiaalset ja kultuurilist aspekti, eristamaks sotsiaalset sugu bioloogilisest. Selles kontekstis muutub sotsiaalne sugu naise sünonüümiks ja taastoodab traditsioonilist soodihhotoomiat. Enamgi veel, sotsiaalne sugu märgib feministliku radikaalse kriitika eitamist soouuringutes, poliitilise neutraliteedi ja akadeemilise konformismi aktsepteerimist. Žerebkina vastandab selle situatsiooni lääne kaasaegsetele teooriatele, mis rõhutavad sugude paljusust ja astuvad välja traditsioonilise naine-mehe dihhotoomia vastu, rõhutades “erinevust” “võrdsuse” asemel. Samal viisil ida ja läant vastandades püstitab ta ka küsimuse “seksuaalsuse”, “keha”, “iha” ja “naiste ohvriks tegemise” mõistete rollist postsovetlikes soouuringutes. On tähelepanuväärne, et selles diskussioonis osalejad viitasid sellise “liberaalse feminisimi” kriitika enneaegsusele postsotsiaalistlikus kontekstis. Soouuringute areng loovat feminisimi jaoks soodsamad tingimused ja “erinevust” või “võrdsust” rõhutava lähenemise valiku tingivad ühiskonnas eksisteerivad reaalsed probleemid. Lääne liberaalse feminisimi kriis ei tähenda, et mõningad selle poliitilised või teoreetilised strateegiad ei võiks postkommunistlikus ühiskonnas kasulikuks osutada. Kuid Žerebkina uurimuste keskmes olev “lääne teooriate-ida kogemuse” dilemma omab otsustavat tähtsust soouuringute arengule endises Nõukogude

Liidus.

Teiseks tema uuritavaks oluliseks teemaks on rahvuslik ideoloogia ja erinevad viisid, kuidas naisliikumine ja feminism Ukrainas on kaasatud rahvuse ja riigi ülesehitusse. “Ukraina naiste” eksitava kollektiivsel identiteedil ja Teise välis- tamise loogikal põhinev rahvuslus näib olevat üheks feministliku kriitika põhiteemaks endistes nõukogude maades. Just sellelt postmodernistliku feministliku kriitika positsioonilt, Lacani, Foucault’ ja Derrida ideid kasutades, on Irina Žerebkina kirjutanud oma raamatu *Naiste poliitiline alateadvus*²¹, mis anti vene keeles Harkivis välja 1996. aastal. Eri tüüpi ajaloo- ja kultuurimaterjali (ukraina luule ja proosa klassikat, 20. sajandi alguse naisliikumise ajalugu ja kaasaegsete naiskonverentside dokumente) analüüsid osutas Žerebkina ukraina naisliikumise ideoloogia ajaloolisele järjepidevusele, mis on olnud tingitud rahvusluse ja rahvuse ülesehituse poolt. Žerebkina keske idee kohaselt on rahvusliku ideoloogia küttes olemine takistanud ukraina naiste liidreid püstitamast küsimusi feministlikes terminites, väljendamast spetsiifilisi naiste huve ja kaitsmast naiste õigusi. Naiste probleemide esmasus ohverdati rahvuse nimel. Viidates naise kujutamisele Tarass Ševtšenko luules, rõhutab Žerebkina eriti “vägistatud ema” – *moskalite* (Vene sõdurite) poolt vägistatud ukraina naise – kujundi olulisust. Tarass Ševtšenko, ühe ukraina kirjanduse alusepanija luule peegeldab Vene keiserliku võimu surve tugevnenemist 19. sajandi keskel ning ukraina rahvusliku eneseteadvuse tõusu. Žerebkina arvates omandas Ševtšenko ohvriks muudetud naise kujund otsustava tähtsuse rahvusliku identiteedi kujunemise protsessis, kuni sinnamaani, et “vägistatud ema” kujund sai koloniaal-Ukraina sümboliks. Rahvuslik identiteet kujundati, vastandudes vihatud “Teisele”, vaenlasele, kelleks oli muidugi keiserlik Venemaa. Seda tüüpi postkoloniaalset viha valitseva “Teise” vastu (ning “ohvriks muudetud” naiste kasutamist passiivsete sümbolitena) võib pidada rahvusliku identiteedipoliitika pea-

miseks allikaks ka tänapäeva Ukrainas. Käsitledes sama materjali, mida Kiievi keskuse teaduridki, kasutab Žerebkina hoopis teistsugust strateegiat: ta dekonstrueerib uusfeministlikke müüte “tugevast ukraina naisest”, ukraina kultuuri matriarhaalsetest juurtest ning ideed rahvuslike huvide eelistamisest spetsiifilistele naiste huvidele.

Kiievi ja Harkivi teoreetiliste ja poliitiliste strateegiatega erinevusi illustreerib nende suhtumine gei- ja lesbilisse seksuaalsusesse (mis on lääne feminismi seisukohalt näitaja). Kiievi uurimustes aitab lesbiliste motiivide avastamine naiskirjanike teostes konstrueerida ukraina kultuuri Euroopa (lääne) identiteeti ja toetada Ukraina praegust euroopalikku valikut. Vastukaaluks sellele desakraliseerib Sergei Žerebkin Harkivi keskusest üht võimsaimat müüti Ukraina kuulsusrikkast militaarsest minevikust, käsitledes ukraina kasakate ajalugu ja kultuuri läbi homoseksuaalsuse prisma.²²

Kokkuvõte

Üldiselt piiritlevad feministlike ja soouuringute vaatevälja kaasaegses Ukrainas lõpule viimata rahvusluse ülesehituse ja rahvusliku identiteedi kujundamise eesmärgid ning vajadus end lääne suhtes poliitiliselt ja kultuuriliselt määratleda. Seda situatsiooni peegeldavad kahel moel kaks peamist soouuringute keskust: kui Kiievi feministid keskenduvad “postkoloniaalse” Ukraina kultuuri dilemmadele, mille sümptomiks on uuspatriarahaalsus ja võimalikuks lahenduseks ukraina feminism, siis Harkivi keskuses tegeletakse “postsovetlike soouuringute” probleemidega, reflekteerides kriitiliselt sotsiaalse soo, feminismi ja naisliikumise mõistete üle postsotsialistlikus kontekstis. Kiievi keskuses määratletakse ukraina kultuurilist identiteeti euroopalikuna ja püütakse distantseeruda “uusimperialistlikust” Venemaast, taastades otseseid kultuurikontakte läänega, konstrueerides sel ees-

märgil algupärase ukraina feminismi vastanduses “lääne” omale. Harkivi keskus, arendades “postsovetlike soouuringute” projekti, asetab end rahvusluse ülesehituse suhtes tahtlikult marginaalsesse positsiooni; Harkivi keskuse strateegia näeb ette “ukraina feminismi” müüdi dekonstrueerimist ja kaasaegse lääne feministliku teooria taastootmist. On tähelepanuväärne, et mõlemad lähenemised jõuavad peaaegu sama pessimistliku järelduseni naiste poliitiliste ja sotsiaalsete algatuste osas. Žerebkina, nagu öeldud, tunnistab feminismi üksnes kui naiste kogemuse individuaalset representatsiooni (tegelikult võimalik üksnes kunstis või akadeemilises tegevuses); Zborovska rõhutab “naiste vaimse ja loomingulise tegevuse kui vabaduse ruumi valimist” kontrastina meeste poliitikamaailmale, mis juba definitsiooni järgi on määratud lõppema totalitarismis.

Harkivi keskust stüdistatakse selles, et see esindab “Vene imperialistlikku feminismi Ukrainas”, mitte üksnes nende publikatsioonide keele pärast, vaid Kiievi vaatekohast põlistab taoline lähenemine ukraina kultuuri koloniaalstaatust, mis oli niigi sunnitud sajandite vältel läänega suhtlema üksnes Venemaa vahendusel. Kuid Harkivi keskuse vene keelt kõnelevat feminismi, mida tavaliselt käsitletakse “ukrainavastasena”, võib tõlgendada ka teadliku katsena tuua nähtavale marginaalne kultuurikogemus, vastuseisuna pealesunnitavale ukraina naise identiteedimudelile. Tegelikult jäävad need kaks suunitlust – feministlik ja postkoloniaalne – lähitulevikus omavahel võitlema ja teineteist välistama, kuid paratamatult on nad omavahel seotud.

Tõlkinud Riste Keskpai

Märkused

¹ Praegu kasutatakse Ukrainas laialdaselt nii "soouuringuid" kui ka "naisuuringuid" (*žinotši studii*) ning pole kerge öelda, kas nende esindajate vahel eksisteerib ka tegelikult teoreetilisi ja ideoloogilisi erinevusi. Terminit *gender* hakati ametlikult tunnistama peale Pekingi konverentsi 1996. aastal, kuigi seda peeti veel kergelt eksootiliseks. See aitas Ukraina ülikoolide küllaltki konservatiivses öhkonnas "läänele" viidates legitimeerida naiste uurimist tõsise akadeemilise uurimisvaldkonnana. Ukraina kontekstis ei seostu naisuuringud radikaalse feministliku praktikaga nagu USA-s 60-ndatel. Tihti peale ei käsitle naisuuringud naiste marginaalset staatust ja jagavad mõnikord ka traditsioonilisi vaateid naiste sotsiaalsetele rollidele. Mõned nais/soouuringute keskused esitavad end feministlikena ning ka nende tegevus vastab enam või vähem lääne arusaamale feministlikest uurimustest ja praktikatest (hõlmates muuseumi ka huvi gei- ja lesbiküsimuste vastu). Ukraina akadeemiline kogukond suhtub feminismit küllaltki vaenulikult, ja seda mitte üksnes oma patriarhaalsete eelarvamustega seoses, vaid ka postkommunistlikust usaldamatusest igasuguse ideoloogia vastu ja püsiva usu tõttu "puhta teaduse" ideaali. Seepärast kasutatakse ka feminismit silti tavaliselt vaid soouuringutege tegelejate siseriingis.

² Žerebkina, Irina (1999). Kto boitsa feminizma v bōvšem SSSR? In Žerebkina, Irina (ed.), *Femina Postsovietika. Ukrainskaja ženštšina v perekhodnõi period ot sotsialnõh dviženi k politike*. F-Press, Harkiv: 64–68.

³ Viimase kümne aasta jooksul on ukraina keelde tõlgitud vaid kolm feminismit klassikalist teost: Simone de Beauvoiri *Teine sugupool (Second Sex)*, Kate Milletti *Seksuaalpoliitika (Sexual Politics)* ja Virginia Wolfi *Oma tuba (The Room of Her Own)*.

⁴ Bohachevsky-Chomiak, Marta (1988). *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*. Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, Edmonton.

Rubchak, Marian (1996). Christian virgin or pagan goddess: feminism versus the eternally feminine in Ukraine. In Marsh, Rosalin (ed.), *Women in Russia and Ukraine*. Cambridge University Press, Cambridge: 315–330.

Rubchak, Marian (2001). In search of a model: evolution of a feminist consciousness in Ukraine and Russia. *The European Journal of Women's Studies*, Vol. 8 (2): 149–160.

⁵ Rubchak, Marian (1996). Christian Virgin or Pagan Goddess: Feminism Versus the Eternally Feminine in

Ukraine. In Marsh, Rosalin (ed.), *Women in Russia and Ukraine*. Cambridge University Press, Cambridge: 315–316.

⁶ Puškareva, Natalia (1997). *Women in Russian History: From the Tenth to the Twentieth Century*. M. E. Sharpe, New York and London.

⁷ Watson, Peggy (1997). (Anti)feminism after communism. In Oakley, A. and Mitchell, J. (ed.), *Who's Afraid of Feminism?* The New Press, New York.

⁸ Smoljar, Ljudmila (1998). *Minule zaradi maibutnovo. Žinotši ruh Nadnirjanskoi Ukraini pol. XIX – potš. XX st.* Astroprint, Odessa.

⁹ Žerebkina, Irina (1996). *Ženskoe političeskoe bes-sozatelnoe. Problema gendera i ženskoe dviženie v Ukraine*. F-Press, Harkiv.

¹⁰ Solomia Pavliťskost, kelle enneaegne ja ootamatu surm 2000. aastal ukraina intelligentsi tõsiselt šokeeris, on ukraina soouuringutes ja feminismit saamas püha isik. Tema portree illustreeris esimese soouuringutele pühendatud väljaande kaant (ajakirjas *Ji*), ning tema kolleeg Nila Zborovska iseloomustas teda kui "tõelist ukraina feminismit".

¹¹ Solomia Pavliťsko (1999). *Diskurs modernizmu v ukraïnski literaturi*. Libid, Kiiev: 32.

¹² Ibid., 80.

¹³ Agejeva, Vira (2001). *Poetessa zlamu stolit. Tvořitšit Lesi Ukrainki v postmoderni interpretatsi*. Libid, Kiiev.

¹⁴ See armastuslugu ei räägi tegelikult armastusest või seksist, vaid rahvusliku eneseteostuse ja naiste eneseteostuse võimastusest Ukraina postkoloniaalses kultuuri-situatsioonis. Kangelanna, tugev kaasaegne ukraina naine, intellektuaal, otsib tõelist armastust ja kohtab viimaks "esimest tõelist ukraina meest", ukraina kultuuri ja keelt väärtustavat kunstnikku, "meest-võitjat", kes näib suutvat vältida nõukogude võimu poliitilisi repressioone. Kuid naise lootused õnnele ja armastusele luhtuvad, kuna see "uus ukraina mees" ilmutab nende suhtes sama alaväärsuskompleksi kui teisedki postsotsialistliku ühiskonna mehed. Nila Zborovska on öelnud, et Zabužko teoses marginaliseeritakse naist kaks korda: tema kannatusi naisena täiendab ukrainlasena sündinu stigma, kuulmine rahvuse hulka, mis ikka ja jälle demonstreerib suutmatus end teostada.

¹⁵ Agejeva, Vira (2001). Materevbiťstvo ta tšolovitša infantilnisti. In Agejeva, Vira; Oksamitina Svetlana (ed.), *Gender i kultura: zbirnik statei*. Fakt, Kiiev: 131–144.

¹⁶ Zabužko, Oksana (2001). *Hroniki vid Fortinbrasa*. Fakt, Kiiev.

¹⁷ Žerebkina, Irina (2000). *Protšti moe želanie... Postmodernizm, psihoanaliz, feminizm*. Idea Press, Moskva.

¹⁸ Žerebkina, Irina. (1999). Vedenije. In *Femina Post-*

sovietica. *Ukrainskaja ženštšina v perehodnoi period ot sotsialnõh dvizenii k politike*. HCGI, Harkiv: 7.

¹⁹ Žerebkina, Irina. (1999). Kto boitsa feminizma v bõvšem SSSR? In *Femina Postsovietica. Ukrainskaja ženštšina v perehodnoi period ot sotsialnõh dvizenii k politike*. HCGI, Harkov: 39.

²⁰ Žerebkina, Irina (2000). Problemõ i perspektivõ gendernõh issledovani v bõvšem SSSR. In *Gendernõje Issledovanija*. 5/2000: 10–12.

²¹ Žerebkina, Irina. (1996). *Ženskoe polititišeskoe bes-soznatelnoe. Problema gendera i ženskoe dvizenie v Ukraine*. F-Press, Harkiv.

²² Žerebkin, Sergei. (1998). Seksualnost v Ukraine: gendernõje “politiki identifikatsi” v epohu kozatšestva. In *Gendernõje Issledovanija* 1/1998: 228–252.

Akadeemiline feminism – kellele ja milleks? *

Katrin Kivimaa

K üsimus feministliku uurimise vajalikkusest ei kuulu sugugi ainult misogüünlikkude diskursusesse, mis üritab talle mittemeelepärast uurimissuunda “mitteteaduslikkuse” sildi abil marginaliseerida. Hoopis probleemsemana on mulle alati tundunud naisliikumise sotsiaalseid eesmärke aksepteerivate inimeste suhtumine naisuuringusse kui puhtteoreetilisse ettevõtmisesse, millel puuduvad praktilised väljundid, muutusi tekitav potentsiaal ning mis seega ei suuda reaalseid naiste reaalseid probleeme lahendada. Eriti puudutab see feministlikku lähenemist humanitaarteaduste ja kultuuriuurimise valdkonnas. Nagu Liina Järviste ja Maria Mälksoo tabavalt kirjutavad hiljuti ilmunud korvp! Filiae Patriae kogumikus *Eesti naise seisund sillakohtust võrdõiguslikkuse seadusereni*, on “eesti feministlikele teoreetikutele süüiks pandud liig akadeemilist ja elitaarset lähenemist feminismile, mis omakorda on olnud takistuseks naisõigusluse populariseerimisele ja ühiskondlikuks liikumiseks transformeerimisele tänases Eestis” (Järviste, Mälksoo 2001, 55). Selline seisukoht peegeldab ka tüüpilist lõhet feminismi enda sees, kus aktivistid leiavad, et akadeemiline uurimine on eemaldunud naiste tegelikust elust ning et hämarad teoree-

tilised mõttekäigud ei aita kaasa soolise võrdõiguslikkuse edendamisele sotsiaalses ja poliitilises ega ka kultuurilises plaanis.

Klassikaline praktika-teooria vastuolu teravnemine iseloomustab kõiki teooriad, mis on endale seadnud eesmärgiks konkreetsete ühiskondlike muutuste saavutamise, mitte aga lihtsalt maailma seletamise “nii nagu see on”. Naisliikumise ja feministliku uurimise vahelist pinget soodustab muuhulgas feministliku mõtte enda arengulugu ja spetsiifika: algse “naiste” kui potentsiaalselt *kõiki* naisi ühendava kategooria asendumine poststrukuralistide ja nn. postmodernistide kriitilise “lammutustööga”, mis sellise ühtse identiteedi ja kategooria küsimärgi alla seadis, tõi 1990-ndateks kaasa feminismide paljususe ning eri kultuuridest, klassidest, etnilistest gruppidest jne. pärit naiste vaheliste erinevuste esilekerkimise feminismi sees. Erinevuse mõiste kujunemine feministliku teooria üheks alustalaks ja “naiste” ühendava mõiste kadumine on viinud ühelt poolt süüdistusteni, et postmodernistid eelistavad lihtsalt teooriat ilma tegelike naiste ja nende kogemusteta (*feminism without women*), teisalt on justnimelt erinevuse ja erinevate kogemuste mõisted lubanud esitada võimalikult paljude naiste ja gruppide nägemusi. Siinses ettekandes kavatsen ma puudutada peamiselt küsimust, milline võiks olla n-ö. kahe tule vahel asuva feministliku teoreetiku, keda ühelt poolt võidakse süüdistada liigse subjektiivsuse sissetoomises objektiivse teadmise valdkonda, teisalt aga eemaldumises naiste tegelikusest, roll.

Lisaks feminismide paljususe probleemile muudab feministliku mõtte vastuvõtmise eesti naisele raskemaks asjaolu, et kuni 1990-ndate alguseni puudus sisuliselt igasugune kokkupuude nii lääne naisliikumise kui feministlike teooriatega. Normaalsel diskussiooni on takistanud ja takistab siiani paljude valdkondade, nagu psühhoanalüüs, marksistlik või laiemalt vasakpoolne ühiskonnateooria, poststrukuralistlik filosoofia jne., marginaliseerimine ning

* Artikli aluseks on *Ariadne Lõnga* seminaril 7. detsembril 2001 Tallinna Pedagoogikatilikoolis peetud ettekanne.

vähene tuntus eesti teaduses ja kultuuris. Ma usun, et viimane asjaolu teiste hulgas aitab kindlustada lihtsustatud arusaama teooria-praktika eraldatusest ning soodustab feministliku uurimise või ükskõik millise teise, muutuste genereerimist taotleva uurimise automaatset küsimärgi alla seadmist üheaegselt *nii* teooria kui ka poliitilise liikumisena.

Kultuurisotsioloogia ja sotsiaalne kultuuri-ajalugu on rõhutanud kultuuri seotust ühiskondlike oludega. Klassikaline marksistlik variant, mis vaatleb kultuuri kui materiaalsel baasil, so. tootmissuhetel põhinevat pealisehitist, on eriti 20. sajandi teisel poolel edasi arendatud kompleksemaks kultuuri toimimise mudeliks, mida võiks lühidalt kokku võtta järgmiselt. Kultuur, mis on küll seotud ühiskonnas domineerivate valdkondadega, nagu majandus või poliitika, ei ole lihtsalt olemasoleva korra ja seda esindavate ideoloogiate peegeldus (seega ei peegelda ka näiteks meedia seda olukorda, mis tegelikult on, nagu meie ajakirjandus tihti väidab). Vastupidi, kultuur on aktiivne tegevus – seega praktika –, mis toodab konkreetseid tähendusi ja identiteete representatsioonide kaudu ja abil (kusjuures representatsioonide all ei mõelda lihtsalt visuaalseid kujutisi, vaid ükskõik millist esitust millestki, olgu see siis keeles, kunstis, kirjanduses, teaduses või mujal). Representatsioonid omakorda märgistavad selle, mis on normatiivne ja selle, mis on normist erinev ehk teistsugune ning toodavad ja kinnistavad “erinevust”, sh. ka soolise erinevuse kateegooriat. Et subjektsuse kujunemine toimub eksisteerivate ühiskondlike struktuuride ja kultuuriliste etteantuste raames, sõltub indiviidi kujunemine paratamatult nendest identiteetidest või subjektipositsioonidest, mis mingis ühiskonnas ja selle sümbolises korralduses (keeles, ideoloogias, kultuuris) on olemas. Me oleme ilmselt kõik nõus sellega, et kui tüdruklops kasvab üles isoleeritud ühiskonnas, kus naiselikkuse konstruktsioon on piiratud näiteks ainult koduse sfääriga, siis on tema “loomulik” ehk siis mittesunniviisi-

line jäämine koduhoidjaks ilmselt palju tõenäolisem kui ühiskonnas, kus naiselikkuse konstruktsioon sisaldab ka teistsuguseid identiteete. Selliselt vaadatuna ei ole kultuur ei looja ainulaadse sisemaailma väljendus ega olemasoleva välise maailma peegeldus, vaid kompleksne representatsioon, milles kohtuvad eksisteeriv ühiskondlik korraldus, selle ideoloogiad, kultuuri kaanonid ja formaalne areng konkreetse individuaalse autori väljenduses. Ning kui me soovime analüüsida kultuuri mitte eraldatud valdkonna, vaid inimtegevuse produkti ja tähendusloome aktina, peaksime oma uurimisobjektiks võtma kultuuri-subjekti-ühiskonna üksteisest sõltuva ahela.

Feministlik uurimine, mis peab kultuuri erinevate tähenduste ja ideoloogiate võitlusväljaks, on pööranud tähelepanu soolise erinevuse kateegooria tootmisele erinevates representatsioonides ning sellele, millist rolli need representatsioonid mängivad naiselikkuse konstrueerimises. Inglise kunstiajaloolane Griselda Pollock juhib tähelepanu sellele, et naiste kirjeldusi ja kujutisi tuleks analüüsida kui representatsioone, mille eesmärk ei olnud mitte lihtsalt *neutraalselt* näidata naisi nagu nad on, vaid taastoota või, miks mitte, ka ümber kujundada domineerivaid naiselikkuse konstruktsioone, mis siis omakorda naiste elu-olu mõjutasid.

Lubage mul tuua konkreetne näide eesti kontekstist. Mõni aeg tagasi oli eesti ajakirjanduses teemaks meie naisprosaistide vähesus. Selle raames *Sirbis* ilmunud Kärt Hellerma artikkel “Tähtis ja vähetähtis. Miks naised nii vähe proosat kirjutavad?” (Hellerma 2001) juhtis tähelepanu üldisele suhtumisele kirjutavasse naisesse. Hellerma kirjutab, et Eesti ühiskond on “tekkiva eurokihi all üsna sallimatu teooriate vastu, mis harjumuspäraselt naiste-meeste rollijaotust teisiti mõtestavad. Ei soosi ühiskond tegelikult ka kirjutavat naist. Ei soosinud aastakümneid tagasi, ei tee seda nüüdki.” Selline arusaam mõjutab paratamatult naiskirjaniku tegevust ning luges peavoolu kriitikat, saab autor tihti teada, et

“ta ei kirjuta nagu mees ja et see on üldiselt ikkagi viga”. Järelikult rajaneb mitte ainult domineeriv loojaidentiteet, vaid ka kriitika kas nähtavalt või varjatult soolise erinevuse kateoorial ning naiskirjaniku nägemus, kirjutamisviis või teemavalik ei ole nende kriteeriumite alusel võrdväärne tema meeskolleeegide omaga (sarnane probleemiasetus on pannud mind spekuldeerima selle üle, et kui näiteks Marguerite Duras oleks sündinud eesti kultuuri, siis milline oleks tema koht selles).

Hellerma artikkel on oluline just tänu sellele, et see juhüb tähelepanu mitte lihtsalt naiste igapäevategelikkusele – reeglina meestest madalam sissetulek ja vastutus laste eest, mis loomingulist tegevust pärsivad ning mida enamasti sellistena üldiselt ka aksepteeritakse, – vaid ka sümboolsetele takistustele. Viimastele ei pöörata tavaliselt suurt tähelepanu, kuivõrd väidetavalt on iga-suguse kunsti hindamise kriteeriumid neutraalsed, kuid seda olulisemaks kujunevad nad autori loomingulise tegevuse hindamisel, kuivõrd nad ei võimalda n-ö. vabandust, mida silmanähtavad materiaalsed takistused tihti võimaldavad. Ilmselt pole vaja siinkohal lisada, et domineerivate kriteeriumite, sh. ka sooliselt eristatud kriteeriumite, tähendust kultuuri kanoonilise ajaloo koostamisel on raske alahinnata.

Siin on kindlasti tegemist valdkonnaga, millesse naisuurijatel on võimalus ja kohustus (!) sekkuda. Kui me kirjutame naiskunstnike ja -kirjanike ajalugusid, siis juba sellega me muudame neid tingimusi, milles nii oleviku kui tuleviku naised loovad. Tõsi, kellelegi meist pole uudiseks, et enamasti kiputakse seda naiste endi poolt endale välja võideldud olemisruumi vaatlema teisejärgulise ja vähemtähtsana, ainult naiste endi jaoks tähendust omavana, mis üldpilti ja peavoolu kultuuri oluliselt ei mõjuta ehk nagu Hellerma kirjutab – see ei ole just suur lohtus, kui naisuurijad tõrjutud naiskirjanikule vahel õlale patsutavad. Analoogsed argumentid näivad kujundavat ka naiste endi negatiivset suhtumist kvoodisüsteemi, mis väidetavalt

vähendavat läbilõõnud naispoliitikute väärtust. Nii aksepteeritakse feministlikku lähenemist n-ö. lisana või alternatiivina peavoolu teadusele, kuid selle roll traditsiooniliste distsipliinide ja nende metodoloogiate kriitikuna jääb tihti varju. Et näha feministlikku sekkumist millegi rohkema kui lihtsalt huvitava lisandusena, tuleb nähtavale tuua sellise väite enda ideoloogiline alus. Sarnaselt teistele nn. üldist, universaalset kultuuri või teadust esindavatele seisukohtadele on ka naisuurimise marginaliseerimine kantud teatavast erapoolikust huvist, mis lubab vähemtähtsalt erinevusel küll eksisteerida, kuid mitte kõigutada domineeriva maailmavaate või diskursuse võimu.

Kui ameerika kunstiajaloolane Linda Nochlin kirjutas 1971. aastal krestomaatilise essee “Miks pole olnud suuri naiskunstnikke?“, siis ei olnud tema ülesandeks sellele küsimusele pädevalt vastata, kuigi ta tõi välja need hariduslikud, kultuurilised ja eetilised piirid, mis naiste kunstnikuks saamisele olid seatud. Pigem oli tema eesmärgiks juhtida tähelepanu selle küsimuse ja kunstiajaloo kui distsipliini enda viljakustele, tuues niimoodi endaga kaasa üleskutse paradigmaatiliseks muutuseks kunstiajaloo vallas. Nagu Griselda Pollock on öelnud, paneb see küsimus “meid analüüsima kunstiajalugu kui distsipliini, mis struktuuralselt pole jättnud välja mitte ainult naised, vaid ka *tingimused*, mis lubaksid vastata küsimustele naiste erineva osa kohta kunsti ajalugudes, kus mehi nähakse “loomulikult” juhtfiguuride, geenius-tena” (Pollock 2001, 33). Järelikult tõi Nochlini küsimus kaasa kriitilise suhtumise traditsioonilisse kunstiajalukku kui neutraalsesse teadusesse. Pollockile kuulub ka idee feministlikust sekkumisest kunstiajalukku, mis erineb feministliku kunstiajaloo mõistest oma teoreetilise rõhuasetuse poolest: feministlik lähenemine ei ole mitte uue, paralleelse ja eraldiseisva kanooni loomine, vaid “jõud, mis lubab esitada väljakutseid kunsti ja kunstiajalugu puudutavatele mõttemallidele” (Pollock 2001, 34). Selliselt

muutub feministlik sekkumine "ohtlikuks lisan-
duseks" (Derrida), mis lubab nähtavale tuua tra-
ditsioonilise distsipliini enda eeldused ja piira-
tuse ning muudab üldise kunstiajaloo projekti
(või vastavalt ka teised distsipliinid ja diskur-
sused) läbinähtavalt ühe konkreetse ideoloogia
ja mitte universaalse inimkultuuri esindajaks.
Selliselt ei esita feministlik uurimine küsimusi
ainult naiste kultuuri kohta, nagu tavaliselt arva-
takse, vaid analüüsib terve inimkultuuri ajalugu
ja selle üleskirjutamise viise.

Akadeemilise feminismi kriitilist panust ongi
tihti hinnatud eelkõige dekonstrueeriva potent-
siaali poolest, kuid rõhuasetus paradigmaatilist
muutust tekitavale kriitilisele analüüsile annab
sellele projektile produktiivse varjundi. Dist-
sipliinide sisesed muutused toovad kaasa vara-
semast erinevat tüüpi teadmisi, mis omakorda
mõjutavad meie arusaamu nii meie endi, teiste
inimeste kui maailma kohta. Selliselt vaadatuna
on feministlik teooria mitte lihtsalt kriitika või
alternatiivne konstruktsioon, vaid muudatusi
soodustav strateegia ja praktika. Kultuurilised
representatsioonid on sümboolne võitlusväli
ning see, milliseid tähendusi seal privilegeeri-
takse ja milliseid mitte, on liiga suure tähtsusega,
et kõik feministid peaksid otsustama sotsiaal-
poliitilise tegevuse valdkonda taanduda.

Selliselt kirjeldatud teoreetiline feminism on
tihedalt seotud vasakpoolse intellektuaalse pro-
jektiga. Nii feministliku kui ka vasakpoolse intel-
lektuaali rolli kirjeldav sõnavara on olnud roh-
kemal või vähemal määral teadlikult poliitiline,
vastandudes traditsioonilisele arusaamale intel-
lektuaali või teadlase väidetavalt neutraalsest
identiteedist. Vasakpoolse ideaali kohaselt "intel-
lektuaal on poliitiline tegelane, kes võitleb õiguse
eest, sekkub avalikku sfääri ning püüab vabas-
tada tõde hegemoonlikust osalusest võimu ja
majanduse valdkonnas. Enamgi, intellektuaal
pole ainult õpetlane ja kultuuri tootja ega lihtsalt
poliitik või võitlev aktivist, vaid pigem püüab
ta neid valdkondi ühendada ja tasakaalustada
eetilis-poliitilises tegevuses, mis üritab vastu

seista teooria-praktika lahutatusele." (Hirtler
2001, 47) Ka feministliku teooria puhul on tege-
mist omaenda metodoloogiliste ja teoreetiliste
eelduste suhtes kriitilise, seega ka muutuva ja
varjamatult poliitilise projektiga, mis erinevalt
hegemoonlikest ideoloogiatest ja domineeriva-
test teoreetilistest diskursustest ei ehi ennast
absoluutse objektiivsuse, neutraalsuse ja univer-
saalsuse siltidega.

Kirjandus

Hellerma, Kärt (2001). Tähtis ja vähetähtis. Miks naised
nii vähe proosat kirjutavad? *Sirp* 6.06.

Hirtler, Kurt (2001). Kaotus ja vasakpoolsus. *kunst.ee* 3,
47–48.

Järviste, Liina, Mälksoo, Maria (2001). Feminismist ja
selle võimalikkusest tänases Eesti ühiskonnas. *Rmt-s*
Eesti naine sillakohtust võrdõiguslikkuseni. Korp! Filiae
Patriae, Tartu, 43–57.

Pollock, Griselda (2001). "Kuhu suundub kunstiajalugu
21. sajandi künnisel?" Intervjuu Katrin Kivimaaga.
kunst.ee 1, 32–37.

Teaduslik tõde ja feministlik teooria *

Iivi Masso

Feministlik teooria on olemuselt poliitiline. Ta sisaldab kas otseselt või kaudselt pürgimust muuta maailma. Tema eesmärk ei ole vaid konstateerida “neutraalselt” uurimistulemusi kui “tõelise”, objektiivse maailma paratamatuid fakte. Kui uurimus paljastab näiteks naiste vastu suunatud vägivalda süstemaatilisuse või naiste meediarollide hierarhilise stereotüüpsuse, siis ei ole selle info vastuvõtjal võimalik siiralt erapooletuks jääda. Tahes või tahtmata ta võtab seisukoha kas kõnealuse juurdunud kombe vastu või siis selle säilitamise poolt. Ka viimane seisukoht on erapoolik. Kui oleme kord teadlikud erinevatest alternatiividest – sellest, et asju võiks esitada ja teha ka teisiti, siis on ka *status quo* kaitsmine aktiivne seisukoht.

* Artikli aluseks on *Ariadne Lõnga* seminaril 7. detsembril 2001 Tallinna Pedagoogikaulikoolis peetud ettekanne.

Feministliku teooria poliitilisus on vastuolus klassikalise arusaamaga teadusest. Kas pole mitte teaduse eesmärk paljastada Tõde? Koguda objektiivseid teadmisi maailmast sellisena, kui ta on, mitte muuta maailma? Sestsaadik, kui on eraldatud fakt ja norm, tõde ja väärtus, on Teadus eraldatud moraalist ja poliitikast.

Või kas ikka on? Mil määral on teadus kui selline tegelikkuses objektiivne, vaba poliitilisest pürgimusest ja moraalsest suunamisest?

Eesti (ja soome) keeles on sõna *teadus* tähenduslikult lähedane pigem saksa *Wissenschaft*'ile kui inglise *science*'ile. Vahe on selles, et kui esimene hõlmab traditsiooniliselt ka ühiskonnateadusi, siis viimane tähistab kitsamalt loodusteadusi. Objektiivsuse nõue, nagu ka kujutelmest sõltumatust tegelikkusest, mida teadus erapooletu vaatejana uurib, pärineb just loodusteadusest. Segadus teaduse normeerimisel tekib sellest, et tänu inglise termini kasvavale mõjule kasutatakse loodusteadusele mõeldud norme ka ühiskonnateadusi hinnates.

Kvantfüüsika avastused seavad kahtluse alla täieliku objektiivsuse võimalikkuse isegi loodusteadustes. Sellel teemal asjatundmatuna rohkem peatumata tahaksin küsida retooriliselt: kui “teaduslikud” on traditsioonilisemad ühiskonnateadused eelmainitud klassikalises mõttes?

Ühiskonnateadustes osutub klassikaline subjekt ja objekt, teadja ja teaduse eraldamine lähemal vaatlemisel pea alati illusoorseks. Teaduse tegija mõjutab igal juhul oma uurimuse objekti, s.t. ühiskondlikku tegelikkust. Juba ainuüksi küsimused, mida uuritakse ja kuidas, on poliitilised. Isegi ühiskonnateadustest “konkreetsima”, majandusteaduse tundjad on tänaseks mõõnnud, et majandussüsteemist ei saa rääkida teadusliku objektiivsusega, sest majandusteadlaste eksperthinnangud olukordadele mõjutavad majanduselu toimijate otsuseid ning seega ka kogu majandussüsteemi arengut.

Sotsioloogiauuringute tulemused sõltuvad palju sellest, missuguseid küsimusi esitatakse ja kellele. Samas mõjutavad need tulemused

uuritavat tegelikkust, näiteks teatud ühiskonna-nähtustele tähelepanu juhtides ja keskustelu äratades. Tähendab, teadlane mitte ainult ei kirjelda, vaid ka kujundab ühiskonda. Selles peitub teaduse võim.

Kaasaegse ühiskonnafilosoofia üheks mõjuvõimsamaks suuna-andjaks on olnud nn. kriitiline traditsioon, mille juuri võib otsida kas Teise maailmasõja järgsest ratsionalismikriitikast või veelgi kaugemalt, varasest marksismist. Kriitiline teooria ei saagi olla vaid ühiskonnaprotsesside passiivne jälgimine. See sisaldab püüdu neid protsesse tõlgendada ja hinnata nii, et koos probleemide ning nende võimalike põhjustega paljastub ka muutuse võimalikkus. Feministlik teooria on välja kasvanud kriitilisest traditsioonist ja moodustab nüüdseks selle olulise osa. Seades kahtluse alla feministliku teooria teaduslikkuse, oleksime sunnitud suurema osa tänapäeva ühiskonnateadustest samuti teaduse kategooriast välja arvama.

Kui püüd teooria abil maailma muuta on poliitiline, siis kas püüd teooria abil kehtivat ühiskonnakorda säilitada on "objektiivne"? *Status quo* toetajad kasutavad tihti peale paratamatuse reetoorikat. Olevate võimuhete säilitamist püütakse kaitsta "teaduslike" teooriatega, mis toetuvad küll looduse, küll inimühiskonna arengu mehhaanilistele, raudsetele seaduspärasustele. Otsitakse teaduslikku tõde püsivast inimloomusest, ajaloolisest paratamatusest, evolutsiooni eesmärgipärasusest. Nendele tõdedele appelleerides tembeldatakse alternatiivid kehtivale korrale võimatuks või loomuvastaseks. Samas õigustatakse sisuliselt reaalseid võimsuhteid. Kui palju ongi Eestis maad võtva feminismi vaigistamiseks viidatud "looduse poolt" paika pandud soorollide loomulikkusele ja seega ka nende vaieldamatule õigsusele!

Praktikas võitlevad olemasolevaid hierarhiaid toetavad konservatiivid muutuse vastu sama aktiivselt kui kriitikud muutuse poolt. Seega ei ole mingit alust pidada konservatiivseid, bihevioristlikke või evolutsioonilisi ühis-

konnateooriaid vähem poliitiliseks kui feministlikke ja muid kriitilisi teooriaid. Traditsiooniliste teooriate erapoolikus on lihtsalt nähtamatum, sest nende autorid on harjunud esindama Teadust ja Tõde.

Teadusega tegelevad asutused, ülikoolid ja akadeemiad teevad pidevalt poliitilisi valikuid, otsustades, missuguste teooriate tegemist toetatatakse. Soome naisuurija ja filosoofi Tuija Pulkkineni sõnul tehakse kõikides ülikoolides poliitikat selle sõna kõige laiemas tähenduses: seal muudetakse mõistete sisu – tehakse poliitikat mõistetega, mille abil inimesed tegelikkust näevad. Tähendab, seal vormitakse ja levitatakse "tõde" ehk uskumust sellest, missugune maailm on, missugune tõlgendus maailmast on õige. Teisisõnu, ülikoolides tehakse "tõe poliitikat". (Pulkkinen 2001, 48)

Feministlik teooria esindab teatud liiki tõlgendusi maailmast – selliseid, kus soolise kuuluvuse ja sooliste hierarhiate tähendusele pannakse erilist rõhku. Naisuurimine ei erine muust ülikoolides tehtavast uurimisest oma poliitilise suundumuse tõttu. Erinev on naisuurimise positsioon selles mõttes, et see on teadusliku tõe poliitilisusest, sealhulgas enda omast, teadlikum kui etableeritumad teadusharud. Põhjus on see, et teadusliku tõe autoriteeti on nii kaua kasutatud naise olemuse määratlemiseks ning naiste ühiskonnaelust eemal hoidmise õigustamiseks. Naised on kõlvanud teaduse objektiks, mitte aga selle tegijateks. Sel taustal on "teadusliku tõe" kahtluse alla seadmine feministliku teooria poolt loomulik.

Pulkkineni arvates annab naiste "teise" positsioon teaduses naisuurimisele õigupoolest privilegeeritud vaatenurga. Tõrjutusest sündinud skeptitsism lisab kriitilist avatust, suhtelisuse taju ja ajaloolist tundlikkust. Need hoiakud soodustavad teaduse edenemist enam, kui usk absoluutse tõe olemasolusse.

Feministlik teooria moodustab tänaseks lahutamatu osa kaasaegsetest ühiskonnateadustest. Ei ole iseenesest enam mingit vajadust tões-

tada, et see on teadus sama palju kui teisedki. Küll aga tasub naisuurijatel ja eriti feministliku teooria tegijatel meeles pidada, et teaduse roll ei kohusta näilise objektiivsuse taotlemisele. Feministlikul teorial ei ole vaja häbeneda oma poliitilist dünaamikat või katsuda peita seda pseudoobjektiivsuse maski taha, nagu traditsioonilised teadused on seda aastakümneid teinud. Ei ole vaja teadlikult hoiduda uuringute tulemuste kohta hinnangulist seisukohta võtmast. Selle asemel, et omaenda poliitilist potentsiaali maha mängida, peaks naisuurimine kasutama oma "privilegeeritud olukorras" tingitud kriitilist potentsiaali selleks, et tuua päevavalgele ka teiste teadusharude poliitilisus.

Kirjandus

Pulkkinen, Tuija (2001). Tieteen ja totuuden politiikka – feministinen teoria toimii. *Naistutkimus-Kvinnoforskning* 3 (14), 48–50.

Kristiina Instituut ja akadeemiline naisuurimine Soomes

Leena Kurvet-Käösaar

Soome akadeemiline naisuurimine on üldiselt kõrge soo- ja naisuurimistasemega Skandinaaviamaade seas väljapaistval kohal ning suudab sel alal edukalt kaasa rääkida ka rahvusvahelises teadusruumis. Tänapäevase tasemeni on aga jõutud aastatepikkuse süstemaatilise ülesehitustöö tulemusena mitmete riiklike haridus- ja kultuurielu korraldavate institutsioonide toetusel. Järgnev kirjutus annab soome naisuurimise üldisel taustal lühikese ülevaate Helsingi Ülikooli juures tegutsevast Kristiina Instituudist, mida võib pidada üheks kesksema tähtsusega naisuurimiskeskuseks Soomes.

Akadeemiline naisuurimine tekkis Soomes 1960. aastail seotuna tolaeagse soorolle puudutava radikaalset laadi diskussiooniga Skandinaaviamaades. 1970. aastate lõpul järgnes sellele uus akadeemilise naisuurimise laine, mille inspiratsiooniallikaks oli feminismi kui rahvusvahelise liikumise ja mõttesuuna esiletõus Euroopas. 1970. aastate lõpul oli naisuurimise tutvustamisel Soomes oluline roll Põhjamaade Suvelikooli raames toimunud feministliku suunitlusega kursustel. 1980. aastate alguses asutati mitmete Soome ülikoolide juurde naisteadlasi koondavaid organisatsioone, mis löid teatud institutsioonilise baasi ulatuslikemate naisuurimisalaste projektide algatamiseks ning pedagoogilise väljundi leidmiseks ülikoolides. Esimene taoline organisatsioon asutati 1982. a. Helsingis.

Naisuurimise erialaks arenemisel Soomes 1980. aastatel oli oluline roll Soome Teaduste Akadeemial ning Meeste ja Naiste Võrdõiguslikkuse Nõukogul (TANE). Samuti nägi Soome valitsuse Soolise Võrdõiguslikkuse programm aastatel 1980–1985 ette naistele keskenduvate teadusprojektide toetamist. Esimese omalaadse Skandinaaviamaades loodi aastal 1988 Soome Naisuurijate Assotsiatsioon, mis annab ka käesoleval ajal välja mainekat interdistsiplinaarset akadeemilist teadusajakirja *Naistutkimus*.

1980. aastatel nägid ilmavalgust esimesed naisuurimisalased programmid erinevais Soome ülikoolides. Paljudes ülikoolides arendati välja terviklikud programmid, loodi ka mitmeid koostöövõrgustikke. Suurimaks probleemiks naisuuringute väljaarendamisel ülikoolides oli puudulik rahastatus. 1990. aastate alguses hakkas Soome haridusministeerium Soome parlamendi naisliikmete algatuse tulemusena naisuurimisprogramme süstemaatiliselt toetama. Täna on autonoomsed õppetooli- või osakonnasarnased naisuurimisalased üksused neljas Soome ülikoolis. Kõige vanem neist on Turus paiknev Åbo Akademi naisuurimisprogramm, mis pärineb aastast 1986. Sellele järgnevad Tampere (1990), Helsingi (1991) ja Turu (1995) ülikoolid. Mitmekülgselt ja laiaulatuslikku naisuurimisalaste kursuste valikut pakuvad kaheksa Soome ülikooli: Helsingi, Jyväskylä, Joensuu, Lapimaa, Tampere, Turu, ja Oulu Ülikool ning Turus paiknev Åbo Akademi.

Üheski Soome ülikoolis ei ole veel võimalik omandada magistri- või doktorikraadi naisuurimise alal, küll on aga naisuurimist võimalik võtta peaaainena bakalaureuseõppes. Kraadiõppes on naisuurimist võimalik võtta alamastmes, mõnel pool ka süvendatud alamastmes. Sellise korralduse miinuseks on aga asjaolu, et nii jääb akadeemilises aruandluses nähtamatuks panus, mille on erinevatel erialadel kaitstud naisuurimisalaste bakalaureuse-, magistri- ning doktoritöödele andnud naisuurimisõppetoolide õppejõud. 1990. aastatel kehtestatud üleriiklike

kraadiõppeprogrammide hulgas on aastatel 1995–1998 ja 1999–2002 tihedalt suunaks ka naisuurimine. Üleriiklikku naisuurimisele keskendunud doktorioõppeprogrammi koordineerib Kristiina Instituut.

Soome naisuurimist iseloomustab tugev ja ülimalt tulemusrikas koostöö erinevate valdkondade, institutsioonide ja naisuurimisega tegelevate õppejõudude ja teadustöötajate vahel. Kontaktid toimivad nii riiklikul kui rahvusvahelisel tasandil, kus on eriti oluline Skandinaaviamaade naisuurimisalane koostöö.

Kristiina Instituut

1991. aastal asutatud Helsingi Ülikooli juures tegutsev naisuurimisinstituut on oma nime saanud Rootsi kuninganna Kristiina järgi, kelle valitsusajal 1626–1689 kuulusid Rootsi Kuningriigi alla ka Soome alad. Kuninganna Kristiina on asutanud nii Helsingi Ülikooli kui Turu Kuningliku Akadeemia. Helsingi Ülikooli naisuurimisinstituut kannab mitmekülgselt haritud ning Euroopa kultuuris kodus oleva hariduse, kunsti ja teaduse patroonina tuntud kuninganna Kristiina nime, rõhutamaks tema panust Soome kultuuri- ja hariduselu edendamisel.

Kristiina Instituut asutati 1991. aastal autonoomse üksusena Helsingi Ülikooli humanitaarteaduskonna juures. Instituudi rajamine tõusis esimest korda päevakorda 1989. aastal Helsingi Ülikooli Võrdõiguslikkuse Komitee raames ning instituut avas oma ukse 1991. aasta jaanuaris. Analüüsides “kiirelt ning ilma selgelt tajutava vastupanuta” kulgenud asutamiseotsust kaiku, toob Pia Purra esile kolm määrava tähtsusega unikaalset laadi strateegiat: nimeandmisstrateegia, avalikkuse tähelepanu strateegia ja meeldetuletusstrateegia (1993, 4–5). Kuigi tegemist pole olnud eelnevalt planeeritud strateegiliste sammudega, on eelpool nimetatud kolm hästi ajastatud tegutsemisuunda olnud äärmiselt tulemuslikud. 1990. aastal tähistas Helsingi

Ülikool oma 350. aastapäeva. Ülikool asutati Rootsi kuninganna Kristiina valitusajal aastal 1640. Toetudes kuninganna Kristiina eeskujulikule mainele soome kultuuri- ja haridusringkondades, tegi Soolise Võrdõiguslikkuse Nõukogu naisuurimise ja feminismiga seotud Helsingi Ülikooli õppejõudude toetusel ettepaneku luua ülikooli juurde Kristiina Instituudi nimeline naisuurimiskeskus. Kogu juubeliaasta vältel oli Soome ajakirjanduse huvi Helsingi Ülikooli vastu väga kõrge. Kristiina Instituudi mõtte algatajad hoolitsesid selle eest, et soome ajakirjandus oleks pidevalt informeeritud ka instituudi asutamise seotud teemadest. Toimus ka laiaulatuslik pressikonverents naisuurimise olukorrast Soome ülikoolides, mida kajastas põhjalikult ka Soome suurim päevaleht *Helsingin Sanomat*.

Kristiina Instituudi loomiseks andsid suure panuse Helsingi Ülikooli Võrdõiguslikkuse Komitee liige prof. Raja Sollamo, ülikooli juhtivaid femininiste prof. Auli Hakulinen ja ülikooli juubelikomitee liige ajaloodoktor Päivi Setälä. Töötades juubeliaasta vältel tihedalt koos ülikooli rektori ning teiste ülikooli tippadministratortitega, ei jätnud dr. Setälä ühtegi juhust kasutamata meenutamaks naisuurimisinstituudi vajalikkust Helsingi Ülikoolile. Mitmekülgne, strateegiliselt hästi läbimõeldud algatustöö kandis vilja: 6. juunil 1990 andis Helsingi Ülikool ametliku nõusoleku Kristiina Instituudi loomiseks.

Kristiina Instituudi eesmärgiks on naisuurimise edendamine nii õppetöö kui erinevate uurimisprojektide raames, teadus- ja hariduskontaktide koordineerimine teiste naisuurimisprogrammidega ning naisuurimisalase informatsiooni levitamine. Instituuti juhivad nõukogu, mille praegune juhataja on naisuurimise professor dr. Aili Nenola. Kristiina Instituudil on üks alaline professorikoht, mida käesoleval hetkel täidabki folkloristikaprofessor Aili Nenola, ning üks erakorraline lektorikoht (käesoleval hetkel täidetud Anna Rotkirchi poolt), üks koordinaatorikoht ja üks sekretärikoht. Lisaks sellele on Kristiina Instituudiga seotud mitmed mai-

nekad teadlased: Soome Teaduste Akadeemia vanemteadur Tuija Pulkkinen, Soome Teaduste Akadeemia järel doktorant dotsent Leena-Maija Rossi, Soome Teaduste Akadeemia teadur dotsent Kirsi Saarikangas, Soome Teaduste Akadeemia professor Ulla Vuorela ja järel doktorant dr. Minna Uimonen.

Kristiina Instituut pakub mitmesuguseid naisuurimisalaste kursuste blokke erinevate valdkondade üliõpilastele. Bloki "Soome, Põhja- ja Baltimaade soosüsteem" õppekeeleks on inglise keel ning eesmärgiks tutvustada välisüliõpilastele naiste olukorda ja soosüsteemi Soomes ning Skandinaaviamaades. Bloki raames on näiteks võimalik võtta kursusi, mis käsitlevad soome naiste rolli poliitikas, kultuuris ja hariduselus, soopoliitika osakaalu Põhjamaade töökorrallduses, soosüsteemi Baltimaades ja Venemaal ning naiste staatust Euroopa Liidus. Soomekeelse ainetelena pakutakse naisuurimist alamastmes Helsingi Ülikoolis alates aastast 1987. Alamaste naisuurimises annab ülevaate naisuurimise taustast, lähtekohtadest ja teooriatest laiemas rahvusvahelises perspektiivis ning tutvustab naisuurimise värskemaid saavutusi ja kaasajal olulisi teoreetilisi suundi. Naisuurimisalased kursused on põhiosas valdkondade kaupa ära jaotatud vastavate erialade õppetoolide vahel, Kristiina Instituudi kanda on feministlikku teooriat käsitlevad ja interdistsiplinaarset laadi kursused ja projektid. Aastas leiab Kristiina Instituudis aset umbkaudu viisteist erinevat loenguseeriat.

Iga naisuurimisprogrammis osaleb Helsingi Ülikooli osakond on määranud õppejõud (kokku 34), kes vastutavad õppetöö ning eksamite eest. Esindatud on järgmised valdkonnad: ajalugu, filosoofia, kirjandus, lingvistika, teatri-teadus, folkloristika, kunstiteadus, muusikateadus, lesbiuuringud, psühholoogia, sotsioloogia, sotsiaalpoliitika, majandus, politoloogia, meediauuringud, teoloogia, kasvatusteadused, geograafia, meesuurimine, meditsiin ja õigusteadus. Lisaks kindlale ainevaldkonnale keskenduvatele

kursustele on eraldi blokk naisuurimise teoreetilist tausta ning seisukohti tutvustavaid kursusi ning õppemoodulid magistri- ja doktoritaseme üliõpilastele, mida organiseerib ja koordineerib põhiliselt Kristiina Instituut.

Helsingi Ülikoolis on Kristiina Instituudil juhtiv roll naisuurimisalaste teadusprojektide läbiviimisel ja koordineerimisel. Hetkel käimas-olevatest suuremahulistest projektidest võiks tuua prof. Aili Nenola juhivat projekti "Sotsiaalselt määratletud vägivald soome kultuuris ja ingeri itkudes", Kirsi Saarikanga juhivat projekti "Ruumi sotsiaalne produktioon", Tuija Pulkkineni juhivat projekti "Poliitilised süsteemid, kontingentsus ja mõistete kasutamise muutused", Anna Rotkirchi juhivat projekti "Soo kontseptsioon Venemaal ja intiimsuse internaliseerimine: hoolitsusahelad soome, vene ja prantsuse ühiskonnas". Professor Ulla Vuorela, kes on seotud nii Kristiina Instituudi kui Tampere Ülikooliga, juhib projekti "Sooaspektid postkoloniaalses kontekstis". Lisaks õppetööle ja teadustööle organiseerib Kristiina Instituut ka laiema sotsiaalse kandepinnaga üritusi; näiteks Café Christina vahendab ja korraldab laiemale publikule suunatud diskussioone, Kristiina Academy üritused on suunatud Helsingi ülikooli üliõpilaskonnale ning õppejõududele laiemas plaanis.

Kristiina Instituudi laiaulatuslik ning mitmekülgne teaduslik ja õppetöölane tegevus annab ühtaegu tunnistust akadeemilise naisuurimise elujõulisusest ja vajalikkusest Helsingi Ülikoolis ja soome ühiskonnas, näidates selgelt, et enam kui kümne aasta eest vastu võetud otsus naisuurimisinstituudi loomise kohta on end igati õigustanud. Kristiina Instituudi ajaloos tõuseb selgelt esile nii akadeemilise naisuurimise arendamisele ja püsijäämisele pühendunud inimeste suur panus kui ka Soome riigi ja Helsingi Ülikooli valmisolek jätkuvalt toetada naisuurimisinstituudi loomist ja kestmajäämist.

Kirjandus

Rantalaiho, Liisa; Acker, Joan; Jónasðóttir, Anna; Melby, Kari; Witt-Bradström, Ebba (2002). *Women's Studies and Gender Research in Finland. Evaluation Report*. Publications of the Academy of Finland 8/02. Helsinki.

Purra, Pia (1993). *Establishing a New Institute for Women's Studies at an Old and Large University – the Case of Christina Institute and the University of Helsinki*. Fifth International Interdisciplinary Congress on Women, Costa Rica, 22–27 February 1993. Unpublished conference paper.

Soorollid õppekirjanduses

Jaan Mikk

Riigikogu menetleb soolise võrdõiguslikkuse seadust, mis on suunatud naissoo ebaõiglase kohtlemise raskemate juhtumite vältimisele. Selle kõrval on oluline kujundada inimeste teadvust nii, et ka igapäevastes pisiasjades oleksid mõlema soo esindajatel võrdsed võimalused.

Inimeste teadvuse kujundamiseks on palju teid ja üheks nendest on kooliõpikud. Kooliõpikute suurest mõjust rahva teadvusele räägivad näiteks Saksamaal tehtud uuringud. Braunschweigi õpikute uurimise instituudis on välja selgitatud, kuidas õpikute kaudu valmistati saksa rahvast ette Teiseks maailmasõjaks. Et niisugune häving ei korduks, selleks uuritakse kaasaja õpikuid erinevates Euroopa riikides ja antakse soovitusi mõistva suhtumise kujundamiseks teistesse rahvastesse.

Nais- ja meesoo kujutamine õpikutes on välismaa uurijate tähelepanu köitnud juba aastakümneid. On leitud, et naistegelasi esineb õpikutes vähem kui meestegelasi ja naiste tegevusvaldkonnad on vähem esindatud. Naisi kujutatakse kodustes rollides, samal ajal kui meestel on palju erinevaid tegevusi väljaspool kodu. Õpikud on selles aspektis elust maha jäänud – tegelikult on väga palju naisi tööl sotsiaalsfääris, meditsiinis, hariduses, aga õpikud seda ei kajasta. Juhtpositsioonil eelistatakse näidata mehi.

Õpikutes kujutatu on õpilastele eeskujuks. Nad saavad õpikust mudeli, mille järgi elus käituda. Eeskuju on sootuks tugevam käitumise kujundaja, kui sõnaline selgitus. Kui teisi eeskujusid ei ole, jääbki vaid õpikus näidatu. Miks peaksime aga lootma, et elu õpiku vead parandab? Õpik peab olema kasvatusprotsessis eestvedaja rollis, sest ta on koostatud meie parimate kolleegide poolt ja haridusministeeriumis heaks kiidetud. Õpikutes peaksid olema kajastatud eeskujulikud näited naiste ja meeste võrdsetest võimalustest. Muidugi peavad õpikud näitama elu realistlikult, kuid selle kõrval on neil ka laste paremasse tulevikku juhtija roll.

Avatud Eesti Fond finantseeris uuringut, mille eesmärgiks oli selgitada, kuidas kujutatakse meie õpikutes naisi ja mehi, ning võimalusel anda soovitusi soorollide edasiviivaks käsitluseks õpikutes. Uuringus vaatlusime ajaloo ning kodanikuõpetuse õpikuid ja lugemikke. Kokku uurisime üle viieteistkümne õpiku. Uurimistöö hõlbustamiseks koostasime küsimustikud soorollide kvalitatiivseks ning kvantitatiivseks analüüsiks õpikutes. Uurimistöö viisid läbi Tartu Ülikooli üliõpilased, nende seas doktorant Veronika Kalmus, magistrandid Jeannine Richards, Mai Sula ning Merike Värs ja Budapesti Kesk-Euroopa Ülokooli magistrant Liina Järviste.

Vaatleme lühidalt tulemusi. Alustame ajaloo õpikutest, mida seni on maailmas väärtuskasvatuse seisukohalt kõige rohkem uuritud.

Inimkonnast moodustavad naised üle poole,

ajaloo õpikutes on neid vaid mõni protsent ja needki kõrvalistes rollides. Ajalugu, mis kirjeldab poolt inimkonnast, on defektne ajalugu. Välismaal on seda ammu tõdetud, meie nägime, et see käib ka eesti ajalooõpikute kohta. Mida teha?

Head lahendust sellele probleemile ei ole leitud. Lihtne on soovitada ajaloo õpikute autoriteks sama palju naisi kui mehi. Võib-olla aitab see pikas perspektiivis vaadata ajaloole veidi teise pilguga. Tahaks loota, et naised märkavad ajaloos naiste tegemisi ja lülitavad neid rohkem ka õpikutesse. Loodetavasti välditakse siis varem esinenud moonutusi, mis naiste rolli vähendavad. Näiteks indiaanlastel olevat olnud suguharu juhtideks naised, kellega eurooplased ka läbirääkimisi pidasid, kuid ameerika ajaloo õpikutes näidatakse läbirääkimispartneritena mehi. Teise näitena meenub meesautoritele meeldinud jahipilt keskajast. Enne, kui nad selle õpikusse lülitasid, retušeerisid nad jahiliste seas olnud naised meesteks, sest naistel ei sobi ju jahil käia.

Naiste lülitamiseks ajalooõpikutesse võib ju otsida ja leida eredaid episoode naiste rollist. Ilmselt aitavad need meeste ja naiste osa ajalooõpikutes tasakaalustada, kuid kaugele nii minna ei saa. Kui ajaloo sisuks jäävad poliitika, majandus ja sõjad, siis ei võimalda objektiivsuse nõue saavutada naiste ja meeste võrdset esindatust õpikutes. Viimase eesmärgi saavutamiseks on soovitatud kirjutada Valitsejate loo asemel Inimeste lugu. Siis oleks ka tavalisel Maril ja Jüril, kellega end samastada ja nad ei tunneks end väärtusetute putukatena õpikus kirjeldatud kuningate kõrval. Siis tuleksid ajaloo õpikutesse ka lihtsate inimeste igapäevatöö, puhkus, haridus jne.

Kodanikuõpetuse õpikutes on naised arvukalt esindatud; kohati on naisi isegi rohkem kui mehi. Samas on meeste ja naiste rollijaotus traditsiooniline: mees käib kodust väljas tööle, tema ülesandeks on pere toita ja kaitsta. Naine on kodus, kasvatab lapsi ja hoolitseb mehe eest. Kohati on tunda talupoegliku kultuuri tugevat

esindatust, mida toetab ka ristiusk. Sellisena on õpikud jällegi elust maha jäänud – naised käivad ju tööl tavaliselt meestega võrdselt ja ootavad meestelt samuti võrdset panust kodustes töödes. Seega annaks tegeliku elu kujutamine tüdrukutele ja poistele rohkem rollimudeleid järgimiseks. Muidugi ei ole õpik ainult elu peegelpilt, ta esitab ka eeskujusid, mida elus võib-olla polegi, kuid mis võiksid noorte õnnele kaasa aidata.

Väärtuste uurijad pole tavaliselt kuigi suurt tähelepanu pööranud lugemikele, kuid just need osutusid soorollide seisukohalt kõige huvitavamaks. Kõigepealt leidsime jällegi stereotüüpset rollijaotust: president, kirjanik ja direktor on mehed, naine hoolitseb laste eest ja õpetab koolis. Tüdrukud on koolis hoolsad, nad õpivad hästi ja aitavad kodus ema. Poiste seas kippus aga domineerima tootsilik õpilane, kes on uudishimulik, loov, eirab koolikorda, jätab kodused tööd tegemata, vahel kakleb ja saab halbu hindeid. Selline poiss on siis sagedasim eeskuju lugemikes. Eeskuju nakkab. Kas ei peitu siingi üks selgitus faktile, et koolist kadunud põhikooli õpilaste hulgas on kaks kolmandikku poisid. Teise meessugu diskrimineeriva faktina leidsime ühest õpikust kodus valitseva ema, kes kõigile juhatab, mida on tarvis teha. On hea, kui juhatatakse, kuid kõik ei tarvitse seda välja kannatada.

Kokkuvõttes taastoodavad meie õpikud stereotüüpset rollijaotust, mis sageli on elust maha jäänud. Naised on elus haaratud väga mitmesugustesse tegevustesse, mida õpikud ei kajasta. Olukorra parandamiseks on kõigepealt tarvis leida, millistes valdkondades argiteadvusel põhinevad õpikud elust maha jäävad. Seejärel on oluline läbi rääkida, millisena me tahame näha naise ja mehe rolli tuleviku ühiskonnas ning kuidas selle rollijaotuse saabumist kooliõpikute kaudu kiirendada.

Uurimisprojekti tulemusi on avaldatud kogumikus “Kasvatus ja aated” (TÜ, 2001) ning erinevates ajakirjades. On ilmunud kogumik “Soorollid õppekirjanduses”.

Keskkooli lõpetavate eesti neidude kui tulevaste töötsijate teadlikkus inimkaubitsemisest

Marion Pajumets

V arakevel 2002 algatasid Põhjamaade ja kolme Balti riigi soolise võrdõiguslikkuse eest vastutavad ministrid inimkaubitsemise vastu võitlemiseks ühiskampaania, mida finantseerivad Põhjamaade valitsused ja Põhjamaade Ministrite Nõukogu. Osalevate riikide tegevused aasta aega vältava kampaania raames lähtuvad konkreetse riigi olukorrast ning vajadustest. Eesti prioriteetideks on inimkaubitsemise hetkeseisu kaardistamine, ennetus ja riskirühmade teavitamine ohtudest. Üheks Eesti kampaania osaks on sotsioloogiline uurimus “Keskkooli lõpetavate neidude kui tulevaste töötsijate teadlikkus inimkaubitsemisest”. Uurimus põhineb kvalitatiivsetel rühmaintervjuudel, mille abil selgitati välja tüdrukute teadlikkus inimkaubitsemisest ning ohvriks sattumise vältimisest. Iga intervjuu lõpus räägiti neidudele riskidest ning jagati Rahvusvahelise Migratsioonioorganisatsiooni poolt välja antud infovoldikuid “Ära usalda kerget teenistust välismaal”.

Uurimuse sihtrühmaks valiti keskkooli lõpetavad neid, kuna neil on oluline roll Eesti riigi jätkusuutlikkuse kindlustamises. On ju tegu elanikkonnagrupiga, kellelt oodatakse nii kiiret iibe töstmist kui ka aktiivset tööelus osalemist ning riigimaksude maksmist. Samas näitab erinevate riikide kogemus, et just noored naised moodustavad inimkaubitsemise peamise riskirühma.

Uurimuse “Keskkooli lõpetavate neidude kui tulevaste töötsijate teadlikkus inimkaubitsemisest” meetodiks valiti kvalitatiivne poolstruktureeritud rühmaintervjuu. Uurijatel oli ette valmistatud paindlik küsimusteraamistik, mis sobitus konkreetsete rühmade väljendusviisidega. Intervjuurühmad koosnesid neljast kuni kuuest neist ning intervjuu pikkus oli kuni kaks tundi. Valimisse kuulusid nii eesti kui venekeelse haridusega, nii eliit- kui tavakoolidest ning Eesti erinevatest piirkondadest pärit tüdrukud. Kokku intervjuueeriti kolmekümmend seitset neidu. Uurimuse viisid läbi Eesti Humanitaarinstituudi sotsioloogid.

Inimkaubitsemist soodustavad strukturealsed põhjused

Nõukogude Liidu kokkuvarisemine avas inimkaubitsejatele enneolematud võimalused. Rahvusvahelise Migratsioonioorganisatsiooni hinnangul on eestlastest ohvrite osakaal 500 noort naist aastas. Kui jagada värvatud neidude arv Eesti keskkoolide ning gümnaasiumide arvuga, selgub, et igast lennust langeb inimkaubitsejate võrku keskmiselt kaks neidu. Niisiis ei piirdu orjakaubitsemine Aafrika, Aasia ja teiste kaugete ning eksootiliste riikidega.

Eestlannade inimkaubitsejate kätte langemine on sageli seotud püüetega leida välisriikidest tasuv töö. Selle taga tuleb näha strukturealseid põhjuseid. Üha rohkemate keskkooli lõpetavate neidude jaoks muutub kodumaal toimetulemine üha keerulisemaks. Võrreldes oku-

patsiooniajaga on töötuse määr Eesti noorte hulgas mitmekordistunud. Kuna keskkool valmistab noori ülikooliks, on kõrgkooli minek kaheteistkümnenda klassi lõpetanutele iseeneestmõistetav samm; samas koondab Eesti riik tellimust bakalaureuseõppele. Viimastel aastatel on küll loodud ohtralt võimalusi tasulise kõrghariduse omandamiseks, kuid õppemaksud lõikavad väiksema sissetulekuga ühiskonnagrupidelt võimaluse haridusteed jätkata ja seeläbi staatuseredelil tõusta. Kui ei õnnestu minna edasi õppima, tuleb kiiresti töö leida; ent sünditusealiste naiste jaoks, kellel puuduvad töökogemus ja kutseoskused, on see keeruline.

Samas pakub meedia kitsikuses neidudele "imelisi lahendusi". Päevast päeva kutsutakse nägusaid, noori ning vähegi inglise keelt pursiivaid eestlannasid tasuvalde tööle välismaal. Seejuures ei oodata neilt ei kogemusi ega ametioskusi.

Keskkooli lõpetavate neidude riskisuhtumised

Miks mitte pühkida aastaks-paariks Eesti tolm jalgadel ja sõita üle lahe Soome või Rootsi, veelgi parem Vahemere kuuma päikese kätte või Ühendriikidesse, kus võõradki sulle tänaval naeratavad? Millal sa veel riskid, kui mitte noorena? Just nii arutles enamik uurimuses osalenud keskkoolilõpetajaid.

Tuleb märkida, et väga paljud uurimuses osalenud neid romantiseerisid riskeerimist. Pea ees tundmatusse vette viskumist käsitleti korduvalt suurepärase väljakutsena, võimalusena end proovile panna. Näiteks kohaliku keele mittevaldamisse suhtus suur osa intervjuueritustest kui toredasse žestikuleerimismängu, mis lisab elule värvi. Selgus, et "unelmate tööpakkumise" korral on suurem osa küsitletutest valmis minema täiesti võõrasse keelekeskkonda. Tüdrukud usuvad, et kohalike kõrvalt saab kiiresti

võõrkeele selgeks, eriti kui tagant tõukavad hädaolukord ning hea tahtmine.

Lisaks suhtlemisraskuste tagasihoidlikule tähtsustamisele seisnes teine valimile iseloomulik riskisuhtumine tööloa vajalikkuse alahindamises. Umbes pooled diskussioonides osalenu- tust oletasid, et kui tuttavad pakusid neile "musta", kuid "unelmate tööd", siis võtaksid nad selle vastu. Töö seaduslikkust peeti iseäranis ebaoluliseks lühikeste tööotsade puhul.

Tööloata tüdrukud, kes ei tunne kohalikke kombeid ega räägi kohalikku keelt, sõltuvad täielikult tööandjate lubadustest ning ausameel- susest, seadused neid ei kaitse.

Mind ja minu sõpru see ei puuduta

Enda riskirühmast väljaarvamine oli valimisse kuulunud tüdrukute seas väga tüüpiline ning seda sõltumata nende sotsiaalsest taustast. Valdavalt olid neid seisukohal, et jubedad asjad, nagu näiteks prostituudiks sattumine, ähvarda- vad üksnes iseäranis hoolimatuid või harima- tud ega puuduta "normaalseid" inimesi. Mõned respondendid koguni halvustasid inimkaubitse- mise ohvreid. Nende suhtumine oli "Kas peab siis nii naiivselt igatüht usaldama?"

Mitmetel valimisse kuulunud tüdrukutel, kelle kodune keel on eesti keel, on kujutlus prostituudist kui venekeelsest tüdrukust, kes ei ole viitsinud eesti keelt ära õppida. Kaasmaalasi kujutati selles olukorras ette märksa harvem.

Tallinnas venekeelse keskhariduse omanda- nud neid piiritlesid riskirühma maapiirkon- dade ja Ida-Virumaa neidudega. Viimased olid pea ainukesed, kes leidsid, et nad pole kaitstud.

Mainimist väärib, et venekeelse õppekee- lega keskkoolide lõpetajad olid ülejäänud valimi taustal üldiselt teadlikumad vajalikest protse- duuridest enne välisriiki tööle minekut, võrrel- des eesti õppekeeleaga keskkoolide neidudega. Seejuures olid esimesed, s.t. teadlikumad, interv-

juude lõpus jagatud nõuannete ja infovoldikute üle ka kõige tänulikumad.

Erinevad tüdrukud – erinevad ajendid riskimiseks

Intervjuumaterjali analüüsid selgus, et erinevatest keskkondadest pärit tüdrukud kuuluvad inimkaubitsemise riskirühma erinevatel põhjustel.

Võrreldes eesti rahvusest neidudega on Ida-Virumaa vene keelt rääkivad neid ohtudest teadlikumad, teisalt veelgi raskemas sotsiaalses ja majanduslikus olukorras kui eesti neid ning vastavalt ka tööd otsides riskialtimad.

Eestikeelsete tavakeskkoolide lõpetajad kuuluvad Eesti mõistes keskklassi, kus vanematel on nii ajalised kui majanduslikud võimalused oma järglaste eest igati hoolitseda. Nende jaoks on heatahtlikkus ja turvalisus sedavõrd normaalne keskkond, et nii mõnigi neist ei kujuta ette, et kellelgi võiksid nende suhtes olla kurjad kavatsused. Iseäranis eliitringkondadest pärit eestlannad tajuvad end võitjate ja iseotsustajatena. Neile on iseloomulik hea haridus, positiivne ellusuhetumine ning arusaam, et piasjad (nagu keele- või tööloaprobleemid) laabuvad, nagu nad alati on laabunud.

Kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et küllalt paljudel küsitletud neidudest on oma rollist välisriigis juba ette ühepoolne arusaam. Nad käsitlevad võimalikku heaoluühiskonda tööle minekut kui hästimakstud seiklust, mille raames tuleb teha veidi tüütut tööd. Sihtriigi kontekstis esindavad nad aga Ida-Euroopa immigrante, kes teevad pooltasuta põhjakihi tööd. Teisisõnu, küllalt paljud postsotsialistlike riikide noored naised lähevad välisriikidesse võitja suhtumisega tegema kaotajate töid.

Taustaks Eesti kahetine seisund

Intervjuudes välja tulnud eesti emakeelega tüdrukute sinisilmne usk, et kõik läheb hästi, on seotud eestlaste üldisema vastuolulise seisundiga. Võivad ju eestlased end ühelt poolt tunda “esimese klassi inimestena”. Eesti riigis on nad endile kindlustanud poliitilise ja majandusliku ülemvõimu ning üleolekutunde kohalike vähemusrahvuste suhtes. Samas on aga läänenaabrite elatustase siinsest sedavõrd kõrgem, et ükskõik millisele ametile sinna tööle pääsedes saadakse Eesti mõistes vägagi head palka.

Selle kahetise olukorra tõttu on seiklevad eestlannad tõenäoliselt inimkaubitsejatele märgatavalt kättesaadavam grupp, kui näiteks kurdi- või mustlasneid, kes on harjunud tajuma end “teisejärguliste inimestena” ning seetõttu õppinud end kaitsma. Samal põhjusel võib oletada, et tundmatutesse oludesse sattudes oskavad etnilised eestlannad end halvemini hoida, kui näiteks vene kodukeelega neid, kellel on Eesti Vabariigis vähemusena toimetuleku kogemus.

Siinkohal tutvustatud uurimuse raport on kättesaadav veebi-aadressil <http://www.ehi.ee/publikatsioonid/pajumets.htm>

Tänu ja vastuväited

Eda Sepale

Jaak Kangilaski

Eda Sepa artikkel “Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimise probleemid ja naiskunstnike osakaal: Valve Janov, Silvia Jõgever ja Kaja Kärner” on kiiduväärne lisa sõjajärgse eesti kunsti uurimisele. Artikkel koosneb õieti kahest poolest. Eda Sepp valgustab senisest põhjalikumalt ja õiglasemalt Tartu naiskunstnike loomingut peale 1957. aastat, selle kõrval arutleb aga ka kunstiajaloo periodiseerimise, sealhulgas selle metodoloogia üle. Just viimati mainitud osas polemiseerib E. Sepp mitme minu seisukohaga minu artiklis “Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine”. Alljärgnevalt tahangi käsitleda mitte kogu E. Sepa artiklit, vaid ainult mõningaid poleemikas tõstatatud küsimusi.

Oma artiklis kirjutasin muuhulgas: “Järgnev periodiseerimiskatse on esialgne. Iga etapi konkreetne kunstiteadvus ja kunstikultuuri kõik ülejäänud komponendid vajavad veel põhjalikku uurimistööd. Selle käigus võivad perioodide piirid täpsustuda, võib-olla ka nende arv muutuda ning nende iseloomustus saada hoopis uue sügavuse ja rikkuse.” Sellega ma rõhutasin, et ma ei pretendeeri selles artiklis lõplikule lahendusele ja kindlasti mitte perioodide sisu ammendavale analüüsile (see oleks just kunstiajaloo täiendamine) ning et ma ootan täiendus- ning parandusettepanekuid. Seetõttu on põhjust Eda Sepa mõtteid tervitada, kuid siiski tahan tema mõnele väitele vastu vaielda. E. Sepp leiab, et periodiseerimise aluseks tuleb võtta üksikuid kunstiteosed, mina omakorda eelistan kunstikultuuris, eriti kunstiteadvuses toimunud muutustele tuginemist, seega kompromissi kahe äärmuse – stiiliajaloo ja poliitilise ajaloo aluseks võtmise vahel. Kas liikuda üksikult üldisele või vastupidi on lõputu vaidlusteema, aga ilmselt on mõlemad teed õigustatud ja vajalikud. Nad täiendavad ja kontrollivad teineteist. Seetõttu on mul hea meel tõdeda, et kuigi E. Sepp vaidlustab minu metodoloogilised lähtekohad, jõuab ta perioodide piiride määramisel minuga küllalt sarnastele tulemustele (paarist erinevusest allpool). See on ka ootuspärane. Nagu ka E. Sepp ise tunnustab, ei erine E. Panofsky ikonoloogia põhiliselt A. Danto kunstimaailma mõistest, aga sel juhul on asjatu neid vastandada. Kui kunstiajaloolane ei piirdu teose stiilitunnuste kirjeldamisega ja võtab arvesse ikonograafia ning ikonoloogia põhimõtteid, tegelebki ta paratamatult kunstikultuuri ja kunstiteadvusega. Mis on algpunkt, pole oluline, kui erinevatest algpunktidest sarnaste tulemusteni jõutakse. Muidugi on mõlemal lähenemisviisil oma ohud. Ajastu kunstiteadvusest lähtumine on puudulik, kui ta ei jõua teosteni, teostest lähtumine aga ei tarvitse jõuda nende omaaegse tähenduse mõistmiseni. Seepärast on hea, kui erinevad lähenemisviisid teineteist vastastikku kont-

rollivad. Eda Sepp näib arvavat, et kunstiteosest lähtumine on omane kunstiajaloolastele, kunstkultuurist lähtumine aga filosoofidele. Filosoofidena nimetab ta minu poolt viidatud A. Dantot, G. Dickiet ja B. Bernšteini. Kui G. Dickie on tõepoolest “ainult” filosoof, siis B. Bernšteini või A. Dantot ei saa küll kuidagi kunstiteadlastele vastandada. Bernšteini kunstiajaloolised tööd on (lisaks tema kunstiteoreetilistele, aga mitte filosoofilistele) eesti kunstihuvilistele tuntud. A. Danto on tõepoolest tunnustatud filosoof, kuid samavõrra tunnustatud kunstiteadlane, muuhulgas ajakirja *The Nation* regulaarne kunstkriitik juba ligi 20 aastat ning ta on kirjutanud kunstiteaduslikke käsitlusi kümnetest kaasaegsetest kuulsamatest kunstnikest. Kunstiteoste sotsiaalne ja ideoloogiline kontekst on määrava tähtsusega mitte ainult A. Dantole ja B. Bernšteini, vaid enamikule kaasaegse kunstiteaduse suundadele, sealhulgas ka E. Sepale kui autoriteetsele feministlikule kunstiteadlasele. Määrava tähtsusega sellepärast, et kunstiteose tähendus sünnib kommunikatsioonis. Füüsiline, meeleliselt tajutav objekt sünnitab tähendusi, mis sõltuvad ajaloolisest kontekstist. See peaks selgitama, miks ma püüan eristada kunstiajaloolist ja kunstkriitilist lähenemist. Minu poolt R. Barthes’ilt laenatud väidet on E. Sepp küll sõna “pigem” ärajätmisega kategoorilise mana refereerinud ja Ameerika ei taha erinevalt R. Barthes’ist kunstiajalugu ja kunstkriitikat vastandada, kuid jään arvama, et “uusi, senimärkamata tähendusi” andes me käitume pigem kunstkriitikuna, sest kui nad on uued, siis need tähendused eksisteerivad esmakordselt ainult meie jaoks, meie kaasajas ja järelikult puudusid minevikus, mida ajaloolane uurib. Märk omandab tähenduse kontekstis. Need tähendused, mida eesti kunstnike teosed omasid kunstnikele endile teoste loomisajal või selleaegsele publikule, olid ühiskondliku ja kunstilise konteksti tõttu rohkem või vähem erinevad nende tähendusest tänapäeval või kõrvutades mõne muu kontekstiga, näiteks läänemaailmaga. Uute

tähenduste märkamine (või loomine) on kahtlemata väärtuslik – rikastab meie võimalusi kunstielamusi saada, kuid ajaloolane peab uurima eeskätt neid tähendusi, mis minevikus sündisid või vähemalt püüdma eristada võimalikke ja tegelikke tähendusi. Ainult nii saame täita ka E. Sepa õiget soovitusi, et pole tähtis uurida “ainult seost maailma kesksete kunstivooludega, vaid teadvustada kunsti arengut kui midagi meile omast”. Kunagisi tähendusi uurida on raske, kuid võimalik. Seda on oma seminari- ja lõputöodes teinud mitmed Tartu ülikooli kunstiajaloo üliõpilased, keda ma muuhulgas olen suunanud ka kunstnike mälestusi talletama.

Järnevalt käsitlen mõnda konkreetsemat vaidlusainet. Eda Sepp arvab, et aastad 1944–1955 on ühtne periood, minu ettepanek nägi siin kahte perioodi piiriga 1949. aastal. Eda Sepp väidab, et “1944–1955 ei toimunud mingeid stiililisi või formaalseid arenguid, juurde tulid vaid võimumeelsed sotsialistlikud teemad ning süžeed”. Sellega ei saa kuidagi nõustuda. Kõigepealt taganeb E. Sepp, loobudes teemade ja süžeede arvestamisest, siin enda poolt deklareeritud ikonoloogiast ja langeb puhta stiiliajaloo positsioonile, aga lisaks eksib ka siin – muutused kunstiteoste vormis on ilmsed, tarvitseb võrrelda kunstnikke, näiteks E. Kitse teoseid, aastate kaupa ja näha, kuidas koloriit muutub süngemaks ning joonistus täpsemaks ja kiuvemaks. 1945 on selgelt erinev 1940. aastate lõpust. Kokkuleppe küsimus on ehk ainult see, kas tõmmata piir 1949. ja 1950. aastasse. Ühiskondliku ja vaimse konteksti radikaalse erinevuse tõttu pean võimatuks ka pagulaskunsti ja okupeeritud Eesti kunsti käsitlemist ühtsena. Kokkuleppe küsimus on aga peatükkide järjekord.

Vaieldavam on perioodi lõppaasta, kas 1955, 1956 või 1957, kõigi kasuks on argumente. Eelistan siiski 1955. aastat, esiteks sellepärast, et vähendada poliitiliste sündmuste (XX kongress!) ja suurendada kunstipoliitiliste (“liialduste” hukkamõistmine arhitektuuris) osatähtsust. Tei-

seks sellepärast, et eesti kunsti ajalugu pole ainult või isegi eeskätt maalikunsti ajalugu. Maalikunst on küll tihti, kuid mitte alati uute ideede sünnipaik. 1950. aastate keskel oli arhitektuuri-ideoloogia radikaalne muutus oluline, sest sellel oli kaudne mõju teistele visuaalsetele kunstidele ning see andis esimese signaali võimalikest muutustest ühiskonnas. Vaieldav on ka küsimus, kas 1964 on perioodi piir. Eelistan siiski jagada perioodi 1955–1968 kaheks. E. Sepal on õigus, et murrangut selle perioodi sees polnud, jätkus esteetilise autonoomia kasv ja vormiline uuenedmine. Siiski ütleb ta ka ise, et 1960. aastatel ilmub Tallinnas “abstraksionismi ja sürrealismi teine laine”. Ma pean seda piisavaks piiritulbaks lisaks sellepärast, et uut moodi kunst pääses nüüd olulisemalt laiema publiku ette. Muidugi on E. Sepal õigus, et “kunsteoste mõju ei pea tingimata toimuma avalikel näitustel”, kuid niivõrd, kui kunsteoste tähendus sünnib kommunikatsioonis, on avalik näitus laiema tähendusega, kui teoste nägemine kunstnike siseriingis. Viimane on tihti küll tähtsam kunsti muutumise mõjutegurite selgitamisel, mida ma muidugi ei alahinda, kuid pean ainult üheks kunstiajaloolase ülesandeks (nagu ka E. Sepp).

Lõpuks tahan rõhutada, et sõna “konservatiivne” pole mul kasutusel hindava, vaid ainult kirjeldava mõistena. Ma ei arva ka, et hinnangulisel sõnal “konservatiivne” peab tingimata olema negatiivne tähendus – see sõltub ju sellest, millist ideoloogiat pooldatakse. Muidugi on “konservatiivne” halva tähendusega marksistidele ja modernistidele, kuid paljud rahvuslased on uhkusega konservatiivid. Paljude ülejäänud E. Sepa märkustega olen nõus või valmis edasi arutama Eesti Kunsti Ajaloo 6. köite autorite ringis, kuhu me E. Sepaga mõlemad kuulume.

Mõned täpsustused

Eda Sepp

Käesolev väitlus on minu jaoks eriti tere- tulnud, kuna ma pole sattunud lugema sügavamalt mõttevahetust eestikeelses kunstikäsitluse traditsioonis. Mis seal salata, tunnistatan, et minu artikli esimene osa oligi väike provokatsioon niisuguse diskussiooni välja kutsumiseks ja rõõmustan siiralt, et Jaak Kangilaski sellele AL foorumis vastas (muidugi tunnistatan võimalust, et suusõnaliselt on diskussioon siiski toimunud ja ma pole saanud selles osaleda pika vahemaa tõttu).

Tahaksin siiski mõningaid arusaamatusi selgitada ja täpsustada. Ma ei arva sugugi, et kunsteostest lähtumine on omane kunstiajaloolastele ja kunstikultuurist lähtumine filosoofidele. Kõne all on ikka spetsiifiliselt Danto, Dickie ja Bernštein, mitte kõik filosoofid. Nagu ma oma artiklis mainisin, tegelevad kõik kolm kunsti- maailma, kunstikultuuri ja institutsionaalse kunsteadvuse defineerimisel peamiselt kunsteoste olemuse tuvastamisega, vastates küsimusele “mis on kunst?”. Need arutlused kuuluvad kunstifilosoofia ja esteetika valdkonda ning ei ole minu meelest eriti kasulikud kunstiajaloolise periodiseerimise lahendamisel. Juhin ka tähelepanu, et minu tekstis ei esinenud sõna “ainult” seoses filosoofidega, ma ei taha nende väärtust kuidagi vähendada. Olen muidugi teadlik Danto tegevusest kunstikriitikuna, oman isegi tema raamatuid ja loen tema artikleid mõnuga ning tunnen ka Bernšteini “kunsteaduslikke” kirjutisi, kuid ei pidanud vajalikuks rõhutada antud kontekstis seda valdkonda nende tegevuses. Ka ei vastandanud ma Dantot “kunsteadlastele”,

vaid vastandasin teda kunstiajaloolastele. Eesti-keelne mõiste *kunstiteadlane* võib hõlmata kunstiga tegelevat ajaloolast, kriitikut ja filosoofi. Ka Danto eristab oma kirjutistes neid mõisteid, kui ta ütleb, et "*Gombrich addressed art as a historian, Greenberg primarily as a critic. I approached it as a philosopher.*" ("Gombrich pöördus kunsti poole ajaloolasena, Greenberg peamiselt kriitikuna. Mina lähenen sellele nagu filosoof.") (Danto 2001, 4.) Väide, et ameerika kunstiteadus ei vastanda kunstiajalugu ja kunstikriitikat, ei ole õige. Vastandab küll, kuid üldjuhtudel mitte R. Barthes'i teooriate järgi.

Ei nõustu ka Jaak Kangilaski väitega, nagu loobuksin ma "enda poolt deklareeritud ikonoloogias" ja langeksin "puhta stiiliajaloo positsioonile". Rõhutasin oma artiklis, et kunstiajaloolist perioodi analüüsid tuleks lähtuda eelkõige kunstiteostest, aga see ei pruugi tähendada stiilianalüüsi. Abstraktsiooni ja sürrealismi tulek eesti kunsti ja sellega kaasnev paradigmaatilise muutuse algus kunstimaailmas 1957. aastal on kahtlemata tihedalt seotud stiilmuutusega. Sellepärast alustasin sealt. Kontseptuaalset kunsti või häppeningi analüüsid ei pruugi stiil olla oluline, siin võib peaarõhk langeda puhtale žestile ja sellega kaasnevale tähendusele. Kui Jaak Kangilaski tsiteerib minu argumentid esimest osa, et Panofsky ikonoloogia ei erine põhiliselt Danto kunstimaailma mõistest, jätab ta ära minu rõhutatud olulise erinevuse: algpunkti, millest lähtuda, Panofsky puhul kunsti-teose enda. Erinevalt Jaak Kangilaskist tahan rõhutada, et oluline on just algpunkt – tegelikud kunstitööd. Siin on põhiline erinevus angloameerika kunstiajaloolise suhtumise ja marksistliku ajaloonägemuse vahel.

Marksistliku kultuuriajaloo nägemus võtab periodiseerimise aluseks üldise poliitilise, sotsiaalse, majandusliku või kultuurilise kontseptsiooni ja liigub sealt spetsiifiliste näidetenäi (vt. nt. Minor 2001, 140–165). B. Bernšteini lähenemine eesti kunstiajaloo analüüsimisele on siin üheks näiteks (vt. nt. Eesti kunsti... 1970,

42–49). Ameerikas on ehk tuntuim A. Hauser, kelle raamat *Philosophy of Art History* ilmus 1959. aastal (Hauser 1959). Marksistlikul lähenemisel oli eriti suur mõju läänes 1970. aastatel (vt. Lang, Williams, 1972) ja selle üle on hiljuti palju vaieldud nn. "uue kunstiajaloo" ja feministliku kunstiajaloo esindajate poolt (Minor 2001, 150–165; peatükid "The New Art History and Visual Culture" ja "Feminism"). Selleks olengi oma artiklis toonud näitena inglise feministliku kunstiajaloolase Griselda Pollocki kriitika üldistava marksistliku refleksiooniteooria kohta (Sepp 2001, 71), mis ühtib ka minu seisukohtadega. Esiteks on üldistavat refleksiooniteooriat kasutades oht kaotada individuaalseid tekste, kunstnikke ja monumente, mis ongi juhtunud Tartu kunstnikegruppi ignoreerides ja alahinnates. Teiseks ei pruugi poliitiline situatsioon ja kunstivoolude liikumine käia alati käsi-käes, sest Pollocki väitel toodab kunst ise aktiivseid tähendusi, olles "üks sotsiaalsetest väljunditest, mille kaudu konstrueeritakse, reprodutseeritakse ja defineeritakse maailmavaateid ja identiteete" (Pollock 2000, 70). Heaks näiteks siin on Jaak Kangilaski kirjeldus avangardismi ideoloogia nõrgenemisest aastatel 1976–1986, mida tegelikud kunstitööd ei tõesta, kui jälgime Leo Lapini, Raul Meele, Jüri Okka, Siim-Tanel Annuse ja Peeter Ulase loomingut (Sepp 2001, 71). Seega toodavad meie periodiseerimise meetodid ka erinevaid tulemusi.

Lugupidamisega Eda Sepp

Kirjandus

Danto, Arthur C. (2001). *Philosophizing Art. Selected Essays*. University of California Press, Berkley.

Eesti kunsti ... = *Eesti kunsti ajalugu 2: Nõukogude Eesti kunst 1940–1965* (1970). Kunst, Tallinn.

Hauser, Arnold (1959). *Philosophy of Art History*. Routledge and Kegan Paul, London.

Lang, Berel; Williams, Forrest (eds.) (1972). *Marxism and Art: Writings in Aesthetics and Criticism*. Davis McKay Company, New York.

Minor, Vernon Hyde (2001). *Art History's History* (2. ed.). Prentice Hall, New Jersey, 140–165.

Pollock, Griselda (2000). Ettekujutus, hää! ja võim – feministlikud kunstiajalood ja marksism. *Rmt-s* Kivimaa, K., Varblane, R. (toim.), *Pandora laegas. Feministliku kunstikriitika võtmetekste*. Kunst, Tallinn, 51–102.

Sepp, Eda (2001). Okupeeritud Eesti kunstiajaloo perioodiseerimise probleemid ja naiskunstnike osakaal: Valve Janov, Silvia Jõgever ja Kaja Kärner. *Ariadne Lõng* 1/2 (2), 70–85.

Naised antiikajal

Anne Lill

Päivi Setälä. *Antiikaja naine*. Tallinn, Huma, 2001. 205 lk.

Päivi Setälä raamatus *Antiikaja naine* tõstatatakse hulk tähtsaid küsimusi naisajaloo seisukohalt: missugune oli naiste tähtsus kultuuritraditsiooni edasikandjana, kuidas tegutsesid naised alternatiivse kultuuri loojatena jne. Naised olid antiikajal vaikiv sugu, nendest on meieni kandunud pilt meeste vahendusel. Autor kirjutab, et on oluline teada, kuidas just kreeklased tegid algust naisajaloo seisukohalt aktuaalse diskursusega avaliku ja eraelu erinevustest ja väärtustest ning intellektuaalse diskursusega naise olemusest ja osast (lk. 13). Antiikaja uurimine naisajaloo seisukohalt toob välja uusi vaatenurki, keskendudes teemadele, mis jutustavad naise elust kõige vahetumalt. Selle teemaga tegelemine pole aga kerge, sest allikaid pole kuigi palju ja nad on mitmeski suhtes ühekielised. Naistest saame teada erinevate allikate vahendusel, milleks on kirjandus, kujutatav kunst, dokumentaalsed allikad. Epigraafid raidkirjade kujul esitavad naise, kellel on olnud võimu ja varandust. Hauakirjadel näeme andmeid naiste eluea ja nende sotsiaalse seisundi kohta. Papüroseleiid annavad teavet majapidamise ja argipäeva elu puudutavate sündmuste kohta, kus naistel oli oluline osa.

Enamasti polnud naine antiikajast kirjutavate ja sündmusi kirjeldavate autorite huvi kesk-

punktis. Temast loeme enamasti kui “kõrvalnähtusest”, mis meeste maailma juures eksisteerib. Nii tulebki välja, et kõneldes naisest, puudutame paratamatult ikka ja jälle mehi kui põhilist teabe allikat. Tähtis on uurida, kuidas arvati naisi meestest erinevat. Iga teooria naisest on samaaegselt ka teooria mehest. Tundes maailma, nagu mehed seda esitasid, saame samal ajal luua adekvaatsema pildi ka naistest. Raamatus esitatud lähenemisnurk on sümpaatne, sest see ei vastanda kultuuris ja sotsiaalsetes suhetes telgi naine-mees, vaid vaatleb probleemi tasakaalustatult nais- ja meeshinnangute kaudu.

Sageli kirjandus idealiseerib naisi. Samas neid ka kritiseeritakse, kui nad astuvad üle üldkehtivatest tavadest. Naistest kirjutasiid aga peaaegu eranditult mehed. Et mõista õigesti nende poolt kirjapandut, tuleb tunda kõigepealt meeste mõttemaailma ja hoiakuid, sest antiikaja naine avaneb meile meeste ootuste, ideede ja (eel)arvamuste läbi. Seega ei peegeldu kirjanduses vahetu ühiskondlik tegelikkus. Filosoofid, nt. Platon ja Aristoteles rääkisid naistest oma moraali- ja poliitikaideede valguses. Ajalookirjanikud kirjeldasid sündmusi ja andsid neile hinnanguid, milles naiste rolli vaadati oma arusaamisest lähtuvalt. Retoorikatekstides, eriti kohtukõnedes leidub üllatavalt täpseid ja huvitavaid kirjeldusi igapäevaelu sündmustest, milles naistel oli oluline osa. Kuid jällegi – ei tohi unustada, kelle huvides kõnesid peeti. Nii süüdistuskui ka kaitsekõned olid paratamatult erapoolikud ja esitasid sihilikult tendentslikke pilte. Antiikdraamas, nii tragöödias kui ka komöödias, võib kohata kõige värvikamaid naistegeglasi, mida antiikaeg on meile kirjanduse vahendusel pärandanud. Nende tegelaste juures on eriti tähtis see aspekt, et kirjanik pöördub siin vahetult oma väga laia kuulajaskonna poole. Järelikult pidi just nende tegelaste puhul kehtima lai sotsiaalne kõlapind, mis vastas auditooriumi ootustele. Sellest kõigest võime lugeda Päivi Setälä raamatus. Ta märgib õigesti, et naistemaatikat uurides ei tohiks keskenduda

peamiselt sellele, kui halb või hea oli naiste olukord. Oluline on vaadelda naisi ühiskondlike suhete dünaamikas, seostades konkreetseid naisi, sündmusi ja olukordi nende jõuvaljadega, mis määrasid mingil ajaloohetkel ühiskonna toimimise. Seda võib pidada ilmselt ainsaks mõistlikuks teeks, mille abil saab kasvõi osaliselt taastada seda pilti, kuidas antiikaja maailm võis välja näha naise suhtes või paista läbi naise silmade. Sellise pildi taasloomine pole kerge, kuna tervik käsitus tuleb kokku panna üksikutest osadest, mis enamasti on kuulunud teisest huvikeskmest lähtuvasse konteksti.

Hinnangud meeste ja naiste kohta, mida me antiikajast leiame, võivad olla vägagi mitmekesised. Erinevatel aegadel ja erinevaid vaateid kandvate meeste poolt esitatuna on nad tihti vastukäivadki. Kui Päivi Setälä räägib nende vaadete absoluutsusest (lk. 10), siis võivad lugeljal tekkida mõningased kahtlused. Sinna tuleks lisada, et teatud absoluutus kehtib ühe autori (ajastu või ka koolkonna) raames. Loendades kreeka meeste hüvedena enesevalitsust, ratsionaalsust ja külmust, tuleks arvestada esitatut täpsemat konteksti (akadeemikute või peripateetikute koolkond, stoikud või epikuurlased). Külmuse nimetamine konkreetse eetilise ideaalina on problemaatiline nii soomekeelses variandis (sm. *tunteettomuus* ‘tundetuse’) kui ka selle eestikeelses vastes ‘külmus’. Filosoofilise ideaalina oli selleks ideaaliks pigem tunnete valitsemine, tasakaalukus (kr. *sōphrosynē*) või siis vastavalt hilisem stoikute *apatheia* (‘kiretus’) ning epikuurlaste *ataraxia* (‘häirimatus’). Ilmselt tuleb siin märgu ka autori enda hoiak ratsionaalsuse ja tunnete valitsemise samastamisel tundetusega. Kreeka meheideaal sisaldas küll ratsionaalsust, kuid mitte külmust. Pigem vastupidi, vaprusel juurde kuulus ägedus ja (õiglane) vihagi, nagu võib lugeda Aristotelese eetikateostest. Tundetuse polnud ideaaliks stoikutelgi; kui nad rääkisid *apatheia*’st. On aga selge et loomumomaduste hindamisel nii meeste kui ka naiste puhul olid kriitiliseks punktiks just emotsioo-

nid. Tasakaalukus ja enesevalitsus, millele lisan- dus tarkus, pidi tõepoolest kujundama ideaalse käitumistava ja see oli omasem meestele. Naiste suurem tundelisus ja pehmus moodustas nende eripära, millest lähtuvalt oli kujundatud ka sotsiaalne, poliitiline ja õiguslik reeglistik ühiskonnas. Kuid normid ja ootused võisid tegelikult elust oluliselt erineda – seda peab antiikaja tekste lugedes alati silmas pidama. Kirjandus- tekstides kajastus naiste esitamise puhul sageli pigem mehe ootus või hirm.

Vaatamata tekstide mehelikule vaatenurgale ei sisalda pilt antiikaja naistest alati sugugi troostitult alistuvusootust. Me näeme väärikaid pere- emasid, võimukaid preestrinnasid, jõukaid ning mõjukaid iseseisvaid naisi. Ühiskonna tasandil muutub Kreekas määravaks arusaamine sellest, kuidas mõtestada ühelt poolt kodu ja perekonna (*oikos*) ning teiselt poolt riikliku tasandi (*polis*) omavahelisi suhteid. P. Setälä juhtmõte, et nais- ajalugu kuulub loomulikult ja vahetult kogu ühiskonna uurimisse, on oma integreerituses viljakaks lähtekohaks tulemuslikele järeldustele.

Antiikaja naiste uurimine erinevates žanrites ja kirjandusliikides toob ilmsiks palju arhetüüp- set. Selle näiteks võib olla erinevate naiste tüüpide väljatoomine: kõneldakse mehele truust Penelope tüübist, armastust äratavast Venuse tüübist, karskest ja vastassugupoole suhtes külmast Diana-Artemise tüübist. Kõik need jumalannade ja kangelannade kujud pärinevad rikkalikust müüdivaramust. Antiikmütoloogia ja piibel moodustavad Euroopa kultuuri arhetüüp- pide aluse. Päivi Setälä peabki Kreeka oluli- simaks panuseks Euroopale just mütoloogiat (lk. 14). Naise kujutamine kreeka müütides ulatub täielikult sõltumatuses ja vaenust meeste vastu (amatsoonid) kuni jäägitu lojaalsuseni (Penelope). Üldine pilt on siiski see, et naise keskset positsiooni ühiskonnas tunnustati ja hinnati. Üks valdkond, kus naised erilist imetlust teenisid, oli valmidus eneseohverduseks. Selle nähtuse interpreteerimine on tekitanud vasta- kaid arvamusi, mille üheks äärmuseks on see, et

naised on imetlusväärseid niivõrd, kuivõrd nad lasevad endaga manipuleerida meeste plaanide elluviimisel. Need küsimused tõstatuvad eriti kreeka draama puhul. P. Setälä analüüsib oma raamatus naisi tragöödias, näidates, et naiste osad on neis eriti olulised (lk. 40–50). Kreeka lavateoste väärtuseks on see, et nad kajastavad Ateena elu põhiväärtusi, vaatamata sellele, et tegevus toimub müütilises minevikus. Draama loob dialoogi autori ja tema teose ning pealtvaa- tajate (ühiskonna) vahel tähtsates usu-, moraali- ja poliitikaküsimustes (lk. 41). Tragöödia allikaks saab vastuolu perekonna, ühiskonna, isiklike ja üldiste väärtuste sees ja vahel. Kuna tragöödia põhiolemuseks on kannatusega seotud emot- sioonide tekitamine, siis on seal ootuspärane naiste paigutamine keskele kohale. Just naised on seal kirglikumad ja loovad emotsionaalse pinge. Naiste erinevad rollid ja nendega seotud konfliktid, mis ühiskonnas võivad tekkida, kajas- tuvad dramades jõuliselt (abikaasa, ema, võöra- maalane, armuke, õde).

Päivi Setälä raamat annab antiikaja naisest mitmekülgse pildi. Selles tutvume nii kreeka kui ka rooma naistega, näeme naisi mitmetes eluvaldkondades tegutsemas, saame teada naise õiguslikust ja sotsiaalsest seisundist erinevatel antiikaja perioodidel ja erinevates paikades. Vii- mast asjaolu peaks eriti esile tõstma, kuna üldi- semad käsitlused piirduvad tavaliselt kreeka nai- sest rääkides ateena naise olukorra kirjeldami- sega (selle kohta on rohkem materjali ja põhi- lised allikad kõnelevad just ateena naisest). P. Setälä annab küll lühikese, kuid hea ülevaate ka sparta naisest. Huvitavad on teoses peatükid, mis on pühendatud eraldi mõnele tuntud ja silma- paistvale naisele, nagu näiteks Sappho, Aspasia ja Kleopatra Kreeka aladel, Terentia ja Tullia Roomas. Kuna üheks valdkonnaks, kus naine oli suhteliselt sõltumatu ja mõjukas, oli religioon, siis on sellele valdkonnale ka küllalt palju tähele- panu pööratud, kirjeldades erinevaid kultusi ja jumalannasid.

Poliitilises filosoofias käsitletakse antiikmaa-

ilma väärtusi avaliku elu seisukohalt. See valdkond kuulus aga mehele, sest ainult mees sai olla kodanik ja vahetult poliitilises elus osaleda. Kreeka poliitilised filosoofid, eriti klassikalisel ajal, käsitlesid meeste ja naiste suhteid ühiskonna kooskõlastatud eksisteerimise olulise tingimusena. Aristotelese järgi on mehe ja naise vahel oluline lähedus, usaldus ja austus, mida ta nimetab *philia* (sellesse mõistesse kuulub ka armastus). Kui Platon rõhutas naise ja mehe loomuomaduste põhimõttelist sarnasust, siis Aristoteles rääkis ka erinevustest – sellest, et just perekonna ringis on naine oma omadustelt kõige sobivam.

Antiikaja üleminekut kristlikuks maailmaks ja ristiusu teket kirjeldab P. Setälä oma raamat lühidalt, keskendudes üldiste väärtuste ja ellusuhtumise muutumisele. Oluline on kirikudemade rolli esiletõstmine raamatu lõpus. Päivi Setälä kokkuvõte näitab, kuidas algkiriku ajal kõlbasid naised kiriku rüppe tänu oma jõukusele, haritusele ja märterlusele. Kui ristiusk kinnistus, ei pakutud naistele enam kiriku ringkonnades tegevust. Naise roll kristlikus maailmas muutus mõnes osas siiski demokraatlikkuse suunas (võrdsus ristimises ja hingede võrdsus jumala ees). Teisalt aga valitses käskude kaudu range patriarhaalne ühiskonnamudel, kus isa oli perekonnapea ja hoolitses ka suhete eest jumalaga. Ristiusu alistuvuse ja sõnakuulelikkuse ideoloogia puudutas nii mehi kui ka naisi. Erinevalt antiikajast said ideaaliks range perekonnaelu ja seksuaalsuse allasurumine: vallaline naine muutus sotsiaalselt tunnustatud isikuks.

Niisiis saame me Päivi Setälä raamatust hea ja ülevaatliku pildi naise elu erinevatest külgedest kogu antiikaja lõikes nii Kreekas kui ka Roomas. See pilt toob kindlasti lähemale kaugel aja, millest meid lahutab ligi kaks aastatuhandet ja kohati rohkemgi. Meeldib on see, et üldiste kirjelduste vahele on põimitud portreid üksikutest silmapaistvatest naistest. Oht feministlikust vaatekohast ajalugu anaüüsidest mehe ja naise vastandamist üle tähtsustada pole Päivi

Setälä raamatut puudutanud. Tema teos on selles suhtes tasakaalustatud ja targasti kirjutatud. Näeme, kuidas antiikaja kirjeldamisega naisuurimuslikust seisukohast omandab antiik-aeg uudse ilme, avardades traditsioonilise klassikauurimise piire. Tuues antiigikäsitlust kaasa aja elule lähemale, saab traditsiooniline tekstikeskne teadus humanitaarsema mõõtme.

Mõni sõna tõlke kohta. Eestikeelset teksti on ladus lugeda ja see ei tekita suuremaid küsitavusi. Soomekeelse tekstiga võrrelduna võiks siiski soovida, et luuletekstid antiikautoritelt oleksid olnud kõik tõlgitud originaalide vahendusel. Praegu on küll eepikatõlked *Iliasest* ja *Odysseias* algteksti järgi (A. Annisti tõlge), kuid teiste puhul annab soome lähteallikas end tunda. Eriti oodanuks Horatiuse luuletuste paremat vahendamist. Kui isegi meetrika kõrvale jätta, võib sellise kaudse tõlke puhul tekkida paratamatult sisulisi nihkeid ja luuletuse mõte võib selle all kannatada (eriti näiteks *Carmen saeculare*, lk. 164, Kleopatra ood, lk. 96, ja *Satiride* tsitaat, lk. 145). Mõni tähelepanematus tõttu tekkinud lapsus on päris naljakas, näiteks kui maternaalsest (emalikust) kaitsjast saab materiaalne kaitsja (lk. 113).

Tuleb igati tervitada selliste raamatute ilmumist, mis vaatavad ajalugu n-ö. inimlike silmadega ja ei apelleeri ainult poliitika ja majanduse kategooriatele. Seda suunda esindas mõni aeg tagasi ilmunud kogumik *Vana-Kreeka inimene* (koostaja Jean-Pierre Vernant) ja sellisesse käsitluslaadi kuulub ka Päivi Setälä kirjutatud raamat *Antiikaja naine*. Ajaloo olulisemaid õppetunde on mitmekesisuse aktsepteerimine. Naisuurimuslik vaatenurk aitab seda mitmekesisust näitlikustada ja rikastab sellega kogu inimtunnuse ajalugu. Vaieldamatult annab naisajalugu naistele koha minevikus ja samas lisab ka igale ajaloo etapile soolise dimensiooni, rikastades nii mineviku mõistmist. See sõnum võib saada ka tänapäeva naiste identiteedi vormijaks ja tugevdajaks ning aidata kaasa nende rolli mõtestamisele ühiskonnas.

Tabudega ümbritsetud soolise vägivalda teema on proovi- kiviks Eesti ühiskonnale

Selve Ringmaa

Vaikijate hääl: raamat soolisest vägivallest: räägivad ohvrid, nõustavad eksperdid, analüüsivad teadlased. Põhjamaade Ministrite Nõukogu Infobüroo, EV Sotsiaalministeeriumi Võrdõiguslikkuse Büroo, Eesti Avatud Ühiskonna Instituut. Koostanud Helve Kase. Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, Tallinn, 2001. 446 lk.

Vaikijate häälte sisukust ja tõsidust on tunda juba raamatut kätte võttes tema kaanest ja kaalust. Raamatu teeb Eestis eriliseks, et vägivallest räägitakse ohvrikselt ja räägivad ka ohvrid ise. Arvestades seniavaldatud kuritegude statistikat ja selle analüüsi, kus perevägivallest ja laiemalt soolisest vägivallest vaikitakse või seda vähetähtsaks peetakse, samuti avalikkuse erinevat tähelepanu eri liiki vägivaldajuhtumitele, on raamatu pealkiri väga õnnestunud. Tõesti, kuuldavaks saavad nende häälled, kes senistes uurimustes ja avalikes diskussioonides on maha vaikitud või kõrvale jäänud. *Vaikijate häälte* koostaja Helve Kase määratleb sissejuhatuses raamatu teemaks soolise vägivalda – vägivalda, mille ohvriks saadakse oma sookuluvuse tõttu – ja seda analüüsitakse keeruka ja kompleksse sotsiaalse probleemina. Soolise vägivalda definitsioon on raamatu teine oluline joon, vastandudes eesti avalikkuses levinud arvamusele, et pere- ja lähisuhtevägivald on isiklik probleem, mille lahendamine on ohvri mure ja pere siseasi. Kuigi raamatus on käsitletud põhiliselt lähisuhtevägivalda juhtumeid, leidub seal ka teisi soolise vägivalda ilminguid, nagu seksuaalne ahistamine tööl ja koolis, vägistamine kohtamisel. Esimesest leheküljest kannab “Vaikijate hääl” eetiline suhtumine, et vägivalda ei saa millegagi õigustada ning igal inimesel on õigus õnnele ja eneseteostusele.

Koduseinte vahele jäävast vägivallest ja seksuaalsest vägivallest on raske rääkida ja raske on sellest lugeda. *Vaikijate hääl* on ühtaegu terviklik ja osadeks jaotatud raamat. Lugejal, kes otseselt perevägivaldaga kokku puutunud ei ole, on oht raamatut pealiskaudselt lapata ja lugeda esimesest osast vaid mõne ohvri läbielatud vägivaldajuhtumist ning teisest osast mõne tunnustatud eksperdi elukaugeid soovitusi. Siis võib ta panna raamatu käest küll veidi vapustatult, et leidub sellist vägivalda ja nii sassis inimsuheteid, aga siiski kergendustundega, et minu ja mu lähedastega seda ei juhtu. Just sellepärast, et õppida enda ümber tähele panema soolise

vägivalla tekkepõhjusti, soodustavaid tingimusi ja tagajärgi, tuleks "Vaikijate hääli" lugeda tervikuna, sest alles kolmanda, teoreetilise osa lugemine annab võtme mõistmaks ja analüüsimaks kahte esimest osa kogu arvamuste paljususes ja jutustavate isiksuste kirjuses. Samm-sammult laiendab raamatu ülesehitus lugeja arusaama selle sotsiaalse probleemi ulatusest ja tõsidusest, alates intervjuudest ohvrite ja neid nõustavate ekspertidega, kuni analüüsideni soolise vägivalla põhjustest ja tagajärgedest.

Kolmest alajaotusest on kõige pikem ohvriintervjuude peatükk, mis haarab 26 intervjuud (neist neli meestega, sest mehed osutuvad ohvriteks nii kannatanuna kui vägivallatsejana) ja peaaegu poole raamatu mahust. Intervjuud järgivad sarnast skeemi, kus alustatakse üldiste küsimustega intervjuueeritavate pere ja elukoha kohta ning suhtumisest vägivalda ja soorollidesse, jätkates eluetappide kaupa lapsepõlve, kooli, töö ja lähisuhete analüüsiga, kuni jõutakse vägivallajuhtumi kirjeldamise ja selle tagajärgede hindamiseni. Intervjuude selline ülesehitus annab vastajale aega usalduse ja rääkimissoovini jõudmiseks ning lugejale mõistmise ja kaastunde tekkimiseks. Standardse ülesehituse tõttu jäävad küll vahel mõned mõtted lõpetamata ja asjaolud täpsustamata, aga samas annab see võimaluse vastuseid omavahel võrrelda.

Intervjuueeritavate vanuse, hariduse ja sotsiaalse staatuse skaala on ühiskonna kõiki kihte läbiv, oma suhtumistelt pereellu ja naiste-meeste soorollidesse on suurem osa neist eht-eestilikult traditsioonilised, naist pereelu ja inimsuhete ning meest avaliku eluga seostavad. Vastused üldistele küsimustele intervjuu alguses annavad kõige tugevama veendumuse, et nähtamatuid ohvreid on meie hulgas palju ja nad ei kuulu vaid asotsiaalide ja alkohoolikute hulka: need on tavalised naised, kes peavad abielu ja perekonda väga tähtsaks või isegi kõige tähtsamaks, kes kontrollivad oma välimust ja käitumist ning kardavad pigem pimedat tänavat ja võõrast meeste-rahvast (loomulikult esineb ka erandeid). Kodu-

sest vägivallast rääkides süüdistavad nad ennast või peavad seda naise elu paratamatuks osaks, kannatades tihti aastaid kestva vägivalla all neile nii tähtsas abielus ja turvaliseks peetavas kodus. Mõtteviisid, mis suunavad naisi ja tüdrukuid andestava ja lepliku ohvrirolli poole, on levinud nii üldiselt, et ohvriks saamiseks ei pea tingimata pärinema vägivaldsest perest või olema ebaharilikult allaheitlik. Kui võimatu on edukusest lähtuvas ühiskonnas end avalikult ohvriks tunnustada ja sellest rollist välja rabeleda, näitab juba see, et vaid üks ohvritest esineb oma tõelise nime all. Esimene intervjuueeritav väidabki: "Eesti on tugevate ja julmade ühiskond. Tugev olla on *in*. Nõrku siin ei mõisteta ja headust põlatakse."

Vägivallast rääkides ei saa mööda minna selle tagajärgedest. Pikaajalise vaimse ja/või füüsilise vägivalla tagajärgedeks on enesesüüdistused, ebakindlus ja lootusetusetunne, tõsisematel puhkudel tervisehäired. Ohvrid ise hindavad vägivalla mõju nende edaspidisele elule väga otsustavaks: "Tal läks korda mulle sisen-dada, et olen täiesti väärtusetu ja mitte kellelegi vajalik". Või "Ma armastasin ja austasin oma isa. Ma tundsin pettumust ja viha, kui ta ema peksis. Ühtlasi mõistsin, et midagi muuta ei ole võimalik". Või "Mul oli koolis tihti hirm ja häbi. Tundsin end süüdlasena, teisi ju ei kiusatud". Või "Vahel olid pikemad stressiperioodid. Mingil ajal tekkisid mul salajoodiku kalduvused". Või "Peksmised on avaldanud minu tervisele väga tugevat mõju. Tihti valutavad mul liikmed nii, et isegi tabletid ei mõju. Olen närviline ja vaevlen peavalude käes". Üks naine nendib lihtsalt: "Minu elus puudub õnn ja armastus. Ma ei riski luua uusi suhteid". Peres toimuv vägivald erineb tänavavägivallast selle poolest, et see ei ole ajutine ega ühekordne. Vägivald või selle ähvardus on pidev, vägivallatseja on lähedane inimene, mis teebki tagajärjed nii sügavaks ja ainult omal jõul probleemi lahendamise nii raskeks, et ka lahutus ei pruugi vägivaldala lõpetada. Ühe ohvri sõnul: "See kõik on pikaajaline prot-

sess. Vägivaldsest suhtest ei väljuta üleöö”.

Kuna ohvri hirmude ja probleemide pundar on keerukas ning ta vajab mitmekülgselt abi, siis ongi raamatu järgmiseks sammuks uurida meie ohvriabi süsteemi ja abi saamise võimalusi ehk seda, kuidas üldisest loosungist vägivalla lubamatuse kohta astuda konkreetseid samme ohvri aitamiseni. Kes ja kuidas saab anda talle psühholoogilist abi, et taastada tema eneseusk ja vabastada ta enesesüüdistamisest, kuidas pakkuda majanduslikku abi ja peavarju, võimaldada juriidilist abi lahutamisel või süüdistuse algatamisel, hoida eemal vägivaldne abikaasa? Teises peatükis intervjuueritaksegi laia ringi eksperte, kes kõik puutuvad kokku kas otseselt ohvriga või vägivalla ja ohvri problemaatikaga üldiselt. Psühholoog, perenõustaja, pedagoog, seksuoloog, sotsiaaltöötaja, traumatoloog, günekoloog ja poliitseinik kuuluvad inimeste ringi, kes peaksid märkama lähisuhetes toimuvat vägivaldat ja ohvrit abistama: kohtumeditšiiniekspertidest ja juristidest sõltub ohvri poolt tõstatatud süüdistuse käekäik ja usutavus, kiriku- ja kultuuritegelase, ajakirjaniku ja riigiametniku võimuses omakorda on mõjutada avalikku arvamust ning poliitikat suhtumises vägivaldat ja selle ohvritesse. Kohtumeditšiinieksperti ja vanglaametniku kätte jõuavad juba liiga tõsised tagajärjed.

Kuigi *Vaikijate hääled* kannab ohvrikeskset mõtlemist ja arusaama naiste vastasest vägivallast kui soolise võrdõiguslikkuse probleemist, lahknevad ekspertide vastused mõnikord sellest hoiakust. Mitmel eksperdil puudub selgelt eitav suhtumine vägivaldsesse käitumisesse või kui põhimõtteliselt peetaksegi vägivaldat lubamatuks, siis ikkagi ei võeta endale sekkumise vastutust. Näiteks siis, kui õpetaja ei pea tõsiseks probleemiks alaealiste seksuaalset väärkohtlemist, kuigi vägistamiskogemus on 3% tütarlastest keskkoolilõpetajatel; kui seksuoloog nendib, et vägistamiskogemusest saab hiljem probleem seksuaalelu alustamisel, aga “ega seda nii palju ka ei ole... pinnale kerkivad vastavad probleemid kusagil 5–10% naistest” (!). Missugust abi

võib loota, kui abistajad peavad ohvriteks naisi, “kellele meeldib mehi õrritada”, või teavad, et “näiline ohver on ise vaikne, salajane provokator”, või kui vastuseks on lihtsalt: “Abielu on kahe inimese koostöövorm, vabatahtlik leping... Täiskasvanud naine peaks oskama olukorda analüüsida, leidma üles nõrgad kohad nii enda kui partneri käitumises ja otsima lahendusi”. Perenõustaja sõnul “vägivaldset meest saab toetada eelkõige oma pere”, seetõttu tegeletakse ennekõike lepitamisega. Teisalt ei võimalda seadused poliitseinikul eemaldada vägivallatsejat kodust rohkem kui üheks ööks ja riiklikult saab algatada kohtuasja ainult raskete kehavigastuste korral. Osa ekspertvastajaid näeb lähisuhtevägivallas ka indiviiditasandilt kaugemale ulatuvaid probleeme – sugude võimusuhteid, sotsialiseerumise käigus omandatud erinevaid, sooliselt määratud konfliktide lahendamise strateegiaid. Näiteks väidab riigiametnik: “Vägivald on ikkagi laiematest väärtustest ja ühiskonnas kehtivatest normidest põhjustatud nähtus, mis väljendub ka inimestevahelistes suhetes.”

Hinnangu nõustavate ja abistavate ekspertide ning vastavate riiklike struktuuride tõhususele annavad ka ohvid ise. Naised, kes on nõustunud raamatu jaoks intervjuud andma, on juba astunud või astumas vägivallaringist välja, nemad ei usu enam leppimisse ja vägivallatseja muutumisse: “Kunagi ei tunnista ennast süüdi lööja, vägivallatseja, vägistaja.” Kuid neil puudub usk väljastpoolt tulevaste abistamisse (“Ühiskond ega õiguskaitseorganid ei suuda perevägivallaohvrit kaitsta”) ja vägivallatsejate hukka mõistmisse teiste meeste poolt: “Oodata, et üks mees teise peale näpuga näitaks põhjusel, et too kodus oma naist peksab, on küll tühipaljas illusioon. Siin on tegemist n-ö. meeste sõprusega”. Üks paljulapseline naine näeb riiki naistevastase vägivalla allikana: “Eesti riik harastab avalikult naistevastast vägivaldat. Riik on naisi ära kasutanud. Riik manipuleerib naistega. Ta innustab naisi sünnitama ja viskab siis paljulapselised kui mittevajalikud lihtsalt prügi-

kasti. Minuga on nii käitunud. Laste pärast ei saanud ma oma haridust lõpetada. Laste pärast ei saanud ma tööd. Kuidas seda siis nimetada, kui mitte naistevastaseks vägivaldaks?”

Raamatu kolmanda osa artiklite autorid võtavad erinevatest aspektidest kokku “Vaikijate hääle” sõnumi. Kahest üldist tausta andvast artiklist esimeses toob Iivi Masso esile ja paneb kahtluse alla stereotüüpsed arusaamad naistest ja meestest ning nende omavahelistest suhetest, mis patriiarhaalses ühiskonnas süüdistavad vägivalda ohvriks langenud naist. Teises analüüsib Katrin Kivimaa meie kultuuri siinamaani mõjutavaid, kristlikust religioonist pärit dogmasid meeste ja naiste suhetest ja loomusest. Järgmised kaks artiklit keskenduvad vägivaldlatsejamehe problemaatikale. Michael Kimmel keskendub mehelikkuse, võimu, kontrolli ja vägivalda seostele, Per Elis Elliasson vägivaldsete meeste vastuolulistele tunnetele ja teraapiavõimalustele. Nende käsitluses pole sooline vägivald ühe sotsiaalse grupi – naiste – probleem, ka vägivaldsed mehed on soosüsteemi ja rollinõuete ohvrid. Viimased neli artiklit põhinevad kõik sotsioloogilistel uurimustel ja tõlgendavad nende tulemusi: puuetega naiste vastase vägivalda uurimus Rootsis (Kerstin Finndahl), vägivallaohvrite uurimused Kanadas (Holly Johnson), naistevastase vägivalla uurimus Leedus (Giedre Purvaneckiene) ja lõpuks vägivallaohvrite uurimus Eestis (Iris Pettai). Kui Rootsis tundub uskumatu puuetega naiste vastane vägivald, siis meil astutakse esimesi samme üldse naistevastasest vägivallast rääkimisel. Eesti esimese vägivallaohvrite uurimuse tulemuseks on ehmatav statistika, et meil saab aastas 44 000 naist vägivalla tõttu vigastusi, 6000 neist raskeid ja kolmveerandil juhtudest kodus; kõik meeste vigastuste juhtumid (samuti suur number – 31 000) toimusid avalikes kohtades. Kanada uurimuses nähakse vägivalla ähvardust ja vägivaldla peamise tegurina, mis takistab naiste positsiooni ja staatuse tõusu, ning tõmmatakse paralleele mehepoolse, kultuuriliselt toetatud kontrolli

ja naist piirava käitumise ning võimaliku vägivalda kasutamise vahel. Kanadas ja Rootsis on juba aastaid tagasi loodud naiste ja veidi hiljem meeste tugikeskused ning ka Leedus on need oma tööd alustanud. Eestit iseloomustab selle vägivallavormiga tegeleva spetsiaalse ohvriabisüsteemi täielik puudumine ja samas teiste institutsioonide ettevalmistamatus ning koostöö nappus.

Vaikijate hääled esitab väljakutse meie ühiskonnale. Missugused muutused on vajalikud avalikus arvamuses, ohvriabis ja seadustes soolise vägivallaga tegelemiseks ja selle ennetamiseks? Kuidas neid muudatusi ellu viia? Kuidas võita ohvrite usaldus ja pakkuda neile reaalselt abi? Ohvriintervjuudest ilmneb, et enamasti on ohvrid vägivallaprobleemi ja enesesüüdistustega üksi, isegi teadvustamata, kui laialt levinud on vägivald lähisuhetes, hoopiski ei osata abi otsida ega leida. Teisalt vajaks muutmist abistajate suhtumine vägivald, sest mõnedki eksperdid õigustavad vägivald, süüdistades ohvrit provotseerimises. Praktilise abi andmisel näitab muu maailma kogemus, et olulist rolli vägivallaringist väljumiseks mängib samasuguse probleemiga inimeste toetus. Eesti naistel ei ole võimalik saada abi ja tuge teraapiagruppides ja turvakeskustes, kus saaks rääkida oma vägivallakogemustest ja kuulda teiste ohvritega juhtunust. Abi vajab samuti ka vägivaldne mees, sest otsides vägivalla põhjusi väljastpoolt – alkoholist, stressist, naisest endast – ei saa ta muutuda. Alles siis, kui ta hakkab viga otsima iseendast, oma mehelikkuse kaitsmisest, õpib oma tundeid sõnastama, näeb teisi mehi, kes tunnevad end abitute ja ebakindlatena, on muutumine võimalik. Kanadast on alguse saanud Valge Lindi kampaania, kus mittevägivaldsed mehed demonstreerivad valge lindi kandmisega oma solidaarsust naistega ja taunivad meeste vägivaldset käitumist. Duluthi linnal Minnesotas on 20 aasta pikkused kogemused kogukonnapoolse perevägivaldla sekkumise ja ohvri kaitsmisega, samuti vägivallatseja vastutuselevõtmise kindlustamise

ja rehabiliteerimisvõimaluste loomisega. Need on vaid paar kuulsamat näidet, sest enamikes Euroopa maades on toimunud vägivallavastased teadlikkust tõstvad kampaaniad ning on edendatud naiste turvakodude, psühholoogide, juristide, politseinike ja sotsiaaltöötajate koostööd, et abivajaja ei peaks iga küsimusega eraldi uude kohta pöörduma. Nendes maades on soolise vägivallega tegelemine riigi ja ühiskonna arengu üks olulisi prioriteete, meil on sealt palju õppida.

“Vaikijate häälte” lugemine tekitab inimlikku kaastunnet ja soovi aidata, see raamat ei saa jätta külmaks. Siin on mõtlemisainet lapsevanemale ja kooliõpetajale, kõikidele ohvri- ja õigusabisüsteemide töötajatele, aga ka igatühele, kes ei taha mõista ja taluda vägivalda, sellele ükskõikse suhtumisega kaasa aidates. Kõigilt vastajatelt küsiti, mida nad soovivad naistele/meestele, et kindlustada vägivallavaba elu endale ja oma lastele. Vastused olid ühesed. Natalja: “Pärast aastaid kannatamist oma vägivaldse mehe hirmuvalitsuse all mõistsin, et abielus peavad inimesed olema võrdsed ja vabad. Ei saa olla abielu, mis põhineb ühe osapoole (mehe) võimul ja teise poole (naise) pideval järeleandmisel ja hirmul.” Maria: “Rõhutan veelkord – mitte mingil tingimusel ei tohi vägivalda taluda. Tuleb püüda kogu jõust sellisest olukorrast väljapääsu leida ja seda nii ruttu kui võimalik. Vägivaldsete suhetega tuleb lõpetada. Koheselt ja igaveseks.” Tiia: “Mitte mingil juhul ei tohiks ühtegi vägivaldaakti andeks anda. Tuleb sellest kõigile rääkida, rääkida ja veel kord rääkida. Ja abi otsida. Maailmas on süiski ka palju häid inimesi, kes saavad ja tahavad aidata. Minagi olen otsustanud oma lugu rääkides teisi aidata. Leian, et vägivalda ohvriks langeda ei ole häbi asi.” Vladimir: “Vägivalda suhtes tuleb võtta kohe alguses väga kindel ja üheselt eitav seisukoht. Kahtlemata nõuab see küllalt suurt kodanikujulgust. Võib arvata, et kõigile inimestele ei ole see eelneva psüühilise treeninguta jõukohane. Nagu kõik teised inimese oskused, on vastuseis vägi-

vallale õpitav ja arendatav.” Ennekõike mõjutab vägivalda ulatust ja vägivaldsete karistamatust kogukonna salliv ja õigustav suhtumine ning vägivaldsete käitumismudelite taastootmine, alles järgmisena seadused ja karistusmehhanismid. Vägivald ei lõpe, kui sellesse ei sekkuta. See on meist igatühe teha.

Artikli autor tänab Iris Pettäid kommentaari eest.

Autoritest

Kristiina Ehin õpib Tartu Ülikooli eesti- ja võrdleva rahvaluule osakonnas magistratuuris. Uurimisvaldkonnaks on eesti lüroepiline regilaul ja selle tõlgendusvõimalused tänapäeval. Bakalaureusetöö valmis 2001. aasta kevadel ja kannab pealkirja "Naise enesetunnetuse peegeldusi eesti lüroepilises regilaulus". Leiba teenib ajakirjandustöö ja ilukirjanduse tõlkimisega. 2000. aastal ilmus Ehini esimene luulekogu *Kevad Astrahanis*.

Heili Einasto on lõpetanud Eesti Humanitaarinstituudi ajaloo ja inglise keele erialal ning kaitsnud magistrikraadi Budapestis Kesk-Euroopa Ülikoolis soo- ja kultuuriuuringute erialal, täiendanud end Hannoveris, Saksamaal Rahvusvahelises Naiste Ülikoolis (Internationale Frauen Universität). Praegu on ta Eesti Humanitaarinstituudi üldise kultuuriteooria doktorant. Töötab Viljandi Kultuurikolledžis ja Tallinna Pedagoogikaülikoolis tantsuajaloo õppejõuna.

Joan Kelly (1928–1982) oli ajaloo professor New Yorgi City College'is, New Yorgi Ülikoolis. Lisaks artiklile raamatus *Women, History and Theory* avaldas ta hulga artikleid naisuurimise ja renessansi ajaloo alalt. Ta kirjutas ka (Joan Gadoli nime all) raamatu *Leon Battista Alberti*, mille avaldas University of Chicago Press.

Tiina Kirss on kaitsnud Ph.D. võrdleva kirjandusteaduse alal. Ta peab loenguid eesti keelest ja kultuurist Toronto ülikoolis. Aastatel 1994–1999 juhatas ta naisuuringute programmi Merceri Ülikoolis USA-s. Toronto ülikooli juures on ta seotud eesti naiste elulugude kogumise ja uurimisega. Ta artiklid on ilmunud paljudes akadeemilistes ajakirjades.

Katrin Kivimaa on kunstiajaloolane ja -kriitik. Ta kaitses magistrikraadi Kesk-Euroopa Ülikoolis soouuringute valdkonnas. Praegu on ta Leedsi Ülikooli doktorant ja kirjutab doktori-

tööd naiselikkuse representatsioonist eesti kunstis. Tema peamised uurimisteemad on feministlik kunst ja teooria.

Jüri Kivimäe on Toronto Ülikooli ajaloo professor ja Eesti õppetooli juhataja. Ta on olnud Tallinna Linnaarhiivi juhataja ja Tartu Ülikooli üldajaloo professor. Peamiseks uurimisvaldkonnaks on Liivimaa ajalugu kesk- ja varauusajal. Ta on andnud välja *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis* (III), *Quotidianum Estonicum: Aspects of Daily Life in Medieval Estonia* (koos Juhan Kree-miga), *Tallinn tules* (koos Lea Kõivuga) ja *Mere-linn Pärnu* (koos Aivar Kriiska, Inna Põltsami ja Aldur Vungiga). Teaduslikke artikleid Baltikumi ajaloost on ilmunud Saksamaal, Soomes, Hollandis, Venemaal. Avaldanud uurimusi eestikeelsetes väljaannetes (*Keel ja Kirjandus, Akadeemia*).

Anne Kull õpetab süstemaatilist teoloogiat Tartu Ülikooli usuteaduskonnas. Õppis Chicago Luterlikus Teoloogia Koolis ajavahemikus 1992–2000, kus omandas M.A., M. Th. ja Ph.D. kraadid. Ta on Tartu Ülikooli süstemaatilise teoloogia osakonna juhataja ja Teaduse ja Religiooni Kolleegiumi juhataja.

Anneli Mihkelev on Tartu Ülikooli magister eesti kirjanduse erialal ning semiootika osakonna doktorant, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse teadur, kirjanduskriitik. Ta on avaldanud teaduslikes ajakirjades ja kogumikes mitmeid artikleid intertekstuaalsusest ja allusioonist, Tartu ja Tallinna representatsioonist eesti luules jm. Kirjanduskriitikat on avaldanud peamiselt kultuurilehes *Sirp*.

Iris Pettai (Ph.D.) on Eesti Avatud Ühiskonna Instituudi Sotsioloogiliste uuringute osakonna juhataja. Lõpetanud Tartu Ülikooli majandusteaduskonna ja kraadiõppe Tallinna Tehnikaülikoolis. Peab loenguid Kunstiakadeemia magistrantidele. Töötab ka mitteametliku konsultandina ja seminaride juhatajana rahvusvahete ja sooliste suhete valdkonnas rahvastikuministri büroo, sotsiaalministeeriumi ja valitsusväliste organisatsioonide jaoks. Uurimistöö

põhisuunad on rahvussuhete areng Eestis, sotsiaalne kihistumine, naiste roll ja positsioon ühiskonnas, naistevastane vägivald.

Tiina Raitviir (Ph.D.) on Tallinna Pedagoogikaülikooli perekonnasotsioloogia osakonna vanemteadur. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli majandusgeograafina ning töötanud sotsiaalgeograafi ja sotsioloogina nii kõrgkoolides kui teadusasutustes. Ta on uurinud valimisi ja parteisid Eestis üleminekuperioodil politoloogilisest, sotsioloogilisest ja geograafilisest küljest, millest kasvas omaette haruna välja naiste käsitlemine poliitikas.

Kadri Simm on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ja saanud magistrikraadi soouuringute erialal Budapestis Kesk-Euroopa Ülikoolis. Magistritöö teemaks olid individuaalsed õigused reproduktioonis ning geneetikas. Praegu on ta Tartu Ülikooli filosoofia osakonna praktilise filosoofia doktorant ja tema uurimistöö keskendub sotsiaalse õigluse küsimustele.

Heide Wunder on õppinud Hamburgi ülikoolis ajalugu, anglistikat ja filosoofiat. Alates 1977. aastast on ta varase uusaja sotsiaal- ja põhiseadusajaloo professor Kasseli ülikoolis. Teadusliku uurimistöö põhiteemadeks on külaühiskonna ajalugu hilisel keskajal ja varasel uusajal, sooliste suhete ajalugu. Tema uuemate publikatsioonide hulka kuulub "*He Is the Sun, She Is the Moon*". *Women in Early Modern Germany* (Cambridge/MA 1998).

Tatjana Zchurchenko on Harkivi Rahvusülikooli (Ukraina) filosoofia professor. Lõpetanud Harkivi Riikliku Ülikooli 1989 poliitilise ökonomia alal, sotsiaalfilosoofia kandidaat 1993 (Harkivi Riiklik Ülikool). Uurimisvaldkondadeks on muutusteprotsessid nõukogudejärgses ühiskonnas, eriti Ukrainas – rahvuslus ja kodakondsus; feminism(id) ja natsionalism(id), natsionalismide roll regionaalsete identiteetide (ümber)kujundamises; keele poliitika; turumajandusele ülemineku soolised aspektid. Ta on raamatu *Social Reproduction and Gender Politics in Ukraine*. Kharkiv, 2001 (vene keeles) autor.

ENUT

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT) registreeriti mittetulundusühinguna 1997. a. aprillis. ENUT-i eesmärk on süvendada arusaamist inimõigustest ja aidata kaasa demokraatia arengule, ärgitades meeste ja naiste koostööd ning toetades sugupoolte võrdsust kõigis eluvaldkondades. ENUT-i ametlikule avamisele 4. veebruaril 1999. a. konverentsiga "Eesti naised poliitikas" eelnes mitu aastat vabatahtlike tööd, planeerimist ja toetuste kogumist.

Oma lühikese ajaloo jooksul on ENUT komplekteerinud mitmekülgse naisuurimust käsitleva raamatukogu, millele panid aluse Kanada Ontario provints, Eesti Abistamiskomitee ning Kanada Women's Issues Project.

Tänu Tallinna Pedagoogikaülikooli toetusele on ENUT-il kontori- ja raamatukoguruum ülikooli peahoones, samuti internetiühendus.

Mitmete toetajate, nagu Euroopa Liidu PHARE demokraatia makroprogrammi, Norra, Rootsi, Soome, Hollandi, Kanada, Suurbritannia, Saksa ja USA Eestis asuvate saatkondade, Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni arenguprogrammi, Põhjamaade Ministrite Nõukogu ning Norra Välisministeeriumi (koostööprogramm Kesk- ja Ida-Euroopaga) panus on teinud võimalikuks ENUT-i videokeskuse, kodulehekülje ja andmebaaside loomise, eesti- ja ingliskeelse uudistelehe väljaandmise ning seminaride ja konverentside korraldamise.

ENUT-i raamatukogu ja konverentside külastatavus annab tunnistust eesti naiste ja meeste suurenevast huvist nende elu mõjutavate sooga seotud tegurite vastu. Seega on alust arvata, et on oluline ja vajalik välja anda eesti nais- ja meesuuringute ajakirja. Ajakiri on foorumiks, kus saab kriitiliselt analüüsida soorolle kaasaja ühiskonnas ja diskuteerida sügavuti eesti ühiskonnas toimivate soorollide üle.

Summaries

Men Making a Woman

Kristiina Ehin

“Golden Woman” is one of the oldest Estonian lyrical-epic runo songs that has been sung widely in the Finno-baltic region during the last 2000–3000 years. Sung mainly by women, it reflects in several ways feminine self-cognitive values, giving a poetic, but nevertheless, vivid picture of the hopes and secrets of the women in the ancient oral tradition.

Many exciting characters emerge in this old song: a blacksmith with miraculous powers, an ordinary man, village women, and a golden female sculpture representing the image of a flawless woman in a man’s mind. The sculpture should come to life, stay forever young and become a multifunctional machine that can work tirelessly and satisfy all of man’s needs. Even in a song this never happens. The man experiences all the disappointments of life with a golden woman, and is driven to agree with the village women that a real woman, although mortal, is better. In the article, the author

attempts to bring the meaning of this old runo song closer to people living today.

Gender in Modern Dance during the 1990s

Heili Einasto

The author looks at the ways gender is represented in Estonian society by post-Soviet modern dance. Its development during the period of restored independence reflects the same tensions and difficulties that have been experienced in other areas. As an art form, modern dance has always challenged existing traditions, including those concerning gender, and therefore, it is useful to analyse it.

The works of four Estonian choreographers – Kristiina Paškevičius, Merle Saarva, Mart Kangro, and Rene Nõmmik – are analysed and placed into three groups. The first one contains dances that reflect ordinary understandings of gender; the second one has dances that deviate from conventions; and the third includes dances that choreographers call “pure movement” and the author looks at how gender is reflected in it.

Modern dance is very dynamic in Estonia. New choreographers emerge, others recede, and dances offer new views about gender. Although young choreographers are not included in the analysis, the author thinks that they have less fixed ideas about woman and man, as evidenced by their dances. This can be interpreted as the direction in which society is moving in a constantly changing state.

Did Women Have a Renaissance?

Joan Kelly

Article was first published in Renate Bridenthal and Claudia Koonz (eds.), *Becoming Visible: Women in European History* (1977). Houghton Mifflin Co., Boston, pp. 137–164.

Theoretical Perspectives for Research on Estonian Women's Life Histories

Tiina Kirss

In the last ten years of intensive efforts to elicit and collect the life histories of Estonians, women's life narratives have been well represented, both in the independent collection *Naised kõnelevad* (ed. Eve Annuk, 1997), and as fully half of the one hundred texts in the two-volume anthology *Eesti rahva elulood (Estonian Life Histories: A Century's One Hundred Lives*, ed. Rutt Hinrikus, 2000). This article seeks cross-illumination between Estonian women's published life narratives and the wide range of available approaches in feminist autobiographical theory, in efforts to suggest productive and culturally appropriate models from which interpretive textual analysis could proceed. Beginning with the imperative to see gender in the context of a repertoire of kinds of difference, the relevance of gender as a category of analysis is considered, particularly in light of the writers' intentionality, and cultural scripts for making the private self public: if Estonian women were asked to write about their lives "as women," what kinds of models of gender identity have they constructed, and what were the cultural sources of these models? A suggested fruitful direction for further research is the intersection of education and gender in Estonian women's understandings of their life trajectory, as educational achievement (presumably, but not entirely "gender-neutralizing") is at least as important a constitutive element of Estonian social identity as gender, age or class. Drawing examples from Annuk's collection *Naised kõnelevad*, the article proceeds to testing concepts of subjectivity from feminist autobiographical theory as they have been discussed by oral historians (Luisa Passerini, Kathryn Anderson, Dana Jack, Marie-Francoise Chanfrault-Duchet

and literary theorists (Sidonie Smith, Julia Watson, Doris Sommer), focusing on agency, the validity of a concept of the "relational self", "coherence" vs. "discomposure" in constructions of a text, intersections of gender and nation (the "good" Estonian woman) and representations of the body and sexuality. Generation-specific taboos and reticence about matters of the body in Estonian women's life-writing are reciprocally related to the relative absence (until a wave of post-Soviet women's fiction) of a woman-centered discourse of sexuality, although such a discourse may be available in informal women's networks. Interpretive research on Estonian women's life histories as texts potentially derives less useful models from theories celebrating fragmented, transgressive, postmodern gender constructions than from social-science and oral-history based studies where a significant range of innovation is acknowledged within a "classical" Enlightenment model of the self and identity. With such cautions in mind, and in view of their perspectival status as "verbal reconstructions of processes of becoming," Estonian women's life histories are invaluable historical sources on everyday life, mentalities, and identity for the writing of the history of Estonian gender relations, and of a fully nuanced twentieth century Estonian history.

Identity in the Works of Karin Luts

Katrin Kivimaa

Estonian history of art has neither paid much attention to the subject of gender differences, nor to the mechanisms – such as education, institutions, critique, artist's identity formation – that advance it. The article tries to shed light on the question of Estonian women artists in Estonia between the world wars by using Karin Luts (1904–1993) as an example. Luts has

become of interest due to her repeated I-image presentation, which has raised questions about the position of the woman author as a woman, on one hand, and as an artist, on the other, in that period.

While the discourse at the time of the creation of the young and fragile Estonian culture emphasised women's essential role in the national task, the *avant guard*, similar to its manifestation in the Western centres, was defined exclusively male. By taking a closer look at Luts's self-portraits, *Aednik* ("Gardener" 1928) and *Kunstnik* ("Artist" 1937), the author tries to show traces of a woman artist's identity problems at that time. Karin Luts's memoirs, which mention women artists' problems and her own rebelliousness as a young artist, can be used to bind her self-portrait as a gardener and as an artist. It is the first figure to deny conventional femininity, allowing the presentation of a collision between the creator's professional identity and gender identity. "Gardener" resembles "the new woman" of the modern era – *la garconne*. That's what Karin Luts's teacher at the art school had called her in ridicule – *la garconne!*

Women, the Devil, and the Head of a Cat: The Trial of Anna and Tobbe Mall, Tallinn 1594

Jüri Kivimäe

In the earlier periods of Estonian history, women are often as silent as shades. Though the archives contain their letters, wills, and probate inventories, very seldom were their actual spoken words recorded. The main exception, where women's voices can be heard, is records of court proceedings.

This article reconstructs and analyzes the first known appearance of women's speech in

Estonian historical records, the trial of two women in the Tallinn Lower Court in 1594: Anna, a young woman of Swedish extraction from Finland, and an old Estonian woman, Tobbe Mall, both arrested on suspicion of infanticide. Over the course of repeated interrogations, some of which were conducted under torture, the dark outlines of a crime emerge, along with the relationships between the two women and their social milieu. Although the circumstances of the birth and death of two of her other children form part of the context, the trial is focused around the ostensible killing of Anna's child from her liaison with Bodt Schröder, and old member of the Tallinn City Council and former judge from a long and distinguished lineage of local judges. At the time of the trial Anna is in prison, pregnant with another child by the same man. Tobbe Mall, a witness of the case, and later considered to have aided and abetted the accused, gives controversial and contradictory testimony, in which it is not clear whether the head she found in the yard was that of a child or a cat. The third character in the case, Bodt Schröder himself, presents a letter of explanation to the court in which he admits to his liaison with a "loose woman" but denies paternity of the child, referring to Anna as a "lying whore." Intriguingly, the verdict and sentence to the case have disappeared from the archives, but it is likely that if found guilty, Anna would have been burned at the stake.

In the court records allegations are raised that the two women might have had dealings with the devil, that is to have been involved in witchcraft. These aspects reflect changes in the social climate of Tallinn at the end of the 16th century, when witchcraft trials increased in frequency. The period following the end of the Livonian Wars was a time of general social crisis and deteriorating economic circumstances, weakening the boundaries of the traditional class society. The author considers a range of specific

methodological and source-critical problems raised by the interpretation and analysis of a trial as an event, and calls attention to the need for more extensive research on court documents in the future. Despite necessary reservations about the more sensational aspects of the history of criminology, it remains true that it is here that the historian can find "speaking women," enabling a more thorough understanding of the social position of women in earlier strata of history.

Cyborgs through Donna Haraway's Eyes

Anne Kull

Donna Haraway is a feminist, science historian, and critic of culture whose "A Manifesto for Cyborgs", first published in *Socialist Review* in 1985, has become almost a cult text and, therefore, cannot be ignored. Haraway advances the hypothesis that contemporary Man and Nature are to be seen as Cyborg - a hybrid of cybernetic machine and organism. Plants, animals, humans and whole societies can be cyborgs. Thus Haraway's principal interest lies with nature, technology, and the human being in the contemporary setting, and seen from a political perspective. Haraway does not think that the technoscientific sphere is monolithic and that only apocalyptic solutions are possible, as characterised by the armed Terminator type. Playful and positive solutions are possible, but they have to be found. Even in a technoscientific world exist resources for contesting inequality and arbitrary authority.

Contemporary reactions to the cyborg view vacillate between euphoria and paranoia. Haraway thinks that both reactions miss the mark. Technology can be seen as a reflection of Man. Technology shows us what we want and of what we dream, and that we are

remarkably creative transforming the material world. Technology shows, also, that we are frail and mortal.

Author suggests that Donna Haraway's analyses of cyborgs are among the most convincing treatment of nature and culture that she has encountered.

Woman in Man's Mind: Harassment and Irony in Arvo Valton's Erotic Fiction

Anneli Mihkelev

The article examines Arvo Valton's erotic short stories written 1967-1998 and published in 1999 as the collection *Kahekesi* ("We Two"). Valton is an important Estonian modern writer, but when one applies Linda Hutcheon's definition of postmodernism, "politically ambivalent, doubly encoded as both complicity and critique", the stories place him among postmodern authors. He manipulates with patriarchal big narratives and feminist discourse, suggesting different points of view and that power is not important, only temporary.

His main character is a male *ego*. Men and women are represented as traditional, patriarchal characters from *ego's* point of view. In the harassment section, Valton's *ego* moves in diverse cultural environments, having different erotic experiences with women in the Orient and the Occident. Pure *eros* in the Freudian sense is missing, and cultural harassment and narcissism spoil all the relations. Cultural harassment and *ego's* relations in different cultures are given Freudian psychoanalytical interpretation, obtained from the psychiatrist's 1929 book, *Das Unbehagen in der Kultur*.

Irony is presented as a mechanism of deconstruction and connection. It includes both Freudian *eros* and *thanatos* metaphorically. The article maintains that Valton's short stories

contain ambivalence. By applying irony, he plays with different significations and discourses, including Freudian big narrative and feminist discourse, deconstructing and connecting them. The combination of the patriarchal narcissistic *ego* and patriarchal discourse is deconstructed with self-irony, but never totally. Different discourses exist side by side in his stories and make possible the postmodern play. In that play is evident also the feminist discourse, seen from the male point of view.

Family Violence: Result of Social Conditioning or Individual Proclivity?

Iris Pettai

The author poses the question: why is family violence so widespread in Estonia and the whole world? She avers that it can not be treated as an individual problem (character flaws), because incidents that occur with regularity and in millions of families have their origins in social causes. Society produces widespread family violence by its traditions, values, cultural norms, and ideology. Thus society constantly constructs an environment conducive to violence.

Comparative analysis of different types of families is made in the article. It is explained why violence occurs more often in families in which relations are based on domination and manipulation. In such families, man's and woman's status is unequal. Less violence erupts in families where the man and woman have more-or-less equal positions. The article includes an overview of the findings that research of family relations and violence produced. The research was done by the Estonian Open Society Institute and published in 2001. The article includes statistical data from this research on family violence. The author states that the research also showed that violence can be

avoided in families where the man and woman are seen as equals, and where the man is capable of accepting without resorting to anger or violence the woman's opinion, even when it is presented in a sharp and emotional manner. A surprising finding was that in a family whose relations are based on equality, the woman starts a family conflict more often than the man. In a family with unequal or violent relations, the woman is rarely the initiator of conflict.

Estonian Women and Political Power

Tiina Raitviir

The author looks at women's access to the institutions of political power. Women are well represented in the relatively lower organs of power (political parties), but their number is small at the top (parliament). The state institutions of power are considerably more democratic in gender composition than local ones. Under the Kallas government that took office at the beginning of 2002, the numbers of women in high positions increased dramatically over the previous government's, but they are concentrated in the social and cultural field of activity.

The share of women in the political parties, among candidates for election, and elected councils is increasing in Estonia. The author suggests that balanced gender composition should start with the political parties. Discrimination against women can be found more in the parties with political right leanings, but lately an increase in women members and leadership positions has been noticeable. The parties' internal democracy is weak and this affects the nation's politics. As a rule, the parties do not even know their own gender composition. Norms for the advancement of women have not been developed in Estonia. The

situation could change under pressure, which could be supplied by the adoption of the gender equality law (not yet passed by parliament at the time of writing).

The progress that women have made is attributable more to institutional factors, such as election laws or the political party system, than to public opinion. Greatest obstacles to gender equality are traditional and stereotypical ways of thinking about social roles. The author maintains that in order to secure equal opportunities for women and men, Estonian policies and politicians should comply with the articles of the republic's Constitution and the human rights norms accepted in Europe. The author includes statistical data to substantiate her presentation.

A Critical Look at the Individual's Reproductive Rights

Kadri Simm

The article looks at feminist and other criticisms of the liberal individual rights discourse, pointing out the deformities and injustices that occur when an abstract universal individual is positioned into the realities of particular social, political, cultural and economic contexts. It is argued that the autonomous individual is really an ideologically specific concept.

Few alternatives to the individual rights discourse have been presented, and it is necessary to be conscious of the problems created by its application and the unfairness inherent in many of such practices. Human reproduction is an area in which the conflict between the presumably separately and independently existing individuals, and the actualities of specifically located living persons is acutely visible.

Second part of the article focuses on the

current practices in reproductive rights and looks at the possible ways of redefining individual rights in this particular realm.

"Female Criminality" in the Early Modern Period

Heide Wunder

Article was first published in Ulbricht, O. (Hg.), *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit* (1995). Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien, pp. 39–61.

(Anti)National Feminisms, Post-Soviet Gender Studies: Women's Voices of Transition and Nation-Building in Ukraine

Tatiana Zchurchenko

Article was first published in *Österreichische Osthefte*. Jahrgang 43 (2001), Heft 4. Peter Lang Verlag, Wien, pp. 503–523.

About the Authors

Kristiina Ehin is a Master's candidate at the University of Tartu, studying Estonian lyrical-epic runo song and its possibilities into modern translation at the Department of Estonian and Comparative Folklore. Her B.A. thesis in the spring 2001, was entitled, "Reflections of a woman's self-cognition in Estonian epic folk-song". Her articles on the topic have been published and her first book of poetry appeared in 2000. She works as a translator.

Heili Einasto has a B.A. from the Estonian Institute of Humanities, majoring in history and English, and a M.A. in Gender and Culture Studies from the Central European University. She attended courses at the International Women's University (IFU) in Hanover, Germany. Presently she is a Doctoral candidate at the Estonian Institute of Humanities and a lecturer at Viljandi Cultural College and Tallinn Pedagogical University.

Joan Kelly (1928–1982) was Professor of History at the City College of New York, City University of New York. In addition to the essays in the volume, *Women, History and Theory*, she published several articles on women's studies and Renaissance history. She also wrote (as Joan Gadol) *Leon Battista Alberti*, published by the University of Chicago Press.

Tiina Kirss has a Ph.D. in comparative literature. She lectures on Estonian language and literature at the University of Toronto. In 1994–99, she directed the women's studies program at Mercer University in Georgia, USA, and at the University of Toronto is involved with the collection and analysis of Estonian women's life stories. Her articles have appeared in academic journals.

Katrin Kivimaa is an art historian and critic. She holds a M.A. in Gender Studies from the Central European University in Budapest, Hungary. Currently she is a Doctoral candidate

at the University of Leeds in UK, writing her dissertation on the representations of femininity in Estonian art. Her areas of speciality are feminist art and theory.

Jüri Kivimäe is a Professor of History and Chair of Estonian Studies at the University of Toronto. He is former Director of Tallinn City Archives and the Professor of General History at the University of Tartu. His main research area has been the history of Medieval and Early Modern Livonia. He has edited *On the History of Religion and Atheism in Estonia* (III), *Quotidianum Estonicum: Aspects of Daily Life in Medieval Estonia* (with Juhan Kreem), *Tallinn on Fire* (with Lea Kõiv), *History of Pärnu* (with Aivar Kriiska, Inna Põltsam and Aldur Vunk). His scholarly articles on various aspects of Baltic history have been published in Germany, Finland, Holland, Russia. He has written scholarly articles for journals published in Estonian (*Keel ja Kirjandus*, *Akadeemia*).

Anne Kull teaches systematic theology at University of Tartu. She studied at the University of Chicago affiliated Lutheran School of Theology 1992–2000, receiving M.A., M.Th., and Ph.D. degrees. She heads the department of systematic theology and, also, the Collegium of Science and Religion at University of Tartu.

Anneli Mihkelev has a M.A. in Estonian Literature from the University of Tartu, and is currently a doctoral candidate there, studying semiotics. She is a researcher at the Under and Tuglas Centre of the Estonian Academy of Sciences, and a literary critic. Her articles have appeared in several scholarly and cultural publications.

Iris Pettai has a Ph.D. from Tallinn Technical University and currently heads the Sociological Research Department of the Estonian Open Society Institute. She also gives lectures to Master's candidates at the Art Academy. She is consulted on issues concerning ethnic and gender relations by the country's ministries and NGOs, and her articles on these topics have

been widely published.

Tiina Raitviir holds a Ph.D. from University of Tartu and is presently Senior Researcher at the Family Sociology Department of Tallinn Pedagogical University. She has worked in the areas of social geography and sociology at scientific institutions and other institutions of higher learning. She has researched elections and political parties in Estonia's transitional period from a political, sociological and geographical perspective, from which emerged for her study the role of women in politics.

Kadri Simm is a graduate of the University of Tartu, where she studied history, and she holds a M.A. in gender studies from Central European University in Budapest. Her Master's thesis was on individual reproductive rights and genetics. She is presently a doctoral candidate at the University of Tartu, enrolled in the Philosophy Department, and doing research on the question of social justice.

Heide Wunder has studied history, English language and literature, and philosophy at the University of Hamburg. Since 1977, she has been a professor of history on early modern social and constitutional period at the University of Kassel. Her areas of research are the history of village societies in late Medieval, early modern times, and the history of gender relations. A recent publication of hers is, "*He is the Sun, She is the Moon*". *Women in Early Modern Germany* (Cambridge/MA 1998).

Tatiana Zhurzhenko is a Professor of Philosophy at Kharkiv State University, Ukraine, and she holds her academic degrees from the same university, having studied political economy and social philosophy. Her principal interest is the study of transformation processes in post-Soviet countries, particularly Ukraine, with special emphasis on nation building, citizenship, feminism, nationalism, and language politics. She authored the book *Social Reproduction and Gender Politics in Ukraine*, published in Russian, in Kharkiv, 2001.

About ENUT

The Estonian Women's Studies and Resource Centre, known under Estonian acronym ENUT, was registered as an NGO in April, 1997. The Centre was officially opened on February 4, 1999 at the Tallinn Pedagogical University. Its aim is to promote better understanding of human rights, and to support the democratic process by encouraging gender equality, cooperation among men and women in all aspects of life, and the empowerment of women.

During its short history, ENUT has developed an extensive library, thanks to donations from the Government of the Province of Ontario, Canada, the Estonian Relief Committee in Canada, and the work of the Canadian Women's Issues Project.

The Tallinn Pedagogical University has provided space and Internet service on its premises for the Centre. Other donors, most notably the European Union PHARE Democracy Programme, the Embassies of Germany, Norway, Canada, Finland, Netherlands, Great Britain, Sweden, UNDP, the Nordic Council of Ministers, and the Norwegian Foreign Office's Programme of Cooperation in Central and Eastern Europe, made it possible for us to develop an audio-video center, to issue a newsletter in both Estonian and English, and to establish a homepage and databases.

ENUT has organized well-attended conferences and seminars on a wide variety of subjects.

Evidence of growing interest, based on attendance at the conferences, visitors to ENUT, and borrowers of books from ENUT's library gave reason for ENUT to decide that the time is ripe for launching an Estonian journal of women's studies. The journal will be the forum in which critical analyses of gender roles in contemporary Estonian society are presented.

Авторы

Кристийна Эхин – магистрант отделения эстонской и сравнительной фольклористики Тартуского университета. Предмет ее научных интересов – эстонская лироэпическая аллитерационная песня и возможности ее перевода на современный язык. Весной 2001 г. Кристийна Эхин защитила работу на соискание степени бакалавра («Отражение самосознания женщины в эстонской лироэпической аллитерационной песне»). Кристийна Эхин занимается журналистской и переводческой деятельностью. Ее первый сборник стихов («Весна в Астрахани») вышел в 2000 г.

Хейли Эйнасто закончила Эстонский гуманитарный институт по специальности «история» и «английская филология». Защитила магистерскую диссертацию по специальности «гедерные и культурные штудии» в Среднеевропейском университете в Будапеште. После этого училась в Международном женском университете (Internationale Frauen Universität) в Ганновере. В настоящее время – докторант отделения общей культурологии. Преподает историю танца Вильяндиском колледже культуры и в Таллинском педагогическом университете.

Джоан Келли (1928–1982) – покойный профессор Нью-Йоркского городского колледжа и Нью-Йоркского университета. Кроме книги «Женщины, история и теория», является автором значительного числа статей в области гендера и ренессанса. Ее книга «Леон Баттиста Альберти» напечатана под псевдонимом Джоан Гадоли в издательстве Чикагского университета.

Тийна Кирсс получила степень доктора философии по специальности «теория литературы» в Мичиганском университете. Преподает эстонский язык и литературу в Торонтском университете. Основной предмет научных интересов – анализ мемуаров и устных биографических нарративов, изучение литературных связей диаспоры и метрополии, травма и национализм, жанр европейского исторического романа. В настоящий момент Тийна Кирсс составляет английскую антологию устных биографических нарративов эстонских женщин, которые пережили ссылку в Сибирь. В начале 2003 г. под редакцией Тийны Кирсс будет выпущена эстонская антология устных биографических нарративов эстонских эмигрантов. В 1994–1999 гг. Тийна Кирсс руководила программой гендерных исследований Мерсерского университета. Весной 2002 г. она читала лекции по творчеству Симоны де Бовуар на

отделении философии Тартуского университета.

Катрин Кивимаа – историк искусства и критик. Защитила магистерскую диссертацию, посвященную гендерным исследованиям, в Среднеевропейском университете. В настоящее время учится в докторантуре Лидского университета. Ее докторская диссертация посвящена репрезентации женственности в эстонском изобразительном искусстве. Основные научные интересы – феминистическое искусство и теория.

Юри Кивимяэ – профессор кафедры истории, заведующий кафедрой эстонистики Торонтского университета. В прошлом – директор Таллиннского городского архива и профессор всемирной истории Тартуского университета. Предмет его научных интересов – история Ливонии в средневековье и в эпоху нового времени. Редактор сборников «Очерки истории религии и атеизма в Эстонии: Вып. III», «*Quotidianum Estonicum: Повседневная жизнь в средневековой Эстонии*» (совместно с Юханом Креэмом), «Таллинн в огне» (совместно с Леей Кыйв), «История Пярну» (совместно с Айваром Крийска, Инной Пыльтсам и Алдуром Вунком). Его научные статьи, посвященные различным аспектам истории Прибалтики, выходили в Германии, Нидерландах, России, Финляндии. Печатался в эстонских научных журналах «Язык и литература» и «Академия».

Анне Куль, MA, MTh, PhD, преподает систематическую теологию на богословском факультете Тартуского университета. С 1992 г. по 2000 г. училась в Чикагской лютеранской школе богословия. Заведует отделением систематической теологии Тартуского университета, а также Научной и религиозной коллегией.

Аннели Михелев защитила магистерскую диссертацию по специальности

«эстонская литература» в Тартуском университете. Докторант отделения семиотики, научный сотрудник центра Ундер и Тугласа Эстонской Академии наук. Автор многих научных статей, посвященных, преимущественно, интертекстуальности и аллюзивности, а также формам репрезентации Тарту и Таллинна в эстонской поэзии. Ее критические заметки, печатавшиеся, главным образом, в газете «Серп», были удостоены премии (1999).

Ирис Петтай, PhD, заведует отделением обществоведения при эстонском отделении института «Открытое общество». Изучала экономику в Тартуском университете. Училась также в Таллиннском техническом университете. Читает лекции на тему «Откровенное и сокровенное» в Академии изящных искусств. В качестве внештатного консультанта и ведущего семинаров по международным отношениям и гендерной проблематике сотрудничает в бюро министра народонаселения, а также в организациях, находящихся в ведении министерства социального обеспечения и неправительственных организаций (Тартуский фонд оказания помощи детям и т.д.). Принимает участие в работе комиссий при президентском академическом совете (социальные проблемы и вопросы внутренней безопасности). Основные предметы исследовательских интересов – развитие межнациональных отношений в Эстонии, социальное расслоение, роль женщины в обществе, женщины и насилие.

Кадри Симм закончила отделение истории Тартуского университета. Защитила магистерскую диссертацию по гендерной проблематике в Среднеевропейском университете (Будапешт). Магистерское сочинение было посвящено проблеме индивидуальных прав в генетике и воспроизводстве. В настоящее время является докторантом отделения практической философии

Тартуского университета. Ведет научную работу, связанную с вопросами общественного права.

Тийна Райтвийр, PhD – старший научный сотрудник отделения семейной социологии Таллиннского педагогического университета. Закончила отделения экономической географии Тартуского университета. Работала по специальности «социальная география» и «социология» в университетах и исследовательских институтах. Провела исследование политологической, социологической и географической сторон выборов в Эстонии переходного периода (см.: «Сравнительное изучение выборов в Эстонии переходного периода: 1989–1993 гг.»), из которого выросла отдельная работа о роли женщин в политике.

Хейде Вундер изучала историю, англистику и философию в Гамбургском университете. С 1977 г. занимает должность профессора кафедры раннесредневекового законодательства Кассельского университета. Основные предметы исследовательских интересов: история деревенской общины в конце средневековья и в начале нового времени, история взаимоотношения полов. Публикация: «Он – солнце, а она – луна: Женщины в Германии нового времени» (Кембридж, Масс., 1998).

Татьяна Журженко, доцент, факультет философии, Харьковский национальный университет. Закончила Харьковский государственный Университет в 1989 году (специальность политическая экономия), кандидат философских наук (социальная философия, ХГУ, 1993). Исследовательские интересы: трансформации в постсоветских обществах, в частности в Украине, национальное строительство и гражданство, феминизм и национализм, роль национализма в формировании региональных идентичностей, языковая политика, гендерные аспекты перехода к рыночной экономике

Резюме

Мужчины, создающие образ женщины

Кристина Эхин

«Золотая женщина» – это одна из тех древнейших лироэпических аллитерационных песней, что были широко распространены в финно-балтийском регионе в последние 2000–3000 лет. В течение последних веков она исполняется в основном женщинами. Посредством различных приёмов аллитерационная песня отражает специфическую женскую систему ценностей, предоставляя, таким образом, поэтичную (и, тем не менее, достаточно отчётливую) картину надежд и секретов женщин в устном народном творчестве былых эпох.

В этой песне перед нами предстают любопытные персонажи: кузнец, обладающий чудодейственной силой, обычный человек, жительница деревни и золотая скульптура девушки, представляющая образ безупречной женщины с точки зрения мужчины. Скульптура должна ожить, стать реальностью, остаться вечно молодой и исполнять роль машины, имеющей множество функций, а также способной к безустанной работе и удовлетворению всех потребностей мужчины. Но даже в этой песне так не происходит. Мужчина

познаёт все тяготы жизни вместе с золотой женщиной. В конце концов, он признаёт правоту деревенской жительницы, полагающей, что настоящая женщина, даже будучи смертной, лучше.

В своей заметке «Мужчины, создающие образ женщины» я попыталась донести смысл данной аллитерационной песни до людей сегодняшнего дня.

Гендер в современном танце 1990-х годов

Хейли Эйнасто

В работе речь идет о том, каким образом гендер в эстонском обществе отражается в современном танце постсоветского периода. В представленной работе современный танец рассматривается как свод взаимосвязанных танцевальных терминов и техник, рассматривающих человеческое тело в его движении как основной способ выражения скрытых в нём внутренних сил. Сегодняшний эстонский современный (иначе модернистский) танец насчитывает столько же лет, сколько и независимая Эстония, и его развитие отражает те же самые трудности и напряжённость, что характерны для переходного периода в целом. Постольку поскольку современный танец всегда противопоставлял себя существующим обычаям, в том числе и гендерным стереотипам, анализ этой формы искусства представляет интерес и в более широком общественном контексте.

Для анализа я выбрала работы четырёх эстонских хореографов (Кристина Пашкевеюс, Мерле Саарва, Март Кангро и Рене Ныммик) и разделила их на три группы. В первую входят те постановки, которые отражают конвенциональные представления о гендере. Во второй рассматриваются

попытки отойти от традиционных взглядов. Третья же группа включает танцы, подходящие, согласно хореографам, под понятие «движение в чистом виде».

Важно отметить, что область современного танца в Эстонии весьма динамична: хореографы появляются и исчезают, а их работы предлагают всевозможные интерпретации гендерных отношений. Представления молодых хореографов о «мужчинах» и «женщинах», в целом, весьма либеральны, что находит отражение и в их работах. В свою очередь, это является отражением всего нашего меняющегося общества.

Был ли у женщин ренессанс?

Джоан Келли

Опубликовано: Renate Bridenthal and Claudia Koonz (eds.), *Becoming Visible: Women in European History* (1977). Houghton Mifflin Co., Boston, 137–164.

La garçonne или «старуха-гений»: (Авто)репрезентации женственности и художественного идентитета в работах Карин Лутс

Катрин Кивимаа

До недавних пор эстонские историки искусства не уделяли должного внимания категории различия полов и механизму ее работы в области изящных искусств (в образовании, институциях, критике, в создании художественной личности и т.д.).

В настоящей статье я пытаюсь пролить свет на вопрос о формировании личности эстонского художника в период между мировыми войнами (на примере Карин Лутс, 1904–1993). Лутс привлекает внимание своими автопортретами, неизменно стимулирующими интерес к вопросу о статусе женщины и художницы в обществе той эпохи. Тогда как государственный дискурс превозносил роль художниц в создании национальной культуры, эстонский авангард (как и в Европе) был – по определению – исключительно маскулинным. Ограничиваясь рассмотрением автопортретов Лутс «Садовница» (1928) и «Художница» (1937), настоящее исследование пытается показать, как в них отразилась проблема авторской идентификации. Обратившись к мемуарам Карин Лутс (которые, среди прочего, говорят как о проблемах художницы, так и о ее склонности к бунтарству), мы можем отыскать в них параллели к обоим автопортретам. Воплощение конвенциональной женственности в первой работе художницы, позволяет задаться вопросом, не было ли столкновения профессиональной и гендерной идентификации автора. Героиня же «Художницы» напоминает «новую женщину» времен модернизма (*la garçonne*). Примечательно, что эту работу Карин Лутс разобрал ее учитель в художественном училище.

Женщины, лукавый и голова кота: Суд над Анной и Тоббе Малль в Таллинне (1594 г.)

Юри Кивимяэ

В истории Эстонии средних веков женщины, как правило, подобны безро-

потным теням. Несмотря на то, что в корпус текстов XVI столетия входят письма женщин, завещания и описи имущества, в этих источниках практически не звучит живой женский голос. Для дальнейшего изучения роли женщин в эстонской истории необходимо обратиться к судебным делам, относящимся к началу эпохи нового времени.

В настоящей статье речь пойдет о судебном процессе, состоявшемся в 1594 г. в таллинском уголовном суде. Обвинения были выдвинуты против двух женщин (Анны, шведки, родом из Финляндии, и эстонки Тоббе Малль). Они были взяты под стражу в связи с подозрением в детоубийстве. Из признаний, полученных в ходе слушаний и – отчасти – в камере пыток, вычлняется ряд деталей, относящихся как к самому преступлению, так и к отношениям между женщинами и общественной атмосфере в целом. Со слов Анны мы узнаем, что впервые она забеременела случайно, еще в Стокгольме, и разрешилась от бремени мертворожденным ребенком. В Таллинне она вступила в связь с бывшим ратманом и судебным фогтом Бодтом Шредером. Их ребенок родился мертвым, что и стало предметом расследования (хотя на момент, когда Анна оказалась в заключении, она вынашивая второго ребенка от того же самого мужчины). Признания Тоббе Малль (свидетельницы, невольной соучастницы описываемых событий) кажутся недостоверными. По ее словам, младенец родился с головой кота. Третий участник процесса, Бодт Шредер предъявил суду объяснительную записку, в которой признавал факт связи с «женщиной сомнительного поведения» Анной, но отрицал свое отцовство, называя при этом женщину «лживой блудницей». В целом, следственный нарратив содержит множество признаний, записанных в первом

лице (и детали, относящиеся к беременности и родам). Хотя последние листы протокола вместе с судебным решением отсутствуют, можно предположить, что если Анна была признана виновной, ее предали сожжению на костре. В ходе следствия возникло подозрение, что женщины причастны связи с дьяволом или же колдовству. Подобный оборот событий отражает изменение социального климата в Таллинне в конце XVI в., выразившегося в учащении процессов ведьм. В целом, период, последовавший за окончанием Ливонской войны, отмечен приметам общего социального кризиса (такими как нищета и ослабление прежних сословных границ). Анализ и интерпретация данного судебного дела связана с многочисленными методологическими проблемами, однако – вместе с тем – говорит о потребности дальнейшего и более обстоятельного изучения судебных актов рассматриваемого периода. Таким образом, даже в рамках истории криминалистики можно выявить женский голос, помогающий нам уяснить статус женщины прежней эпохи.

Теоретические предпосылки изучения эстонских женских биографических нарративов

Тийна Кирсс

На протяжении последнего десятилетия интенсивной работы по сбору и обнаружению эстонских биографических нарративов, женские биографические нарративы получили достаточно полную репрезентацию как в сборнике «Женщины говорят» (под ред. Еве Аннук, 1997), так и в двухтомной антологии «Эстонские устные

биографические нарративы: Сто биографий минувшего века» (под ред. Рутт Хирникус, 2000), половина текстов которой представлены произведениями именно этого жанра.

В настоящей работе прослеживаются пересечения между опубликованными женскими биографическими нарративами и широким кругом существующих подходов в рамках феминистской автобиографической теории (с целью выдвижения продуктивных и культурно приемлемых моделей текстового анализа). Избрав исходной точкой проблему необходимости рассмотрения гендера в контексте репертуара различных дифференциаций, я рассматриваю проблему релевантности гендера как категории анализа (в частности, в том, что касается реконструкции авторских скрытых намерений и культурных предпосылок для раскрытия личной сферы). Иными словами, дается ответ на вопрос: «Когда эстонки просят написать о себе «как о женщинах», то какие модели гендерной идентификации выходят на первый план, и каковы культурные источники этих моделей?» Предлагающаяся некогда возможность для дальнейших разысканий в области пересечения образования и гендера (их роли в понимании эстонками жизненной траектории) не менее важна, чем такие конституирующие элементы эстонского общественного идентитета, как гендер, возраст и класс.

Обращаясь к примерам из сборника Аннук «Женщины говорят», я рассматриваю различные концепции субъективности (с точки зрения феминистской автобиографической теории, как она представлена в работах историков устных рассказов (Луиза Пассерини, Кэтрин Андерсон, Дана Джак, Мари-Франсуаз Шонфо-Дюше) и в работах теоретиков литературы (Сидони Смит, Джулия Уотсон, Дорис Соммер)),

Киборги глазами Донны Харавэй

Анне Куль

фокусируя зрение на действии, уместности концепции «рационального я», оппозиции «когерентность vs. расстройство» в структуре данного текста, пересечении гендера и нации («хорошая» эстонская женщина) и репрезентации тела и сексуальности. Ряд табу и фигур умолчания, появляющихся в тех случаях, когда женщина-эстонка говорит о теле, связаны с едва ли не полным отсутствием (до нарастания волны постсоветской женской литературы) женского дискурса сексуальности, хотя подобного рода дискурс и был доступен женщинам в неформальном общении. Интерпретация эстонских женских биографических нарративов как текстов проводится не на основе извлечений из тех теорий, что возносят фрагментарные, трансгрессивные, постмодернистские гендерные конструкции, а – скорее – исходя из опыта общественных наук и исследований, посвященных изучению устных текстов, (которые дают возможность внедрения инноваций внутри «классической» модели «я» и самоидентификации, восходящей еще к Просвещению). Принимая во внимание тот факт, что эстонские женские биографические нарративы обретут в перспективе статус «вербальных реконструкций процесса становления», следует признать, что все эти тексты являются бесценным историческим свидетельством повседневной жизни, привычек и самоидентификации. Они могут стать материалом для работы над историей гендерных отношений в Эстонии, а также для более тонкой нюансировки эстонской истории XX века.

Донна Харавэй – социолог, феминистка, культуролог и историк науки (биолог). Ее текст «Манифест Киборгов», опубликованный в «Социалистическом обозрении» в 1985 году, давно приобрел статус культового. Ее работа историка наук всегда была связана (прямо и опосредованно) со многими проблемами природы, культуры и техники. В сферу интересов Харавэй также входит человек современного мира с политической точки зрения. Харавэй представляет человека и природу в виде киборга. Киборг – это гибрид кибернетической машины и живого организма (данный термин широко используется в медицине, а также в культурологии). Киборгами могут быть как животные и растения, так и люди и даже сообщества.

Современная реакция на «киборгификацию» варьируется от эйфории до паранойи. Харавэй считает, что обе эти реакции являются неадекватными. Мир техники отнюдь не обязательно сулит одни лишь апокалипсические решения. Он способен дать множество новых интересных взаимоотношений, изобретательных, веселых и – вместе с тем – положительных (особенно в сравнении с самым распространенным изображением киборга, Терминатором, вооруженным до зубов). Надо только уметь найти позитивный подход к проблеме. Даже в мире с высокоразвитой техникой и наукой существуют предпосылки для конкурирующих неравенств и деспотической власти, приводящей к формированию подобных неравенств.

Человечность (гуманность) и технологии – две стороны одной медали. Технологии – наше зеркало. Оно говорит нам, что

мы хотим жить полной жизнью, что технологии необходимы для удовольствия и развлечений, для лечения наших болезней. Отражается в нем и тот факт, что мы не вечны, хрупки, смертны. Киборг, созданный, Харавэй дает пищу для размышлений над тем, как жить в мире развитой техники.

Женщины в сознании мужчин: Преследование и ирония в эротических произведениях Арво Валтона

Аннели Михкелев

В данной статье рассматриваются эротические рассказы Арво Валтона, написанные в 1967–1998 годах и включенные в сборник «Двое» (1999). Арво Вальтон является одним из наиболее значимых модернистских писателей в эстонской литературе. Между тем, этот сборник рассказов представляет нам постмодерниста.

Согласно Линде Хатчин, постмодернизм – это не политика в чистом виде. Иными словами, он «политически двойственен, двойственен в кодировке». Это касается относится как к писаниям патриархальных авторов, так и к феминистическому дискурсу. Постмодернизм – это игра со смыслом, но это игра серьезная. Она предполагает множественность точек зрения (таким образом, сводя на нет существенность вопроса о власти: власть всегда конечна и временна).

Главный герой рассказов Вальтона – эгоцентрическое «я» (эго) автора-мужчины. В них повествуется о мужчине эпохи постмодернизма и о противоречивых

примерах обладания властью (в духе Майкла Кауфмана). Мужчины и женщины представлены с мужской точки зрения (т.е. как традиционные патриархальные типы). «Эго» Вальтона (вспомним Фрейда) наделено нарциссизмом. Оно попадает в разные культурные среды на Западе и на Востоке, где приобретает эротический опыт, встречаясь с женщинами разных культур. И всё же чистого эроса по Фрейду там нет: культурное преследование и нарциссизм портят отношения со всеми. Культурное преследование и отношения между «я» мужчины-Нарцисса и различными культурами анализируются в данной статье через призму психоанализа и, в частности, работы Фрейда *Das Unbehagen in der Kultur* (1929).

Второй аспект данной работы – ирония как механизм деконструкции и установления связей: ирония включает в себя как метафорический эрос, так и танатос (в понимании Фрейда). Рассказы Валтона, в сущности, двойственны: с помощью иронии он играет дискурсами и сигнификатами, «разъединяя» и «соединяя» их. Патриархальное нарцисстическое «эго», равно как и патриархальный дискурс, деконструируются у Валтона с толикой самоиронии (но никогда – до конца). Сочетание разных дискурсов в рассматриваемых рассказах дает возможность для развертывания постмодернистской игры, в которой также проглядывает и феминистический дискурс, каким видится он мужчине.

Насилие в семье: Кто виноват?

Ирис Петтай

Автор статьи задается вопросом: почему насилие в семье столь широко распространено в Эстонии и повсеместно в мире? Она склонна полагать, что насилие не может

рассматриваться как изолированный феномен, так как случаи насилия являются регулярными и обусловленными причинами социального толка. Уже самими своими традициями, ценностями, нормами и идеологией, общество продуцирует разнообразные формы насилия. Так формируется среда, провоцирующая насилие.

В настоящей работе проделан сопоставительный анализ разных типов семей. Автор объясняет, почему насилие чаще встречается в тех семьях, которые созданы на основе подчинения и манипулирования. В таких семьях муж и жена обладают неравными статусами. Риск семейного насилия гораздо ниже в тех случаях, когда жена и муж равны.

Статья также включает статистический обзор результатов полевого исследования, проведенного эстонским отделением фонда «Открытое общество» (2001).

Автор приходит к заключению, что избежать семейного насилия можно в семьях, в которых муж и жена равны, и в которых муж не отвечает вспышкой ярости на высказывания жены, даже если они и выражены в нелюбезной или эмоциональной форме. Интересно добавить, что в семьях такого рода инициатором конфликтов, как правило, выступает женщина. Этого не происходит там, где равенства нет, и где женщина занимает подчиненное положение.

Женщины Эстонии и власть

Тийна Райтвийр

Автор данной статьи говорит о проблеме доступности политической власти для женщин. Женщины широко представлены на низшем уровне власти (политические партии), но их число невелико на высшем

(парламент). Государственные властные структуры более демократичны по гендерному составу, чем местные. С приходом правительства Калласса в начале 2002 г., женщин, занимающих высокие посты, стало гораздо больше, но их поле деятельности ограничилось лишь общественными и культурными сферами. Доля кандидатов-женщин от политических партий (и депутатов парламента) также растет.

Автор пролагает, что программа достижения баланса в гендерном составе политиков должна начинаться с политических партий. Дискриминация женщин чаще встречается в партиях правого крыла, однако и в них – в последнее время – растет число женщин, избранных на руководящие должности. Демократичность внутри самих партий слаба, что влияет на общество. Партии, как правило, вовсе не осведомлены об их собственном гендерном составе. Нормы, помогающие женщинам в продвижении по социальной лестнице, в Эстонии еще не выработаны. Ситуация изменится, если будет принят закон о гендерном равноправии (в момент написания этой статьи он не был ратифицирован). Отмеченные изменения в существующем статусе женщины представляют собой следствие институциональных факторов (таких как закона о выборах и системой политических партий), но не общественным мнением. Равноправие мужчин и женщин препятствуют традиционный склад мышления и гендерные стереотипы. Автор полагает, что обеспечение равенства возможно лишь в том случае, если политики обратятся к конституции Эстонии и нормам международного права. Точка зрения автора подкреплена статистикой, приводимой в данной работе.

Критический взгляд на индивидуальные права в деторождении

Кадри Симм

В статье говорится о взгляде как феминисток, так и представителей других научных школ на проблему дискурса прав свободного индивида. Основное внимание уделяется таким аспектам как девиации и несправедливость, появляющиеся в тех случаях, когда абстрактный индивид помещен в рамки данного социального, политического культурного или экономического контекста. Подчеркивается, что понятие автономного индивида представляет собой специфическую идеологическую концепцию, которой не следует пользоваться. Невзирая на то, что дискурсу индивидуального права было выработано мало альтернатив, осознание проблем, возникающих посредством из приложения, необходимо для понимания (как, впрочем, и во избежание) несправедливости, присущей подобным практикам. Деторождение является той сферой, в которой конфликт между отдельными и независимыми друг от друга индивидами и реальностью живых людей, находящихся в определенном месте, заметен в наибольшей степени. Вторая часть статьи посвящена современным практикам в репродуктивном праве. В ней также говорится о возможных альтернативах существующей дефиниции индивидуального права.

“Женская преступность” в начале нового времени

Heide Wunder

Опубликовано: Ulbricht, O. (Hg.), *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität*

in der Frühen Neuzeit (1995). Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien, 39–61.

(Анти)Национальный феминизм, постсоветские гендерные исследования: женские голоса в эпоху переходного периода и национального возрождения на Украине

Татьяна Журженко

Опубликовано: *Österreichische Osthefte*. Jahrgang 43 (2001), Heft 4. Peter Lang Verlag, Wien, 503–523.

Вкратце об Эстонском центре гендерных исследований

Эстонский центр гендерных исследований (ENUT) был зарегистрирован как некоммерческое объединение в апреле 1997 г. Цель ENUT заключается в углублении понимания прав человека и в помощи в развитии демократических преобразований через организацию совместной работы мужчин и женщин и проведении в жизнь идеи равенства полов во всех жизненных сферах.

Конференция «Женщины в эстонской политике», состоявшаяся в 4 февраля 1999 г. и ставшей официальным открытием ENUT, предшествовало несколько лет бес-

корыстной работы, планирования и поиска финансовых средств.

За свою короткую историю ENUT укомплектовал обширную научную библиотеку, начало которой положили книжные поступления от провинции Онтарио и канадского Women's Issue Project. Благодаря поддержке Таллиннского педагогического университета, штаб-квартира и библиотека ENUT расположены в главном здании университета. Без поддержки университетской администрации, у ENUT не было бы и подключения к интернету. Поддержка спонсоров – демократической макропрограммы Совета Европы PHARE, посольств Норвегии, Швеции, Финляндии, Голландии, Канады, Великобритании, Германии и США, программы реконструкции и развития ООН, Совета министров скандинавских стран, а также министерства иностранных дел Норвегии (в рамках программы сотрудничества с Центральной и Восточной Европой) – сделала возможным создание видецентра, электронного бюллетеня и электронной же базы данных, выпуск эстонско-английского информационного листка и – наконец – проведение конференций и семинаров.

Посещаемость библиотеки и конференций ENUT вселяет уверенность в том, что женщины и мужчины Эстонии испытывают растущий интерес к тем факторам, которые напрямую связаны с полом и оказывают влияние на жизнь. Это, в свою очередь, наталкивает на мысль о необходимости издания эстонского журнала, посвященного гендерным исследованиям. Журнал представляется нам, прежде всего, как форум для критического рассмотрения половых ролей в современном обществе и для плодотворных дискуссий по поводу половых ролей в нынешнем эстонском обществе.

Juhised autorile

Toimetus võtab vastu käsikirju, mis mahult ei ületa 25 lehekülge või umbes 56 000 tühikutega tähemärki. Leheküljel 24 topeltvahega rida.

Soovitatav kirjatüüp: Times New Roman 12p.

Käsikiri esitada toimetusele elektroonilisel kujul (e-postiga või disketil) koos paberkoopiaga.

Kontaktandmed leiate lk. 2.

Käsikirju ei tagastata.

Soovitusi elektrooniliselt sisestatud käsikirja vormistamiseks:

1. **Failinimi** sisaldagu a) autori nime ja b) artikli pealkirja (Win95 alates on võimalikud kuni 250 tähemärki sisaldavad failinimed). Vanemate operatsioonisüsteemide 8 tähemärgi piiranguga failinimi sisaldagu vihjet autori nimele.
2. **Failivorming**. Soovitatav salvestada universaalses failivormingus Rich Text Format (MS Word 6.0/95 RTF), et vältida tekstiprogrammide ühildumisprobleeme. Macintosh arvuti kasutajatel salvestada fail PC > Rich Text Format või PC > MS Word 6.0/95 vormingus.
3. **Käsikirja ülesehitus**:
 - a) artikli pealkiri;
 - b) autori nimi;
 - c) põhitekst;
 - d) viited, lõpumärkused, kasutatud kirjanduse loetelu jms.

Märkus. Viited (footnotes) ja kirjanduse loetelu (endnotes) sisestada võimaluse korral automaatselt numeratsiooni võimaldava käsuga Insert>Footnotes/Endnotes.

Viidetest: kõik tekstis tsiteeritud teosed peavad olema viidatud ja nimekirjastatud. Viide esitatakse ümarsulgudes, esiteks autori perekonnanimi ja siis avaldamise aasta (Moi 1985). Vajadusel märkida ka lehekülje number (Moi 1985, 47). Võimaluse korral kasutage viites initialsilide asemel autori eesnime. Vältige lühendite kasutamist ka ajakirjade pealkirjades.

Viidete näited:

Butler, Judith (1990). *Gender Trouble*. Routledge, London, New York.

Harding, Sandra (1990). Feminism, science, and the anti-enlightenment critiques. In Nicholson, L. J. (ed.), *Feminism/Postmodernism*. Routledge, New York, London, 83–106.

Annuk, Eve (1999). Naise tekstini: feministliku kirjandusanalüüsi lähtekehti. *Keel ja Kirjandus* 11, (42): 764–770.

Vene-ladina transliteratsiooni kohta vt: Erelt, Tiit (1999). Eesti ortograafia, lk. 19.

4. **Tabelid ja diagrammid** lisada põhiteksti eraldi lehekülgedena.

Erand: andmebaaside, tabeltötluse failid tuleb küjendamise tarbeks saata eraldi failidena. Näitlikkuse huvides võiksid nad olla sisestatud ka põhiteksti viitega eraldi failile.
5. **Graafikaprogrammide** CorelDraw, Adobe Illustrator, Macromedia Freehand jt. failid salvestada EPS vormingus.
6. **Graafika:** fotod, diapositiivid, joonised on soovitatav esitada originaalidena. Vajalik teave tagaküljel: number ja allkiri. Kui artikkel sisaldab illustratsioone, peab autor saatma need mustvalgete fotodena koos artikliga. Värvillustratsioone avaldatakse ainult juhul, kui värvi olemasolu on artiklis oluline. Digitaliseeritud kujutised võib lähendada ka e-posti lisandiga (*attachment*).

NB! E-posti suurim maht on 2,5-3 Mb.
7. **E-postiga** lähetatavate kujutiste põhilised skaneerimisparameetrid: halltoonid või RGB; resolutsioon: 150-200 dpi; vorming JPG; suurimad mõõdud: kõrgus 190 mm, laius 130 mm.
8. **Lisad artikli lõppu:**
 - a) resümee (1500-1700 tühikutega tähemärki);
 - b) autori eluloo lühikokkuvõte;
 - c) autori isiklikud andmed: ees- ja perekonnanimi, aadress, postiindeks, telefon, e-post, faks.Andmed raamatupidamisele: pank, konto number, isikukood või passinumber.
9. **Toimetus ja autor.** Toimetaja kooskõlastab parandused autoriga.
10. **Korrektuur.** Autor tagastab korrektuuri toimetusele kokkulepitud ajaks.

ARIADNE LÕNG

Nais- ja meesuringute ajakiri

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT) · Tallinna Pedagoogikäilikool · III aastakäik 1/2, 2002

Eesti naised poliitilise võimu juures

Tiina Raitviir

Taasiseseisvunud Eesti areng on hoolimata kõigist takistustest toimunud nii kiiresti, et tasakaaluhäired on paratamatud. Mõni neist torkab kohe silma, mõni mitte. Näiteks ei pandud kuni viimase ajani tähele, et Eesti seadusandlikust ülesehitamisest ja võimu teostamisest on kõrvale jäänud suur hulk ühiskonnaliikmeid naised. Olles ühiskonnas ülekaalus (53,9%), käsitletakse neid poliitika kujundamisel ja juhtimisel vähemusena. Käesoleva artikli ülesandeks on kirjeldada statistiliselt naiste poliitikas osalemist ning selle muutumist viimasel kümnel aastal, käsitleda kujunenud olukorra tegureid ja muutmise võimalusi, samuti seada tähiseid, mille poole püüelda.

Tantsitud sugu: soolisus eesti 1990. aastate modernitantsus

Heili Einasto

Kaasaegne kultuuriuurimus on hakanud üha enam tähtsustama keha ja liikumist, sest on mõistetud, et ajalugu ja kultuur ei ole üksnes sõnad või esemed, vaid ilmnevad ka kehahoius, liikumisstiilides ja žestides, mis kord omandatuina on ülimalt püsivad ja muudatustele sageli vähem altid, kui näiteks suuline keel (Polhemus 1998, 173). Sageli nähakse inimkehas ühiskonna kuvandit ning kehaga seotud rituaalid vastavad arusaamadele ühiskonna poliitilistest, sotsiaalsest, kultuurilistest ja geograafilistest piiridest. Käesolevas artiklis käsitlen soolisust eesti 1990. aastate modernitantsus, mis võimaldab mõista üleminekuaja hoiakuid kehasse kätketud sõnumite kaudu.

Kas naistel oli renessanss?

Joan Kelly

Naiste ajaloo üheks ülesandeks on seada kahtluse alla periodiseerimise üldtunnustatud skeemid. Naiste emantsipatsiooni lähtepunktiks võtmise tähendab avastust, et sündmused, mis edendavad meeste ajaloolist arengut, vabastades nad looduslikest, ühiskondlikest või ideoloogilistest piirangutest, avaldavad naistele hoopis teistsugust ja isegi vastupidist mõju. Renessanss on hea asjakohane näide. Aastatel 1350-1530 oli Itaalia ülejäänud Euroopast tublisti ees tänu sellele, et seal olid varakult konsolideerunud tõelised riigid, neile tuge andev kaubanduslik ja tööstuslik majandus ning välja kujunenud postfeodaalsed ja isegi gildide järgsed ühiskondlikud suhted. Need arengud korraldasid Itaalia ühiskonna ümber moodsate põhimõtete kohaselt ning löid ühiskondlikud ja kultuurilised väljendusvõimalused, mille järgi seda ajastut tuntakse. Ometi mõjutasid just need arengud naiste olukorda ebasoodsalt.

